

**T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HİCRÎ DÖRDÜNCÜ ASIR RİCÂL TENKİDİNİN
MUKAYESELİ İNCELENMESİ
-İBN HİBBÂN VE İBN ADÎ ÖRNEĞİNDE-
(Doktora Tezi)**

İsmail KURT

**Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ
Danışman**

**RİZE
2020**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında, 142702046-İsmail KURT tarafından hazırlanan “Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-” başlıklı bu çalışma, 16.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ

(Kabul/Red)

Üye: Prof. Dr. Emin AŞIKKUTLU

(Kabul/Red)

Üye: Prof. Dr. Şevket TOPAL

(Kabul/Red)

Üye: Doç. Dr. H. İbrahim TURHAN

(Kabul/Red)

Üye: Dr.Öğr. Üyesi Recep ERKOCAASLAN

(Kabul/Red)

5 / 2 / 2020

İmza
Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim.

İsmail KURT

ÖN SÖZ

Hadis, metin ve senedden oluşmaktadır. Erken dönemden itibaren hem metin hem de sened, hadisin sıhhatli bir şekilde rivayet edilmesi amacıyla çeşitli tenkid/değerlendirmelere konu olmuştur. Özellikle üçüncü asırda temel hadis kaynaklarının oluşması, beraberinde yüklü bir ricâl edebiyatının da var olmasını sağlamıştır. Ancak ricâl ile ilgili eserler, tıpkı hadislerle ilgili yazılan kitaplarda görüldüğü üzere, süreç içerisinde kaleme alınmaya devam etmiştir. Bunlardan ikisi de İbn Hibbân ve İbn Adî'nin, zayıf/haklarında cerh değerlendirmeleri dile getirilen râviler hakkındaki eserleridir. Bu eserler, mütekaddim münekkitlere ait ricâl tenkitlerini bir araya getirme, haklarında değerlendirme bulunan râvilere dair genellikle kendi mesailerini çerçevesinde yeniden hüküm verme, yaptıkları değerlendirmelerde gerekçe barındıran analitik bir metod izleme gibi vasıflarla ön plana çıkmaktadır.

Hicrî IV/X. asır ricâl tenkid faaliyetini incelemeyi amaçlayan bu çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında bu çalışmanın önemi, konunun sınırlandırılması, takip edilen yöntem, konu ile ilgili kaynakların ve yapılan çalışmaların değerlendirilmesi gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

“IV/X. asır ricâl tenkidi” başlıklı birinci bölümde, İbn Hibbân ve İbn Adî merkeze alınarak, dönemin cerh-ta'dîl uygulamaları açısından genel bir görünümü ortaya konulmaya çalışılmıştır. “II/VIII. asır ricâl değerlendirmelerinin IV/X. asra intikali ve her iki asrın mukayesesini” başlıklı ikinci bölümde ise, öncelikle İbn Hibbân ve İbn Adî'nin, mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmelere ulaşmaları ile alakalı çeşitli incelemeler gerçekleştirilmiştir. Buna ilaveten, bu başlık altında incelenen diğer bir konu ise her iki asrın belirlenen isimler üzerinden, râviler hakkında yaptıkları değerlendirmeler çerçevesinde karşılaştırılmasıdır. Son bölüm ise “IV/X. asırda kullanılan cerh-ta'dîl lafızları” ismini taşımaktadır. IV/X asrın anlaşılması için elzem olan ricâl tenkid lafızları ve söz konusu asrın bu terminolojiye katkıları bu kısımda ele alınmıştır.

Çalışmanın sonuç kısmında, cerh-ta'dîl ilminin tarihî seyrinin daha iyi anlaşılması için gerekli görülen çalışma sahalarına işarette bulunulmuştur. Son

olarak bu çalışma boyunca incelenen ricâl değerlendirmeleri, tablolar halinde okuyucunun istifadesine sunulmuştur.

IV/X. asır ricâl tenkidinin araştırılması gerektiğine dair işarete bulunup çalışma boyunca yol gösteren, ilk danışman hocam Doç. Dr. Halil İbrahim TURHAN Bey'e ve aynı şekilde çalışmanın ilk safhasından son anına kadar katkı ve önerilerini her daim sunan sonraki danışmanım Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ Bey'e teşekkür etmeyi bir borç bilerek şükranlarımı arz ederim. Çalışmayı baştan sona okumak suretiyle kontrolünü yapan ve değerli katkılarını sunan Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZGÜR, Arş. Gör. Esmâ YILMAZLAR, Arş. Gör. Abdullah DOĞAN, Arş. Gör. Mustafa YÜCEER, Arş. Gör. İbrahim SAİNKAPLAN'a müteşekkirim. Yine bazı kısımlarını okuyarak/istişare ederek çalışmaya katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BALTA, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TAŞ, Dr. Öğr. Üyesi Osman TAŞKIN, Arş. Gör. Halil ARSLAN, Arş. Gör. Ünal ŞAHİN ve Arş. Gör. Ayşegül TOPRAK'a teşekkürlerimi ifade ediyorum.

Son olarak, kıymetlerini ifade etmemde kelimelerin nâkıs kalacağı merhume annemi -el-Gafûr olanın rahmetini umarak- ve muhterem babamı, bu sayfada hatırlamak, "İnsanın geride bırakacağı üç şeyden biri olması" hasebiyle mutluluk kaynağıdır. Ve nihayetinde çalışmalarım boyunca beni motive eden, destekleyen ve duasını eksik etmeyen değerli eşim Betül'e şükranlarımı sunuyorum. Bu sayfalarda onlar tarafından zikredilmek ümidiyle, kıymetli çocuklarımı da muhabbetle anıyorum.

05/02/2020

İsmail KURT

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	11
ABSTRACT	13
KISALTMALAR.....	15
TABLolar LİSTESİ.....	16
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	17
GİRİŞ	18

BİRİNCİ BÖLÜM

IV/X. ASIR RİCÂL TENKİDİ

1. Asrın İki Temsilcisi: İbn Hibbân Ve İbn Adî.....	29
1.1. İbn Hibbân'ın Hayatı.....	29
1.2. İbn Adî'nin Hayatı.....	32
2. IV/X. Asır Okuması: Kitâbu'l-mecrûhîn ve el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl.....	35
2.1. <i>Kitâbu'l-mecrûhîn</i>	35
2.2. <i>el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl</i>	37
2.3. IV/X. Asra Kadar Duafâ Literatürünün Şekil Açısından Mukayesesi	40
3. İbn Hibbân'ın Râvi Tenkit Metodu.....	44
3.1. Adalet Vasfı İle İlgili Değerlendirmeler.....	45
3.1.1. Yalancılığa Karşı Tutumu ve Yalancı Râviyi Tespitte Takip Ettiği Metotlar	46
3.1.1.1. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek	50
3.1.1.2. Siyer'e Dair Bilgileri Kullanmak.....	50
3.1.1.3. Râvi ile Hocası Arasındaki Likâ'yı Araştırmak	51

3.1.1.4. Metin-Muhteva Tenkidi Yapmak	51
3.1.1.5. Râvinin Rivâyetlerini Şeyhinin Rivâyetlerine Arz Etme.....	52
3.1.1.6. Aktarılan Rivâyeti Kendi Nüshasında Araştırma	53
3.1.2. Bid‘ate Karşı Tutumu ve Bid‘atçılıkla Nitelenen Ravileri	
Değerlendirmedeki Yöntemi.....	54
3.1.2.1. Bid‘ati Cerh Gerekçesi Yapan Âmiller.....	54
3.1.2.2. Farklı Gerekçelerle Cerh Edilen Bid‘at Ehli Râviler.....	57
3.1.3. Fıska Karşı Tutumu ve Fıskla Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki	
Yöntemi.....	58
3.1.4. Cehâlet ve Cehâletle Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi ..	63
3.2. Zabt Vasfı İle İlgili Değerlendirmeler.....	64
3.2.1. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek	66
3.2.2. Rivâyetin Sika Kimselerden Aktarılan Rivâyetlerle Mukayesesi.....	69
3.2.3. Farklı Dönemlerde Aktarılan Hadisleri Mukayese Etmek.....	69
3.2.4. Farklı Şehirlerde Gerçekleştirilen Rivâyetleri Mukayese Etmek.....	70
4. İbn Adî’nin Râvi Tenkit Metodu.....	71
4.1. Adalet Vasfı İle İlgili Değerlendirmeler.....	72
4.1.1. Yalancılığa Karşı Tutumu ve Yalancı Râviyi Tespitte Takip Ettiği	
Metotlar	72
4.1.1.1. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek	73
4.1.1.2. Yerleşik Bilgilerden İstifade Etmek	75
4.1.1.3. Rivâyet Nüshası Üzerine İnceleme Yapmak	75
4.1.1.4. Hadisi Geçtiği Kaynakta Aramak	76
4.1.1.5. Aktarılan Hadisten Hareketle Yalan Tespitinde Bulunmak	76
4.1.1.6. Sened Tenkidi Gerçekleştirmek.....	78
4.1.2. Bid‘ate Karşı Tutumu ve Bid‘atçılıkla Nitelenen Ravileri	
Değerlendirmedeki Yöntemi.....	81
4.1.3. Cehâlet ve Cehâletle Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi ..	86
4.1.4. Fıska Karşı Tutumu ve Fıskla Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki	
Yöntemi.....	89
4.2. Râvilerin Zabtıyla İlgili Değerlendirmeleri.....	92
4.2.1. Râvinin Çeşitli Dönemlerdeki Rivâyetlerini Mukayese Etmek	94

4.2.2. Akranları Birbiriyle Mukayese Etmek	94
4.2.3. Hoca ve Öğrencilerin Birbiriyle Mukayesesi.....	95
4.2.4. Rivâyetin Sika Kimselerden Aktarılan Rivâyetlerle Mukayesesi.....	96
4.2.5. Öğrencinin Rivâyetini Hocasının Rivâyetiyle Mukayese Etmek.....	97
4.2.6. Râvinin Rivâyetlerinde İstikametın Esas Alınması.....	97
4.2.7. Maruf Senedi Esas Almak.....	98
4.2.8. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek	98
5. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi	99
6. Değerlendirme.....	108

İKİNCİ BÖLÜM

II/VIII. ASIR RİCÂL DEĞERLENDİRMELERİNİN IV/X. ASRA İNTİKALİ HER İKİ ASRİN MUKAYESESİ

1. Ricâl Değerlendirmelerinin İntikali	112
1.1. İbn Hibbân'ın II/VIII. Asır Ricâl Değerlendirmelerine Ulaşması.....	112
1.1.1. Şu'be b. Haccâc'a Ait Değerlendirmelere Ulaşması.....	113
1.1.2. Yahyâ el-Kattân'a Ait Değerlendirmelere Ulaşması	116
1.1.3. Yahyâ b. Maîn'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması.....	120
1.1.4. Ahmed b. Hanbel'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması	124
1.2. İbn Adî'nin II/VIII. Asır Ricâl Değerlendirmelerine Ulaşması	128
1.2.1. Şu'be'ye Ait Değerlendirmelere Ulaşması	128
1.2.2. Yahyâ el-Kattân'a Ait Değerlendirmelere Ulaşması	132
1.2.3. Yahyâ b. Maîn'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması.....	137
1.2.4. Ahmed b. Hanbel'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması	141
1.3. Değerlendirme	146
2. II/VIII. Asır ve IV/X. Asır Münekkitlerinin Mukayesesi	147
2.1. İbn Hibbân'ın Kendisinden Önceki Münekkitlerle Mukayesesi.....	148
2.1.1. İbn Hibbân-Şu'be Mukayesesi.....	148
2.1.2. İbn Hibbân-Yahyâ el-Kattân Mukayesesi	158
2.1.3. İbn Hibbân-Abdullah b. Mübârek Mukayesesi.....	167
2.1.4. İbn Hibbân-Ali b. Medîî Mukayesesi	172
2.2. İbn Adî'nin Kendisinden Önceki Münekkitlerle Mukayesesi.....	176

2.2.1. İbn Adî ve Şu‘be Mukayesesi	176
2.2.2. İbn Adî ve Abdullah İbnü’l-Mübârek Mukayesesi	192
2.2.3. İbn Adî ve Yahyâ el-Kattân Mukayesesi	204
2.2.4. İbn Adî ve Ali b. Medîni Mukayesesi	229
2.3. Değerlendirme	236

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IV/X. ASIRDA KULLANILAN CERH-TA‘DİL LAFIZLARI

1. İbn Hibbân’ın Kullandığı Cerh-Ta‘dîl Lafızları	238
1.1. Râvilerin Adalet Yönünü Niteleyen Lafızlar	240
1.2. Râvilerin Zabt Yönünü Niteleyen Lafızlar	246
1.3. Müstakil Olarak Ele Alınması Uygun Olan Lafızlar	250
1.3.1. “Münker” Kavramı ve Türevleri	251
1.3.2. “Râvinin Hadisçiliği” Bağlamında Kullanılan Lafızlar	255
1.3.3. Delaleti Râvinin Terkine İşaret Eden Lafızlar	257
1.3.4. Tasnif Dışı Cerh-Ta‘dîl Lafızları	260
2. İbn Adî’nin Kullandığı Cerh-Ta‘dîl Lafızları	261
2.1. Râvinin Ta‘diline İşaret Eden Lafızlar	263
2.2. Râvinin Cerhine İşaret Eden Lafızlar	268
2.2.1. Râvinin Yalancılığına İşaret Eden Lafızlar	269
2.2.2. Râvinin Zayıflığına İşaret Eden Lafızlar	274
2.3. Hem Cerh Hem de Ta‘dîl Edilen Râviler Hakkında Kullanılan Lafızlar	279
3. IV/X. Asrın Cerh-Ta‘dîl Terminolojisine Katkısı	286
3.1. Kavramsal Bir Dil Kullanılmasına İtina Edilmesi	286
3.2. Yeni Tenkit Lafızlarının Türetilmesi	290
4. Değerlendirme	294
SONUÇ	296
KAYNAKLAR	300
EKLER	314
Ek-1: Şu‘be-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü	314
Ek-2: Yahyâ el-Kattân-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü	315

Ek-3: Yahyâ b. Maîn-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü	317
Ek-4: Ahmed b. Hanbel-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü	320
Ek-5: Şu‘be-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü.....	322
Ek-6: Yahyâ el-Kattân-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü.....	327
Ek-7: Yahyâ b. Maîn-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü	333
Ek-8: Ahmed b. Hanbel-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü.....	337
Ek-9: İbn Hibbân-İbn Adî’nin mukayesesinde kullanılan raviler	340
Ek-10: Hem <i>Kitâbu ’l-mecrûhîn</i> Hem De <i>Kitabu ’s-sikât</i> ’da Yer Alan Râviler ...	353
ÖZ GEÇMİŞ	355

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Tez Türü: Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ

Hazırlayan: İsmail KURT

Yıl: 2020

Sayfa Sayısı: 355

ÖZET

HİCRÎ DÖRDÜNCÜ ASIR RİCÂL TENKİDİNİN MUKAYESELİ İNCELENMESİ -İBN HİBBÂN VE İBN ADÎ ÖRNEĞİNDE-

IV/X. asrın meşhur alimleri arasında bulunan İbn Hibbân ve İbn Adî, zayıf râviler hakkında eser kaleme almış iki önemli münekkittir. Onların bu konudaki kitapları; içerdikleri râvi sayısı, mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmeleri ihtiva etmesi ve râviler hakkında hüküm verirken takip ettikleri metotlar açısından ön plana çıkmaktadır.

IV/X. asır ricâl tenkidini, İbn Hibbân ve İbn Adî'nin zayıf râviler hakkındaki kitapları üzerinden ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, şu sonuçlara ulaşmıştır: İbn Hibbân ve İbn Adî, ricâl tenkidi yaparken, kendilerinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelerden istifade etmiş, karşılaştığı râviler hakkında kişisel kanaatlerini esas almış ve eserlerinde yer verdikleri râvilere ait rivâyetleri inceleyerek onlar hakkında hükme varmışlardır. Bunlar arasında özellikle tenkid edilen râvilere ait hadis rivâyetlerinin araştırılması ön plana çıkmaktadır. Bu asırda gerçekleştirilen ricâl tenkidi; cerh-ta'dîl ilminin tutarlılığı ve kendisinden önceki dönemle uyumlu olduğunu gösteren benzer sonuçlar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte İbn Hibbân ya da İbn Adî'nin ricâl tenkidinde kendi aralarında ve kendilerinden önceki münekkitler karşısında belli ölçüde farklı kanaatlere sahip oldukları da görülmektedir. Bu farklılığın aynı zamanda cerh-ta'dîl ilmindeki ictihad mekanizmasının canlılığına işaret olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Öte yandan IV/X. asırdaki tenkit faaliyetleri, sıklıkla bir gerekçe üzerine bina

edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, IV/X. asır önceki dönemde sarf edilen gayr-ı müfesser veya izaha muhtaç değerlendirmeleri de açıklığa kavuşturmaktadır. Ayrıca bu dönemde kullanılan değerlendirme lafızları, iki farklı eğilime sahiptir. Buna göre İbn Hibbân, net ve kısa değerlendirme lafızlarına sıklıkla yer verirken, İbn Adî, analitik bir üslup barındıran tenkit ifadeleri kullanmıştır. Bu sebeple, özellikle İbn Adî'nin herhangi bir râvi hakkında verdiği hükmün anlaşılmasında, lafzın kullanıldığı bağlam daha önemli hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cerh-Ta'dîl, Ricâl Tenkidi, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, Cerh.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Ph. D. Dissertation

Supervisor: Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ

Author: İsmail KURT

Year: 2020

Pages: 355

ABSTRACT

THE COMPARATIVE STUDY OF THE FOURTH CENTURY NARRATOR'S CRITICISM -ON SAMPLE IBN HIBBAN AND IBN ADI-

The fourth century's famous scholars, Ibn Hibban and Ibn Adi are very important scholars because of their books on weak narrators. Their books on weak narrators came to the forefront with the number of narratives they contain and the evaluations of their predecessors and the methods they followed in making judgments about the narrators.

This study, which aims to reveal the fourth century's narrator criticism through Ibn Hibban and Ibn Adi's books on weak narratives, has reached the following conclusions: Both scholars has three basic instruments in narrator criticism: using their predecessors' evaluations, gaining personal opinion about the narrators while met them, and making evaluations on hadiths that belonged those narrators. Among these, it is especially important to investigate the hadith narratives of the narrators. Narrator criticism performed in this century shows similar results with earlier term to demonstrate the consistency of the science of invalidation and rectification (jarh wa ta'dil) and consistency with the previous period. However, it is also seen that Ibn Hibban or Ibn Adi have a certain degree of different judgment not only among themselves but also in their predecessors. This difference can also be considered as indicative of the viability of the ijtihad mechanism in the science of invalidation and rectification. In the IV/ X. century, the narrator criticism is often based on a justification. In this respect, the IV/X. century, explained the

unexplained invalidation and closeness evaluation about the narrators. The evaluation letters used in this period have two different tendencies. Accordingly, Ibn Hibban frequently used clear and short evaluation words, while Ibn Adi usually used expressions containing an analytical style. For this reason, the context in which the word is used becomes more important, especially in understanding the verdict of Ibn Adi regarding any of his narrations.

Keywords: The Invalidation and Rectification, Narrator Criticism, *Kitabu'l-majruhin*, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, The Invalidation.

KISALTMALAR

b.	Oğlu
bint.	Kızı
bk.	Bakınız
bs.	Baskı
c.c.	Celle celâluhu
h.	Hicrî
Hız.	Hazreti
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
r.a.	Radıyallahu anhu
r. anha	Radıyallahu anhâ
r. anhumâ	Radıyallahu anhumâ
s. a. v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
t.y.	Tarihsiz
T.D.V.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
vd.	Ve diğlereri
yy.	Yüzyıl

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Şu‘be ve İbn Hibbân’ın Ortak Râvileri.....	148
Tablo 2: Yahyâ el-Kattân ve İbn Hibbân’ın Ortak Râvileri.....	158
Tablo 3: İbnü’l-Mübârek ve İbn Hibbân’ın Ortak Râvileri.....	167
Tablo 4: İbnü’l-Medîni ve İbn Hibbân’ın Ortak Râvileri	172
Tablo 5: Şu‘be ve İbn Adî’nin Ortak Râvileri.....	176
Tablo 6: İbnü’l-Mübârek ve İbn Adî’nin Ortak Râvileri	192
Tablo 7: Yahyâ el-Kattân ve İbn Adî’nin Ortak Râvileri.....	204
Tablo 8: İbnü’l-Medîni ve İbn Adî’nin Ortak Râvileri	229

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İbn Hibbân ve İbn Adî'nin Ortak Râvileri Üzerinden Mukayesesi	100
Şekil 2: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı	117
Şekil 3: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 2. Tabakadaki Aktarımı	118
Şekil 4: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 3. Tabakadaki Aktarımı	119
Şekil 5: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı	121
Şekil 6: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 2. Tabakadaki Aktarımı	122
Şekil 7: İbn Hanbel'e Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı	126
Şekil 8: Şu'be'ye Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı.....	129
Şekil 9: Şu'be'ye Ait Değerlendirmelerin son Tabakadaki Aktarımı	130
Şekil 10: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı	133
Şekil 11: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 2. Tabakadaki Aktarımı	134
Şekil 12: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 3. Tabakadaki Aktarımı	135
Şekil 13: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı	138
Şekil 14: Yahyâ'ya Ait Değerlendirmelerin 2. Tabakadaki Aktarımı	139
Şekil 15: Ahmed b. Hanbel'e Ait Değerlendirmelerin 1. Tabakadaki Aktarımı..	142
Şekil 16: Ahmed b. Hanbel'e Ait Değerlendirmelerin 2. Tabakadaki Aktarımı..	143
Şekil 17: Şu'be- İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi	183
Şekil 18: İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi	199
Şekil 19: Yahyâ ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi.....	219
Şekil 20: İbnü'l-Medînî ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi...	232

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu Ve Önemi

Hicrî ilk üç asır, hadis ilminin en hareketli olduğu dönemdir. Hicrî I./VII. Asrın sonlarına doğru “fitne” olarak nitelenen bir kısım olayların yaşanması isnad uygulamasının başlamasına sebep olmuştur. II/VIII. asrın ortalarına gelindiğinde daha önceki ricâl tenkidine dair birikimlerle birlikte sistematik cerh-ta’dîl faaliyetlerinin başladığı ve bu alanda çeşitli eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. III/IX. asır ise, hem cerh-ta’dîl kitaplarının hem de hadis metinlerini içeren temel hadis kaynaklarının yoğun bir şekilde oluşturulduğu bir dönemdir. Temel hadis kaynaklarının telifi, aynı zamanda ihtiva ettikleri hadislerin sened kısımlarının da mukayyet hale gelmesi anlamını taşımaktadır. Burada zikrolunan gelişmeler dikkate alındığında hicrî IV/X. asrın, özellikle ricâl edebiyatı bağlamında, cerh-ta’dîl ilminde yeni bir sürecin başladığı döneme denk geldiği görülmektedir. Çalışmamız, yeni bir süreç olarak nitelediğimiz bu asrı, cerh-ta’dîl açısından ortaya koymak üzere incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, duaî literatüründe önemli bir yere sahip olan Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965)’nin *Kitâbu’l-mecrûhîn* ve Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976)’nin *el-Kâmil fi duaî’r-ricâl* adlı eserleri, araştırmamızın temel kaynakları olarak belirlenmiştir.

Bu çalışma genel hatlarıyla; IV/X. asır ricâl tenkidi, II/VIII. asır ricâl değerlendirmelerinin IV/X. asra intikali ve her iki dönemin mukayyesesi ile IV/X. asırda kullanılan cerh-ta’dîl lafızları şeklinde üç bölümden oluşmaktadır.

İbn Hibbân ve İbn Adî, ömürlerinin büyük bir kısmını IV/X. asırda geçirmekle birlikte, her ikisinin bir münekkit olarak yetişme dönemleri III/IX. asırdır. Yaşadıkları bu dönemde, temel hadis kitaplarının otoriteleşmesi ve hadislerin aktarıldığı senedlerin kayıt altına alınmasıyla birlikte, tekil hadis rivâyet faaliyetlerinin azaldığı, bununla birlikte özellikle III/IX. asırda oluşturulan hadis kitaplarının aktarılmaya başlandığı görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak da kendileriyle bizzat karşılaşarak eserlerinde değerlendirdikleri râvilerin sayısında

önemli bir azalma gerçekleşmiştir. Dolayısıyla İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserleri, büyük bir oranda mütekaddim münekkitler tarafından değerlendirilen râvileri ihtiva etmektedir. Farklı bir ifadeyle, adı geçen her iki münekkit, genellikle karşılaşmadıkları kimseler hakkında değerlendirme yapmışlardır. Bu noktada, mütekaddim münekkitlere ait ricâl tenkit değerlendirmeleri ile söz konusu eserlerde yer alan râvilerle ait hadis rivâyetleri, ilgili râviler hakkında değerlendirme yapılabilmesi için temel malzemeleri oluşturmaktadır. Zikredilen bu vasatta, IV/X. asır ricâl tenkidinde takip edilen metod, çalışmanın birinci bölümünde ele alınmıştır.

Bu çalışmada incelenen diğer konu ise İbn Hibbân ve İbn Adî'nin ricâl değerlendirmeleri ile kendilerinden önceki münekkitlerden bir kısmına ait değerlendirmelerin karşılaştırılmasıdır. Bu esnada her iki dönemin benzeşme ve ayrışma oranları tespit edilmiş, bu oranlar üzerinden cerh-ta'dîl ilim geleneği hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca cerh-ta'dîllerin sonraki nesillere aktarılması hakkında da belirlediğimiz münekkitler üzerinden bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu analizlerde hem senedde yer alan isimler hem de tabakalar arası iletişimde kullanılan tahammül ve edâ sîgaları tespit edilerek istatistiksel verilere ulaşılmıştır. Bu veriler, incelemenin parçası olan münekkitlere ait değerlendirmelerin tabakalar arasında rağbet görmesi, toplanması ve sonraki nesillere aktarımı ya da bir başka ifadeyle İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserlerini oluştururken istifade ettikleri değerlendirmelere ulaşma keyfiyetleri hakkında yargıya varılmasını sağlamıştır.

Her ilim dalı, zamanla kendi ıstılahlarını oluşturur. Cerh-ta'dîl ilmi de uygulanmaya başladığı ilk dönemden itibaren kendi ıstılahlarını oluşturmuştur. Oluşturulan bu ıstılahlar, dönemin ruhunu anlamak için önemli birer veridir. Bir başka ifadeyle söz konusu ıstılahların, kemiyet açısından fazlalığı, ortaya çıktığı dönemdeki cerh-ta'dîl faaliyetlerinin yoğunluğu hakkında bilgi elde edilmesine fayda sağlayacaktır. Yine aynı şekilde bu kavramların keyfiyeti de ilgili dönemdeki metodik gelişmeler hakkında önemli ipuçları sunacaktır. IV/X. asırda kullanılan cerh-ta'dîl lafızları, üçüncü bölümde incelenerek, dönemin hem kemiyet hem de keyfiyet açısından fotoğrafının çekilmesine gayret edilmiştir. Ayrıca bu dönemin

tenkit lafızları bağlamında cerh-ta'dîl ilmine katkıları da üçüncü bölümde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Cerh-ta'dîl faaliyetlerinde herhangi bir münekkidin hüküm vermesini etkileyen bir takım unsurlar söz konusudur. Bunlardan bazıları, yetersiz delil, eksik anlama, var olan değerlendirmeyi taklit etme, değişken cerh gibi gerekçeleridir. Zikredilen bu unsurlar, değerlendirmeye konu olan râvilerin farklı münekkitler tarafından birbirine tezat hükümlerle anılmasına ya da aynı hükmün ifade edilmesine rağmen farklı kusurlarla tenkit edilmesine sebep olmuştur. Haklarında muhtelif hükümlerin bulunduğu bu râviler, İbn Hibbân ve İbn Adî'nin bu alanda eser kaleme almalarına sebep olan önemli amillerdendir. Bir başka ifadeyle, her iki münekkit kendilerinden önceki isimler tarafından gerçekleştirilen muhtelif değerlendirmeleri incelemiş, onları anlamaya çalışmış ve inceledikleri râviler hakkında hüküm vererek söz konusu râvilerin durumunu daha da açıklığa kavuşturmaya gayret etmişlerdir. Bu bağlamda İbn Hibbân, eserinin mukaddimesinde mütekaddim münekkitlerin dile getirdiği tenkitleri dikkate alarak zayıf kimseleri zikrettiğini ifade etmektedir. Buna ilaveten, onların inceledikleri râviler hakkında verdikleri hükümde, dayandıkları illetleri ve sebepleri de yanılığa düşülmemesi için ifade ettiğini söylemektedir.¹ İbn Adî ise, haklarında ihtilaf edilen kimseleri inceleyeceğini ve onların durumunu açıklayacağını, ayrıca kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmeler arasında da yer yer tercihte bulunacağını eserinin mukaddimesinde zikretmektedir.² IV/X. asırda yaşayan bu isimlerin; eserlerinde inceledikleri râvileri yeniden değerlendirmeye tabi tutmaları, kendilerinden önceki münekkitlerden tevarüs ettikleri ricâl tenkidini anlamaya çalışmaları ve bu bağlamda onları temellendirmeye yönelik açıklamalara girişmeleri önemli bir husustur. Dolayısıyla, gerçekleştirdiğimiz bu çalışma, IV/X. asır ricâl tenkidinde; önceki münekkitlere ait ricâl değerlendirmelerinin sonraki asırda anlaşılma keyfiyeti, problem tespiti, problemi çözmede takip edilen yöntem, iki farklı dönemin mukayesesi ve bu çerçevede yapılan faaliyetler ile cerh-ta'dîl ilminin gidişat yönünün anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, nşr. Hamdî Abdülmecid es-Silefi (Riyad: Dâru'l-Sumeyî, 1420/2000), 1:14.

² Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâ'r-ricâl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed el-Muavvid & Abdülfettah Ebû Sünne (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 1:78-79.

Araştırmanın Sınırlandırılması

IV/X. asır ricâl tenkit geleneğinin incelendiği bu çalışmada bazı sınırlandırmalara gidilmiştir. Bu bağlamda bahsedeceğimiz ilk sınırlandırma, tezin temel çalışma kaynakları ile ilgilidir. Bu amaçla İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-mecrûhîn* ve İbn Adî'nin *el-Kâmil fi duâfâi'r-ricâl* adlı kitapları, çalışmanın kaynak eserlerini oluşturmaktadır. Bu eserlerin belirlenmesindeki ana etken, dönemin cerh-ta'dîl geleneğini daha iyi ortaya koyabilecek temsil kabiliyeti yüksek iki eser olmalarıdır. Bununla birlikte ihtiyaç duyuldukça hem bu dönemde hem de bu dönemin dışında kaleme alınan eserlere başvurulduğunu da ifade etmeliyiz.

Bu çalışmada gerçekleştirdiğimiz ikinci sınırlandırma, IV/X. asırda yaşayan İbn Hibbân ve İbn Adî'nin kendilerinden önceki münekkitlerle mukayesesi ve onlara ait değerlendirmelerin intikali kısmında yapılmıştır. Özellikle II/VIII. ve III/IX. asırlarda birçok münekkidin değerlendirmelerde bulunması kuşkusuz burada bazı isimlere yoğunlaşılmasını gerekli kılmıştır. Bu amaçla mukayese kısmında; Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Ali b. Medîni (ö. 234/848-49) isimleri üzerinden hareket edilmiştir. Her iki dönemin iletişim keyfiyetinin ortaya konulmasında da Şu'be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) isimleri belirlenmiştir. Bunlardan İbn Maîn ve İbn Hanbel'e ait değerlendirmelerin her iki eserde yoğun bir şekilde bulunmasından dolayı, onların incelemeye konu olan nakilleri de tespit edilen ilk yüz rivâyete tahdit edilmiştir. İbn Hibbân-İbn Adî mukayesesinde de tespit edilen ilk iki yüz ortak ravi incelemeye tabi tutulmuştur. Bu inceleme esnasında da her iki münekkidin değerlendirmeleri genellikle hüküm açısından karşılaştırılmıştır. Bir diğer ifadeyle burada râviler hakkında verilen hükümler cerh ya da ta'dîl etme şeklinde tasnif edilmiştir. İstatistik çıkarma amacıyla cerh edilen râviler hakkındaki hükmün sebepleri ihmal edilmekle birlikte yer yer bu durumdan da bahsedilmiştir.

Son olarak cerh-ta'dîl lafızları bölümünde inceleme yapılırken hem İbn Hibbân'ın hem de İbn Adî'nin sıklıkla kullandığı lafızlar incelenmeye gayret edilmiştir. Buna ilaveten ilgili başlıklar altında yer yer toplu liste halinde söz konusu değerlendirme lafızlarına da değinilmeye çalışılmıştır. Özellikle bir kısım değerlendirme lafızlarının incelenmesinde, aynı temel kelimedenden oluşan lafızlar

ihmal edilerek, özellikle söz konusu lafzın sınırının çizilmesi için şayet o, hem cerh hem de ta'dîl amacı için kullanılmışsa iki uç noktanın belirtilmesine gayret edilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada takip edilen araştırma yöntemi döküman incelemesi şeklindedir. Bu amaçla çalışmanın ana kaynakları olarak belirlenen eserler okunmak suretiyle çeşitli veriler elde edilmiş ve bunlar çalışmanın planlamasına uygun olarak sınıflandırılmıştır. Bu verilerin anlaşılmasında yine iki eser merkeze konulmuş, ihtiyaç duyulduğunda başka eserlere de müracaat edilmiştir. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin mütekaddim münekkitlere dair aktardığı değerlendirmelerin kaynak araştırmasına ise söz konusu eserlerin otoritesinden dolayı genellikle başvurulmamıştır. Buna ilaveten çalışma şekillenirken incelemeye konu olan münekkitlerin hayatlarına kısaca değinilmiş, aynı şekilde çalışmanın merkezinden uzaklaşılmasına sebep olacak konular da irdelenmemiştir.

İbn Hibbân ve İbn Adî mukayesesi yapılırken bir kısım râviler hakkında her iki münekkidin ihtilaf ettikleri görülmüştür. Buna ilaveten her iki münekkide ait metodun belirlenmesinde bid'at ehli olmak ya da fiska götürücü davranışlar sergilemekle itham olunan râviler de bulunmaktadır. Bu konular incelenirken sikâ râvileri ihtiva eden ya da daha muahhar olan eserler de araştırmaya dahil edilerek söz konusu isimlerin diğer münekkitler tarafından nasıl algılandığı dipnotlarla ifade edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın yazımı esnasında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* genellikle merkeze alınmıştır. Şayet söz konusu eserde herhangi bir kelimenin yazımında çeşitli örnekler var ise bunlar arasında tercihe gidilmiştir. Çalışmamız ricâl hakkında olduğu için sıklıkla râvi isimleri yer almaktadır. Bu isimlerin yazılmasında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne ilâveten İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserleri de dikkate alınmıştır. Çalışmamızda yer alan isimlerin vefat tarihlerinin verilmesinde, ilk geçtikleri yer esas alınmış, vefat tarihi bulunamayan kimseler için de (ö. ?) şeklinde ifade kullanılmıştır. Yazım süresince metin içerisinde arapça ifadelerin kullanılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Arapça ifadelerin yazımında " " işareti ve *XB Zar* fontu kullanılmıştır.

Çalışmamızda çeşitli tablo ve grafikler de kullanılmıştır. Kullanılan tablolar incelemeye konu olan münekkitlere dair ricâl tenkitlerini ihtiva etmekte olup okuyucuya da anlık mukayese imkanı sağlamaktadır. Aynı şekilde verilen grafiklerde çeşitli asırlarda yaşamış münekkitlerin benzeşme-ayrışma oranları ve tabakalar arası bilgi aktarımında öne çıkmış isimlerin gösterilmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

IV/X. asır cerh-ta'dîl geleneğini ortaya koymak üzere gerçekleştirilen bu araştırmada, kullanılan kaynak eserlerin iki temel özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, araştırmanın zeminini oluşturan temel kaynaklarken ikincisi araştırma esnasında istifade edilen tali kaynaklardır.

IV/X. asırda karakteristik olarak mecrûh râvileri içeren çeşitli eserler bulunmaktadır. Bunlar; Muhammed b. Amr el-Ukaylî (ö. 322/934)'nin *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*'i, İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-mecrûhîn*'ni, İbn Adî'nin *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*'i, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî (ö. 334/945-46)'nin *Kitâbü'd-duafâ ve'l-metrûkîn*'i ve Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî (ö. 385/995)'nin *Cüz' fihi duafâ ve'l-metrûkîn*'idir.³ Bu eserler içerisinde, IV/X. asrın ricâl tenkit geleneğinin ortaya konulmasında temsil kabiliyeti yüksek iki müellif olan İbn Hibbân ve İbn Adî'nin söz konusu eserleri, araştırmanın temel iki kaynağını oluşturmaktadır.

Kitâbu'l-mecrûhîn, zayıf râvileri ihtiva eden bir eserdir. Bu eser, hacmi az olmakla birlikte 1282 râviyi içermektedir. İbn Hibbân, râvileri değerlendirirken kısa biyografiler açmıştır. Bu biyografilerin muhtevasına baktığımızda mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmeler, incelenen râviye ait rivâyet örnekleri⁴ ve cerh-ta'dîl ilmi açısından râvi hakkında varılan hükmün yer aldığı görülmektedir. O, mütekaddim münekkitlere ait ricâl değerlendirmelerini aktarırken yer yer sened de kullanmamaktadır. Bununla birlikte tekil olarak her biyografinin daima zikredilen öğeleri barındırdığı da söylenemez.

el-Kâmil fi duafâi'l-ricâl, müellifin ifadesiyle haklarında herhangi bir tenkit bulunan isimleri ihtiva etmek üzere kaleme alınmıştır. Bu eser, İbn Hibbân'ın eseri

³ Bu eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 557-565.

⁴ İbn Hibbân'ın bu eserinde 1139 veya 1113 hadis rivâyetin yer aldığı dile getirilmektedir. Mehmet Yaşar Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21:110.

ile karşılaştırıldığında daha hacimlidir. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında; 2206 râvi içermesi, kendisinden önceki birçok münekkide aynı râvi hakkında olsa da defaatle atıfta bulunması, söz konusu atıflarda sened kullanması, incelediği râviye ait rivâyetlerden bir kısmını eserde zikrederek⁵ değerlendirmeler yapması yer almaktadır.

Tezin temel kaynakları olarak belirlenen bu eserlerin anlaşılması ve araştırmanın farklı boyutlarda devam etmesi için başka kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bunlar, kategorik olarak ricâl kaynakları, usul kitapları, cerh-ta'dîl lafızlarına dair eserler, tarih-tabakat kitapları, ansiklopedi maddeleri, alanda yazılmış muhtelif tezler, kitaplar ve makaleler şeklinde sınıflandırılabilir.

Zikretmek istediğimiz ilk eserler, cerh-ta'dîl ilmi ve ricâl bilgisi hakkında hem tanıtıcı hem de araştırma sürecinde metodik anlamda istifade ettiğimiz güncel çalışmalardır. Bunlar arasında öne çıkanlar Emin Aşıkkutlu'un *Hadiste Ricâl Tenkidi*, Mehmet Eren'in *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Mustafa Macit Karagözlü'nün *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler* ve Halil İbrahim Turhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* adlı eserleridir. Bu eserler, özellikle duafâ literatürünün tanınması, cerh-ta'dîl ilminin gelişimi, ilk üç asırda oluşturulan cerh-ta'dîl birikiminin arka planının anlaşılması noktasında önemli çalışmalardır.

Tezin şekillenmesinde istifade edilen kaynaklardan bir başka grup da ricâl kitaplarıdır. Bu kitaplar, hem İbn Hibbân ve İbn Adî'den önce hem de onlardan sonra kaleme alınan eserlerden oluşmaktadır. Söz konusu eserler arasında Yahyâ b. Maîn'nin *Ma'rifetü'r-ricâl*, Târîhu Yahyâ, Min kelâmi Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870)'nin *et-Târîhu's-sağîr* ve *et-Târîhu'l-kebîr*, Ebû İshâk el-Cüzcânî (ö. 259/873)'nin *Ahvâlu'r-ricâl*, Ukaylî'nin *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/938)'in *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Dârekutnî'nin *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438)'nin *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, Alâî (ö. 761/1359)'nin *Kitâbu'l-Muhtelîn*, Ebû Muhammed el-Makrizî

⁵ İbnü'l-Kayserânî, İbn Adî'nin eserinde yer alan hadis miktarını 6597 olarak vermektedir. Ancak eseri yayına hazırlayan Abdurrahman el-Firdevâî, İbnü'l-Kayserânî'nin bu sayının tespitinde bazı rivâyetleri fark etmediğini dile getirmiş ve kendisi 836 rivâyet daha eklemiştir. Böylelikle İbn Adî'nin eserindeki toplam hadis sayısı 7433 olmaktadır. Muhammed b. Tâhir Makdisî, *Zehîratü'l-huffâz el-muharrec ale'l-hurûf ve'l-elfâz*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcabbâr el-Firdevâî (Riyad & İlahâbâd: Dâru's-Mütekaddim & Dâru'd-Da've, 1416/1996), 5:2471, 3101.

(ö. 845/1442)'nin *Muhtasaru'l-kâmil* ve Zehebî (ö. 748/1348) ile İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)'in ricâl hakkındaki kitaplarını zikredebiliriz.

Araştırmamızda istifade ettiğimiz eserlerden bir kısmı da usul kitaplarıdır. Bunlar; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin *el-Kifâye fî ilni'r-rivâye*, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)'in *Ulûmu'l-hadis*, İbn Hacer'in *Şerhu nuhbetü'l-fiker*, *en-Nüket* ve *en-Nüzhetü'n-nazar* ile Zehebî'nin *el-Mûkaza fî ilmi mustalahi'l-hadis*'sıdır. Cerh-ta'dîl lafızları hakkında yazılan kitaplar da tezde kullanılan eserler arasındadır. Bu bağlamda Seyyid Abdulmecid el-Gavrî'nin *Mu'cemu'l-elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i, Mustafa b. İsmâil'in *Şifâü'l-alîl bi elfâzi ve kavâidi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i ve Abdullah Aydınî'nin *Hadis Istılahları Sözlüğü* zikredilebilir. İbn Sa'd (ö. 230/845)'in *Tabakâtu'l-kübrâ*, Hamza b. Yûsuf es-Sehmî (ö. 427/1036)'nin *Târîhu Cürcân*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*, Bahşel el-Vâsıtî (ö. 292/905)'nin *Târîhu Vâsıt*, Ebû Saîd es-Sadeî (ö. 347/958)'nin *Târîhu İbn Yûnus*, Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176)'in *Târîhu medîneti Dîmeşk*, Zehebî'nin *el-İber* ve *Târîhu'l-İslâm*'ı eserde yer yer değindiğimiz tarih ve tabakat türü eserlerdendir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* de bilgi edinme ve bilgiye ulaşmada başvurduğumuz kaynaklarımız arasındadır.

Yaptığımız incelemeler çerçevesinde çalışmamızla alakalı çeşitli tez ve makalelerin de kaleme alındığı tespit edilmiştir. İşaret etmek istediğimiz ilk iki eser, arap dünyasında yapılmış tezlerdir. Bunlardan ilki, Züheyr Osman Ali Nûr'a ait olan *İbn Adî ve menhecuhu fî kitâbi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*'dir. Bu eser Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışma, İbn Adî ve eserini belirli bir sistematik içerisinde tanıtmakta, cerh-ta'dîl kitapları arasında *el-Kâmil*'in konumuna işaret etmekte, İbn Adî'nin cerh-ta'dîl kaynaklarını çeşitli açılardan tasnif ederek zikretmekte ve yer yer ilgili eserde bazı cerh-ta'dîl meselelerine değinmektedir. Bununla birlikte çalışmanın mukayese ve analiz yönünün zayıf olduğu, dahası İbn Adî ve eserinden yeteri kadar uzaklaşmadığı görülmektedir. Bu durum ise yeniden bir bilgi üretiminden ziyade var olan bilginin yeni bir formatla sunumunu akıllara getirmektedir. Buna benzer bir diğer eser ise yine Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak Adâb b. Mahmûd el-Hameş tarafından hazırlanan *el-İmâm Muhammed b. Hibbân ve dirâsetü âsârihi'l-ilmiyye* adlı eseridir. Bu kitap, Züheyr Osman Ali Nûr'un çalışmasına göre daha

hacimlidir. Bu durumun temel sebebi, el-Hameş'in, İbn Hibbân'ı ve yaşadığı dönemi tanıtıcı geniş malumat vermesinin yanında, onun bir çok eserini incelemesi ve bunlar arasında bazılarını detaylı bir şekilde işlemesidir. Bununla birlikte el-Hameş'in eserinin de dönemsel farklılıkları ortaya koyacak şekilde analitik bir üslup taşımadığı, cerh-ta'dîl lafızları bahsinde açtığı başlıkları genellikle iktibaslarla doldurduğu görülmektedir. Bunların yanında ülkemizde ya da ülkemiz dışında tespit ettiğimiz başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmından da kısaca bahsetmek istiyoruz.

Mehmet Ali Sönmez'e ait olan *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu* adlı⁶ kitap, yukarıda zikrettiğimiz eserlere oranla daha az hacimlidir. İbn Hibbân'ın kısaca hayatı ile başlayan bu çalışma, ülkemizde alanında yapılmış ilk araştırmalardandır. Yazar, İbn Hibbân'ın cerh-ta'dîl metodunu; râvilerin ta'dîli ve cerhi başlığı altında iki bölüm halinde incelemiştir. Özellikle râvilerin cerhine dair açılan bölümde, İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn* adlı eserinin mukaddimesinde yer alan mecrûh râvilerden bahsettiği yirmi başlığın kullanılması dikkat çekmektedir. Bu eser, İbn Hibbân'ın cerh-ta'dîl metodu hakkında veciz değerlendirmelerde bulunmuştur. Ancak onun, kendisinden önceki dönemle mukayesesini, kullandığı cerh-ta'dîl lafızları gibi konuları yeteri kadar irdilememiştir. Ülkemizdeki bu alanda araştırma yapan bir başka isim ise Yüksel Çelik'tir. O, 1993 yılında *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* isimli yüksek lisans⁷ çalışması hazırlamıştır. Bu tez, İbn Hibbân'ın hayatı ve şahsiyeti, eserleri, hadisçiliği şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Cerh-ta'dîl metodu ile alakalı kısımda, *el-Mecrûhîn*'de İbn Hibbân'ın dile getirdiği cerh gerekçeleri ve sika oldukları halde cerh edilmesi gereken kimselerle ilgili değerlendirmeler ön plana çıkmaktadır. İbn Hibbân ile ilgili bir başka yüksek lisans çalışması da Bahaalddin Rauf A. Alrahman'a ait olup Bingöl Üniversitesi bünyesinde Arap dilinde gerçekleştirilmiştir. Tezin Türkçe adı *İbn Hibbân ve Kitâbu'l-Mecrûhîn Adlı Eserdeki Yöntemi*'dir.⁸ İçerik incelendiğinde daha çok telif yönteminin öne çıkarıldığı, İbn Adî'nin eserinin mukayesesinde de

⁶ Mehmet Ali Sönmez, *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu* (Umran Yayınevi, t.y.).

⁷ Yüksel Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1993).

⁸ Bahaalddin Rauf A. Alrahman, *İbn Hibbân ve Kitâbu'l-Mecrûhîn Adlı Eserdeki Yöntemi* (Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi, 2017).

şekilsel bir karşılaştırmayı aşamadığı görülmektedir. İşarete bulunacağımız bir başka çalışma da Hewa İsmâil Ahmad'ın Arapça kaleme aldığı *İbn Hibbân'ın el-Mecrûhîn'de "Kalbu'l-Esânid" Diyerek Cerh Ettiği Ravileri Tenkid ve İncelenmesi* adlı çalışmadır.⁹ Bu çalışma da Bingöl Üniversitesi bünyesinde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olup bir öncekine göre daha dar kapsamlıdır. Buna benzer bir başka çalışma da ülkemiz dışından Hâlid b. Câbir b. Ali el-Esmerî isimli araştırmacıya aittir. Ona göre İbn Adî, hocalarından bir kısmını esere almayarak zımnen ta'dîl etmiştir. Söz konusu eserin adı *et-Ta'dîlu'd-dınniyyu inde İbn Adî li şuyûhihi* şeklindedir. Bu eser de adından anlaşılacağı üzere dar kapsamlı bir çalışmadır.¹⁰

Thamer Hatemleh, İbn Adî ve *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl' Adlı Eserdeki Cerh-Ta'dîl Metodu* isimli bir makale yazmıştır.¹¹ Bu makalede temas edilen konular arasında; İbn Adî'nin hayatı, ilim ehli arasındaki konumu, eserinin telif üslubu ve duafâ literatürü arasındaki yeri, kaynakları, eserde kullanılan cerh-ta'dîl lafızları, İbn Adî'ye yöneltilen tenkitler, meçhul ve bid'at ehli râviler yer almaktadır. Ancak makale İbn Adî'nin herhangi bir râvinin cerhine ya da ta'diline hüküm verirken takip ettiği metottan bahsetmemekte, cerh-ta'dîl lafızları kısmında da listeleme ön plana çıkmaktadır. İnâd Gâlib el-Ganânîm isimli araştırmacı da uydurma rivâyetlerin tespitinde İbn Adî'nin kullandığı karineleri konu alan bir makale yazmıştır. Makale ismi *Karâinu'l-vad' inde İbn Adî fî kitâbihi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl'*dir.¹² Bu makale İbn Adî'nin yalancı râvinin tespitinde takip ettiği metoda dair değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bunlara ilaveten hem İbn Adî hem de İbn Hibbân'ın eserindeki herhangi bir kavramı inceleyen çeşitli makaleler de bulunmaktadır. Burada İbn Hibbân ve İbn Adî ile ilgili yapılmış çalışmaları, gerçekleştirdiğimiz araştırmadan ayıran bir takım hususlar söz konusudur. Bunlardan ilki, söz konusu eserlerin genellikle tasvirî birer çalışma mahiyetinde olmalarıdır. Bizim çalışmamızda ise, daha çok analitik bir metod takip edilerek,

⁹ Ahmed, Hewa İsmâil Ahmed, *İbn Hibbân'ın el-Mecrûhîn'de "Kalbu'l-Esânid" Diyerek Cerh Ettiği Ravileri Tenkid ve İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi, 2018).

¹⁰ Hâlid b. Câbir b. Ali el-Esmerî, *et-Ta'dîlu'd-dınniyyu inde İbn Adî li şuyûhihi* (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1429).

¹¹ Thamer Hatemleh, "*İbn Adî ve 'el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl' Adlı Eserdeki Cerh-Ta'dîl Metodu*", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016):279-300.

¹² İnâd Gâlib el-Ganânîm, "*Karâinu'l-vad' inde İbn Adî fî kitabıhi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*", *Jerash Üniversitesi* 45/4 (2018):39-58.

IV/X. asır cerh-ta‘dîl faaliyetlerinin arka planı irdelenmeye gayret edilmiştir. İkinci olarak, bu eserlerde farklı dönemde yaşamış münekkitler arasında mukayeseye yeteri kadar yer verilmemiş ve istisnaları olmakla birlikte muhteva genel olarak iki müellife münhasır kılınmıştır. Araştırmamızda ise, çeşitli grafikler oluşturularak, iki farklı dönemde yaşamış münekkitler; cerh-ta‘dîllerin aktarımında kullanılan senedler ve râviler hakkında verilen hükümler çerçevesinde incelenmiştir. Üçüncü olarak dikkat çekilmesi gereken husus da kullanılan cerh-ta‘dîl lafızları ile ilgilidir. Buna göre cerh-ta‘dîl lafızları, zikredilen eserlerde genellikle liste halinde ya da ilgili biyografi çerçevesinde yer almaktadır. Ancak bizim çalışmamızda söz konusu lafızlara işaret etmekle yetinilmemiş, bu lafızlar analiz edilerek onların kullanılma amacı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

IV/X. ASIR RİCÂL TENKİDİ

Hicrî IV/X. asır, hadis ilmi açısından yeni bir sürecin başladığı dönemdir. Çünkü hadis rivâyetinin ilk üç asırdaki keyfiyeti, dördüncü asra gelindiğinde farklı bir şekle kavuşmuştur. Şüphesiz bu dönüşümün arkasındaki asıl etmen, temel hadis kaynaklarının oluşması ve tekil hadis rivâyetlerinin yerini kitap rivâyetlerinin almasıdır.¹³ Bu durum, hadis rivâyetinde senedlerin mukayyed hale gelmesine sebep olmuş akabindeyse râviler hakkında ana kaynakların büyük bir oranda tamamlanmasına yol açmıştır. Budan sonra cerh-ta'dîl faaliyetleri, genellikle var olan malzeme üzerine yapılacak tedkikler etrafında devam etmiştir.

IV/X. asır cerh-ta'dîl faaliyetlerinde temsil gücü yüksek iki münekkit olan İbn Hibbân ve İbn Adî, temel hadis ve cerh-ta'dîl kitaplarının oluşmasının hemen akabinde yaşamış ve kendilerinden önceki münekkitlerden aktarılan ricâl değerlendirmelerine dair zengin bir mirasa sahip olmuşlardır. Ancak her iki isim, bu mirasa sahip olmakla yetinmemiş ve gerçekleştirdikleri özgün çalışmalarla râvi tenkidıyla iştigal eden hiçbir kimsenin müstağni kalamayacağı iki kaynak eser oluşturmuşlardır. Bu eserler bir açıdan ilk üç asırda yapılan değerlendirmeleri ihtiva eden ansiklopedik bir yöne sahipken, farklı bir açıdan ise yeni bir dönemin habercisidir. Şimdi, her iki müellifi eserleriyle birlikte tanıtarak IV/X. asır cerh-ta'dîl geleneğini incelemeye başlayacağız.

1. Asrın İki Temsilcisi: İbn Hibbân Ve İbn Adî

1.1. İbn Hibbân'ın Hayatı

Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, 270'li yıllarda¹⁴ bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Sicistan'da doğmuştur. Nisbesinde

¹³ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, 4. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 20.

¹⁴ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût & vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 16:93.

yer alan Büst şehri, her ne kadar tarihte Sicistan'ın önemli bir bölgesi olsa da bugün Helmand eyaletinin Leşkergah ismiyle anılan küçük bir kazası konumundadır.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), İbn Hibbân'ın künyesi ve ismini Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Mu'âz b. Ma'bed b. Saîd b. Şehîd et-Temîmî şeklinde aktarmış, İbn Hibbân'ın öğrencisi Guncâr (ö. ?) ise onun nesebini, Mudar kabilesine kadar götürmüştür.¹⁵ Onun Arap kökenli bir kimse olduğu dair başka iddialar da bulunmaktadır.¹⁶

Adâb b. Mahmûd el-Hameş, İbn Hibbân üzerine yaptığı çalışmada onun biyografisine dair tarih kitaplarını incelediğini ve IV/X. asırda tarihçilerin ondan bahsetmediğini,¹⁷ V/XI. asırda ise *Târîhu Semerkand*, *Târîhu Buhârâ* ve *Târîhu Nîsâbûr*'da ondan bahsedildiğini ancak söz konusu kitapların da kayıp olduğunu zikretmektedir. Bu asırda yaşayan Yûsuf es-Sehmî'nin de İbn Hibbân'ın, Cürcân şehrine girmesine rağmen ondan bahsetmemesine, hayretle birlikte değinmektedir.¹⁸ İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra)'nın veciz bir biyografi yazdığına işarette bulunan el-Hameş,¹⁹ bu konuda Yâkut el-Hamevî'nin İbn Hibbân'a ayırdığı biyografiyle ön plana çıktığına işaret etmektedir.²⁰

Kaynaklarda İbn Hibbân'ın; imâm, allâme, fâzıl, mutkin, Şâs'tan²¹ İskenderiye'ye rihle yapan ilim deryası,²² ilim kabı²³ gibi ifadelerle nitelendiği ve kitaplarının zayi olmaması için onları vakfeden²⁴ bir alim olduğu nakledilmektedir. Hocaları arasında Ebû Halîfe Fadl b. Hubâb el-Cumahî (ö. 307/920), Ebû Abdurrahman en-Nesâî (ö. 303/915), Zekerîyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920), Muhammed b. Abdülazîz (ö. ?), Muhammed b. Osman b. Sa'd ed-Dârimî (ö. ?) ve İbn Huzeyme (ö. 311/924) gibi isimler yer almaktadır.²⁵ Ayrıca Ebû'l-Hasan ed-

¹⁵ Şihabüddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1977/1397), 1:415.

¹⁶ Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî'l-Emîr Alâeddîn Ali b. Balabân el-Fârisî*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Mısır: Müessesetü'l-Risâle, t.y.), 1:7.

¹⁷ Adâb b. Mahmûd el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi'l-ilmiyye târîhun ve tahlîlun ve nakdun*, 1. Bs, 1428, 1:209.

¹⁸ el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi*, 1:210.

¹⁹ el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi*, 1:212.

²⁰ el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi*, 1:213.

²¹ Maverâunnehir'de bir bölge, bugünkü Taşkent şehri.

²² Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:415.

²³ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:417.

²⁴ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:418.

²⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:415-416.

Dârekutnî,²⁶ Ebû Abdullah b. Mende el-İsbehânî (ö. 395/1005), Muhammed b. Ahmed el-Guncâr gibi isimler de onun öğrencileri arasında sayılmaktadır.²⁷

İbn Huzeyme'yi bunaltırcasına soru sorması sebebiyle, İbn Huzeyme'nin "Baş belası! Uzaklaş benden, çok sıktın." dediği,²⁸ akabinde İbn Hibbân'ın bu sözü de kaydettiği nakledilir. Etrafındaki kimseler bunu yazıp yazmadığını sorunca "Evet onun söylediği her şeyi yazarım." dediği aktarılmaktadır.²⁹ Bu örnek İbn Hibbân'ın ilme ne derece düşkün olduğunu göstermektedir. Burada zikrettiğimiz övgü ifadelerinin yanında onun; nübüvvetin kesb neticesi gerçekleştiğine dair düşünce taşıdığı iddiasıyla tenkit edildiği,³⁰ Karmatîlerle işbirliği yaptığı ve yalancı olarak nitelendiği de görülmektedir.³¹

İbn Hibbân'ın "Nübüvvet, ilim ve amel"dir ifadesi, Zehebî tarafından "Risâletin en kemâl derecesi olarak" anlaşılmıştır. Dolayısıyla Zehebî, filozofların bu konudaki iddialarının aksine, nübüvvet makamının kesbî değil, vehbî olduğunu vurgulayarak, el-İmâm, el-Allâme olarak nitelediği İbn Hibbân'ı bu konuda savunmaktadır.³² İbn Hacer de onun bu ifadesini, "Allah, nübüvveti ancak vahiyyle, âlim olan ve bu vahiy vesilesiyle ona yaklaştıracak amel işleyene verir" şeklinde anlayarak, ona yöneltile eleştiriyi de, "Şayet İbn Hibbân, nübüvvet; ancak ilim ve amel'dir deseydi o zaman bu bir zındıklık olurdu." diyerek kabul etmemiştir.³³ İtikad açısından İbn Hibbân'ı savunan her iki isim, diğer konularda onu eleştirmekten de geri kalmamışlardır. Bu bağlamda Zehebî, onu hatadan masum saymadığını ifade ederken,³⁴ İbn Hacer de İbnü's-Salâh'tan iktibasen onun çokça vehme düştüğünü³⁵ vurgulamıştır.³⁶ Zehebî ve İbn Hacer gibi muahhar dönem

²⁶ el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi*, 1:210.

²⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:416-417.

²⁸ İbn Huzeyme'nin يا بارد şeklinde hitap ettiği görülmektedir. Biz bu ifadeyi baş belası olarak Türkçe'ye aktarmayı uygun gördük.

²⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:419.

³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:95-96.

³¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:419.

³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:96; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, nşr. Zekerîyya Umeyrât, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 3:90.

³³ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 7:48.

³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:96.

³⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 7:47.

³⁶ İbnü's-Salâh, İbn Hibbân hakkında "Hadisleri anlamada hocası İbn Huzeyme'nin yolunu takip eder ancak gördüğüm kadarıyla bazen tasarruflarında "الغلط الفاهش" aşırı hatalar bulunmakta."

muhaddislerin İbn Hibbân hakkındaki müspet kanaatleri, ona yöneltilen aşırı iddiaların kabul görmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, başka kimselerde de bulunduğu üzere o, çeşitli tenkitlere sebep olan kusurlar da taşımaktadır.

İbn Hibbân, her ne kadar *Kitâbu't-tekâsım ve'l-envâ*, *Kitâbu's-sikât* ve *Kitâbu'l-mecrûhîn* isimli eserleri çerçevesinde meşhur olsa³⁷ da, Yâkût el-Hamevî ona Mes'ud b. Nâsır es-Siczî (ö. 470/077) üzerinden birçok eser isnat etmektedir. Ancak Mes'ud'un râvisi, söz konusu eserlerden bir kısmını zikrettiğini, fakat bunların mevcut olmadığını da ifade etmektedir.³⁸

1.2. İbn Adî'nin Hayatı

İbn Adî'nin tam adı, Abdullah b. Adî b. Abdullah b. Muhammed'dir.³⁹ Ancak Takiyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355), onun babasının ismini Muhammed olarak vermiştir.⁴⁰ Buna karşın *el-Bidâye ve'n-nihâye*,⁴¹ *Tezkiretü'l-huffâz*,⁴² *el-Ensâb*,⁴³ *Şezerâtü'z-zeheb*,⁴⁴ *el-Lübâb*,⁴⁵ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*,⁴⁶ *en-Nücûmu'z-zâhire*⁴⁷ ve *Târîhu Cürcân*⁴⁸ adlı eserlerde, babasının ismi Adî olarak geçmektedir. Zehebî de İbn Adî'in ismini verirken, büyük dedesi Muhammed'den sonra "b.

demektedir. Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi's-şâfiyye*, nşr. Muhyiddîn Ali Necîb, 1. Bs (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1:116.

³⁷ İbn Hibbân'ın kitapları hakkında daha fazla malûmat için bk. *el-İmâm el-Hâfiz Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî feylesüfu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Muhammed Abdullah Ebû Suaylîk, 1. Bs. (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1415/1995), 49-59

³⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1:417-418.

³⁹ Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim el-Cürcânî es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân, 4. Bs (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 266.

⁴⁰ Ebû Nasr Taceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi Sübkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv & Muhammed Mahmûd et-Tanahî (Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, t.y.), 3:315.

⁴¹ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010), 12:280.

⁴² Zehebî, *Tezkireti'l-huffâz*, 3:102.

⁴³ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, 2. Bs (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1400/1980), 3:221.

⁴⁴ el-İmâm Şihâbuddin Ebi'l-Felâh Abdulhayy b. Muhammed el-Akerî el-Hanbelî ed-Dımeşkî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhârî men zeheb*, nşr. Abdulkâdir el-Arnâvut-Mahmûd el-Arnâvut, 1. Bs (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988), 4:344.

⁴⁵ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, nşr. İhsân Abbâs (Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.), 1:270.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:154.

⁴⁷ Cemalüddin Ebi'l-Muhâsin Yûsuf b. Tağrıberdî Atabekî, *en-Nücûm ez-zâhira fi mulûk Mısra ve'l-Kâhira*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, 1. Bs (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 4:115.

⁴⁸ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 15.

Mübârek b. el-Kattân" ibaresini eklemiştir.⁴⁹ İbn Adî, ilmî geleneğe sahip bir aileye mensuptur. Babası, Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264/878)'nin ders halkalarına katılmıştır.⁵⁰ Ebû Zûr' (ö. ?)'a, Adî (ö. ?) ve Mansûr (ö. ?) isimli oğulları da hadis ilmi ile iştigal etmişlerdir.⁵¹

Öğrencisi Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, İbn Adî'nin, 277 yılı Zilka'de ayının başlarında doğduğunu, 365/976 yılı Cemâziyelâhir ayının başlarında vefat ettiğini ve cenaze namazını Ebû Bekr el-İsmâîlî (ö. 371/982)'nin kıldırıldığını nakletmektedir.⁵²

İbn Adî'nin doğmuş olduğu Cürcân (Korgan) şehri, bugün İran sınırları içerisinde, Hazar Denizi'ne yakın bir kenttir. Tarihi çok eskilere dayanan bu şehirde, müslümanların burayı fethetmelerinden sonra ilim halkaları kurulmuş ve birçok âlim yetişmiştir. Bu isimlerden, Ebû Nuaym Abdulmelik b. Muhammed b. Adî (ö. 323/934), Ebû Bekr el-İsmâîlî gibi isimler hadis ilmiyle iştigal eden ünlü kimselerdir. Burada hadis ilminin yanında, fıkhu'l-hadis, fıkıh, edebiyat gibi ilim dallarında da önemli simalar yetişmiştir.⁵³ Cürcân şehri, günümüzde İran'ın Gülistan eyaletinin yönetim merkezidir.

İbn Adî'nin 290/902 yılında Cürcân'da hadis ilmi tahsil etmeye başladığı, 297/909 yılında ise Irak, Şam ve Mısır tarafına ilk rihlesini yaptığı nakledilmiştir.⁵⁴ O, bu uğurda Semerkand ile İskenderiyye arasındaki ilim merkezlerine çokça seyahatte bulunmuştur.⁵⁵ Muhammed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî (ö. 310/923), böylece İbn Adî'nin binden fazla hocadan ders aldığını aktarmıştır.⁵⁶ Onun meşhur hocaları arasında, Ebû Abdurrahman en-Nesâî, Ali b. Sa'd er-Râzî (ö. ?), Kâsım b. Abdullah el-İhmîmî (ö. 304/916),⁵⁷ Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî (ö. ?), Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/913), Ebû Ya'la el-Mevsîlî (ö. 307/919), Abdân el-Ahvâzî (ö. 306/918), İbn Huzeyme⁵⁸ gibi isimler

⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:154.

⁵⁰ Selman Başaran, "İbn Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3:222.

⁵² Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 266.

⁵³ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 10-11.

⁵⁴ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 267.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *el-Lübâb*, 1:270.

⁵⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4:344.

⁵⁷ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 267.

⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:154.

bulunmaktadır. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise hocası Ebû'l Abbâs b. Ukde (ö. 332/944), Ebû Sa'd el-Mâlî'nî (ö. 412/1024), el-Hasan b. Râmîn (ö. ?), Muhammed b. Abdullah b. Abdukeyh (ö. ?), Hamza b. Yûsuf es-Sehmî⁵⁹ başta olmak üzere birçok kişi yer almaktadır.

Hadis ilminde elde etmiş olduğu şöhretten dolayı, İbn Adî'nin faziletine dair birçok âlimden övgü ifadeleri nakledilmiştir. Bu ifadeler, İbn Adî'nin özellikle cerh-ta'dîl ilmindeki gayretlerinin diğer âlimler yanında karşılık bulduğunu ve ricâl bilgisi için vazgeçilmez bir kaynak olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda talebesi Hamza es-Sehmî, "O, yaşadığı dönemde eşi benzeri olmayan hafız ve mutkin bir kimseydi." demiştir.⁶⁰ Ebû Ya'la el-Halîlî (ö. 446/1055), İbn Adî'nin hıfz ve celâlet yönünden benzersiz olduğunu dile getirmiştir. Aynı şekilde o, Ahmed b. Ebû Müslim (ö. ?)'in; Taberânî (ö. 360/971) ve Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. ?)'in hafıza gücünün çalışmayla elde edildiğine, İbn Adî'nin hafıza gücünün ise doğuştan geldiğine dair değerlendirmesini⁶¹ aktarmaktadır. Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö. 562/1166), onu, yaşadığı dönemin hâfızı⁶² diye tanıtırken, İbn Hammâd da onun İslâm'ın direklerinden ve şöhret sahibi âlimlerden biri olduğunu⁶³ söylemiştir. İbnü'l-Esir el-Cezerî (ö. 630/1233), İbn Adî'nin, yaşadığı asrın imâmı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴ Zehebî de İbn Adî'yi, hâfız, münekkit, rihle amacıyla çokça dolaşan (cevvâl) sıfatları ile tanıtmış ve "Cerh ve ta'dîl eder, sıhhat hükmü verir ve illetleri bulur fakat onda lahn var."⁶⁵ demiştir. Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise onun hakkında müfîd, imâm, alem, cevval, nekkâl, rahhâl gibi sıfatlar kullanmıştır. Yine onu tanıtırken, geçmişte benzerinin olmadığını ifade etmiştir.⁶⁶ Sübkî de İbn Adî'yi tanıtırken onu rihleler yapan, uykuyu terk eden, ilim aşığı biri olarak nitelemektedir.⁶⁷ Aktardığımız tüm bu ifadeler İbn Adî'nin hafıza gücüne, gayretine, ilim elde etme uğruna yapmış olduğu yolculuklarına işaret etmekte, aynı

⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:155.

⁶⁰ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 267.

⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:155.

⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3:221.

⁶³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4:345.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *el-Lübâb*, 1:270.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:154.

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12:280.

⁶⁷ Sübkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3:315.

zamanda yaşadığı dönem ve daha sonra gelen ilim ehlinin ona karşı bakışını ortaya koymaktadır.

İbn Adî'ye birçok eser isnat edilmektedir. Bu eserler arasında, el-Kâmil fi duâfai'r-ricâl, Esmâu şuyûhi'l-Buhârî, Müsnedü Ebû Hanîfe, Esmâu's-sahâbe, el-İntisâr ala muhtasari'l-fikhi Şafiî, el-Mu'cem, Cem'u ehâdîsi'l-Evzâ'î ve Süfyânî's-Sevrî ve Şu'be ve İsmâil b. Ebî Hâlid ve cemaât mine'l-mukillîn, Müsnedü hadisi Mâlik b. Enes yer almaktadır.⁶⁸ Özellikle cerh- ta'dîl konusunda yazmış olduğu el-Kâmil adlı eseri, ricâl tenkidi, mütekaddim münekkittlere ait değerlendirmeleri olabildiğince fazla içermesi ve çok sayıda hadis rivâyetini ihtiva etmesi açısından büyük bir önemi haizdir.⁶⁹

2. IV/X. Asır Okuması: Kitâbu'l-mecrûhîn ve el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl

2.1. Kitâbu'l-mecrûhîn

Tezimize esas aldığımız eserin adı muhakkik Hamdi b. Abdülmecid es-Silefi tarafından *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* olarak verilmiştir. Buna mukabil bir başka muhakkik olan Mahmûd İbrâhim Zâyed ise bu eseri, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn* şeklinde isimlendirmiştir. Ancak es-Silefi'nin tahkikinde 1282. kişi olarak verilen son biyografinin akabinde söz konusu kitap, *Kitâbu't-târîh ve'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* şeklinde verilirken⁷⁰ Zâyed'in yaptığı neşirde 1284. biyografiden⁷¹ sonra *Kitâb-u ma'rifeti'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn* ibaresi⁷² yer almaktadır.

⁶⁸ Başaran, "İbn Adî", 19:297-298.

⁶⁹ İbn Adî'nin herhangi bir hadis usulü eseri bulunmamaktadır. Fuad SEZGİN, İbn Adî'nin üç kitabından bahsetmekte olup, bunlar *el-Kâmil*, *Esmâu's-sahâbe* ve *Esâmâ men ravâ anhüm el-Buhârî*'dir. (Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, 1:400). Züheyr Osman Ali Nûr ise İbn Adî'ye ait daha fazla kitaptan bahsetmektedir. Bunlar Fuad Sezgin'in dile getirdiklerine ilaveten *Müsnedü hadisi Malik b. Enes*, *Cem'u ehâdîsi'l-Evzâî* ve *Süfyân es-Sevrî ve Şu'be ve İsmâil b. Hâlid ve cemaâtü'l-mukillîn*, *el-Mu'cem*, *el-İntisâr ala muhtasari'l-müzenî*. Züheyr Osman, *el-Mu'cem* isimli eseri hariç diğerlerinin kaybolduğunu ifade etmektedir. (Nûr, *İbn Adî ve Menhecuhu*, 1:104-108).

⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:517.

⁷¹ Bu sayı, baskısını kullandığımız Zâyed tahkikinin el-Mektebetü's-Şâmile programına göre verilmiştir. Çünkü elimizde mevcut bulunan baskıda numaralandırma kullanılmadığı görülmektedir.

⁷² Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1412/1996), 3:161.

İsmi ne olursa olsun bu kitabın, İbn Hibbân'ın sika râvilere ayırdığı *Kitâbu's-sikât*'la birlikte, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*'in bir parçası olduğu bizzat kendisi tarafından dile getirilmektedir.⁷³ Bununla birlikte sonradan yazılan kitabın, *Kitâbu's-sikât* olduğu çeşitli delillerle ortaya konulmuştur.⁷⁴

İbn Hibbân, eserine bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddime'de değindiği ilk konuyu, sünnetin korunması ve yayılmasının teşvik edilmesi ile Hz. Peygamber (s.a.v.) adına yalan söylemenin ağır cezasına dair nakiller oluşturmaktadır.⁷⁵ Dikkat edilirse her iki başlık arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. İbn Hibbân, bundan sonra zayıf râvilerin bilinmesi gerektiğine dair çeşitli bab başlıkları kullanmakta ve bu bağlamda iddialarının ispatı için muhtelif deliller ileri sürmektedir.⁷⁶ Daha sonra gıybet-cerh bağlamında, yalancı kimselerin cerh edilmesinin cevazına karşı var olan şüpheyi izale etmek üzere bir bab açtığı ve bu konuda mütekaddim münekkitlere ait birçok konuda nakilde bulunduğu,⁷⁷ hadis tarihine dair çeşitli konulara da bu kısımda değindiği görülmektedir.⁷⁸

İbn Hibbân'ın mukaddimesinin önemli bir yönü de zayıf râvilerin cerh edilmesine dair gerekçelerin sistematik bir şekilde yirmi kısımda zikredilmesidir.⁷⁹ Zayıf râvilerin cerh gerekçelerine ilaveten o, hadisleri ile ihticâcın caiz olmadığı sika râvileri de altı başlık altında listelemiştir.⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında onun tevsik ve ihticâc arasında bariz bir fark gördüğü anlaşılmaktadır. Kaldı ki o, *Sahîh*'inde; dininde adil, rivâyetinde sâdık, naklettiğini akledabilen, manayı bozucu halleri bilen ve naklettiği hadisi, tedlisten uzak olan kimselerin hadisleriyle ihticâc edilebileceğine vurgu yapmaktadır.⁸¹

İbn Hibbân, hem râvi hem de yalnızca râvinin rivâyetleri hakkında ifadeler kullanmak suretiyle ricâl tenkidi gerçekleştirmektedir. Örneğin onun kullandığı değerlendirme lafızlarından bir kısmı; münkerü'l-hadis, kesîru'l-galat gibi

⁷³ Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, nşr. Muhammed b. Abdülmuîn Hân, 1. Bs (Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1319/1973), 1:11.

⁷⁴ Mustafa Macit Karagözlü, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*, 1. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 94.

⁷⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:14-15.

⁷⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:18-19-20-21.

⁷⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:25.

⁷⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:36-37.

⁷⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:58-80.

⁸⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:84-88.

⁸¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 151.

doğrudan râviyi niteleyen ifadelerden oluşmaktadır.⁸² Bunun yanında, râviyi nitelemekten ziyade mervî hakkında değerlendirme lafızları kullanarak ricâl tenkidi gerçekleştirdiğine dair örnekler de mevcuttur.⁸³

Müellif, râviler hakkında hüküm verirken kendisinden önceki münekkitlere dair değerlendirmeler de aktarmaktadır. Ancak bu atıfların miktarının çok olduğunu söyleyemeyiz. Hatta bu açıdan İbn Adî'nin eseriyle kıyasladığımızda *Kitâbu'l-mecrûhîn*'in oldukça zayıf bir içeriğe sahip olduğu hissedilmektedir. Bu durum, incelenen râvilerin rivâyetlerinden bir kısmının zikredilmesinde de kendisini göstermektedir. İbn Hibbân bu konuda da çok zayıf bir içeriğe sahiptir.

İbn Hibbân'ın söz konusu eserinde takip ettiği telif üslubuna da değinmek istiyoruz. O, öncelikle râvinin kimliğini ortaya koymakta, daha sonra yer yer râvinin tabakasının anlaşılmasına fayda sağlayacak hoca-talebe ağından bahsetmektedir. Akabinde incelediği râvi hakkında kanaatini belirtmekte, son olarak da kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelere sınırlı da olsa işaret etmektedir. İbn Hibbân'ın bu girizgâhtan sonra yer yer ilgili râvinin rivâyetlerinden bazı örnekler sunduğu da görülmektedir. Ancak hem bunların sayısının az olduğunu hem de birçok biyografide herhangi bir hadise yer vermediğini de belirtmeliyiz.

İşaret etmemiz gereken bir başka husus da İbn Hibbân'ın eserinin, duafâ literatürü arasındaki konumudur. Ancak bu kısmı İbn Adî'nin eserinin tanıtımının yapıldığı yere ertelemek istiyoruz. Çünkü kronolojik olarak İbn Adî'nin eseri önceki eserlerden sonra gelmekte, dolayısıyla *el-Kâmil*'in mukayesesi İbn Hibbân'ın eserini de kapsamaktadır.

2.2. el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl

İbn Adî'nin kaynakları başlığı altında araştırma yapan Züheyr Osman Ali Nûr'a göre o, kendisinden önceki münekkitlere ait 5390 değerlendirmeyi eserinde toplamıştır.⁸⁴ Zikredilen bu sayının içerisinde, cerh-ta'dillere ilaveten, râviyi

⁸² Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 1:101, 105, 110-111, 127, 128, 133, 138, 142, 143.

⁸³ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 1:152, 155, 160, 163.

⁸⁴ Züheyr Osman Ali Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû fî kitâbi'l-kâmil fî duafâi'r-ricâl*, 1. Bs (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1997), 2:1: 284, 302, 307, 316, 319, 322, 329, 333, 353, 362, 368, 377, 379,

tanıtıcı ibarelerin de bulunması⁸⁵ İbn Adî'nin onları da birer cerh-ta'dîl unsuru olarak kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca burada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, İbn Adî'nin bu değerlendirmeleri senedleriyle aktarmasıdır. Bu durum bizlere İbn Adî'nin eserini oluştururken büyük bir ricâl bilgi birikimine sahip olduğunu ve cerh-ta'dîl ilminin veritabanını oluşturduğunu göstermektedir.

İbn Adî, eserinde takip ettiği metodunu girişte yer verdiği kısa bir değerlendirmeye şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Ben bu eserimde ricâl tenkidinde bulunan münekkitlerin isimlerini ve râviler hakkındaki değerlendirmelerini zikrettim; bunlar arasından hangilerinin kabul edilmeye layık olduğunu açıkladım. Yine bu eserimde herhangi bir zayıflık isnat edilen, bir kısmının cerh bir kısmının da ta'dîl edilmesi sebebiyle ihtilaflı râvilere yer verdim. Araştırmalarım neticesinde edindiğim bulgulara göre, bu değerlendirmeler arasından tarafgirlik göstermeksizin tercihte bulundum. Belki de onlardan, kişiyi aşırı yeren ya da aşırı öven kimse bunu tarafgirlikten ya da karşıtlıktan dolayı yapmıştır. Bu sebepten dolayı zayıf olarak zikredilen ya da rivâyetine zayıflık isnat edilen kimseyi, insanların buna ihtiyaç duymasından dolayı açıkladım.

Bu eseri, ilim talibine kolay olması için alfabetik olarak telif ettim. Eserimde zikretmediğim kimse, o kişiye bid'at isnat edilse bile sika ya da sadûktur. Kitabımın gayet açık olmasını ve araştırmacıyı tatmin etmesini temenni ederim. Aynı zamanda benden önce hiç kimsenin bu şekilde eser hazırlamadığını da Allah'ın rızasını talep ederek te'min ederim.”⁸⁶

IV/X. asrın başlarında Ukaylî, zayıf râvileri içeren bir eser yazsa da mütekaddim münekkitlere ait aktarılan değerlendirme miktarı,⁸⁷ konuyu ele alış tarzı ve içerdiği hadis sayısı⁸⁸ açısından İbn Adî'nin eseri karşısında zayıf kalmıştır.

İbn Adî'nin eseri hakkında dile getirdiğimiz ifadeleri, onun metoduna dair ipuçları sunmaktadır. Eserin içeriğinde de görüldüğü üzere o, kendisinden önceki münekkitlerin râvilerle ilgili değerlendirmelerine olabildiğince çok yer vermiştir. Bu münekkitleri, Yahyâ b. Maîn ve Buhârî başta olmak üzere çokça atıfta bulunduğu isimler, bunlara nazaran Şu'be b. Haccâc ve Ali b. Medînî gibi daha az atıfta bulundukları ve İmam Şafîî gibi nadiren atıfta bulundukları kimseler şeklinde

380, 389, 398, 2:19, 24, 30, 38, 40, 41, 45, 51, 53, 55, 57, 59, 66, 72, 79, 83, 86, 87, 92, 95, 98, 100, 101.

⁸⁵ Nûr, *İbn Adî ve menhecühû*, 1:280.

⁸⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:78-79.

⁸⁷ Ukaylî'nin mütekaddim münekkitlerden en fazla aktarımda bulunduğu isimler İbn Maîn, Buhârî ve İbn Hanbel'dir. Bunlardan aktardığı değerlendirme lafızlarının toplamı 1865'tir. İbn Adî bunlardan sadece İbn Maîn'e ait 1838 değerlendirmeyi eserinde aktarmaktadır. Bu konu hakkında bk. Nûr, *İbn Adî ve menhecühû fî kitâbi'l-Kâmil fî duaî'î'r-ricâl*, 2:1:284. Muhtâr Nasîra, *Menhecu Ebî Ca'fer el-Ukaylî fî cerhi'r-ricâl min hilâl kitâbihi ed-Duaî'î'l-kebîr*, 1. Bs (Tanta: Daru'z-Ziyâ, 1339), 85-89.

⁸⁸ Ukaylî, genellikle her râvi için örnek olarak bir hadis zikretmekte, nadiren bu sayıyı aşmakla birlikte bir râvi için zikredilen hadis sayısının en fazla beş olduğuna dair bk. Nasîra, *Menhecu Ebî Ca'fer el-Ukaylî fî cerhi'r-ricâl min hilâl kitâbihi ed-duaî'î'l-kebîr*, 76.

üç sınıfta tasnif etmek mümkündür. Eserde yer alan biyografilerin ortak özelliği ise sınıflandırmaya gidilmeksizin haklarında tenkit vaki olmuş râvilerden oluşmasıdır. Dolayısıyla bu eserde İbn Adî'nin değerlendirmeleri dikkate alınırsa zayıf râviler yanında sika kimseler de yer almaktadır.⁸⁹ Ancak eserde zayıf râvilerin yoğunluğu, eserin isminde de görüldüğü üzere cerh edilen râvilerin ön planda olduğunu göstermektedir. Onun, eseri dışında kalan kimselerin sika ve sadûk olduğu iddiasına gelince; bu durumun vakıaya uygun düşmeyeceği, çünkü tek bir müellifin tüm râvilerle dair değerlendirme yapmasının takatini aşacak şekilde zor olduğu herkes tarafından kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Eserini alfabetik olarak hazırlaması da ondan istifadeyi kolaylaştırmakta, kendisinin de işaret ettiği üzere pratik bir ihtiyacın yerine getirilmesi olarak değerlendirilmektedir.

İbn Adî, râviler hakkında değerlendirme yaparken genellikle benzer bir şablon kullanmaktadır. Bu bağlamda o, öncelikle râvinin kimliğine dair ifadelerle yer vermektedir. Burada genel olarak ilgili râvinin ismi, nisbesi, lakabı, künyesi ve yer yer de mesleği veya sahip olduğu eser hakkında bilgi sunmaktadır.⁹⁰ Bununla birlikte bazı râvilerin sadece ismini vermekle de yetindiği görülmektedir.⁹¹

İbn Adî, bu kısımdan sonra münekkitlerin ilgili kişi hakkındaki değerlendirmelerini genel olarak senedli bir şekilde aktarmakta ve rivâyetlerinden örnekler sunmakta, yeri geldikçe aktardığı rivâyetler hakkında yorum yaparak râvinin kusurlarına değinmektedir. Râvi hakkında hüküm verirken genel olarak kendi değerlendirmesinden hareket etmekte,⁹² bir kısmındaysa kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerine atıfta bulunmak suretiyle kendi ifadesini güçlendirmektedir.⁹³ Son olarak da râvi hakkındaki ihtilafa sebep olan problemin mahiyetine işaret etmektedir.⁹⁴

⁸⁹ Örneğin İbrahim b. S'ad, İbn Adî'nin sika dediği kimselerdendir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:404.

⁹⁰ Örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:277, 285, 305, 339, 385, 399, 405, 412, 429, 436.

⁹¹ Örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:421, 426, 466.

⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:503.

⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:270.

⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:367.

2.3. IV/X. Asra Kadar Duafâ Literatürünün Şekil Açısından Mukayesesi

Çalışmamızda inceleyeceğimiz her iki eserin, onlardan önce oluşturulan diğer kitaplarla telif metodu açısından karşılaştırılması önem arz etmektedir. Böylece söz konusu eserlerle incelemekte olduğumuz kitaplar arasında kısa bir metin-muhteva mukayesesi yapılmış olacaktır. Bu karşılaştırmayı müelliflerin telif metodunu ortaya koyacak tarzda sınırlı sayıda râvinin biyografisini sunmakla gerçekleştireceğiz. Bu bağlamda değineceğimiz ilk eser, Buhârî'nin *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*'dir.

Buhârî bu eserde, haklarında tenkit bulunan 418 râviye yer vermektedir. Genellikle bu râvilerin durumları hakkında kısa ibarelerle değerlendirmeler yaparak kendisinden önceki münekkitlere yer yer atıfta bulunmaktadır. Ancak incelemeye tabi tuttuğu râvilerin rivâyetlerine yer vermemektedir.

Aşağıdaki örnekler, bu eserin genel karakteristiğini ortaya koyma konusunda yeteri kadar fikir verecektir.

“İbrâhim b. İsmâil b. Ebî Habîbe el-Medenî el-Ensârî el-Eşhelî an Dâvûd b. Husayn: Münkerü'l-hadis.”⁹⁵

“İbrâhim b. Müslim el-Hecerî: İbn Ebû Evfâ'dan ve Ebû'l-Ehvas'tan nakilde bulundu. Abdullah b. Muhammed, İbn Uyeyne'nin onu zayıf saydığını söyledi.”⁹⁶

İşaret edeceğimiz ikinci eser, râviler hakkındaki değerlendirmelerini genellikle itikadî söylem üzerinden dile getiren Cüzcanî'nin *Ahvâlû'r-ricâl* adlı kitabıdır. Müellif bu eserde, nadiren de olsa râvilere ait birkaç rivâyete yer vermektedir. Râviler hakkındaki kanaatini de birkaç kelimeyle dile getirmektedir.⁹⁷ Aşağıda aktaracağımız değerlendirmeler onun eserinin genel görünümünü ortaya koyacaktır.

“Yahyâ b. el-Cezzâr (ö. ?), aşırı bid'at ehli bir kimsedir.”⁹⁸

“Ebû Abdullah el-Cedelî, Muhtâr'ın taraftarı.”⁹⁹

Değineceğimiz bir başka eser de Ebû Zür'a'nın *Duafâ*'sıdır. Bu eser tam manasıyla müstakil olmayıp, Berzeî (ö. 292/905)'nin, hocası Ebû Zür'a'ya bazı

⁹⁵ Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, 1. Bs (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986/1406), 16.

⁹⁶ Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, 18.

⁹⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî Cûzcânî, *Ahvâlû'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedri es-Sâmerrâî (Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 43.

⁹⁸ Cûzcânî, *Ahvâlû'r-ricâl*, 46.

⁹⁹ Cûzcânî, *Ahvâlû'r-ricâl*, 46.

hadis meseleleri hakkındaki sorularını kapsamaktadır. Dolayısıyla *Duafâ*, Berzeî'nin hocalarına sorduğu sorulardan derlediği eserin bir kısmıdır. İlgili kısımda 382 zayıf râvi yer almaktadır. Aşağıda bu eserde adı geçen birkaç râvi hakkındaki değerlendirmeyi aktaracağız.

“Ebû Zür‘a’dan Dâvûd el-Attâr’ın sika olmadığını işittim. Mübeşşir b. Ubeyd’i sordum. O, bana göre yalan söyleyenlerdendir dedi. Sonra Seyf b. Muhammed’i sordum. Dedi ki o hadisi zayıf olandır. Sonra Ebû Harîz el-Mısrî’yi sordum. Dedi ki münker hadis sahibidir. Sehl olarak isimlendirilmiştir.”¹⁰⁰

Kronolojik olarak Ebû Zür‘a’dan sonra gelen Nesâî’nin de zayıf râviler hakkında eseri bulunmaktadır. Nesâî de râvi değerlendirmelerinde, yukarıda işaret ettiğimiz müellifler gibi kısıtlı ifadeler kullanmıştır. Bu durumu örneklendirmek amacıyla eserinden birkaç ismi aşağıda aktarıyoruz.

“İbrâhim b. İsmâil b. Ebî Hanîfe, zayıftır, Medinelidir.

İbrâhim b. Ebî Atiyye, metrûku’l-hadistir, Vâsıtlıdır.”¹⁰¹

Buraya kadar eserlerine işaret ettiğimiz müellifler, genel olarak râvinin cerh-ta‘dîl açısından hükmüne işaret eden kısa bir ifade kullanmışlardır. Ancak IV/X. yüzyılda telif edilen eserlerin kendilerinden öncekilere göre daha fazla detaya sahip oldukları görülmektedir. Burada alıntı yapacağımız eserler Ukaylî ve İbn Hibbân’a aittir. Son olarak da İbn Adî’nin eserinde yer alan bir biyografi sunarak, eser karşılaştırmalarıyla ilgili kısmı sonlandıracağız.

Ukaylî’nin eserinde yer alan iki ismi aşağıda aktarıyoruz.

“Übey b. Abbâs b. Sehl b. Sa‘d es-Saîdî el-Ensârî el-Medenî.

Abbâs b. Zükeyr el-Hadramî’den tahdîsen, o da Eyyûb b. İshâk b. Safîrî’den tahdîsen, Yahyâ b. Maîn’in “Abbâs’ın iki çocukları Übey ve Abdurrahman’nın zayıf olduklarını.” söylediğini işitmiş. حدثنا علي بن عبد العزيز قال: حدثنا عتيق بن يعقوب الزبيري قال: حدثنا أبي بن عباس بن سهل بن سعد الساعدي، عن أبيه، عن جده: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «ألا يكفي أحدكم ثلاثة أحجار: حجران للصفحتين، وحجر للمسرة» bu hadisi, içlerinde Ebû Hüreyre, Selmân, Huzeyme b. Sâbit, Sâib b. Hallâd el-Cühenî, Âişe, Ebû Eyyûb gibi isimlerin yer aldığı bir grup rivâyet etmiş ancak onlardan hiç biri bu lafızlarla nakilde bulunmamıştır.

Übey’in mütabisi olmayan rivâyetleri bulunmaktadır.”¹⁰²

“Üsâme b. Zeyd b. Eslem, Ömer b. el-Hattâb’ın kölesi, Medinelidir. Ben Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’den, babasına Üsâme b. Zeyd b. Eslem’den sorduğunu, babasının da “Onun zayıf olmasından korkarım” dediğini işittim.

¹⁰⁰ Ebû Zür‘a er-Râzî, *ed-Duafâ li-Ebî Zür‘a er-Râzî fi ecvibetihî ala es’ileti l-Berzeî -Ebu Zür‘a er-Râzî ve cühûdühû fi’s-sünneti’n-nebeviyye- ile birlikte*, nşr. Sa‘dî b. Mehdî el-Hâşimî (Medine: İhyâu Tûrâsî’l-İslâmî, 1982/1402), 2:322.

¹⁰¹ Ebû Abdurrahman b. Şuayb Nesâî, *Kitâbu’d-duafâ ve’l-metrûkîn*, nşr. Bûrân ed-Dannâvî & Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü’l-Kütûbi’s-Sekâfiyye, 1405/1985), 39.

¹⁰² Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ’i’l-kebîr*, nşr. Abdülmu’tî Emin Kal’acî, 1. Bs (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, t.y.), 1:16-17.

Muhammed b. İsa'dan tahdîsen, o da Abbâs b. Muhammed'den tahdîsen demiş ki: Yahyâ b. Maîn'in; Üsâme, Abdullah, Abdurrahman, onların üçü de kardeşir, nakillerinin bir değeri yoktur dediğini işittim."¹⁰³

İbn Hibbân, İbn Adî öncesi münekkitlelerden değineceğimiz son isimdir. O, *Kitâbü'l-mecrûhîn* adlı eserinde -kendisinden öncekilere göre nisbeten geç dönemde kaleme alınmasına rağmen- râviler hakkında hüküm verirken, mütekaddim münekkitlere ait ifadelere İbn Adî ile kıyaslandığında daha az yer vermiştir.¹⁰⁴ Şimdi birkaç örnek üzerinden onun eserde takip ettiği üslubunu göstermek istiyoruz.

"Abdullah b. Miknef, Enes b. Mâlik'ten rivâyette bulundu. Muhammed b. İshâk b. Yesâr ondan rivâyette bulundu. Ne Enes'ten ne de Muhammed b. İshâk'ın ondan semâsını bilmiyorum. Bu sebeple iki cihetten munkatıdır. Dolayısıyla söz konusu rivâyette ihticâc caiz değildir. Bununla birlikte o Muhtâr'ın taraftarıdır."¹⁰⁵

Abdullah b. Ebî Leylâ el-Ensârî, iddia ettikleri üzere babasının ismi Yesâr'dır. Ali'den şunu rivâyet etmiştir: "من قرأ خلف الإمام فقد أخطأ الفطرة" Ondan oğlu el-Muhtâr b. Abdullah rivâyette bulundu. Ali'den rivâyet ettiği naklin aslı yoktur. Çünkü (bu konuda) Ali'den meşhur olan, ondan Ubeydullah b. Ebî Râfi'nin, imâmın arkasında kıraatin varlığına işaret eden rivâyettir. İbn Ebî Leylâ, bütün Müslümanların kesinlikle butlanında icma ettiği Ali'den münker rivâyeti dışında bir rivâyetini bilmediğim meçhul kişidir. Bu, Sahâbeden günümüze ilme nisbet edilen kimselerin, namazda imâmın arkasında kıraat edenin namazının geçerli olması konusunda ihtilaf etmediği bir konudur. Kûfe ehli, imâmın arkasında kıraatı terk etmeyi benimsemişler, ancak bunun cevazını nefyetmemişlerdir. Onların imâmın arkasında kıraata dair cevazları, İbn Ebî Leylâ'nın rivâyetinin butlanına karşı bir delildir."¹⁰⁶

Kronolojik sıraya uygun bir şekilde verdiğimiz bu alıntılar, bizlere zayıf râvilerle alakalı literatürün gelişim seyrini de göstermektedir. Özellikle Ukaylî öncesi eserler, müellifin ilgili râvi hakkındaki kanaatini genel olarak kısa ve öz ifadelerle ortaya koymaktadır. Ukaylî sonrasındaysa içerik olarak bir artış görülmekte, bu durumsa söz konusu râvilerle ait rivâyetlerden bir kısmını ve önceki münekkitlelerin değerlendirmelerini aktarmaktan kaynaklanmaktadır. Zayıf râvilerle alakalı bu süreç, incelemeye tabi tuttuğumuz dönem itibarıyla İbn Adî'de zirveye çıkmaktadır. Bu durumu ortaya koymak için, aşağıda *el-Kâmil*'deki bir biyografiyi inceleyeceğiz.

"Hâlid b. İlyâs b. Sahr, Ebû'l-Heysem el-Kuraşî el-Adevî, Medinelidir.

¹⁰³ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, 1:21-22.

¹⁰⁴ İbn Hibbân ve İbn Adî, her ne kadar akran olsalar da onlar eserlerinde birbirine atıfta bulunmamışlardır. Bununla birlikte İbn Hibbân'ın eserinin bazı baskılarında -incelediğimiz Sumey'i baskısı dahil- İbn Adî'ye ait bazı değerlendirmelerin bu eserde aktarıldığı görülmektedir. Bu konudaki okumalarımız bizi Hameş'in söz konusu atıfları incelediği ve böyle bir atfın sonradan yapıldığına dair araştırmasına götürmüştür. İlgili bilgi için bk. el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi*, 2:167-169.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:497-98.

¹⁰⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:497.

Bize İbn Ebî İsmet tahdîsen, o da Ebû Tâlib Ahmed b. Humeyd'in Ahmed b. Hanbel'e Hâlid b. İlyâs el-Kuraşî'den sorduğunu, Ahmed b. Hanbel'in de onun metrûku'l-hadis olduğunu haber verdi.”

Alân, İbn Ebî Meryem'den tahdîsen, Yahyâ b. Maîn'den Hâlid b. İlyâs'ın değersiz olduğunu ve hadisinin yazılamayacağını söylediğini işittiğini haber verdi.

Muhammed b. Ali tahdîsen Osman b. Saîd'ten haber verdi. Osman, Yahyâ b. Maîn'e Hâlid b. İlyâs'ın hadislerinin nasıl olduğunu sordu. O da “önemsizdir” dedi.

İbn Hammâd ve İbn Ebû Bekr, Abbâs'tan haber verdi. Abbâs da Yahyâ'nın, Hâlid b. İlyâs'ın değersiz olduğuna dair görüşünü aktardı.

İbn Hammâd, o da Muâviye b. Sâlih'ten o da Yahyâ b. Maîn'den Hâlid'in zayıf olduğunu aktardı.

Cüneydî, Buhârî'den aktardı. Buhârî Hâlid b. İlyâs'ın değeri olmayan münkerü'l-hadis olduğunu haber verdi.

İbn Hammâd'dan Buhârî'nin buna benzer bir şey dediğini işittim.

Cüneydî, Buhârî'den aktardığına göre Ahmed, Hâlid b. İlyâs'ın Medineli, künyesi Ebû'l-Heysem olan münkerü'l-hadis bir râvi olduğunu haber verdi.

Muhammed b. el-Abbâs'ın bana haber verdiğine göre, Nesâî, Hâlid b. İlyâs'ın Medineli, metrûku'l-hadis biri olduğunu söyledi.”¹⁰⁷

İbn Adî, bu son değerlendirmeden sonra Hâlid b. İlyâs'a ait on rivâyete yer vermekte ve yer yer bu rivâyetler hakkında değerlendirmeler de yapmaktadır. Son olarak da râvi hakkında kendi hükmünü ifade etmektedir. Onun, Hâlid hakkında verdiği hüküm şu şekildedir:

“Zikrettiklerim dışında Hâlid b. İlyâs'ın rivâyetleri azdır. Hadisleri, zikretmiş olduğu kimselerden garib ve fert rivâyetler gibidir. Zayıf olmasına rağmen hadisleri yazılabilir niteliktedir.”¹⁰⁸

Yukarıda aktardığımız biyografi örnekleri, IV/X. asra kadar telif edilen eserlerin içerik açısından daha sınırlı bir muhtevaya sahip olduğunu, bu içeriğin de eserin müellifine ait değerlendirmelerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bu durum II/VII. ve III/VIII. asırda yaşamış münekkitlerin, eser oluşturmadaki ortak özelliklerinden biridir. Bu dönemde hadis rivâyeti ve buna bağlı olarak cerh-ta'dîl faaliyetleri yoğun bir şekilde devam etmiş, râviler hakkında IV/X. asırda yapıldığı üzere zengin içerik barındıran izahlara henüz ihtiyaç duyulmamıştır. IV/X. asra geldiğimizde ise ricâl türü eserlerde yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönem yine hadis rivâyeti ve ilk defa tenkide konu olacak râvilerin sayısal azlığı ile de alakalıdır. Buna göre söz konusu dönem, çalışmamıza konu olan eserler çerçevesinde ifade edilmek istenirse, ricâl kitaplarının daha analitik ve kapsamlı olduğu bir dönem olarak nitelendirilebilir.

¹⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:413-414.

¹⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:417.

3. İbn Hibbân'ın Râvi Tenkit Metodu

İbn Hibbân'ın ricâl hakkında *Kitâbu's-sikât*, *Kitâbu'l-mecrûhîn* ve *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* isimli kitapları bulunmaktadır. Bunlardan *el-Mecrûhîn*, cerh edilen râvileri içeriyorken, *Kitâbu's-sikât* güvenilir râvileri, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* ise fıkıh, tefsir, hadis ve kıraat ilimlerinde meşhur, ibadet ve züht yönüyle ün kazanan kimseleri ihtiva etmektedir.¹⁰⁹ Şimdi *Kitâbu'l-mecrûhîn*'den hareketle İbn Hibbân'ın râvi tenkidinde takip ettiği metodu ortaya koymaya gayret edeceğiz. Bu amaçla yapacağımız incelemelerde İbn Hibbân'ın eserinde yazdığı mukaddime ile râviler hakkında yaptığı değerlendirmeler temel çalışma alanımız olacaktır. Öncelikle mukaddimedeki râvi tenkit teorisini incelemek istiyoruz.

İbn Hibbân, mukaddimesinde birkaç ana başlık açmıştır. Bu başlıklardan ilki sünnetin korunmasına ve onun neşrini teşviğe dairdir. O, bu kısımda, sünneti muhafaza etmek ve onu yaymaya teşvik,¹¹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v) adına yalan söylemenin ağır sorumluluğu,¹¹¹ zayıf râvi ile alakalı muhtelif konular,¹¹² sahâbenin hadisi koruma adına sarf ettiği gayretler¹¹³ ve cerh-ta'dîl faaliyetinin bizzat Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında başladığına dair rivâyetlerden¹¹⁴ bahsetmektedir.

İbn Hibbân'ın açtığı ikinci başlık ise cerh edilmeyi hak eden zayıf râvilerle ilgili olup burada yirmi çeşit kusuru cerh gerekçesi olarak sunmaktadır. O, bu başlıkta sistematik ve doyurucu bilgiler aktarmakta, aynı zamanda eserinde yer alan râviler hakkında kullandığı ifadeleri anlamamıza yarayacak önemli kıstaslar ortaya koymaktadır.¹¹⁵

İbn Hibbân, son olarak kendileriyle ihticâcın caiz olmadığı sika kimselerin rivâyetleri hakkında bir başlık açmıştır. Burada altı sınıf sika râviden bahsetmiş ve bunların rivâyetleriyle ihticâcta bulunulamayacağına dikkat çekmiştir.¹¹⁶

¹⁰⁹ Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 63-64.

¹¹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:14.

¹¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:16.

¹¹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:18,19,22.

¹¹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:36, 37, 39.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:57.

¹¹⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:58-80.

¹¹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:84-88.

Mukaddimesindeki bu teorik bilgilerden sonra, şimdi onun râvi tenkit metoduna adalet sıfatından başlayarak daha yakından bakmak istiyoruz.

3.1. Adalet Vasfı İle İlgili Değerlendirmeler

İbn Hibbân, eserinin mukaddimesinde râvilerin adaleti ile ilgili çeşitli konulara değinmektedir. Bu konular içinde ise hadis rivâyeti açısından dünyevî ve uhrevî açıdan ciddi sonuçları olan yalancılık başta gelmektedir.

İbn Hibbân, zayıf râvileri listelediği kısımda bir fiil olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) üzerine yalan söylemenin çeşitli gruplardan farklı niyetlerle sadır olabileceğini ifade etmektedir. Buna göre öncelikle Allah (c.c.)’a ve ahiret gününe inanmayan kâfirler ve zındıklar, şehirleri dolaşıp ilim ehli gibi davranmakta ve insanları saptırmak, onların kalbine şüphe ilkâ etmek üzere hadis uydurmakta ve bu hadis rivâyet etmektedirler. Sika kimseler de çeşitli sebeplerle onların uydurduğu bu mevzu rivâyetleri mütedâvel hale getirmektedir.¹¹⁷

İkinci grup yalancılar ise hayır işlemek niyetiyle hadis uyduran kimselerdir. Bunların amacı insanları güzel amellere teşvik edip onları azaptan korumaktır. Hatta onlar, bundan dolayı sevaba nail olacaklarını düşünürler ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “kasıtlı olarak benim adıma yalan söyleyen” hadisindeki “kasıtlı olma” ibaresiyle yalnızca sihirbaz, kâhin ve şairlerin murat edildiğini iddia ederek söz konusu hadisi te’vil ederler.¹¹⁸

Yalancılardan bir başka grup ise Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında yalan söylemeye kast eden ve bu sebeple sika kimseler üzerinden hadis uydurmayı helal görenlerdir. Öyle ki bu kimseler arasında bütün gece hadis uydurmak için uykusuz kalan kimseler dahi mevcuttur.¹¹⁹ İbn Hibbân’a göre yalancılardan bir kısmı da şahit olduğu olay anında hadis uydurmaktadır. Bu kimseler, yaranmak istediği kimselerin yapmış olduğu mesleğe veya uğraşıya insanları teşvik etme amacı gütmektedir.¹²⁰ Yalan söyleyen ancak bu ilme ehil bir kimse olmadığı için söylediği yalanın farkında olmayan kimseler de İbn Hibbân tarafından zikredilmektedir.¹²¹ Son olarak İbn Hibbân’ın yalancı olarak nitelediği kimseler arasında kıssacılar

¹¹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:58.

¹¹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:65.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:65.

¹²⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:66.

¹²¹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:69.

bulunmaktadır. Bunlar, anlattıkları kıssalarda hadis uydurur; bu mevzu rivâyetler insanlar eliyle yayılır gider.¹²²

İbn Hibbân'ın teorik olarak yalan konusuna yaklaşımı, yukarıda aktardığımız şekildedir. Şimdi onun, yalan konusunu pratikte nasıl işlediğine dair incelemelerde bulunacağız.

İbn Hibbân, yalanın genellikle bilinçli bir şekilde ortaya çıktığını¹²³ bazen de gaflet sonucu vuku bulduğunu¹²⁴ ifade etmektedir. Bunun yanında tam olarak yalancılığa hükmedemediği ancak incelediği râvi hakkında edindiği izlenimlerin, yalancı olma ihtimalini gündeme getirdiği isimler de bulunmaktadır.¹²⁵ Birinci ve üçüncü gruba dair değerlendirmelerin açık bir ifade ihtiva etmesinden dolayı, ikinci grupta yer alan râvilere daha yakından bakmak istiyoruz.

3.1.1. Yalancılığa Karşı Tutumu ve Yalancı Râviyi Tespitte Takip Ettiği Metotlar

İbn Hibbân, İbrâhim b. Hirâse eş-Şeybânî (ö. ?), Ca'fer b. ez-Zübeyr (ö. 141/758), Abdullah b. Muharrer el-Cezerî (ö. ?) ve Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'nin meclisini terk eden Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) gibi bazı şahısları, züht ve ibadet hayatından dolayı hadis rivâyetine yeterli ilgiyi göstermedikleri gerekçesiyle cerh etmektedir. Bu râvilerden, ashâba sövdüğüne dair bir değerlendirme yapmakla birlikte, Amr b. Ubeyd'i kasıt taşımaksızın vehimden kaynaklanır tarzda yalan söylemekle nitelerken "ويكذب مع ذلك في الحديث توهما لا تعمد"،¹²⁶ diğerleriniyse ihtimal barındıran bir dil kullanarak, "Sanki yalan söylüyor, uydurmaya benziyor" gibi ifadelerle değerlendirmektedir.¹²⁷

Mu'tezilî önderlerden olan Amr, kelamî görüşlerinden dolayı tenkide uğramış olmakla birlikte, züht ve takva noktasında meşhur bir kişidir.¹²⁸ Buhârî, onun hakkında yalancı tabirinin kullanıldığına dair bir ifade nakletmektedir.¹²⁹ İbn

¹²² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:80.

¹²³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102, 113, 171, 209, 240, 396, 2:12, 27, 28, 47, 49.

¹²⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:109, 250, 516, 2:35.

¹²⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:41, 153, 253.

¹²⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:35.

¹²⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:109, 250, 516.

¹²⁸ Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3:93.

¹²⁹ Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-Buhârî, *Kitâbu târîhu'l-kebîr*, t.y., 6:353.

Ebû Hâtim de onun yalancı olduğuna dair muhtelif rivâyetlere eserinde yer vermektedir.¹³⁰ İbn Adî'nin Amr hakkındaki değerlendirmesine baktığımızda ise, karşımıza, yaşadığı ibadet ve züht hayatıyla insanları aldatan, açıkça bid'atini dile getiren bir kişi ortaya çıkmaktadır. Ona göre mütekaddim münekkittlerin Amr hakkındaki menfi kanaati, onun hakkında bir hüküm olarak yeterlidir. Bu kanaatini pekiştirme için, İbn Adî'nin Yahyâ el-Kattân'dan naklettiği "İnsanlar içerisinde açıkça yalan söyleme konusunda hayra nispet edilen kimselerden daha cesaretlisini görmedim." cümlesi, ona göre de Amr'ın yalancı bir kimse olduğunu göstermektedir.¹³¹ Dikkat edilirse Amr hakkında dile getirilen yalancılık iddiası, bu iddianın mahiyetini ortaya koyma açısından bizlere herhangi bir fayda getirmemektedir. Ancak İbn Hibbân, yaptığı değerlendirmeye yalancılık iddiasını farklı bir düzlemde ele alarak, söz konusu yalancılığın aslında kasıt sonucu gerçekleşmediğini, Amr'ın zâhid bir kimse olarak da şöhret bulması dikkate alındığında hadis ilmine karşı muhtemel ilgisizliğinin hata eseri bir yalancılıkla nitelenmesine sebep olduğunu söylemektedir. Bu ifadeyi daha yalın bir hale getirirsek, İbn Hibbân'a göre o, aslında kasıtlı yalan söylememekte fakat hata etmesinden dolayı yanlış bilgi aktarmaktadır. Şayet durum böyle ise cevaplanması gereken soru, İbn Hibbân'ı böyle bir düşünceye sevk eden âmilin ne olduğudur?

İbn Hibbân'ın râvi tenkidinde olabildiğince ihtiyatlı davrandığını görmekteyiz. O, yer yer tam emin olmadan râvilerin cerhine hükmetmekten kaçınmanın gerektiğine vurgu yapmakta¹³² ve böyle bir durumda, ahirette söz konusu râvilerle hasım olmaktan Allah (c.c.)'a sığınmaktadır. Örneğin Bekkâr b. Abdullah b. er-Rabezî (ö. ?)'yi değerlendirirken "Bilgisizce bir Müslümanı herhangi bir (menfi) vasıfla nitelemeye bulunmamak için geri durduk aksi halde Allah korusun kıyamet gününde o bizim hasmımız olur." demektedir.¹³³ Onun Amr hakkındaki kanaatine tekrardan dönecek olursak, Amr'ı cerh etmesine sebep olan eleştirilerinin sahâbeye sövme, i'tizâlî bid'atine çağrı ve hadis rivâyetinde kasıt taşımaksızın tevehhüm eseri yalan söylemekten oluştuğunu görmekteyiz. Buradan hareketle, onun Amr'a isnat edilen yalancılığı farklı düzlemde ele alması hakkında

¹³⁰ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952), 6:246-247.

¹³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:195.

¹³² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:226, 2:86.

¹³³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:226.

çeşitli gerekçeler ortaya atabiliriz. Buna göre birinci ihtimal, İbn Hibbân'ın Amr'a ait açık bir zabt kusurunu tespit etmesi ve kendisinden önceki münekkitler tarafından zikredilen yalancılık fiilinin sebebini ortaya koymasıdır. Ancak IV/X. yüzyıl münekkidi olarak tevehhümü, yalnız kendisinin dile getirmesi, bu kusuru açık bir şekilde ilgili biyografide beyan etmemesi, bu ihtimali zayıflatmaktadır. Bir başka ihtimal ise İbn Hibbân'ın kavramsal olarak yalancılığı, kasıt unsurunu nefyederek "hata etmeye" indirgemesidir. Buna göre Amr'ı, ibadete düşkün, vera sahibi bir kimse olarak zikretmesi, "kizb" kelimesinin muhtevasında yer alan hata anlamının¹³⁴ ön plana çıktığını, yalancılığın ise daha geri planda kaldığını göstermektedir. Tüm bunlarla birlikte, İbn Hibbân'ın herhangi bir râvi hakkında hüküm vereceği zaman kesin ve net deliller araması da dikkate alındığında, netice itibarıyla Amr'ın yalancılığı konusunda kesin bir kanaate ulaşamadığı, onu cerh etse de bunun farklı gerekçelerden kaynaklanan bir hüküm olduğunu söylemeliyiz.

İbrâhim b. Hirâse eş-Şeybanî, Ca'fer b. ez-Zübeyr ve Abdullah b. Muharrer el-Cezerî isimli râvilerin biyografilerine baktımızda da aslında İbn Hibbân'ın onları, Amr b. Ubeyd'de olduğu gibi ibadet ve züht yönü ağır basan kimseler olarak nitelediği görülmektedir. İbn Hibbân'ın bu üç râvi hakkındaki değerlendirmelerini zikretmek istiyoruz. O, İbrâhim'i değerlendirirken "Ebû Ubeyd onu yalancı addetti. O, ibadet yönü ağır basıp hadis hıfzından gafil olan ve neredeyse yalan söyleyen bir kimsedir."¹³⁵ şeklinde ihtiyatî bir dil kullanmaktadır. Şu'be'nin insanların en yalancısı olarak nitelediği Ca'fer'i de "Mevzu rivâyetler aktarmakta, ancak o, ibadet ve fazilet sahibi bir kimse olup vehminden dolayı hadis uyduran kimseye benzemektedir."¹³⁶ lafızlarıyla değerlendirmektedir. Son olarak Abdullah hakkında ifade ettiği değerlendirmeler de "O, Allah (c.c.)'ın yalan söyleyip de farkına varmayan, rivâyetleri kalb edip de fark etmeyen hayırlı kullarındandır."¹³⁷ şeklindedir. İbn Hibbân, burada zikrettiğimiz râvileri açıkça cerh etmekte, buna ilaveten haklarındaki yalan iddiasına sebep teşkil edecek farklı bir yorumda bulunmaktadır. Bu yorumlar, kendisinden önceki münekkitlere ait

¹³⁴ Bedruddîn Zerkeşî, *Hiz. Aişe'nin Sahâbeye Yöneltiliği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, 2. Bs (Ankara: Kitabiyât, 2002), 210-211; Bünyamin Erul, "Sahâbe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999): 457-458.

¹³⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:109.

¹³⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:250.

¹³⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:516.

değerlendirmeler karşısında daha mutedil bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

İbn Hibbân'ın yukarıda isimlerini zikrettiğimiz râviler hakkında var olan yalancılık fiilini, adalet düzleminden daha ziyade zabt konusunda ele alması, tıpkı Amr da olduğu gibi farklı tezlerle değerlendirilebilir. Öncelikle onun, bu konuda yalnız olmadığını görmekteyiz. Buna göre Ca'fer, Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864) tarafından kesîru'l-vehm,¹³⁸ Buhârî tarafından da metrûk bir kimse şeklinde değerlendirilmektedir.¹³⁹ Özellikle Amr hakkındaki değerlendirmesinin İbn Hibbân'ın vardığı hükümle mutabık olduğuna dikkat edilmelidir. Bu benzerlik, İbn Hibbân'ın vehimle ilgili dile getirdiği bilgiyi Amr'dan alma ihtimalini zihinlere getirmektedir. İbrâhim hakkında Ebû Zür'a, hadis rivâyetinde kuvvetli değil demek suretiyle, onun metrûk olmadığını ihsas ettirmiş ve değerlendirmesini adalet düzlemi dışında gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde Ebû Hâtim er-Râzî de Abdullah'ı değerlendirirken, hadiste zayıftır demek suretiyle, onun hakkında hüküm verirken yalancılık dışı bir gerekçeden dolayı tenkitte bulunduğunu ihsas ettirmektedir. Hem İbn Hibbân'ın adı geçen râviler hakkındaki ihtiyat yönü bulunan değerlendirmeleri hem de bu nakiller çerçevesinde onun, söz konusu râvilerin yalancılığına dair kesin bir kanaat getiremediğini varsayabiliriz.

Burada işaret ettiğimiz üzere İbn Hibbân, kendilerine yalancılık isnat edilen râvileri değerlendirirken kasıt faktörünü de dikkate almaya çalışmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak hadis rivâyetinde yalan söyleme ve hatalı rivâyette bulunmanın birlikte ele alınması gereken bir hüviyete kavuştuğunu görmekteyiz.

Şimdi İbn Hibbân'ın yalancı olduklarına dair hükümde bulunduğu râviler hakkında, hangi ölçütler kullanarak söz konusu kanaate ulaştığını ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca bu tetkikle birlikte, likâ bulunmaksızın herhangi bir isim hakkında yalancı hükmüne varmasının, bir başka ifadeyle âdil olmadığına dair kanaat getirmesinin yollarına da değinmiş olacağız.

¹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 2:479.

¹³⁹ Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, 28.

3.1.1.1. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek

İbn Hibbân'ın yalancı olarak nitelediği râvilerin bir kısmında, kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan değerlendirmeleri esas aldığı görülmektedir.¹⁴⁰ Bizi bu kanıya götüren deliller, onun yer yer kendisinden önceki münekkitlerle aynı ya da benzer ifadeleri tekrar etmesi, ulaşamayacağı bir bilgiyi tahkiye metoduyla aktarması, herhangi bir gerekçe sunmaksızın yine kendisinden önceki münekkitlerle aynı hükmü dile getirip o münekkitlere de işaret etmesi gibi unsurlardır.

Sümâme b. Ubeyde el-Abdî (ö. ?), İbn Hibbân'ın aktardığına göre Ali b. Medîni'nin yalancılıkla suçladığı bir râvidir.¹⁴¹ İbn Hibbân da bu râvi hakkında başka bir değerlendirme ya da analiz yapacağı hadis aktarmaksızın, dilinde fazlalık olduğunu "كان في لسانه فضل" ifade ederek, teşbihî bir üslupla, Ali ile aynı kanaati paylaştığını ortaya koymaktadır.¹⁴² Yahyâ b. Maîn'in sika kimseler üzerine hadis uydurmakla nitelediği İsmâil b. Ebân el-Ganevî (ö. 226/840) hakkında da İbn Hibbân, onu sika kimseler üzerinden hadis uydurma gerekçesiyle cerh etmektedir.¹⁴³ O, İsmâil'e tek bir hadis¹⁴⁴ nispet etmekte olup İbn Maîn de aynı hadisi zikrederek, onun bu hadisi uydurduğuna işaret etmiştir.¹⁴⁵ Aslında İsmâil hakkında her iki münekkidin yaklaşık olarak aynı ifadeleri kullandığı, hükmü delillendirmek için de aynı hadisi zikrettikleri görülmektedir. Farklı yüzyıllardaki iki münekkidin böyle bir mutabakatı, sonradan gelen İbn Hibbân'ın râvi tenkidinde kendisinden önceki münekkitlerden istifade etmeyi bir yöntem olarak kullandığını göstermektedir.

3.1.1.2. Siyer'e Dair Bilgileri Kullanmak

İbn Hibbân'ın râvileri yalancılıkla nitelerken sünnete dair bilgilerden de istifade ettiği görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, Mekke'de bulunmasını anlatan bir rivâyete göre umre esnasında Kureyşlilerin ona çürümüş

¹⁴⁰ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü 'l-mecrûhîn*, 1:258, 356, 397.

¹⁴¹ Buhârî, *Kitâbu târîhu 'l-kebîr*, 2:178.

¹⁴² İbn Hibbân, *Kitâbü 'l-mecrûhîn*, 1:240.

¹⁴³ İbn Hibbân, *Kitâbü 'l-mecrûhîn*, 1:136.

¹⁴⁴ İbn Main ve İbn Hibbân'ın delil olarak kullandığı hadis metni: "السابع من ولد العباس يلبس الخضرة"

¹⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu 'l-cerh ve 't-tâ'dil*, 2:160.

soğan atmaması için onun perdelenmesinden bahsedilmektedir. İbn Hibbân, bu rivâyetin yalan ve iftira olduğunu dile getirmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu umrede böyle birşeyle karşılaşmadığını, Kureyşlilerle aralarında bir anlaşma bulunduğunu hatta bu esnada Hz. Meymûne (r.anhâ) (ö. 51/671) ile evlendiğini dile getirmektedir.¹⁴⁶

3.1.1.3. Râvi ile Hocası Arasındaki Likâ'yı Araştırmak

Görmediği kimselerden rivâyette bulunmanın tespit edilmesi de yalancılığın ortaya konulmasında kullanılan argümanlardan birisidir. İbn Hibbân da bazı râvilerin görmedikleri kimselerden rivâyette bulunmaları gerekçesiyle yalan söylediklerini ortaya çıkarmaktadır.¹⁴⁷ Örneğin Bağdat'ta bulunduğu sırada kendisinden hadis dinlemeye gittiği Ahmed b. Muhammed b. es-Salt (ö. 308/920); Müsedded (ö. 228/843) ve İsmâil b. Ebû Üveys (ö. 226/840) gibi isimlerden hadis aktarmaya başlayınca, onun hadis uydurduğunu anlamış ve ondan hadis yazmayı terk etmiştir. Bunun sebebini de “Zannetmiyorum ki onlarla karşılaşsın.” şeklinde ifade etmiştir.¹⁴⁸ İbn Hibbân, yalancılığı tespit ederken takip ettiği metodlardan olan likânın bulunmamasını ortaya koyarken, tarih bilgisinden de istifade ettiği görülmektedir. Ona göre Me'mûn b. Ahmed es-Sülemî (ö. ?), görmediği kimselerden hadis rivâyet etmekte, bunu da elde ettiği kitaplar üzerinden yapmaktadır. Örneğin o, Hişâm b. Ammâr (ö. 245/859)'dan rivâyette bulunmaktadır. İbn Hibbân, Me'mûn'a, Hişâm'dan rivâyette bulunduğu Şam'a ne zaman girdiğini sormuş o da 250 cevabını vermiştir. Bunun üzerine İbn Hibbân, Hişâm, 245 yılında vefat etti şeklinde karşılık verince, Me'mûn'un net olan bu tarihî bilgiye verdiği cevap “Bu farklı bir Hişâm b. Ammâr'dır.”¹⁴⁹ şeklinde olmuştur.

3.1.1.4. Metin-Muhteva Tenkidi Yapmak

İbn Hibbân'ın yalancı râviyi tespitinde kullandığı yöntemlerden bir başkası da aktarılan metni, muhteva açısından tenkit etmeye dayanmaktadır.¹⁵⁰ Buna göre o,

¹⁴⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:149-150.

¹⁴⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:168, 161, 249, 448, 500, 2:63, 153, 368, 383.

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:168.

¹⁴⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:383.

¹⁵⁰ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:207, 448.

rivâyetin metninde geçen bilginin belirli kıstaslara ya da rivâyet edilegelen sahih bilgiye aykırılık taşıdığına, onun uydurulduğunu düşünmektedir. Örneğin Amr b. Huleyf el-Hattâvî (ö. ?)'nin hadis uydurduğunu dile getirdikten sonra aktardığı hadislerden bir örnek vermektedir. Amr'ın aktardığına göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Cennete girdim ve bir de gördüm ki orada bir kurt var. Dedim ki cennette bir kurt mu var? Kurt dedi ki ben bir hâricî'nin ¹⁵¹شرطي" evladını yedim.” Hadisin devamında mevkuf bir nakil olarak İbn Abbâs (ö. 68/687-88)'ın “Çocuğunu yedi cennete girdi, bir de kendisini yeseydi illiyîn mertebesine yükseleridi.” dediğini aktarmaktadır. İbn Hibbân ise herhangi bir şüpheyi düşmeksizin bu rivâyetin uydurma olduğuna hükmetmektedir.¹⁵² İbn Hibbân'ın Saîd b. Zî La've (ö. ?) isimli râviyi de aynı gerekçeyle yalancı saydığı görülmektedir. Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644)'ı içki içmekle itham eden bu kişi, İbn Hibbân'a göre deccâllerden bir deccâldir. Ona göre Hz. Ömer (r.a.) “Şarap beş şeydendir, şarap akli gideren şeydir.” demek suretiyle Medine'de insanlara hitap etmiştir. Kaldı ki o, İslâm'ın ilk yıllarında şarap henüz haram kılınmamışken, “Akli götüren hiçbir şeyi içmem.” demek suretiyle şarabı kendisine haram kılmıştır.¹⁵³ Görüldüğü üzere İbn Hibbân, metinde geçen ifadeler üzerinden onun uydurma olduğunu düşünmekte ve ilgili râviyi yalancı bir kimse olarak nitelemektedir.¹⁵⁴

3.1.1.5. Râvinin Rivâyetlerini Şeyhinin Rivâyetlerine Arz Etme

İbn Hibbân tarafından yalancı râvinin tespitinde kullanılan bir başka yöntem, naklettiği hadisi senedde yer alan hocasının rivâyetleri arasında kontrol etmedir.¹⁵⁵ Buna göre söz konusu hadislerin ilgili hocaya ait olmaması veya onun nakletmemesi, râvisinin yalancılığına ortaya koymaktadır. Bu duruma, Basra'da

¹⁵¹ Hâriciler kendilerini, canlarını Allah uğruna satanlar anlamına gelen el-şurat olarak isimlendiriyorlardı. Neşet Çağatay - İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Târîhi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 36.

¹⁵² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:49-50.

¹⁵³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:396.

¹⁵⁴ Aynı şekilde Celd b. Eyyûb'un hayız ve istihazeyle ilgili aktardığı rivâyet de sahâbeden herhangi birinin zikrolunan hadisle fetva vermemesinden dolayı mevzu sayılmıştır. (İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:248) Bu konuda zikredebileceğimiz bir başka örnek de el-Hasan b. Ali el-Adevî'nin aktardığı “Peygamber (s.a.v.), bizlere, evlatlarımızı Ali b. Ebû Tâlib'i sevmek üzere teşvik etmeyi emretti” mealindeki rivâyetidir. İbn Hibbân'a göre bu hadis batıl olup, kesinlikle Hz. Peygamber tarafından böyle bir şey söylenmemiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:248)

¹⁵⁵ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:92, 115, 482, 515, 2:395.

mescit civarında hadis rivâyet ederken gördüğü Ebân b. Ca‘fer (ö. ?) isimli râviyi örnek olarak gösterebiliriz. İbn Hibbân, sınamak için onun evine gitmiş ve Ebû Hanîfe (ö. 150/767)’den aktardığı rivâyetlerden oluşan nüshalar çıkardığına şahit olmuş ve onu Hz. Peygamber (s.a.v.) adına yalan söylememesi noktasında uyarmıştır. Aynı şekilde bu râvi, Ebû Hanîfe adına onun aktarmadığı üç yüzden fazla hadis uydurmuştur.¹⁵⁶ Bu duruma örnek olarak gösterebileceğimiz bir başka isimse, Osman b. Muâviye (ö. ?)’dir. O, Sâbit el-Bünânî’nin (ö. 127/744) asla aktarmadığı uydurma rivâyetler nakletmektedir.¹⁵⁷ İbn Hibbân’ın eserinde örnek olarak yer verdiği hadisin senedi şu şekildedir: Osman b. Muâviye<Sâbit el-Bünânî<Enes b. Mâlik. Sened bu haliyle rivâyetin Osman tarafından uydurulduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü hakkında ihtilaf bulunan Sâbit el-Bünânî, İbn Adî’nin ifadesiyle, sika olup zayıf râvilerin kendisinden rivâyette bulunmasından dolayı rivâyetlerinde neket yer almaktadır.¹⁵⁸ Enes b. Mâlik (ö. 93/711) de zaten sahâbîdir. Burada dikkat çekmemiz gereken bir başka husus ise yalanın tespitine dair bu metodda, ilgili hocanın rivâyetlerine hâkim olunması ve ona ait olmayan naklin ortaya konulmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu metodun ilgili hocanın rivâyet ettiği bütün hadislerle vakıf olmak gibi yer yer ağır külfetler barındırması söz konusudur.

3.1.1.6. Aktarılan Rivâyeti Kendi Nüshasında Araştırma

İbn Hibbân, aktarılan hadisi, oluşturduğu kendi nüshası içerisinde araştırmak suretiyle de râvi hakkında hüküm vermektedir. O, Abbâs b. ed-Dahhâk el-Belhî (ö. ?) isimli râvinin hadis uydurduğunu ifade ederken bu metodu kullanmaktadır. Abdullah b. Ömer b. er-Ramâh (ö. 234/848) isimli râvinin tüm rivâyetlerine vakıf olduğunu ifade eden İbn Hibbân, Abbâs’ın, Abdullah’tan besmeleye dair aktardığı rivâyet hakkında “Ben bu senedle İbn Ramâh’a ait her şeyi yazdım, kesinlikle bu uydurmadır, çünkü yazdıklarım arasında bulunmamaktadır.”¹⁵⁹ demektedir. Dolayısıyla o, kendi nüshasını temel alarak Abbâs b. ed-Dahhâk el-Belhî’nin yalan söylediğini ortaya koymaktadır.

¹⁵⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:209.

¹⁵⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:71.

¹⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:307-308.

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:183.

3.1.2. Bid‘ate Karşı Tutumu ve Bid‘atçılıkla Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi

İbn Hibbân'ın eserinde cerh edilen râvilerin bir kısmının bid‘atle ilişkisi bulunduğu görülmektedir. Ancak yaptığımız inlemede bid‘at ehline mensubiyetin, mutlak bir cerh gerekçesi olarak kabul edilmediği, söz konusu isimlerin cerh edilmesinde mezhep propagandası yapmak ve bid‘at dışı cerh gerekçelerine sahip olmak gibi unsurların yer aldığı müşahede edilmektedir.

3.1.2.1. Bid‘ati Cerh Gerekçesi Yapan Âmiller

İbn Hibbân'ın, bid‘at ehli kimselerden belli şartlar altında hadis aldığı görülmektedir. Söz konusu bu şartların ana umdesini, râvinin mezhep propagandası yapmaması oluşturmaktadır. Liderlik vasfı bulunan propagandist bir râvi ona göre zaten cerhi hak etmektedir.¹⁶⁰ Bunun dışında kalan mürciî ya da râfizî kimseler şayet sika ise ve de ihticâc şartlarını taşıyorsa rivâyetleri delil olarak kullanılabilir. Şayet ilgili râvi sika ancak mezhep propagandası yapan bir kimseyse o zaman ihticâca elverişli bir kimse olarak kabul edilmez. İlme yeni başlayan kimselerin, onların yanlış düşüncelerini meşhur hale getirmemesi için bu râvilerin terk edilmesi evlâdır.¹⁶¹

İbn Hibbân'ın yukarıda zikrettiğimiz ifadeleri, râvinin tevsik edilmesi ile rivâyetlerinin ihticâca uygun olarak kabul edilmesi arasında bir fark bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle ehl-i bid‘atten olan herhangi bir kimse sika olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla ondan hadis alınmasında bir problem bulunmamaktadır. Ancak ehl-i bid‘atten olan bu râvinin sahip olduğu itikadî grup içerisinde, kendisine ittiba edilen bir kimse olmaması gerekir. İbn Hibbân'ın buradaki kaygısının, hadisin rivâyet keyfiyetinden ziyade, sembolik isimlerin saygınlık kazanmasını ve ona rağbeti engelleme amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:78.

¹⁶¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:160.

Kitâbu'l-mecrûhîn, adından da anlaşılacağı üzere cerh edilen râvileri içermektedir.¹⁶² Dolayısıyla bu kitapta yer alan ve bid'at ile ilişkilendirilmiş râvilerin mecrûh olduğunu kabul etmeliyiz. Ancak bu kabulün arka planında yatan temel sebep, onların bid'at sahibi olmaları mı yoksa sahip oldukları başka bir kusur mudur? Bu noktada sormamız gereken soru, aynı zamanda onların bu esere alınmasındaki sebepleri de ortaya koyacaktır.

el-Mecrûhîn'de yer alıp da ehl-i bid'atten olduğuna dair herhangi bir ifade bulunan râvilerden bir kısmının, sırf bid'at gerekçesiyle cerh edildiği görülmektedir. Bu râvilerden biri olan Câbir b. Yezîd el-Cu'fî¹⁶³ (ö. 128/746), İbn Hibbân tarafından propagandist ve liderlik vasfı bulunan bir kimse olarak eserinin girişinde, bid'atle nitelenen kimselerin cerh gerekçesine örnek gösterdiği bir râvidir.¹⁶⁴ Bu bağlamda diğer isimlere baktığımızda bunlardan Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî¹⁶⁵ (ö. 231-240/845-954), Abbâd b. Suheyb¹⁶⁶ (ö. 212/827), Abbâd b.

¹⁶² Abdulhayy el-Leknevî de bu duruma işaret etmektedir. Muhammed Abdülhayy Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, nşr. Selmân Abdulfettâh Ebû Ğudde, 8. Bs (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 350.

¹⁶³ Zehebî, *el-Kâşif*'te Şu'be'nin, Câbir'in tevsikine dair görüşünde şazz kaldığını ifade ederken, *el-Muğnî* de onu Şu'be, Sevrî ve başkalarının tevsik ettiğini ifade etmektedir. Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâyetün fi'l-Kütübi's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb & Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kıbleti lis'Sekâfeti'l-İslâmiyye & Mevsûatu Ulûmi'l-Kur'an, 1992/1413), 2:288; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, nşr. Nureddin İtr, t.y., 1:126.

¹⁶⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:78.

¹⁶⁵ Zehebî, onu cehmî olarak nitelemiştir. Ayrıca İbn Hibbân'ın görüşünü doğrudan vererek onun değerlendirmesini referans olarak kabul etmiştir. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:305; Zehebî, *Mîzân*'da onun müttehem ve sâkıt olduğunu ifade ederken, İbn Hibbân'ın görüşlerine ilaveten aktardığı bir hadisin cerh gerekçeleri arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Bu hadis “من اكل الطين حشا الله بطنه ناراً” rivâyetidir. Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdî'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 2:300; İbn Hacer de bu bu rivâyeti onun aleyhinde kullanarak, Zehebî ile aynı görüşü paylaşmıştır. İbn Hacer, *Lisân*, 4:296-297.

¹⁶⁶ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî İbn Şâhîn, *Târîhu esmâi's-sikât*, nşr. Subhî es-Samerrâî (es-Safâ: Dâru's-Mütekaddimiyye, 1984/1404), İbn Şâhîn onu sikâ kimseleri zikrettiği kitabına almıştır.; Zehebî, onun Ebû Dâvud tarafından sadûk şeklinde nitelirken başkalarının yalancılıkla suçladığını söylemektedir. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:326; O, *Mîzân*'da ise onun metrûk kimselerden olduğunu açıkça ifade etmektedir. Zehebî, *Mîzân*, 2:367; İbn Hacer de onun metrûk kimselerden olduğunu belirtmektedir. İbn Hacer, *Lisân*, 4:390.

Ya'kûb er-Revâcînî¹⁶⁷ (ö. 241-250/855-864), Gaylân b. Ebû Gaylân¹⁶⁸ (ö. 120/738), el-Fadl b. İsa er-Rakkâşî¹⁶⁹ (ö. 119/737), Mabed b. Hâlid el-Cühenî¹⁷⁰ (ö. 80/699), Yûnus b. Habbâb¹⁷¹ (ö. 131-140/748-757), Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (ö. 150/767) İbn Hibbân'a göre bid'atlerine davet etmektedirler.¹⁷² Dolayısıyla ona göre bu isimlerin cerh edilmelerindeki temel sebebin bid'atlerine davette bulunmaları olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Muhammed b. Temîm es-Sa'dî (ö. ?)¹⁷³ isimli râvinin mürciî olduğuna işaret eden İbn Hibbân, onun terk edilme gerekçesinin sadece hakkındaki propaganda iddiası olmadığına, aksine açık bir şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.) adına hadis uydurduğuna da değinmektedir.¹⁷⁴ Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla ircâ, söz konusu râvinin terkindeki etkenlerden birisidir. Ancak İbn Hibbân'ın, onu ircâ sebebiyle terk ettiğine dair herhangi bir beyanı bulunmayıp hocalarının onu terk etmesine işaret ettiğini vurgulamalıyız. Dolayısıyla bu râvi hakkında da bid'at ehli râvilerle alakalı temel prensibini

¹⁶⁷ Zehebî, onun sika kimselerden olduğunu dile getirmektedir. Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Men tüküllime fihi ve hüve müvessak*, nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, 1. Bs (Medine, 1406/1986), 287; Ayrıca onu "قوي الحديث" olarak da değerlendirmektedir. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:328; O, Mîzân'da da "من رعووس البدع لكنه صادق في الحديث" ifadesini kullanarak bid'at ehli arasındaki konumuna açıkça işaret etmiş fakat bu durumun hadis rivâyetinde sadakatinden dolayı bir problem olmadığını ihsas ettirmiştir. Zehebî, *Mîzân*, 2:379.

¹⁶⁸ Zahebî, onu sapkın bir kimse olarak nitelemektedir. Zehebî, *el-Muğnî*, 2:507; Zehebî, *Mîzân*, 3:338; İbn Hacer de onu aynı ifadelerle değerlendirmektedir. İbn Hacer, *Lisân*, 6:314.

¹⁶⁹ İbn Şâhin, onu zayıf ravileri topladığı eserinde zikretmektedir. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî İbn Şâhin, *Târîhi esmâi'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, nşr. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaskarî, 1. Bs, 1409/1989, 154; Zehebî, onun zayıflığında icma bulunduğunu ifade etmektedir. Zehebî, *el-Muğnî*, 2:512.

¹⁷⁰ İbn Hacer, onu bidatçi ancak sadûk bir kimse şeklinde nitelemektedir. Buna ilaveten onun, Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişi olduğunu ifade etmektedir. Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, 3. Bs (Haleb: Dâru'r-Reşîd, 1411/1991), 539; Bazı kaynaklarda kaderî olan Ma'bed, sahâbî Ma'bed b. Hâlid ile karıştırılmaktadır. Ancak kaderî olmakla nitelenen Ma'bed'in babası Abdullah'tır. Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27:281.

¹⁷¹ Zehebî, onu râfîzî olarak nitelemiş ve İbn Hibbân'ın ondan rivâyetin helal olmadığına dair değerlendirmesine işaret etmiştir. Zehebî, *el-Muğnî*, 2:766; Zehebî, *Mîzân*, 4:479; Dârekutnî, onu kötü mezhepli biri olarak *ed-Duafâ*'sında zikretmektedir. Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, nşr. Muvaaffak b. Abdullah b. Abdulkadir, 1. Bs (Riyad: Mektebetü'l Maârif, 1404-1984), 405.

¹⁷² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:470, 2:154, 163, 195, 212, 375, 406, 493.

¹⁷³ Muhammed b. Temîm es-Sa'dî hakkında yalancılık iddiasının esas alındığı görülmektedir. Bu değerlendirmeler için bk. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, nşr. Abdullah el-Kâdî Ebu'l-Fidâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986), 3:44; Zehebî, *el-Muğnî*, 2:560; Zehebî, *Mîzân*, 3:494; İbn Hacer, *Lisân*, 5:21.

¹⁷⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:324.

işleterek kendisine göre Muhammed b. Temîm es-Sa'dî'ye ait rivâyetlerin terkindeki temel etkenin yalancılık olduğunu, propagandanın da râvinin cerhinde bir payı bulunduğunu söylemeliyiz. Şu durumda İbn Hibbân'ın bu râvileri cerh etmesi propagandist râvilere dair ortaya koyduğu usul ile uygunluk arz etmektedir.

3.1.2.2. Farklı Gerekçelerle Cerh Edilen Bid'at Ehli Râviler

İbn Hibbân'ın cerh ettiği bid'at ehli kimselerden bir kısmı da hadis uydurmakta, asılsız rivâyet aktarmakta, uydurma hadis rivâyet etmekte veya hadis uyduranlardan rivâyette bulunmaktadır.¹⁷⁵ Bunlardan yalnızca Abbâd b. Suheyb, tespitlerimize göre aynı zamanda propaganda yapmakla da nitelenmektedir. Buna göre Abbâd, kaderî olup mezhebinin propagandasını yapmaktadır. Aynı şekilde İbn Hibbân, onun meşhur kimselerden aktardığı münker rivâyetlerin, hadis ilmine yeni başlayan bir öğrenci tarafından dahi fark edilebileceğini ifade etmektedir.¹⁷⁶ İbn Hibbân'ın bid'at ehli olmakla nitelediği râvilerden bir kısmının itikadî saiklerle hadis uydurdukları ya da uydurma hadisler aktardıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Ziyâd b. el-Münzir es-Sekâfî¹⁷⁷ (ö. 141-150/758-767); İbn Hibbân'a göre râfizî bir kimse olup sahâbe aleyhinde rivâyetler uydurmakta, Ehl-i beytin faziletine dair asılsız nakillerde bulunmaktadır.¹⁷⁸ Mezhebi lehine hadis uyduran ya da bu amaçla uydurma rivâyetleri nakleden isimlerin, hem kizb hem de itikadî sapkınlık gerekçeli bir tenkitle karşı karşıya bulunduklarını göstermektedir.

İbn Hibbân'ın ehl-i bid'at râvilere dair usulüne bağlı kaldığını gösteren bazı örneklerse, onlar hakkındaki tenkidini doğrudan rivâyetleri üzerinden gerçekleştirdiği değerlendirmeleridir. Bir başka ifadeyle o, râvinin bid'at ehli olduğunu vurgulamakta ancak rivâyetlerindeki problemlere işaret etmektedir. Hatta rivâyetlerinden bir kısmıyla ihticâc edilebileceğine işaret etmesi bu râvileri adalet açısından değil, zabt açısından tenkit ettiğini göstermektedir. Örneğin Mûsâ b. Ebû

¹⁷⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:384, 411, 2:41, 136, 257, 264, 324, 348, 370, 383.

¹⁷⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:154.

¹⁷⁷ Ebû Nuaym, onun hem kötü bir mezhebe bağlı olduğunu hem de münker rivâyetler aktardığını ifade ederek bid'atçı olması ve rivâyetlerindeki problemleri üzerinden tenkidini gerçekleştirmektedir. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Musa b. Mihrân, *ed-Duafâ*, nşr. Fâruk Hammâde (Dâr's-Sekâfe, 1405/1984), 83.

¹⁷⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:384.

Kesîr¹⁷⁹ (ö. 121-130/738-747) isimli râvi, ona göre kaderî olmakla birlikte, sika râvilerin muvafakatta bulunduğu rivâyetleriyle ihticâc edilmesi gereken bir kimsedir. Muvafakatın gerçekleşmediği rivâyetlerde ise onun nakilleriyle ihticâc batıldır. Çünkü söz konusu rivâyetler arasında meşhur kimselerden aktarılan bir çok münker nakil yer almaktadır.¹⁸⁰ Özellikle, Mûsâ hakkındaki değerlendirmeye baktığımızda, onun metrûk bir kimse olmadığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Mûsâ'nın adalet vasfı noktasında İbn Hibbân'ın sonuca tesir edici herhangi bir itirazı bulunmamaktadır. Uygun şartlarda hadisi ile ihticâda bulunulabileceğine vurgu yapması, açıkça Mûsâ'nın zabt sıfatında bazı problemler bulunduğu, bunların da rivâyet esnasında hata etme şeklinde gün yüzüne çıktığına işaret etmektedir.

3.1.3. Fıska Karşı Tutumu ve Fiskla Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi

İbn Hibbân'ın adalet vasfıyla ilgili değindiği bir başka konu ise herhangi bir Müslüman'ın yapmaması gereken rezalet ve fıska dair davranışları işlemesi, bunu açıkça yapmada herhangi bir beis görmemesiyle alakalıdır. Ona göre cerhi hak eden bu kesim, sadûk olsa da rivâyetine güvenilmez. Çünkü fâsık kimse adil olamaz. Adil kimse de mecrûh kabul edilemez. Şayet fisktân sonra o, Allah (c.c.)'a itaat noktasında belirgin bir duruş ortaya koyarsa, şu durumda rivâyetiyle ihticâc olunur, aksi halde onun rivâyeti kabul edilmez.¹⁸¹ Şimdi bu kategorik bilginin râvi tenkidinde nasıl işletildiğini görmek üzere *el-Mecrûhîn*'de fıska nitelenen râvilere bakmak istiyoruz.

Yaptığımız incelemeler çerçevesinde İbn Hibbân'ın râvilerden bir kısmını hamr içmek ve satmak, namuslu kadınlara iftira atmak, azık hırsızlığında bulunmak, kadılık vazifesi elde etmek amacıyla rüşvet vermek gibi davranışlarla nitelediği görülmektedir.¹⁸²

¹⁷⁹ İbn Şâhin, onu sika kimseleri topladığı eserinde zikretmektedir. İbn Şâhin, *Târîhu esmâi 's-sikât*, 222; Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*'sında yalnızca onun kaderîliğine işaret etmekle yetinerek cerh gerekçesini bid'atçı kişiliğine indirgemıştır. Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, 135; Zehebî, onun sika sayıldığına bununla birlikte İbn Hibbân'ın onun hakkında konuştuğuna işaret etmektedir. Zehebî, *el-Kâşif*, 2:2:686.

¹⁸⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:247.

¹⁸¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:76-77.

¹⁸² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:259, 323, 367, 382, 459, 470, 2:204, 285.

İbn Hibbân'ın namuslu kadınlara iftira atan Râşid Ebû Mükeys¹⁸³ (ö. ?) hakkında doğrudan fîsk tabirini kullandığı görülmektedir. Aynı zamanda yalan söylediğine işarette bulunduğu bu râviyi değerlendirirken “Kendisinde yalancılık veya fîsk gibi hasletlerden biri bulunan kimseyi terk edersin. Peki, her ikisi de bir râvide bulunursa (ne yaparsın?)?”¹⁸⁴ şeklinde ifade kullanmaktadır. Aynı şekilde Ferezdak b. Gâlib et-Temîmî'yi (ö. 114/732) de değerlendirirken “O, haramlar işleyen, fîskını açığa çıkaran bir kimseydi.”¹⁸⁵ demek suretiyle fîsk ibaresini kullanmış ve fasık hakkındaki düşüncesinin çerçevesini belirtmiş olmaktadır. Onun bu mülahazaları, fîsk dairesinde değerlendirilmesi mümkün olan davranışları işlediği bilinen kimselerin, mecrûh olduğunu, dolayısıyla rivâyetlerinin terk edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁸⁶

Fîsk konusunda değinmek istediğimiz bir başka râvi de Hristiyan olduğuna dair iddia bulunan Habîb b. Ebû'l-Eşres¹⁸⁷ (ö. ?)'tir. İbn Hibbân, Habîb'i değerlendirirken “منكر الحديث جدا” lafzını kullanmaktadır. Bu lafzın kullanıldığı diğer râvilere baktığımızda, onlar arasında hadisleri zabtı sağlam sebt kimselerin hadislerine benzemeyen, rivâyet ederken karıştıran, mutabaatı bulunmayan, aslı olmayan rivâyet aktaran, sikalardan onlara ait olmayan rivâyetleri nakleden, kendisiyle ihticâcın caiz olmadığı kimse gibi râvilerin yer aldığı görülmektedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla Habîb hakkında da kullanılan bu kavramın odağında, râvinin metrûk olduğuna dair bir düşüncenin var olduğunu söylemeliyiz. Bu durumda, İbn

¹⁸³ Zehebî, onun tek bir hadisle tanındığını ifade etmektedir. Ancak kendi görüşü olarak fîskına dair herhangi bir değerlendirmede bulunmamakta, bununla birlikte namuslu kadınlar hakkındaki nakli, İbnü'l-Cevzî üzerinden aktarmaktadır. Zehebî, *Mîzân*, 2:36; İbn Hacer ise öncelikle Zehebî'nin bu sözü, İbnü'l-Cevzî'ye nispet etmesinin yanlış olduğunu söylemektedir. İkinci olarak da namuslu kadınlara iftira ile ilgili sözün şair el-Kümeit b. Zeyd eş-Şâir hakkında varid olduğunu sandığını ifade etmektedir. İbn Hacer, *Lisân*, 3:437-438.

¹⁸⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:367.

¹⁸⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:204.

¹⁸⁶ Ferezdak'ın aynı gerekçeden cerh edilmesine dair bk. İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, 3:4; Zehebî, *el-Muğnî*, 2:509; Zehebî, *Mîzân*, 3. 345.

¹⁸⁷ Zehebî, *el-Muğnî*'de onun hristiyan olmasıyla alakalı herhangi bir ifade kullanmamaktadır. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:146; O, *Mîzân*'da kendisinden önceki münekktilere ait onun hakkındaki hristiyanlık iddiasını aktarmakla yetinmektedir. Zehebî, *Mîzân*, 1:450; Aynı şekilde İbn Hacer de onun hakkında var olan hristiyanlık iddiasını aktarmakla yetinmekte ancak hemen kendi kanaatinin peşinde terk edildiğine dair bir nakilde bulunarak hükmüne işaret etmektedir. İbn Hacer, *Lisân*, 2:544-545.

¹⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:92, 111, 148, 182, 213, 218, 223, 234-235, 285, 312, 330, 2:475.

Hibbân'ın Habîb'i değerlendirirken söz konusu lafzı niçin kullandığını incelememiz gerekmektedir.

Habîb'in biyografisine baktığımızda, İbn Hibbân'ın, onun hadisçiliğine yönelik herhangi bir ifade dile getirmediği, fakat “O, cidden münkerü'l-hadistir, Hristiyan bir kadına âşık olmuştur.” şeklinde bir ifade kullandığı görülmektedir.¹⁸⁹ Bu ifadenin akabinde temriz sîgasıyla “Onun Hristiyanlığa geçtiği ve bu kadınla evlendiği söylenmektedir.” demek, fakat her nedense cümlesinin devamında “Bu kadından dolayı kiliseye gidip gelmesine değinecek olursak bu doğrudur.” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Doğru olarak nitelendirdiği bu bilgiyi Yahyâ b. Maîn'den aktardığı görülmektedir.¹⁹⁰ Bu ifadeler çerçevesinde, İbn Hibbân'ın Hristiyanlığa geçmek hariç, aktarılan diğer bilgileri kabul ettiği görülmektedir. Onun rivâyet ettiği hadislere değinmeksizin, Habîb üzerindeki Hristiyanlaşma söylentisi, daha da önemlisi kiliseye gidip gelmesine dair kesin doğru olarak kabul ettiği değerlendirme, söz konusu râviyi cerh etmesindeki temel faktörün fık olduğunu göstermektedir.

Fık konusunda değinmek istediğimiz bir başka konu da özellikle râvi tenkidinde yer yer zikredilen hamrdır. Bu bağlamda el-Cerrâh b. Minhâl el-Cezerî¹⁹¹ (ö. 168/784), Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî, Muhammed b. Fezâ el-Cehdamî¹⁹² (ö. ?) hamr içmek, satmak ve içilmesini meşru görmek gibi ithamlarla tenkit edilmiştir.¹⁹³ Bu değerlendirmelere geçmeden önce İbn Hibbân'ın, hamr ve bununla ilişkisi bulunan nebiz hakkındaki kanaatini ortaya koymak istiyoruz.¹⁹⁴

İbn Hibbân'ın hamr ve nebiz ibarelerini *Sahîh*'ndeki bab başlıklarında kullandığı görülmektedir. Bu bab başlıkları arasında yer alan bazı ifadeler, şu

¹⁸⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:322-323.

¹⁹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:323.

¹⁹¹ İbn Şâhin, onu *ed-Duafâ*'sına almakta ancak müfesser herhangi bir ifade kullanmaktadır. İbn Şâhin, *Kitâbu't-târîhi esmâi'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, 67; Zehebî de *el-Muğnî*'de onun terk edildiğini vurgulamaktadır. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:128; O, *Mîzân*'da da el-Cerrâh'a değinmiş ancak burada da onun fıkı ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Bu bağlamda İbn Hibbân'ın görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Zehebî, *Mîzân*, 1:390.

¹⁹² İbn Şâhin, onu eserine almış ve yalnızca zayıf olduğunu ifade etmiştir. İbn Şâhin, *Kitâbu't-târîhi esmâi'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, 1:165; Zehebî, kendisinden önceki münekkithlerin onu zayıf saydıklarını dile getirmekle yetinmektedir. Zehebî, *el-Kâşif*, 2:2:210.

¹⁹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:259, 470, 2:285.

¹⁹⁴ Nebiz'in isimlendirilmesinde var olan ihtilaf, cerh-tadil kitaplarında birbirine zıt hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bekir Tatlı, “Fık Kavramı ve Hadis Usulü Açısından Fısku'r-râvî”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 47.

anlamlara gelmektedir: Nebizin kabarmasıyla hamr'a dönüşmesine işaret eden haberlerin zikri,¹⁹⁵ kuru üzüm nebizi pişirilirse, içilmesi helal olmayan hamr olmasına işaret eden haberlerin zikri,¹⁹⁶ şayet çok içeni sarhoş ediyorsa, buğdaydan elde edilen nebizin hamr olmasına dair beyanın zikri,¹⁹⁷ iki ya da daha fazla yiyecekten elde edilip, çoğu sarhoş eden nebizin azının da haram olmasına dair haberin zikri,¹⁹⁸ hurma ve kuru üzümün karıştırılarak nebiz haline getirilmesinin yasaklanmasının zikri,¹⁹⁹ olgunlaşmamış hurmanın taze hurmayla karıştırılarak nebiz elde etmenin yasaklanmasına dair rivâyetlerin zikri,²⁰⁰ karışım şeklinde nebizi yapılan ürünlerden meşru bir şekilde nebiz elde etmenin sınırının zikri,²⁰¹ içilmesi helal olan nebizin özelliklerinin zikri²⁰² sarhoşluğa sebep olmaksızın nebiz içmenin mübah olmasının zikri,²⁰³ içerisine nebiz de katılan içeceklerin içilmesinin caiz olduğunun zikri,²⁰⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in elde edip içtiği nebizin vasfının zikri,²⁰⁵ nebiz olarak zikrettiğimiz içeceğin çok içilmekle içeni sarhoş etmeyen bir içecek olmasının zikri.²⁰⁶

İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde hamr ve nebizle ilgili yer alan başlıklara baktığımızda şu sonuçları çıkarabiliriz: Onun lafız olarak kullanımında hamr ve nebiz farklı içeceklerdir. Nebiz içmek haram kılınmış bir fiil değildir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de nebiz içmiştir. Nebizin şaraba dönüşme ihtimali bulunmaktadır. Nebizin azı sarhoş etmese de çoğunun sarhoş etme potansiyeli vardır. İçilmesi mübah olan nebizin çok içilse de içeni sarhoş etmemesi esastır. Bu yargılar çerçevesinde İbn Hibbân'ın nebiz içilmesinde bir beis olmadığını, ancak sarhoş edici bir hüviyet kazandığı an çoğu ya da azı fark etmeksizin haram hükmü verdiğini görmekteyiz.

Hamr içmekle nitelenen isimlere tekrar döndüğümüzde, bunlardan el-Cerrâh b. Minhâl el-Cezerî ve Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî'nin Hanefîlerce itibar

¹⁹⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:187.

¹⁹⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:188.

¹⁹⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:190.

¹⁹⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:193.

¹⁹⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:199.

²⁰⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:200.

²⁰¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:201.

²⁰² İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:204.

²⁰³ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:207.

²⁰⁴ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:216.

²⁰⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:217.

²⁰⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12:218.

sahibi kimselerden olduğu görülmektedir. el-Cerrâh, Ebû Hanîfe'nin rivâyette bulunduğu bir kimse olup,²⁰⁷ en azından Kudûrî (ö. 428/1037)'nin ifadesine göre ehl-i hadîsin onu cerh etmesi bir anlam taşımamaktadır.²⁰⁸ Aynı şekilde İbn Hibbân da, uhdesindeki kadılık görevinden olsa gerek, Sâlih'in ehl-i hadîs'e taassupla yaklaştığını, onlardan bazılarının boynuna ip geçirip halk arasında dolaştırdığını ifade ettikten sonra “Rivâyetleri ehl-i re'y yanında bulunmakta.” demektedir.²⁰⁹ Bu bilgileri de dikkate alarak İbn Hibbân'ın söz konusu râviler hakkında hamr'a dair idialarını nasıl anlamalıyız?

İbn Hibbân'ın, hamr ve nebiz lafızlarını aralarında herhangi bir kavram kargaşası yaşanmayacak tarzda *Sahîh*'inde kullanması, onun gerçekten bu râviler hakkında kullanılan hamr ifadesiyle nebizi kast ettiğini anlamamızı mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla ilkesel olarak İbn Hibbân'ın, burada nebizi kastettiğini ifade etmemiz için elimizde somut herhangi bir argüman bulunmadığından, söz konusu râvilerin hamr içtikleri kabul edilmelidir. Ancak Mekke ve Medinelilerin örfünde nebizin hamr olarak tanımlandığı da bilinmektedir.²¹⁰ Dolayısıyla bu noktada hamr kelimesiyle nebizin ifade edilme ihtimali de gündeme gelmektedir. Şayet böylesi bir varsayımı kabul edecek olursak, İbn Hibbân'ın bilgi kaynakları önemli hale gelmektedir. Bu durumda o, herhangi bir izah veya eleştiri getirmemesi de dikkate alındığında, kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerini taklit etmek suretiyle ilgili râvileri değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Son bir ihtimal olarak da İbn Hibbân'ın en azından söz konusu râvileri değerlendirirken özellikle ehl-i re'y boyutu dikkate alındığında hissî davranmasıdır. Kaldı ki onun böyle davranmasını sağlayacak çeşitli sebepler de bulunmaktadır. Bunlardan biri şimdi dikkat çektiğimiz üzere ehl-i re'yden olma, bir diğeri de potansiyel olarak nebizin hamra dönüşme ihtimalidir. Ancak sonuç ne olursa olsun İbn Hibbân, bu râvileri cerh ederken onların fisk olarak nitelenecek davranışlarda bulunmalarını doğrudan ricâl tenkidinde dikkate almaktadır.

²⁰⁷ Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî Muhammed, *Kitabu'l-asl*, nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Lahor: Dâru'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye, t.y.), 2:194.

²⁰⁸ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer el-Bağdâdî el-Kudûrî, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyeti'l-mukârene et-tecrîd*, nşr. Ahmed Muhammed Serrâc & Ali Cuma Muhammed: “2004”, 1. Bs (Kahire: Dâru's-Selâm, t.y.), 3:1306.

²⁰⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:470.

²¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:243.

3.1.4. Cehâlet ve Cehâletle Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi

İbn Hibbân, râvi değerlendirmesinde meçhul kimselere de işaretle bulunmaktadır. Onun bu bağlamda yer yer "مجهول, جهالة, مجاهيل" lafızlarını kullandığı görülmektedir.²¹¹ İbn Hibbân, Abdullah b. Ebû Leylâ el-Ensârî (ö. 83/702)'yi değerlendirirken onu doğrudan meçhul olarak nitelemiş ve aktardığı rivâyetten başka herhangi bir naklini bilmediğini ifade etmiştir.²¹² Dikkat edilirse Abdullah'ın baba adı ve nisbesine dair herhangi bir kapalılık bulunmamaktadır. İbn Hibbân'a göre Abdullah'ta var olan cehâlet probleminin -aktardığı rivâyetlerin sayısı ve açık kimliği dikkate alındığında- hadisçiler yanında tanınmama ihtimalinden kaynaklanması muhtemeldir.

İbn Hibbân'a göre cehâlet nasıl ortadan kalkar sorusu sorulduğunda onun, sika tek bir râvinin rivâyette bulunmasını yeterli gördüğünü söyleyebiliriz. Saîd b. Ziyâd b. Kâid b. Ebî Hind ed-Dârî (ö. ?) isimli râvinin babasından aktardığı hadiste teferrüt ettiğini ve babasının da ancak Saîd'in rivâyetleriyle maruf olduğunu dile getiren İbn Hibbân, cehâletin ortadan kalkmasının ancak sika bir râvinin ondan rivâyette bulunmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir.²¹³ Dikkat edilirse bu örnekte de cerh edilen isimlerin, "kim" olduğuna dair açık bir problem bulunmamaktadır. Ancak İbn Hibbân'ın cehâlet vasfıyla daha çok râvinin cerh-ta'dîl ilmi açısından durumunun meçhuliyetini kastettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, cehâlet kavramını kullanmaksızın bir kısım râvilerin terk edilmesi gerektiğine dair açıklamaları da bulunmaktadır.

Abdullah b. Ubeyde er-Rabezî (ö. ?) isimli râvi, İbn Hibbân'a göre ليس "lafzıyla değerlendirilen kardeşi Mûsâ b. Ubeyde (ö. ?) dışında râvisi olmayan biridir. İbn Hibbân'ın, Abdullah'a dair hadisleri incelediği ancak hata sahibini tespit edemediğini görmekteyiz. Bu durum aslında Abdullah'ın da öncelikle zayıf olduğunu göstermektedir. Çünkü İbn Hibbân'ın, iki eşit değerdeki râvilerden hangisinin hataya sebep olduğunu tayin edemediği anlaşılmaktadır. O bu kısımda şöyle demektedir: "Abdullah'ın, Mûsâ'dan başka râvisi yoktu. İşte burada

²¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:160, 348, 356, 412,2:25.

²¹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:497.

²¹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:412.

işler karıştı ve onu terk etmek vacip oldu.”²¹⁴ Dikkat edilirse, İbn Hibbân Abdullah’ı değerlendirirken sarîh bir cehâlet kavramı kullanmadı. Bu sebeple burada iki ihtimal doğmaktadır. Birinci ihtimale göre Abdullah, zaten zayıf bir kimse olarak şöhret bulmuş ve bu sebeple ikinci bir cerh gerekçesinin dile getirilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. İkinci ihtimal ise onun cehâlet kavramını yalnızca cehâletü’l-hâl’e hasretmesidir.

3.2. Zabt Vasfı İle İlgili Değerlendirmeler

Râvinin tahammül ettiği hadisi, başkasına aktaracağı zaman tahammül ettiği şekliyle muhafaza etmesi anlamına gelen zabt;²¹⁵ İbn Hibbân’ın cerhi hak eden kimselerden bahsettiği *el-Mecrûhîn*’in mukaddimesinde, çeşitli yönleriyle dile getirilmiştir.²¹⁶ Onun bir kısım râvileri, hafızalarındaki zayıflık ya da ihtilâl ile nitelemesinin yanında onlardan bazılarının kitaplarını koruyamamalarına²¹⁷ da işaret ettiği görülmektedir. Şu durumda onun zabt vasfını hem hafızada hem de kitapların korunmasında aradığı anlaşılmaktadır. Zabt açısından kusurlu olduğuna dair görüş beyan ettiği kimseleri de çeşitli gruplara ayırarak zikretmektedir. Bunlar arasında gafil, muhtelit ve telkine açık kimseler yer almaktadır.

İbn Hibbân, cerh edilmeyi hak eden kimselerden bir kısmının ibadet ve züht sebebiyle hadis ezberine gerektiği önemi vermeyen ve hatalarını fark edemeyen gafil kimseler olduğunu dile getirmektedir. Bunlar mürsel rivâyeti merfu, mevkufu

²¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:496.

²¹⁵ İbn Hacer, zabtı; zabt-ı sadr ve zabt-ı kitâb olarak iki kısma ayırmıştır. Her iki tanımın ortak noktasını da "tahammülden edâ vaktine kadar ezberlenen hadisin ya da alınan kitabın korunması" oluşturmaktadır. Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar fi tavdîhi nuhbetü’l-fiker fi mustalahi ehli’l-eser*, nşr. Abdullah b. Dayfullah, 1. Bs (Riyâd: Mektebü’l-Melik Fahd, 1422/2001), 69-70; Şehâvî, zabtın şartını, kişinin zaman geçse de işittiğini sağlam bir şekilde muhafaza etmesi ve istenildiğinde aslına uygun bir şekilde serd edilmesi olarak açıklamıştır. Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman Şehâvî, *Fethu’l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali, 1. Bs (Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003), 2:3; Suyutî de zabtın yukarıda kast ettiğimiz kullanımına vurgu yaparak “Ezberinden aktarıyorsa müteyakkız olmalı, kitabından aktarıyorsa da kitabını herhangi bir değişimden korumalı.” ifadesini kullanmaktadır. Ebû’l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir Suyûtî, *Tedribur’r-râvi fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyî (Dâru’t-Taybe, t.y.), 1:353; Tarihsel süreçte zabt kavramının gelişimi için bk. Mehmet Dinçoğlu, “Hadis İlmindeki ‘Zabt’ Teriminin Anlamı ve İşlevselleştirilebilme İmkânı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (Nisan 2016): 2449-2562.

²¹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:68, 73, 74, 75.

²¹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:506, 2:113, 255.

da müsned şeklinde aktarırlar ve senedlerde yer alan râvilerde çeşitli değişiklikler yaparlar.²¹⁸

İbn Hibbân'a göre muhtelit râvi, rivâyet ettiğini akledemez, her sorulana cevap verir, rivâyetin düzgün aktarılmasını gözetmeksizin dilediği gibi nakleder ve akabinde sahih ve problemlı rivâyetleri temyiz edilemeyecek şekilde karışırsa o terk edilir.²¹⁹ Şu durumda ihtilât vakti bilinen ve rivâyetleri sıhhat açısından temyiz olunabilen kimse, her ne kadar ihtilât sonrası mecrûh hale gelse de ihtilât öncesi rivâyetleri kabul edilebilir bir kimsedir.

İbn Hibbân'ın işaret ettiği mecrûh râvilerden bir kısmı da hadislerini tanımayan kimselerdir. Buna göre oğlu ya da kâtibi gibi kendisine yakın olan biri tarafından, bunlar senin hadislerindendir denildiğinde o, herhangi bir tedkike ihtiyaç duymaksızın söz konusu rivâyetleri sahiplenerek rivâyet eder. İbn Hibbân aslında bu kimsenin sika olduğunu belirtir ancak tanımlamada görüldüğü üzere o, müteyakkız kimseler değildir.²²⁰ Mecrûh râvilerden bir kısmı da hadislerine, kitabında aslı olmayan unsurların sokuşturulduğu ancak bunu fark edemeyen kimselerden oluşmaktadır.²²¹ Bu durum da aynı şekilde râvinin rivâyetinde bulunduğu kitaplarını koruyamadığını göstermektedir. Şayet hatası zikredildiğinde, hatasını fark etmeyip de dönmüyorsa hafızasında da problem olduğu anlaşılır. Ancak zikredilen hatasını bildiği halde rivâyete devam ediyorsa şu durumda yalancı sıfatını almayı hak eder.²²²

Hadis rivâyetinde, yanlış doğrusuna baskın gelecek şekilde çokça hata yapmak da İbn Hibbân'ın cerh için dile getirdiği bir husustur. Ona göre hata eden râvinin güvenilir ya da sadûk bir kimse olması fark etmez. Çünkü herhangi bir kişide cerh alameti galebe çalarsa o, terk edilir. Aynı şekilde adalet vasfı galebe çalan kimse de ta'dîl edilmeyi hak eder.²²³ Bu mülâhazalardan sonra onun, râvilerin zabt sıfatlarını belirlemede takip ettiği yöntemlere değinilecektir. Bu bağlamda dile getirilecek ilk husus ricâl bilgisini kullanmaktır.

²¹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:267.

²¹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:68.

²²⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:75.

²²¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:75.

²²² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:76.

²²³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:74.

3.2.1. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek

Râvilerin zabtını tespit konusunda ilk üç asırda oluşan tenkit müktesabâtı önemli bir birikimdir. İbn Hibbân da râviler hakkında gerçekleştirdiği değerlendirmelerinde söz konusu birikimden istifade etmiştir. O, herhangi bir râvinin zabtı hakkında hüküm vereceği zaman bu değerlendirmelerden bir kısmını doğrudan ifade etmektedir. Bununla birlikte bir kısmında ise herhangi bir münekkide ya da râviye atıfta bulunmaksızın yalnızca tahkiye veya likâ yoluyla elde edilebilecek ifadeler kullanmaktadır. Kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelerin önemi bağlamında şu şekilde bir ifade kullanmaktadır:

“Şeyhin doğruluğu ve hadisle meşgul olması bilinmekle birlikte kendisinde aşırı olmayan oranda vehim tespit edilirse bunlardan dolayı onun adaletini (rivâyetleri makbul bir kimse olmasını) yok saymak hakkaniyete sığmaz.”²²⁴

Râvinin doğruluğuna ya da semâsına dair bilgi, İbn Hibbân’a göre söz konusu isimlerin rivâyetlerinde yer alan problemlerin yalancılık veya yalancılığı çağrıştıran bilinçli tercihlerden kaynaklanmadığını, aksine zabta dair bir kusur taşıdıklarını göstermektedir. Şimdi, râvilerin zabt sıfatı hakkında hüküm verirken kendisinden önceki münekkitlerden istifade etmesini örneklendirmek istiyoruz.

Muhammed b. Selim er-Râsîbî (ö. 207/822), İbn Hibbân’ın aktardığına göre İbn Maîn tarafından kitabı olmayan, zayıf bir kimse olarak nitelenmektedir.²²⁵ Bu nakil, İbn Hibbân’a, Muhammed’in kitaptan rivâyet etmediği bilgisini sunmaktadır. Ona göre Muhammed, sadûk bir kimsedir. Ancak kasıt taşımaksızın mürseli ref etme gibi çokça hata yapmakta, rivâyetlerinin genelini de hafızasından aktarmaktadır. Rivâyetleri arasında yer alan problemler, onun su-i hıfzından kaynaklanmaktadır.²²⁶ İbn Hibbân’ın Muhammed’i sadûk bir kimse olarak nitelemesi, onun adalet açısından herhangi bir probleme sahip olmadığına dair bir kanaat taşıdığını göstermektedir. Aynı şekilde hadislerini rivâyet ederken yapılan hatalarda kasıt taşımadığına dikkat çekmesi de bu düşüncenin farklı bir şekilde tekrarıdır. Şu durumda, tarihî olarak görüşme imkânına sahip olmadığı bu râvi hakkında, daha özel bir bilgi olan su-i hıfzla anılmasının sebebi ne olabilir? Bize göre bu soruyu cevaplandıracak temel veri İbn Maîn’in, Muhammed’i nitelerken kitabının bulunmadığına, dolayısıyla rivâyetlerini hafızasından gerçekleştirdiğine

²²⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:296.

²²⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:295.

²²⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:295.

dair değerlendirmesidir. Bu konuda işarette bulunacağımız bir başka râvi de İsa b. Ebû İsa el-Hannât (ö. 151/768)'tır. İbn Hibbân'a göre bu râvi de hıfzı ve anlayışı kötü, hatası çok olan bir kimse olup bu sebeple terki hak etmektedir.²²⁷ Söz konusu biyografiye baktığımızda, ona ait herhangi bir sened ya da metin analizinin bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla kişisel bir bilgi olan hafıza zayıflığının tespitine teknik olarak imkânı bulunan bir kimsenin bu bilgiyi aktarmış olması gerekmektedir. Bu bağlamda İbn Hibbân'ın Yahyâ el-Kattân'dan aktardığı şu değerlendirme karşımıza çıkmaktadır: Yahyâ, İsa el-Hannât'dan razı olmadığını ve onun kötü bir hafızaya sahip bulunduğunu zikretti.²²⁸ İbn Hibbân'ın İsa'ya dair zikrettiği değerlendirmeler bu bilgiyle beraber düşünüldüğünde, İsa'nın zabt kusuruna sahip olmasına dair kanaatinde kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan râvi değerlendirmelerinin önemli bir rol oynadığı görülecektir.

İbn Hibbân, Sâlih b. Nebhân (ö. 125/742) ve İbn Lehîa (ö. 174/790) hakkında hüküm verirken de kendisinden önceki münekkitlerden istifade etmektedir. Çünkü o, Sâlih b. Nebhân'ın h. 125 senesinde hafızasının bozulduğunu ve sika kimselerden uydurma rivâyetlere benzeyen nakillerde bulunduğunu ifade etmektedir. Adı geçen râvinin biyografisinde İbn Maîn'in; "Sâlih, ölmeden önce bunadı, ihtilâtından önce hadis dinleyenlerin rivâyetlerinde problem yoktur." dediğini aktarmaktadır.²²⁹ Aynı şekilde İbn Lehîa'nın kitaplarının yanmasına dair bilgiyi de hocalarından almaktadır. Bu konuda o, "Ashâbımız derdi ki; kim İbn Lehîa'nın kitapları yanmadan önce ondan hadis almışsa bunlar sahihtir; ancak kitapların yanmasından sonra hadis alanların rivâyetleri önemsizdir."²³⁰ şeklinde ifade kullanmaktadır.

İbn Hibbân'ın herhangi bir râvinin zabt eksikliğine dair hüküm verirken hükmüne mesnet olan bilgiyi açık bir şekilde dile getirmese veya ilgili münekkide atıfta bulunmasa da onlardan istifade ettiğini gösteren ifadeleri de mevcuttur. Buna göre kendisine sorulan herşeye cevap verme, eline tutuşturulan hadislerle dikkat etmeden onlardan rivâyette bulunma,²³¹ aktardığı rivâyetleri maktûb hale getirme

²²⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:98.

²²⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:98.

²²⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:464.

²³⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:504.

²³¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:84.

veya yaptığı hataların farkına varmaksızın nakilde bulunma,²³² zâhidane bir yaşam biçiminden dolayı hadislerle ilgilenmesine rağmen bu alanda yetkinlik kazanamama,²³³ telkine açık bir kimse olma gibi kusurlar²³⁴ ya da zabtın kaybolma vaktine dair verilen kesin bilgiler²³⁵ bizzat râviyi tanımayı gerektirmektedir. Dikkat edilirse hüküm vermenin ötesinde daha özel bilgiler gerektiren bu ifadelerin ortaya konulması, likâ ya da cerh-ta'dîl ilminin verilerinden faydalanmaya bağlıdır. Bir başka ifadeyle adil olduğu varsayılan râvinin rivâyetlerinin sika kimselerin rivâyetleriyle mukayesesi, herhangi bir râvinin zabtı hakkında genel bir bilgi verebilir. Ancak detaya indiğimizde aynı râvinin zabta dair muhtemel kusurunun ya da hadislerinin sika kimselerin hadisleriyle benzeşmemesinin sebebini ortaya koymak, daha detaylı bir bilgiyi gerektirmektedir. Yani herhangi bir râvinin zayıf ya da metrûk olduğunu söylemek açık bir hüküm olsa da, hangi gerekçeden dolayı zayıf olduğu ya da niçin terk edilmesi gerektiğini ortaya koymak daha ayrıntılı delillerle ifade edilebilir.

Örneğin İbn Hibbân'ın altı yıl muhtelit olarak yaşadığına ve 209 yılında vefat ettiğine işaretle bulunduğu Kureyş b. Enes el-Ensârî (ö. 209/824) isimli râvinin biyografisinde kendisinden önceki herhangi bir münekkitten değerlendirme aktarmadığı görülmektedir.²³⁶ Net bir şekilde ihtilât tarihinden bahsetmesi de ihtilât hükmüne Kureyş'in hadislerini inceleyerek varmadığı, bu hükme varırken kendisinden önceki bir değerlendirmeden faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yaptığımız araştırma, aynı bilgilerin İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer aldığını göstermektedir. İbn Ebî Hâtim, temrîz sîgasıyla Kureyş'in 202 yılında hafızasının bozulduğuna ve 208 yılında vefat ettiğine dair nakli dile getirmektedir.²³⁷ Dikkat edilirse bu kaynak da, Kureyş'in ihtilât süresini altı yıl olarak vermektedir.

²³² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:80.

²³³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:139, 161, 241.

²³⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:144.

²³⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:223-224.

²³⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:223-224.

²³⁷ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, 7:142.

3.2.2. Rivâyetin Sika Kimselerden Aktarılan Rivâyetlerle Mukayesesi

İbn Hibbân'ın zabtı hakkında şüphe bulunan râvilerin rivâyetlerini sika ve sebt kimselerin rivâyetleriyle karşılaştırdığı görülmektedir. Bu durum, Mendel b. Ali el-Anzî (ö. 168/784)'yi değerlendirirken “İnsandan ayrı olmayan hatadan dolayı hadis rivâyetinde mutkin olanların yolundan başka bir yola sapan kimsenin hataları fâhiş olursa adil sayılmaz.”²³⁸ değerlendirmesinde açıkça ifade edilmektedir. Bu bağlamda Abdurrahman b. Süleymân (ö. 171/787)'ının yalancı olmadığına işaret olarak yorumlayacağımız sadûk kelimesiyle nitelemekte, bununla birlikte çokça vehmeden ve hatalı rivâyetle bulunan bir kimse olarak değerlendirilmektedir. İbn Hibbân'a göre, Abdurrahman'ın hataları, sikalara muhalefet ve muvafakatıyla belli olmaktadır. Dolayısıyla onlara muvafakatında hadisleriyle ihticâc edilirken, muhalefetinde hadisleri terk edilir.²³⁹ Bu örnekten hareketle İbn Hibbân'ın, Abdurrahman'a ait rivâyetleri sika kimselerin rivâyetleriyle karşılaştırdığı açıkça anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Meymûn et-Temmâr (ö. 181-190/979-988) isimli râvinin rivâyetlerini de hadis hıfzında itkan sahibi olarak bilinen sebt kimselerin rivâyetleriyle mukayese ettiği görülmektedir. Ona göre Meymûn, hatası ve vehmi çok olan bir kimse olup sika kimselerden aktardığı hadisler, hadis rivâyetinde sebt kimselerin nakillerine benzememektedir.²⁴⁰ Onun biyografisine baktığımızda, İbn Maîn ve İbn Hanbel'in Meymûn'u terk ettiği, İbn Maîn'in “Kûfi'dir, hadisi yazılmaz” dediğine dair bir değerlendirmesinin bulunduğu görülmektedir.²⁴¹ Dolayısıyla, İbn Hibbân'ın râvinin hadislerini mukayese etmek suretiyle, hem metodu hem de elde ettiği neticeyle kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan değerlendirmelerin gerekçelerini anlamamıza fayda sağlayacak izahlarda bulunduğu görülmektedir.

3.2.3. Farklı Dönemlerde Aktarılan Hadisleri Mukayese Etmek

İbn Hibbân, mukayese metodunu râvinin farklı dönemlerde aktardığı rivâyetleri karşılaştırmak suretiyle de işletmektedir.²⁴² Bu duruma, Kays b. er-Rebî'

²³⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:363.

²³⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:22.

²⁴⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:337.

²⁴¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:338.

²⁴² Bu duruma bir başka örnek için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:505.

el-Esedî (ö. 167/783) hakkındaki değerlendirmelerini örnek olarak gösterebiliriz. Buna göre muhaddisler, Kays hakkında ihtilaf etmekte ve onlardan bir kısmının adı geçen muhaddisten hadis alınmasına, bir kısmının da terk edilmesine hüküm verdiğini ifade etmektedir.²⁴³ Muhaddislerin bu tutumu, öncelikle Kays üzerinde icma edilmiş bir terk hükmünün bulunmadığını açıkça göstermektedir. Buna ilaveten İbn Hibbân, Kays'ın oğlu tarafından telkine maruz bırakıldığına dair bir nakle de eserinde yer vermektedir.²⁴⁴ Bu durum bile başlı başına Kays'ın hafıza bozukluğuna işaret etse de o bununla yetinmemiş ve Kays'ın hadislerini incelemiştir. Bu bağlamda hem Kays'ın gençlik yıllarındaki ravilerine hem de yaşlılığında ondan nakilde bulunan kimselerin rivâyetlerine bakmış ve sonraki ravilerinin rivâyetlerinde problemler bulunduğunu fark etmiştir. İncelemeleri neticesinde, “Kays'ın önceki ve son dönemki rivâyetlerini inceledim. Baktım ki gençlik döneminde sadûk ve güvenilir kimseyken, ihtiyarladığında hafızası zayıflamış.”²⁴⁵ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Kays'ın gençken sadûk ve güvenilir bir kimse olması, İbn Hibbân'a göre gaflet ve vehimden uzakta bulunduğunu göstermektedir. O, bu metodla hem problemin kesin tayinini yapmış, hem de rivâyetleri arasında alınması ve terk edilmesi gerekenler için önemli bir zaman ayırımına gitmiştir.

3.2.4. Farklı Şehirlerde Gerçekleştirilen Rivâyetleri Mukayese Etmek

Farklı şehirlerde aktarılan rivâyetlerin birbiriyle kıyas edilmesi de râvinin zabtına dair fikir yürütülmesine imkân tanıyan mukayese metodlarındandır. Bu bağlamda İbn Hibbân, el-Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî (ö. 186/802) isimli râviyi değerlendirirken şu şekilde bir ifade kullanmaktadır:

“Sanki hadis rivâyetini Basralılardan kitaptan, Kûfelilerden hafızasından yapmış ki; Kûfelilerden aktardığı hadisler içerisinde su-i hıfzından kaynaklanan hatalar bulunmaktadır. Bu hataların çokluğu kendisiyle ihticâc edilmesini engellemektedir.”²⁴⁶

İbn Hibbân, mezkur râvinin biyografisinde İbn Maîn'in “el-Abbâs'ın hadisinin değeri yok.” dediğini aktarmakta, bunun haricinde herhangi bir değerlendirmeye de yer vermemektedir. Buna ilaveten İbn Adî de aynı râvi

²⁴³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:220.

²⁴⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:222.

²⁴⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:222.

²⁴⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:181-182.

hakkında farklı değerlendirmelere yer vermekte ancak bunlar arasında hafıza bozukluğuna işaret edecek herhangi bir nakil bulunmamaktadır.²⁴⁷ Bu durumda İbn Hibbân, söz konusu râvi hakkında hüküm verirken farklı şehirlerde yaptığı rivâyetleri mukayese ederek, rivâyet ettiği hadislerin, kitaptan veya hafızadan aktarılmasına dair bir ipucu yakalamış ve problemin cevabını burada aramıştır. Şu durumda mesele oldukça açıktır. el-Abbâs, şayet kitaptan rivâyet ederse hadislerinde hata bulunmadığı için onlar kabul edilebilir niteliktedir. Ancak kitaplarının yokluğunda, hafızasından rivâyet etmek zorunda kalmış, böylelikle nakilleri arasında, ihticâca elverişli bir râvi olmasını engelleyecek çok sayıda problemler vuku bulmuştur. Böylelikle Basralılardan yaptığı rivâyetler ihticâca elverişliyi, Kûfelilerden yaptığı rivâyetleri metruktur. Onun bir açıdan ihticâca elverişli bir râvi olması, adalet sıfatında da herhangi bir noksanlık taşımadığını ortaya koymaktadır.

4. İbn Adî'nin Râvi Tenkit Metodu

İbn Adî'nin râvileri değerlendirme kriterlerini tespit etmemize faydası olacak iki temel veri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yer yer cerh-ta'dîlle ilgili bahislerin konu edildiği eseri *el-Kâmil*'in mukaddimesi, bir diğeri de bizzat kendisinin râvi değerlendirmeleridir.

İbn Adî, eserinin mukaddimesinde genelde hadis, özelde cerh-ta'dîl ilmiyle ilgili çeşitli konulara değinmektedir. Bu konular arasında yalancılık, tedlis, hadis rivâyeti karşısında sahâbe ya da muhaddislerin tutumu, kitâbetü'l-hadis, ahir zamanda yalanın çoğalması, hadis alınmaya ehil kimseler ve hadis alınmayacak râviler gibi konular yer almaktadır. Eserin bu kısmında kullandığı bab başlıkları, bizlere onun teorik olarak cerh-ta'dîl anlayışına dair ipuçları verebilecek niteliktedir.

İbn Adî, râviler hakkında yaptığı değerlendirmelerin akabinde, hükmünü dile getirirken ya onların rivâyetlerinde bulunan probleme işaret etmekle yetinmekte veya rivâyetlerinden elde ettiği bulgular çerçevesinde râviyi niteleyen lafızlar kullanmaktadır. Râvi üzerine yaptığı değerlendirmelerde; yalancılık, hadis uydurma, hadis hırsızlığı, cehâlet, gaflet, çokça hata yapmak, muhalefet, rivâyette

²⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:3-5.

çeşitli problemler bulunma, ihtilâta maruz kalma gibi adalet ve zabt vasfıyla alakalı konulara değindiği görülmektedir. Burada işaret ettiğimiz kusurlardan bir kısmının râvi hakkında hüküm vermede daha somut nitelemeler içerdiği görülecektir. Diğer kısmına baktığımızda ise onlar arasında râvinin adalet yada zabt vasfına yönelik herhangi bir tenkit dile getirilmeksizin rivâyetinde problem bulunduğu işaret eden mutlak ifadelerin var olduğu anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu problemin sebebi müfesser bir şekilde açıklanmaz ise bunların gerçekte tayinini tam olarak ortaya koyamayız. Çünkü yalancılık ya da ihtilât isnadı, doğrudan râviyi niteleyen sarîh tenkitler olmasına rağmen; rivâyetlerde problem bulunma şeklindeki bir isnad, sebepleri arasında ihtilât, yalancılık veya başka herhangi bir kusurun söz konusu olabileceği ve bunların ortaya konulması daha fazla izaha muhtaç olan bir konudur. Aslında bu husus farklı bir açıdan genellikle râvilerle likâsı bulunmayan münekkithlerin râvi tenkit imkânları ile ilgili bir durumdur. Bize göre İbn Adî de incelediği râvilerin birçoğu ile likâsı ve mülâzemetinin bulunmamasından dolayı böylesi bir durumla karşılaşmış ve yer yer raviye dair hükmünü rivâyetleri üzerinden dile getirmekle yetinmek zorunda kalmıştır. Şimdi İbn Adî'nin adalet ve zabt algısını da ortaya koyacak şekilde onun cerh-ta'dîl metoduna daha yakından bakacağız.

4.1. Adalet Vasfı İle İlgili Değerlendirmeler

4.1.1. Yalancılığa Karşı Tutumu ve Yalancı Râviyi Tespitte Takip Ettiği Metotlar

İbn Adî'ye göre râvinin cerhini gerektiren en önemli sebep yalancılıktır. Eserinin mukaddimesinde konuyu hacimli bir şekilde ele alması ve kullandığı bab başlıkları, bu durumu açıkça göstermektedir. Çünkü, görebildiğimiz kadarıyla otuz baktan oluşan mukaddimesinin yirmi beş babı yalan konusuna tahsis edilmiştir.

Mezkur mukaddimedede, yalanla ilgili bab başlıklarını incelediğimizde, onları üç kısma ayırmamız mümkündür. Birinci grupta, bir fiil olarak hadis rivâyetinde veya diğer konularda yalancılığın fenalığına işaretle bulunulan başlıklar yer almaktadır.²⁴⁸ İkinci grupta ise, yalan konusunda dikkatli olan ve ihtiyatlı

²⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:83, 85, 86, 87, 88, 90, 91.

davranmak için hadis rivâyetini azaltan kimselerden bahsedilmektedir.²⁴⁹ Son olarak, yalan hakkında farklı konulardan oluşan grup bulunmaktadır. Bu kısımda da, telkinde bulunmak, tedlis yapmak ve fert hadis peşinde koşmanın yalanla ilişkisi ile sonraki asırlarda yalancıların sayısının artması ve şaka dahi olsa yalandan kaçınılmasına dair konuları zikrettiği görülmektedir.²⁵⁰

İbn Adî, yalancı râvilerden bahsederken çeşitli lafızlar kullanmıştır. Bu lafızlar arasında en az bulunanı kizb "كذب" ibaresidir.²⁵¹ Doğrudan râvinin yalancılığına işaret eden lafızlar arasından hadis uydurma ve uydurulmuş rivâyet anlamına gelen "وضع-موضوع" ibaresini sıkça kullandığını görmekteyiz.²⁵² Bu lafız hem râviyi niteler tarzda, yani hadis uydurmaya işaret etme anlamında hem de mervî ile alakalı yani rivâyeti niteleme anlamında kullanılmaktadır. Buna ilaveten, hadis hırsızlığını ve batıl rivâyette bulunmayı "سرقۃ الحديث- رواية الباطل" da, istisnaları olmakla birlikte, İbn Adî'nin yalancı râvilere işarete bulunurken kullandığı lafızlar arasında zikretmeliyiz.²⁵³ Onun, yalancı râvileri tespit amacıyla muhtelif metotlar kullandığı görülmektedir. Şimdi yalancı râvinin tespitinde kullandığı metotlara ricâl bilgisinden başlayarak daha yakından bakacağız.

4.1.1.1. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek

İbn Adî'nin yalancı râvinin tespitinde onların vefat tarihleri, hadis yolculukları gibi ricâl bilgisine dayanan verileri kullandığı görülmektedir.²⁵⁴ Örneğin, Ahmed b. Muhammed b. es-Salt'ı (ö. 288/89 veya 300/900 veya 912) değerlendirirken, aldığı hadis nüshalarında başkasının ismi yerine kendi ismini eklemek suretiyle tahrifata gittiğini dile getirmektedir. Ancak İbn Adî, Ahmed'in senedi oluştururken, kendisiyle hadis aldığını iddia ettiği kimse arasında ciddi bir

²⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:92, 93, 94, 96, 100.

²⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:101, 102, 103, 104, 108, 109, 111, 114, 115.

²⁵¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:324, 328, 3:162, 4:516, 522.

²⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:292, 316, 333, 337, 410, 411, 412, 2:169-170, 399, 405, 3:205, 240, 479, 481, 4:173, 174, 5:146, 435, 6:23, 130, 260, 263, 304, 7:541, 550, 551, 556, 567.

²⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:284, 287, 289, 306, 315, 311, 322, 343, 412, 419, 491, 527, 2:169, 305, 394, 399, 405, 3:240, 247, 458, 482, 5:297, 298, 429, 433, 482, 514, 540, 6:127, 142, 259, 368, 7:542.

²⁵⁴ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:323, 557, 4:228, 6:23, 260, 412, 8:497.

yaş farkı bulunduğunu hatta onun doğmadan önce, söz konusu kişinin vefat ettiğini tespit etmektedir.²⁵⁵

Ahmed, İbn Adî'nin bizzat görüştüğü kimselerden birisidir. İbn Adî, onu h. 297 yılında Bağdâd'da Sâbit ez-Zâhid (ö. 215/830) ve Abdüssamed b. Nu'man (ö. 216/831) gibi kendisinden yıllar önce vefat etmiş kimselerden rivâyet ederken gördüğünü dile getirmektedir.²⁵⁶ Kaynaklar Ahmed'in vefat tarihini en erken 288-289²⁵⁷ ve 300 olarak²⁵⁸ vermektedir. İbn Adî'nin onu gördüğüne dair kesin ifadesi dikkate alınırsa, ikinci tarih daha isabetli gözükmemektedir. Ahmed'in rivâyette bulunduğu isimlerden Abdüssamed b. Nu'man ise, 216 senesinde vefat etmiştir.²⁵⁹ Sâbit ez-Zâhid'in vefat tarihi ise 215 yılıdır. Hem Sâbit'in hem de Abdüssamed'in vefatı dikkate alındığında, Ahmed'le hocası Abdüssamed'in vefat tarihleri arasında likâyı muhtemel kılmayacak 84 yıllık uzun bir zaman dilimi söz konusu olmaktadır. Bunun yanında Abdüssamed'in, öğrencisi olduğu iddia edilen Ahmed'den en az 5-6 yıl önce doğması gerektiği de dikkate alınınca fark, 90'a çıkmaktadır ki; bu durum İbn Adî'nin söz konusu râvinin yalanını ortaya koymadaki isabetini göstermektedir.

İbn Adî'nin, yalancıyı tespit için hadis yolculuklarına dair verileri kullanmasına örnek olarak Ahmed b. Muhammed b. Harb (ö. ?) isimli râviyi gösterebiliriz. Buna göre kendisinden rivâyette bulunduğu Ahmed; İbrâhim b. el-Hakem b. Ebân (ö. ?)'dan Cürcân'da hadis yazdığını dile getirince, o, İbrâhim'in Cürcân'da bulunmadığını, dolayısıyla Ahmed'in yalan söylediğini ifade etmektedir. Ayrıca İbn Adî, İbrâhim'in, bu râvinin doğumundan çok önce vefat ettiğini de dile getirmektedir.²⁶⁰ Görüldüğü üzere İbn Adî, şehirdeki ilmi hareketliliği takip etmekte ve gerektiğinde bu bilgileri râvileri değerlendirirken kullanmaktadır.

²⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:327.

²⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:327.

²⁵⁷ Ebû Saîd el-Misrî Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'la es-Sadeî İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 2:29.

²⁵⁸ Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, 1:65.

²⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9:518.

²⁶⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:332.

4.1.1.2. Yerleşik Bilgilerden İstifade Etmek

İbn Adî'nin yalancı râviyi tespit ederken kullandığı metotlardan biri de yerleşik bilgilerden hareket etmektir. Buna göre o, “Hz. Âişe (ö. 58/678) (r. anhâ) esmerdi, İbrâhim en-Nehâî'nin (ö. 96/714) gözleri büyüktü.” diyen Süheyl b. Zekvân (ö. ?)'ın yalancı olduğunu, çünkü Hz. Âişe (r. anhâ)'nin açık tenli, İbrâhim en-Nehâî'in gözlerinin de şaşlı olduğunu dile getirmektedir. Onu yalancılıkla niteleyenlere işaret ederek “Onlar, Süheyl'in yalanını nasıl açıklamışlarsa biz de öyle açıkladık.” diyerek Hz. Âişe (r. anhâ) ve İbrâhim en-Nehâî hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri aktarmaktadır.²⁶¹ Yaptığımız araştırma İbn Adî'nin verdiği hükümde sağlam delillerle hareket hareket ettiğini göstermektedir. Çünkü kaynaklarda İbrâhim en-Nehâî'in şaşlı olduğuna dair ifade görülmekle birlikte, onun gözlerinin büyüklüğüne dair herhangi bir nakil yer almamaktadır.²⁶² Hz. Peygamber (s.a.v.)'in annemiz Hz. Âişe (r. anhâ)'ye “Hümeyrâ” diye seslendiği, birçok kaynakta yer almaktadır.²⁶³ Bu ibare de aslında Hz. Âişe (r. anhâ)'nin, açık tenli bir kimse olduğunu göstermektedir.

4.1.1.3. Rivâyet Nüshası Üzerine İnceleme Yapmak

İbn Adî, yalan söyleyen râvileri tespit etmek amacıyla onların rivâyet nüshalarını da incelemektedir. Buna göre o, Muhammed b. Muhammed b. el-Eş'as (ö. ?)'ın hadis rivâyetinde bulunduğu nüshayı “Taze bir hatla, yeni bir kâğıda” yazılmış şeklinde nitelemektedir. Bu durum, İbn Adî'nin bizzat nüshanın kendisinden şüphelendiğini göstermekte ve bu şüphesi neticesinde yaptığı araştırma, nüshanın aslının olmadığını ortaya koymaktadır.²⁶⁴

²⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:522.

²⁶² Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, nşr. Ali Muhammed Ömer, 1. Bs (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 6:279.

²⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., 1. Bs (Dımeşk-Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, t.y.), Ruhûn, 16; Ebû Abdurrahman b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmün'im (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), İşratü'n-Nisâ, 19.

²⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:567.

4.1.1.4. Hadisi Geçtiği Kaynakta Aramak

İbn Adî, bazen de rivâyet edilen hadisi yer aldığı iddia edilen nüshada araştırmaktadır.²⁶⁵ Şayet söz konusu hadis, nüshada yoksa rivâyetin bu şekliyle uydurulduğuna kanaat getirmektedir. Örneğin, Hâlid b. Amr (ö. ?)'ın Leys (ö. 175/791)'ten aktardığı hadisleri Hâlid'in uydurduğunu düşünmektedir. Çünkü Leys'in nüshası, İbn Adî'nin elinde bulunmaktadır. Aktarılan bu rivâyetleri söz konusu nüshadan kontrol etmiş ve orada bulunmadığını, bu rivâyetleri Hâlid'in uydurduğunu dile getirmiştir.²⁶⁶ İbn Adî, Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'ten aktarılan iki rivâyeti,²⁶⁷ *Muvatta*'da ve başka eserlerde araştırmakta ve onların “Bu senedle ne Mâlik'te ne de başkasında müsned bir hadis yok.” ifadeleriyle Sahr b. Abdullah (ö. ?) tarafından uydurulduğunu dile getirmektedir.²⁶⁸ Onun, hadis uyduran kimse olarak Sahr'a işarette bulunması anlaşılır bir durumdur. Çünkü senedde yer alan diğer isimler, Mâlik b. Enes, Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711)'tir.²⁶⁹ Dolayısıyla burada İbn Adî'nin yalanı tespit etmesindeki temel faktör, hadisin hocasının eserinde bulunmamasıdır. Buna ilaveten zayıf bir râvinin, senedi tamamen sika kimselerden oluştuğu halde uydurma hadis aktarması da, kendisinin bu işin faili olarak kabulüne sebep olmuştur.

4.1.1.5. Aktarılan Hadisten Hareketle Yalan Tespitinde Bulunmak

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere İbn Adî, yer yer aktarılan rivâyetin muhtevasını, sika kimselerden batıl ya da mevzu rivâyette bulunulmasını da yalancılığa işaret eden bir karine olarak değerlendirmiştir.²⁷⁰ Bu duruma örnek olarak, Mâlik b. Enes'in kâtiplerinden olan Habîb b. Ebû Habîb (ö. ?)'i gösterebiliriz. İbn Adî'nin, Habîb'i değerlendirirken örnek olarak zikrettiği

²⁶⁵ Bu konuda başka bir örnek için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:333.

²⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:458.

²⁶⁷ Bu rivâyetler: “لا عقل كالتدبير” ve “بورك لأمتي في بكورها”'dır.

²⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:145.

²⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:145.

²⁷⁰ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:312, 412, 2:169-70, 4:173, 6:129, 144.

"حبيب عن هشام بن حسان²⁷¹ عن زيد بن أسلم²⁷² عن أبيه²⁷³، hadislerinden birinin senedi, ²⁷⁴ Bu sened incelendiğinde görülen tek tartışmalı râvi "عن أنس" şeklindedir. Bu sened tamamen sika kimselerden oluştuğu halde, onunla aslı bulunmayan rivâyetlerin aktarılması, söz konusu rivâyetin uydurulma ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu durumun faili de, seneddeki tek zayıf râvi olan Habîb olmalıdır. İbn Adî de, muhtemelen hadisin farklı rivâyetlerini araştırmış, fakat bulamamış ve hadisi Habîb'in uydurduğu hükmünü vermiştir.

İbn Adî, yalancı râviyi tespit ederken aktarılan rivâyetin metninden de hareket etmektedir. Buna göre rivâyet edilen metnin, muhteva açısından gerçekleşmesi veya Peygamber (s.a.v.) tarafından dile getirilmesi muhal olan ifadeler içermemesi gerekmektedir. Çünkü bu kusurlar, rivâyetin uydurma olmasına bir işarettir. Naklettiği rivâyetin metninden dolayı İbn Adî tarafından yalancılığına hükmedilen isme örnek olarak İshâk b. Nüceyh el-Malatî (ö. 191-200/806-815)'yi zikredebiliriz.

İbn Adî, İshâk b. Nüceyh el-Malatî'nin, İbn Cüreyc (ö. 150/767) üzerinden naklettiği rivâyetleri kastederek, bunları onun uydurduğunu ifade etmektedir. Bu rivâyetler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, damadı Hz. Ali (r.a.) (ö. 40/661)'ye tamamı cima konusunda olmak üzere tavsiyeler içermektedir. Ancak o, bunların İshâk b. Nüceyh el-Malatî tarafından uydurulduğunu ve kabul edilemez rivâyetler olduğunu, sanki bu rivâyetlere göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hz. Ali (r.a.)'ye sadece bu konuda tavsiyede bulunduğunu dile getirmektedir.²⁷⁵

²⁷¹ İclî'nin tevsikine dair bk. Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadis ve mine'd-duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahhâbihim*, nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.), 2:328; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 7:566-567; Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dehum mimmen sahhat rivâyetuhu ani's-sikâti inde'l-Buhârî ve Müslim*, t.y., 263; Muhammed b. Tâhir Makdisî, *Kitâbu'l-cem' beyne ricâlis's-sahîhayn*, t.y., 2:547.

²⁷² Zeyd'in tevsikine dair bk. Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, 3:388; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 4:246; Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 104; İbn Şâhîn, *Târîhu esmâi's-sikât*, 1:91; Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîne ve men ba'dehum mimmen sahhat rivâyetuhu ani's-sikâti inde'l-Buhârî ve Müslim*, 139.

²⁷³ Eslem'in tevsikine dair bk. İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1:223; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 4:45.

²⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:329.

²⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:540.

Râvinin yalancılığının tespitinde metinle alakalı bir başka durum ise, muhtevasının Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ait olamayacağına dair kanaattir. Bu duruma Abdullah b. Hafs b. el-Vekil'in şu rivâyeti örnek olarak gösterilebilir:

"حدثنا عبد الله بن حفص، حدثنا بشر بن الوليد القاضي، حدثنا حزم بن أبي حزم القطعي عن ثابت، عن أنس، قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم من أحبني فليحب علي، ومن أحب علي فليحب ابنتي فاطمة، ومن أحب ابنتي فاطمة فليحب ولديهما الحسن، والحسين وإنهما لفرطي أهل الجنة، وإن أهل الجنة ليباشرون ويسارعون إلى رؤيتهم ينظرون إليهم فحبهم إيمان وبغضهم نفاق، ومن أبغض أحدا من أهل بيتي فقد حرم شفاعتي بأنني نبي مكرم بعثني الله بالصدق فحبوا أهل بيتي وحبوا علي.²⁷⁶"

İbn Adî, bu rivâyetteki senedin Abdullah tarafından uydurulduğunu dile getirmekle birlikte, metinde yer alan lafızların da peygamberlerin lafızlarına benzemediğine hükmetmektedir.²⁷⁷ Onun itirazını daha iyi anlamak için metni incelemek gerekmektedir. Metne göre Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurmuştur ki;

"Beni seven Ali'yi sevsin, Ali'yi seven de kızım Fâtıma'yı sevsin, kızım Fâtıma'yı seven de iki yavrusu Hasan ve Hüseyin'i sevsin. Onlar cennet ehlinin önderleridir. Muhakkak cennet ehli onları görmek için koşuşurlar. Onları sevmek iman, onlara buğz ise nifaktır. Ehl-i beytimden herhangi birine nifak edene, şefaetim haram olur. Çünkü ben, kendisine ikram olunmuş bir nebiyim. Allah, beni doğrulukla gönderdi, Ehl-i beytimi sevin, Ali'yi sevin."

İbn Adî, bu ifadelerin peygamber sözüne benzemediğini dile getirirken, muhtemelen metnin aşırı tarafgir bir uslûba sahip olmasını dikkate almıştır. Metnin, hadis uydurma hareketini başlatmakla itham olunan Şii'lerin²⁷⁸ hilafet meselesindeki yaklaşımlarına uygunluk göstermesi de dikkate alındığında, basit bir propaganda ürünü olduğu düşünülebilir.²⁷⁹

4.1.1.6. Sened Tenkidi Gerçekleştirmek

İbn Adî, yalanı ve yalancıyı tespit ederken râvinin rivâyet hakkına sahip olmadığı bir hadisi aktarmasına yani hadis hırsızlığında "سرقة الحديث" bulunmasına da işaret etmektedir. Hadis hırsızlığı için yapılan tanımlamalar dikkate alındığında, onun yalanla irtibatı açıkça görülmektedir. Bu tanımlamalara göre hadis hırsızlığı herhangi bir râvinin, tek bir kişinin rivâyette bulunduğu bir hadisi, o kişinin

²⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:434.

²⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:435.

²⁷⁸ Mehmet Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler (Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi)*, 4. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, t.y.), 28.

²⁷⁹ Hz. Ali (r.a.)'ın fazileti hakkında üç yüz bin hadis uydurulduğuna dair sayı dikkate alındığında propagandanın boyutu daha iyi anlaşılacaktır. Cemil Hakyemez, "İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2003): 73.

hocasından kendisinin de dinlediğini iddia etmesi veya hadisin bir kişiyle meşhur olmasına rağmen onun tabakasından başka bir kimsenin o hadisin râvileri arasına eklenmesi şeklinde tanımlanabilir.²⁸⁰ Bununla birlikte hadis hırsızlığının kezzâb kavramı altında, fakat sadece garib rivâyetleri çalan kimseler için kullanıldığı da dile getirilmektedir.²⁸¹ Hadis hırsızlığının farklı bir şekli de bir kimsenin muteber tahammül yollarıyla almadığı, dolayısıyla rivâyet hakkına sahip olmadığı bir hadisi rivâyet etmesidir.²⁸² Bu esnada çalınan hadisin senedinin değiştirilmesi ya da aynen bırakılması da yöntem olarak kullanılmıştır.²⁸³ Burada zikredilen tanımlamaların ortak noktası, râvi hadis uydurmasa veya Hz. Peygamber (s.a.v.)’in söylemediği bir sözü ona izafe etmese de rivâyet hakkına sahip olmadığı bir hadisi aktarmasından dolayı en azından gündelik hayatta yalan söylemesi muhtemel bir kişi olarak değerlendirilmesidir.²⁸⁴

İbn Adî, haklarında hadis hırsızlığı yaptığına dair iddiada bulunduğu isimleri bu lafızlara ilaveten şu terkiplerle de değerlendirmiştir:

²⁸⁰ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 2:125.

²⁸¹ Ebu'l-Hasan Mustafa b. İsmâil Süleymânî, *İthâfu'n-nebîl bi-ecvibeti es'ileti'l-ulûmi'l-hadis ve ileli ve'l-cerhi ve ta'dil*, nşr. Ebû İshâk ed-Dimyâtî (Acman: Mektebetü'l-Furkân, 1421/2000), 1:121.

²⁸² Abdullah Aydın, “Hadis İstilahları Sözlüğü” (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), “sârik”, 272.

²⁸³ Hüseyin Akgün, “Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları”, *Din Bilimleri Araştırma Dergisi* 16/1 (2016): 268-270.

²⁸⁴ Hadis hırsızlığı, senette değişiklik yapılması açısından mahlûb hadislerle, senette herhangi bir râvinin gizlenmesinden dolayı müdelles hadislerle ve hadise bazı eklemelerden dolayı da müdrec hadislerle alakalıdır. (Ali Kuzudışlı, “*Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadis): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları*”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015): 46.) Zehebî’ye göre bir hadis rivâyeti, senedi değiştirilerek ya da herhangi bir metne, farklı bir senet eklenerek gerçekleştirilirse bu durumda iki sonuç ortaya çıkar. Şayet rivâyeti gerçekleştiren kişi buna hata ile sebep olmuşsa bu anlaşılır bir durumdur. Ancak bunu bilerek yapan ve metne ait olmayan senedi o metne ekleyen kimse hadis hırsız olarak anılmayı hak etmiştir. Bu noktada hadis hırsızlığının iki farklı yönü vardır. Bunlardan birisi, kişinin rivâyete metin eklemeksizin sadece rivâyet hakkına sahip olmadığı bir hadisi sahiplenmesidir. Bu durum diğerine göre hadis hırsızlığının en hafif şeklidir. Ancak metni sahih olmayan bir rivâyete sahih bir senet ekleyerek yapılan hırsızlık ise açık bir iftira ve uydurma anlamı taşımaktadır. Bununla birlikte zikredilen son durum helal ve haram bildiren bir metinse bu rivâyetin ravisi cehennemdeki yerine hazırlanması gereken kişidir. (Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Mûkaza fî ilmi mustalahi'l-hadis*, nşr. Abdülfettah Ebû Ğudde: “1412/1991” (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, t.y.), 60.) Dolayısıyla hadis hırsızlığı yapan kişi çalmış olduğu rivâyetteki tasarrufuna göre “vaddâ”, “kezzâb” ve “sârik” nitelemelerinden biriyle nitelendirilebilir. (Ebu'l-Hasan Mustafa b. İsmâil es-Süleymânî, *İthâfu'n-Nebîl*, 1:120.) Uydurma metni sahih senede ekleyen bir hadis hırsız, hadis uyduran râvi olarak kabul edilirken, rivâyet hakkına sahip olmadığı bir hadisi kendisine ya da bir başka raviye mâl edense, gündelik hayatta yalan söyleyen bir kişi gibi değerlendirilmektedir. (Kuzudışlı, Ali, “*Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadis): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları*”, s. 55.)

"كان يسرق الحديث ويحدث عن لم يره, لا يشبه حديثه حديث أهل الصدق, يسرق الحديث ويلزقه على قوم آخرين ويحدث عن قوم لا يعرفون وهو متهم فيهم, حدث بالبواطيل عن ثقات الناس, وهذا حديث باطل بهذا الإسناد وضعه شيخنا هذا وهذه الألفاظ التي في الحديث لا تشبه ألفاظ الأنبياء, يسرق الحديث ويزيد فيها ويضع, هو ممن يضع الحديث متنا وإسنادا وهو يسرق حديث الضعاف يلزقها على قوم ثقات."²⁸⁵

Burada zikredilen terkiplerin de açıkça yalancılığa işaret ettiği görülmekte olup pratikte hadis hırsızlığı ile yalancılık arasındaki ilişkiye ışık tutmaktadır.

Her ne kadar hadis hırsızlığının ya da daha önce işaretle bulunduğumuz üzere batıl rivâyette bulunmanın tespitini, yalancılığın ortaya konulmasında kullanılan bir metod olarak nitelese de bu genellemeyi bozan örnek de bulunmaktadır. Buna göre İbn Adî, Süleymân b. Dâvûd el-Minkarî (ö. 234/848)'nin hadislerinin bir kısmını çalıntı olarak nitelemektedir. O, bu râviyi değerlendirirken, "Hadislerinin bir kısmı çalıntı bir kısmı da münkerdir. Onu bu duruma düşüren şey ise, kitaplarının kaybolması sebebiyle hafızasından rivâyette bulunması ve hata etmesidir. Yoksa o kasten yapmıyor." demektedir.²⁸⁶ Dikkat edilirse İbn Adî, rivâyetlerin çalıntı olması veya münker olmasını, tek bir sebebe bağlamıştır ki; bu sebep de; onun kitaplarının zarar görmesi, dolayısıyla hafızadan rivâyette bulunmak zorunda kalmasıdır. Söz konusu râviyi değerlendirirken onun kasıt taşımadığına işaretle bulunması, adı geçen râviyi yalancı bir kimse olarak görmediğine işaret etmektedir. Bu sebeple o, hadislerinin bir kısmının çalıntı olduğuna işaretle bulunurken aslında, hadisi "zabt eksikliğinden dolayı yanlış kişiye isnat etti" demiş olmaktadır. Dolayısıyla teknik olarak hadis hırsızlığını yalancı kimselerin tespitinde kullanılan bir kriter olarak kabul etsek de, tekil örnekler incelenirken daha ihtiyatlı davranmalı, acele karar verilmemelidir.

Batıl rivâyette bulunmak da yukarıda işaret ettiğimiz üzere hadis uydurma şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak burada da temkinli hareket etmemiz gerekmektedir. İbn Adî'ye göre, Firyâbî ve başkalarından batıl rivâyette bulunan Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Ebî Meryem (ö. ?), ya ağzından çıkanın ne olduğunu fark etmemekte veya bu rivâyetleri kasıtlı olarak nakletmektedir. Kaldı

²⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:405, 3:190, 195, 4:484, 5:435, 6:368, 7:539, 567.

²⁸⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:305.

ki, onun bütün rivâyetleri batıl olarak nitelendirilmektedir.²⁸⁷ Ancak, bu yorum çerçevesinde batıl rivâyette bulunma sebepleri arasında hem yalancılığın hem de gafletin bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla İbn Adî'ye göre batıl rivâyette bulunmanın sebepleri, adalet vasfını yok eden ya da zabt vasfını zayıflatan unsurlar olabilir. Bu sebeple batıl rivâyete sahip olduğu dile getirilen râvilerin de yalancı bir kimse olarak nitelenmeden önce farklı ihtimallerin bulunabileceği dikkate alınarak daha ihtiyatlı bir şekilde incelenmesine dikkat edilmelidir.

4.1.2. Bid'ate Karşı Tutumu ve Bid'atçılıkla Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi

el-Kâmil'de yer alan bir kısım râvilerin de bid'at ehline mensup olduklarına dair ifadeler bulunmaktadır. Bu konuda aradığımız temel cevap, İbn Adî'nin bid'at ehline mensubiyeti, râvinin adaletine zarar veren bir husus olarak görüp görmediğini açıklığa kavuşturacaktır. Genel olarak bakıldığında bid'at ehli hakkında ulema arasında farklı görüşlerin bulunduğu görülmektedir.²⁸⁸ Ancak birçok hadis eserinde bid'at ehline mensup kişilerden aktarılan hadislerin varlığı, "bid'at" şeklinde nitelenen kimselerin mutlak olarak cerh edilmediğini göstermektedir.²⁸⁹

İbn Adî, eserinin girişinde bid'atle ilgili şunları söylemektedir: "Eserimde zikretmediğim kimseler ya sika ya da sadûk kimselerdir. Onlar hevâ ehli olmaya nispet edilse bile böyledir. Kaldı ki o kimseler, te'vil yoluyla (inâdî bir şekilde değil) hevâya²⁹⁰ tabi olmuşlardır."²⁹¹

Aslında bu ifadeler, İbn Adî'nin bid'at ehline mensubiyeti tek başına bir cerh gerekçesi olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Çünkü heva ehline nispet

²⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:420.

²⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, t.y., 120-132; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, 3. Bs (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1981), 83-84; Emin Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 119-125.

²⁸⁹ İtr, *Menhecü'n-Nakd*, 84.

²⁹⁰ İmam Mâlik, hadis alınmayacak kimseler arasında, insanları bid'at'ine çağıran hevâ sahibini de saymaktadır. (Ebû Muhammed b. Hallâd el-Hasan b. Abdurrahman Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâf*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb, t.y., 403.) Yusuf Şevki Yavuz da III. yüzyıldan sonra itikâdî mezhepler hakkında yazılan kitaplarda ehl-i ehvâ tamlamasının ehl-i bid'at'le eş anlamlı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. (Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Ehvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 506.)

²⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:79.

edilen bir kısım râvilerin sika ya da sadûk olabilme ihtimalinden bahsetmektedir. Şimdi bizzat kendisinin bid‘at ehli olarak nitelediği isimler hakkındaki değerlendirmelerine bakarak, onun bu konudaki bakış açısını belirlemeye çalışacağız.

Bid‘at ehline mensubiyet, kavramsal olarak râvilerin adalet kusuru ile alakalıdır. Dolayısıyla öncelikle İbn Adî’nin söz konusu mensubiyeti bir cerh gerekçesi olarak değerlendirip değerlendirmedeği ortaya konulmalıdır. Bu noktada onun bid‘at ehli olarak kabul edip de ta‘dîl ettiği herhangi bir râvinin varlığı yeterli ipucu sunacaktır. Bu konuda Abdurrahman b. Yûsuf b. Hırâş²⁹² (ö. 283/896) hakkındaki değerlendirmesi konuya ışık tutacak niteliktedir. Hakkında teşeyyü‘ iddiası bulunan Abdurrahman, İbn Adî’nin hocasından aktardığına göre mürseli, mevsul veya mevkufu, merfu olarak nakletmektedir.²⁹³ İbn Adî ise onu değerlendirirken “Hadis rivâyetinde yalanı kastettiğini sanmıyorum.” demektedir.²⁹⁴ Bu ifadeyle aslında onu adalet açısından değil zabt açısından değerlendirdiği görülmektedir. Aynı şekilde sika kimselerin kendisinden rivâyette bulunduğuna işaret ettikten sonra, kaderî bir râvi olmasından dolayı, Safvân b. Süleym (ö. 283/896)’in Abdullah b. Ebî Lebîd (ö. 133/750)’in²⁹⁵ cenaze namazına katılmadığını ancak buna rağmen rivâyet konusunda herhangi bir problemi bulunmadığını dile getirmektedir.²⁹⁶ Bu konuda özellikle Ebân b. Tağlib (ö. 140/757)²⁹⁷ hakkındaki sarîh ifadeleri, İbn Adî’nin bid‘at ehline mensubiyet hakkındaki tutumunu ortaya koyacak niteliktedir. O, Ebân’ı değerlendirirken “Şayet sika kimse ondan rivâyette bulunursa, hadislerinin geneli müstakimdir. O Şia’dan olsa da rivâyette ehl-i sıdktır.”²⁹⁸ şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Dikkat edilirse o, bid‘at ehline mensubiyyeti bulunan üç râviyi de adalet vasfına halel getirecek şekilde nitelememiştir. Özellikle Ebân hakkındaki yorumu dikkate alındığında, bu râvileri adalet sıfatının ötesinde zabt açısından tenkit edilebilir

²⁹² Zahebî, onu hâfız olarak nitelemektedir. Zehebî, *Mîzân*, 2:600.

²⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:518.

²⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:519.

²⁹⁵ Abdullah b. Lebîd’in tevsikine dair bk. İclî, *Ma‘rifetü’s-sikât*, 2:53; Zehebî, *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*, 309-310.

²⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:398.

²⁹⁷ Zehebî onun bid‘atine işaret ettikten sonra “فلنا صدقه وعليه بدعته” ifadesini kullanarak, Ebân’ın şîi olmasını bir cerh gerekçesi saymadığını göstermektedir. Zehebî, *Mîzân*, 1:5.

²⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:70.

kimseler olarak değerlendirdiği görülmektedir. Yani o, söz konusu râvilerin bid‘atçı olmalarını, mutlak bir şekilde cerh sebebi olarak kabul etmemiş, onları rivâyetlerini incelemek suretiyle değerlendirmiş ve hadis rivâyetindeki vasl ve ref problemlerinin kasıt taşımadığını, dolayısıyla zabtla alakalı bazı kusurlara sahip olduklarını dile getirmiştir.

Bid‘at ehline mensubiyette araştıracağımız ikinci mesele de bid‘atleri dile getirilerek cerh edilen râvilerin var olup olmamasıdır. Görebildiğimiz kadarıyla İbn Adî, bazı râvileri cerh ederken onların bid‘atlerini de dile getirmektedir. Burada şu soruyu sormalıyız: İbn Adî, cerh ettiği bu râvileri değerlendirirken bid‘at ehline mensubiyeti, onların cerh edilmesi için gerekçe mi kılmıştır?

Tespitlerimiz bu râvilerin cerhe uğramasındaki temel etkenin; sahip oldukları bid‘atin onları hadis uydurmaya sevk etmesi, mezhepleri lehine hadis nakletmeleri ve mezhep propagandası yapmalarıyla alakalıdır. Örneğin İbn Adî tarafından râfizî olduğu dile getirilen Ca‘fer b. Ahmed b. Ali²⁹⁹ (ö. 304/916), aynı şekilde hadis uydurmakla da nitelendirilmektedir.³⁰⁰ Çünkü rivâyet ettiği hadisler arasında dini tahkir edecek şekilde nakiller bulunmaktadır. Bu durum ise, Müslüman gözüktüğü halde kalben inanmayan kimselerin dini aşağılamak için başvurduğu metotlardan birisidir.³⁰¹ Örneğin, bir rivâyetinde “Halanız hurmaya hürmet edin, çünkü Allah onu Âdem’in yaratılışından arta kalan çamurdan halk etti.” demektedir.³⁰² Bu rivâyetin senedine baktığımızda onun, “Ca‘fer-Ebû Sâlih Kâtibu Leys³⁰³-Veki‘-A‘meş-İbn Ömer-Hz. Peygamber (s.a.v.)” şeklinde oluştuğu görülmektedir. Senedde yer alan en zayıf râvi Ca‘fer olup hakkındaki râfizîlik iddiası inkâr edilmemektedir. Dolayısıyla bu rivâyeti uyduran kişi Ca‘fer’dir ve hadis uydurmasında temel sebep, sahip olduğu bozuk itikattır.

²⁹⁹ Zehebî, onun rafizî ve hadis uyduran bir kimse olduğuna dair değerlendirme aktarmaktadır. bk. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:131; O, *Mîzan*’da onun uydurma rivâyetlerine örnek vermektedir.bk. Zehebî, *Mîzân*, 1:400.

³⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:400.

³⁰¹ Kandemir, *Mevzu Hadisler (Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi)*, 48.

³⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:400.

³⁰³ Abdullah b. Sâlih’in, *Sahih*’in ravileri arasında bulunduğuna dair bk. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî Kelâbâzî, *Ricâlü Sahihi’l-Buhârî*, nşr. Abdullah el-Leysî, 1. Bs (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1407/1987), 2:414; Abdullah b. Sâlih’in yalancı olmayıp, İbn Adî’ye göre hadislerinin bir kısmında galat bulunduğuna dair bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:347.

Bid‘at ehli râvilerden bazılarının da mezhepleri lehine hadis uydurmakla itham edildiği görülmektedir. Örneğin İbn Adî, Abdullah b. Huyey er-Râzî³⁰⁴ (ö. ?)’yi değerlendirirken “Rivâyetlerinin geneli Hz. Ali (r.a.)’nin faziletine dair olup o bunları uydurmakla müttehemdir.” şeklinde bir ibare kullanmaktadır.³⁰⁵

İbn Adî’nin bid‘at ehline mensup râvileri değerlendirme esnasında onların nakillerinin mezhepleri lehine olup olmamasına da işaret ettiği görülmektedir. Bu durumu özellikle Şî‘î râviler hakkında değerlendirme yaparken nakillerinin “Ehl-i beytin fazileti, diğerlerinin ise yerilmesi” şeklinde dile getirdiği görülmektedir. Örneğin Ziyâd b. el-Münzir hakkındaki İbn Maîn’nin cerhini izah ederken, “Çünkü o, Ehl-i beytin fazileti, onlardan başkasının da yerilmesi konusunda rivâyetlere sahiptir. Bunun için zayıf sayıldı.”³⁰⁶ demektedir. Bu ifadeler kendisinin de İbn Maîn gibi düşündüğünü göstermektedir. Aynı şekilde İsa b. Mihrân(ö. ?)’i³⁰⁷ değerlendirirken de “Aşırı râfizî, Ehl-i beytin fazileti, onlar dışındaki kimselerin de zemmine dair hadisleri olup zayıflığı ortadadır.”³⁰⁸ şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Bu konuda Ehl-i beytin faziletine dair rivâyette bulunan kimselere de değinmek yerinde olacaktır. Yukarıda işaret edilen Abdullah b. Huyey, hadislerinin geneli fezâil hakkında olan bir kimsedir. Ancak İbn Adî’nin bu râviyi cerh etmesindeki temel sebebin söz konusu hadisleri uydurmakla itham edilmesi olduğuna işaret etmeliyiz. Bunun yanında hadislerinde fezâile dair nakiller bulunup da İbn Adî’nin ta‘dîl ettiğine dair ifadeler kullandığı isimler de mevcuttur. Örneğin, Abdürrezzâk b. Hemmâm b. San‘anî (ö. 211/826) hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Sika ve hadis ilminde önder kimseler ondan hadis aldı ve ondan hadis almakta bir problem görmediler. Sika kimselerin muvafakat etmediği hadisler aktarmakta. Onu zemmedenler en fazla başkasını yerip Ehl-i beytin faziletine dair hadis aktardığı için zemmettiler. Sıdkına gelince o rivâyet hususunda sadûktur. Umarım o, rivâyette problemi bulunmayan bir kimsedir.”³⁰⁹

³⁰⁴ Zehebî, *Muğnî*’de onun yalancılığından bahsetmemekte ancak zayıf sayıldığını ve râfizî olduğunu ifade etmektedir. bk. Zehebî, *el-Muğnî*, 1:337; O, *Mîzân*’da da Hz. Ali (r.a.)’nin faziletleri için yalan haberlere gerek olmadığını vurgulamak suretiyle onun hakkındaki yalancılık iddiasını kabul ettiğini ihsas ettirmektedir. bk. Zehebî, *Mîzân*, 2:417.

³⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:380.

³⁰⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:136.

³⁰⁷ İsa’nın, hem bid‘at hem de yalancılık gerekçesiyle mecrûh sayıldığına dair bk. Dârekutnî, *ed-Duafâ ve ‘l-metrûkîn*, 318; İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu ‘d-duafâ ve ‘l-metrûkîn*, 2:242; Zehebî, *el-Muğnî*, 2. 50; Zehebî, *Mîzân*, 3:324; İbn Hacer, *Lisân*, 6:282.

³⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:458.

³⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:545.

Burada görüldüğü üzere İbn Adî, râviyi doğru sözlü bir kimse olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla o, rivâyetleri arasında Ehl-i beytin faziletine dair nakiller bulunan kimseleri, bazen adalet açısından cerh etmekte bazen de adalet açısından ta'dîl ederek zabt açısından tenkidine kapı açmaktadır. Ancak aynı zamanda onların Ehl-i beytin faziletine dair rivâyetlerine de dikkat çekmek suretiyle, bu durumu ilgili râvinin aleyhinde bir değerlendirme olarak telakki ettiğini belirtmeliyiz. Bir başka ifadeyle söz konusu rivâyetlerin, mezhebi lehine nakiller olduğunu ve uzak durulması gerektiğini hissettirmektedir.

Mezhep propagandası yapan Mehdî b. Hilâl³¹⁰ (ö. ?), İbn Adî tarafından cerh edilmiştir. Her ne kadar onu değerlendirirken hadislerinin mutabaatının bulunmadığına işaret etse de, görebildiğimiz kadarıyla bu konuda asıl öne sürdüğü sebep, onun mezhep propagandası yapmasıdır. İbn Adî, Mehdî'yi değerlendirirken "Hadislerinin mutabaatı bulunmamakta, rivâyetleriyle bid'atine davet ettiği için hadislerinin herhangi bir değeri yoktur."³¹¹ sözüyle, propagandacılığı cerh sebebi olarak gösteren bir ifade kullanmaktadır.

Şu halde İbn Adî, bid'at ehline mensubiyeti mutlak olarak adalet vasfına zarar veren bir kusur olarak değerlendirmemektedir. Şayet râvinin doğru sözlü olduğuna kanaat getiriliyorsa, onun yalancı bir kimse olmadığına, akabinde de tenkidin ikinci aşaması olan zabt açısından yapılacak değerlendirmeler çerçevesinde cerh veya ta'diline hükmettiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, eğer râvi bid'ati sebebiyle yalana başvuruyorsa ya da mezhep propagandası yapıyorsa bu râvi ona göre adalet vasfını kaybetmiştir. Rivâyetleri arasında mezhebini destekler nitelikte nakiller bulunuyorsa, o, bu duruma dikkat çekmektedir. Bu rivâyetler konusunda ilgili râvi onları uydurmakla müttehem olabilir ki, bu durumun hükmü ortadadır. Bize göre İbn Adî'nin Ehl-i beytin faziletine dair rivâyetlerin bulunduğu dikkat çekmesindeki temel amaç, bu rivâyetler şayet problemlili ise ilgili râvinin kısmî bir cerhle değerlendirildiğini göstermektir. O,

³¹⁰ İbn Şâhin, Mehdî b. Hilâl hakkında yalnızca İbn Maîn'in onu yalancı olarak nitelemesine işarete bulunmaktadır. bk. İbn Şâhin, *Kitâbu't-târihi esmâi'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, 173; Dârekutnî, onun hadis uydurduğunu dile getirmektedir. bk. Dârekutnî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, 357; Ebû Nuaym, onun zayıf sayıldığını Yahyâ b. Saîd üzerinden ifade etmektedir. bk. Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, 149.

³¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:230.

aslında ilgili râviyi “sadûk” demek suretiyle ta’dil etmekte, ancak mezhebi lehine muhteva içeren hadislerine karşı uyarılarda bulunmaktadır.

4.1.3. Cehâlet ve Cehâletle Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi

İbn Adî’nin adalet vasfı ile ilgili değerlendirmeleri arasında gördüğümüz bir başka tenkit noktası da cehâlettir. O bazı râvilerin kimlik sorunu yaşadığını dile getirirken bir kısmının da maruf olmadıklarına yani tanınmadıklarına işaretle bulunmaktadır. Bu noktada dikkat çekmemiz gereken bir başka husus da münekkittler tarafından tanınmayan kimseleri, İbn Adî’nin meçhul râviler arasında değerlendirmesidir.

Herhangi bir râviyi tenkid etmek için öncelikle onun kim olduğunun bilinmesi gereklidir. İbn Adî’ye göre râvinin kimliğini ortaya koyan unsurlar arasında, babasına nisbesi³¹² ve rivâyette bulunduğu ya da kendisinden rivâyette bulunan kimselerin zikredilmiş olması yani tabaka bilgisine sahip olunması gerekmektedir.³¹³ Burada râvinin tanınması için onun kim olduğunu, hadis ilminde hangi tabakada bulunduğunu kimlerle hoca-talebe ilişkisi içerisinde olduğunu açıkça görmek istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, tek râvisi olan kimseleri de şibh-i meçhul "شبه المجهول" lafzıyla değerlendirerek, böyle kimseler hakkında yeteri kadar malumatın bulunamayacağını ifade etmektedir.³¹⁴ İbn Adî’nin bu şekilde nitelediği cehâlet, daha sonraki dönemlerde usul kitaplarına mechûlü’l-ayn tabiri olarak kaydedilmiştir.³¹⁵

İbn Adî, bir kısım râvileri de maruf olmamakla yani tanınmamakla nitelemektedir. Onun, öncelikle bu kavramla kast ettiği kimselerin hadisçiler arasında şöhret bulamayan râviler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İbn Adî’nin yer yer haklarında meçhul kavramını kullandığı kişileri değerlendirirken de bu kavramı sarf ettiği görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Ömer b. Râşid (ö. ?)’i gösterebiliriz.³¹⁶ Dikkat edilirse Ömer’in kim olduğunu ortaya çıkarmaya katkı

³¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:385.

³¹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:46.

³¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:442, 5:369.

³¹⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 88; Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, nşr. Nureddin İtr (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1406/1986), 112.

³¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:30, 34.

sağlayacak nisbe ve neseb gibi tanıtıcı ifadeler bulunmamaktadır. İbn Adî'nin sadece onun Mervân b. Ebân (ö. ?)'ın kölesi olduğuna işaret ettiği görülmektedir.³¹⁷ Bu açıdan bakıldığında Ömer'in kısmî bir kimlik sorunu yaşadığı düşünülebilir. Buna ilaveten o, Ömer hakkında kendisinden önceki herhangi bir münekkitten de değerlendirme aktarmamaktadır. Bu durum da, Ömer'in hadisçilerce tanınmadığını yani maruf olmadığını düşündürmektedir. İbn Adî'nin, Yahyâ b. Maîn'in tanımıyorum "لا أعرف" diyerek nitelediği ismi değerlendirirken, "Yahyâ gibiler tanımıyorsa, onun şöhreti yoktur." şeklindeki açıklaması da Ömer'in tanınmadığına işaret olarak kabul edilebilir".³¹⁸ Dolayısıyla İbn Adî, herhangi bir kimseyi münekkitler tarafından tanınmaması, kendisi hakkında değerlendirme aktarılmaması veya hadisçiler yanında şöhret sahibi olmaması halinde maruf olmayan bir kimse olarak değerlendirmektedir.³¹⁹ Onun maruf olmamakla nitelendirdiği isimlerin yukarıda işaret ettiğimiz üzere kimlik sorunu taşımadıkları, çünkü onlar hakkında yeteri derecede isim, künye, nisbe gibi tanıtıcı bilgilerin var olduğunu belirtmeliyiz. Örneğin İbn Adî, İbrâhim b. Abdurrahman el-Harezmi (ö. ?)'yi maruf olmamakla nitelemektedir.³²⁰ Zikrettiğimiz bu isme baktığımızda, isim açısından yeteri kadar tanıtıcı ibareye sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda İbn Adî, ondan üç râvinin rivâyette bulunduğu da işaret etmektedir.³²¹ Fakat bununla birlikte onun hakkında herhangi bir münekkitten değerlendirme aktarmamaktadır. Dolayısıyla bu râvinin münekkitler yanında yeteri kadar şöhreti bulunmadığını, bu sebeple İbn Adî'nin onu maruf olmamakla nitelediğini söyleyebiliriz.

İbn Adî'nin eserinde yer verdiği halde, haklarında hüküm bildiren herhangi bir ifade kullanmadığı râviler de bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu râvilerin ona göre mechûlü'l-hâl olduğunu düşünebiliriz. Haklarında herhangi bir hüküm dile getirmediği kimseleri iki grupta ele alabiliriz. Bunlardan ilki, kendisinden önceki münekkitlerden söz konusu râviler hakkında değerlendirme aktardığı halde, kendisinin sükût ettiği kimselerden oluşmaktadır. Görebildiğimiz

³¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:30.

³¹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:472.

³¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:472, 4:295, 7:180.

³²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:422.

³²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:422.

kadarıyla o yalnızca söz konusu râvilerin rivâyetlerinin miktarına işaret etmekle yetinmektedir. Diğer grupta da yeterli sayıda rivâyete sahip olmamaları gerekçesiyle hüküm veremeyeceğini açıkça belirttiği kimseler bulunmaktadır. Şimdi bu râviler hakkında değerlendirmeler yapmak istiyoruz.

İbn Adî'nin kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerine yer verdiği ancak hüküm bildiren herhangi bir ifade de bulunmadığı râvilere baktığımızda, onlar hakkında hadis miktarı, kimlik sorunu ve râvisi üzerinden bilgiler verdiği görülmektedir. Onun zikrettiği hadis miktarı beş, iki, bir gibi muayyen sayı veya hadisi az gibi müphem miktarlardan oluşmaktadır.³²² Bu ifadelerden hareketle onların İbn Adî tarafından, en azından kimlik sorunu üzerine eleştirilmediğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu râvilerin ona göre, mechûlü'l-ayn kimseler olduğunu iddia etmemiz isabetli görülmemektedir. Bize göre bu kimseler rivâyet ettikleri hadislerin sayısı dikkate alındığında, İbn Adî'ye göre hadis ilmiyle iştigalleri yeterli seviyede olmayan kimselerdendir. İbn Maîn, Buhârî, Sa'dî (ö. 259/873) ve Nesâî tarafından farklı şekillerde nitelenen Rüseyd el-Hecerî (ö. ?)³²³ her ne kadar babasına nisbesi olmasa da burada zikrettiğimiz münekkitlerce tanınmaktadır. Dolayısıyla bu râvinin de mechûlü'l-ayn olması gerekir. İbn Adî'nin bazı râvileri değerlendirirken kendisinden rivâyette bulunan isimlere dikkat çekmesine gelince, Ömer b. Râşid isimli râviyi üç talebesinin bulunmasına rağmen maruf saymadığına yukarıda işarete bulunmuştuk. Dolayısıyla burada râvi azlığına işarete bulunmakla yetinip hakkında daha geniş açıklama yapmadığı kimseleri de maruf isimlerden saymadığını, böylelikle onların hadis ilmiyle iştigallerini yeterli bulmadığını söylemeliyiz.

İbn Adî, bir kısım râviler hakkında hüküm veremeyeceğini ifade ederken onların hadislerinin yeterli sayıda olmadığını dile getirmektedir. Örneğin, Selâm b. Züreyr el-Basrî (ö. ?)³²⁴, Selâm el-Alevî el-Basrî (ö. ?)³²⁵ ve Saîd b. Müslim eş-Şa'bî (ö. ?)³²⁶ isimli râviler hakkında, İbn Adî kendisinden önceki ikişer münekkitten değerlendirme aktarmaktadır. Bu değerlendirmelerde İbn Maîn;³²⁷ zayıf, leyse bi

³²² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:506, 2:69, 3:175, 419, 563, 5:136, 7:324, 469.

³²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:87.

³²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:350.

³²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:355.

³²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:139.

³²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:352, 5:139.

şey ve sika; Fellâs,³²⁸ metrûku'l-hadis, Nesâî³²⁹ ise leyse bi kaviy gibi ifadeler kullanmaktadır. Dikkat edilirse bunlardan sika ifadesi hariç diğerlerinin tamamı cerhle ilgilidir. İbn Adî ise bu râviler hakkında “Var olan rivâyet sayılarından/miktarlarından dolayı sıdkı veya kizbine dair kanaat belirmiyor.” demektedir.³³⁰ Dolayısıyla bu râviler hakkında herhangi bir hüküm veremeyeceğini ifade etmiş olmaktadır. Bununla birlikte o, kendisinden önceki münekkitlerden aktardığı değerlendirmeler arasında bir tercihte de bulunmamaktadır. İbn Adî, onlar hakkında açıkça hüküm vermeyeceğini belirterek söz konusu râvileri adalet açısından şüpheli halde bırakmaktadır.

İbn Adî'nin, tek râvisi olan bazı isimleri meçhul saymadığı görülmektedir. Kendisinden yalnızca Amr b. Mâlik en-Nekrî (ö. 129/746)'nin rivâyette bulunduğu Evs b. Abdullah Ebû'l-Cevzâ (ö. 83/702) ile yine yalnızca Muhammed b. Ca'fer el-Verkânî (ö. 228/842)'nin hadis naklettiği Eyyûb b. Câbir el-Yemâmî (ö. ?) bu duruma örnek olarak gösterilebilir. İbn Adî, Evs'in Hz. Âişe (r. anhâ), İbn Abbâs (r.a.) ve İbn Mes'ûd (r.a.) (ö. 32/652-53)'dan hadis aktardığını dile getirmektedir.³³¹ Dolayısıyla Evs, tabiîn tabakasından bir kimse olup henüz fitne olaylarının yaşandığı dönemde isimlerini zikrettiğimiz sahâbîlerden hadis aktarmaktadır. Aynı şekilde Eyyûb b. Câbir'in de İbn Adî'nin verdiği tek örneğe göre tebeu't-tâbiîn tabakasından olduğu anlaşılmaktadır.³³² İbn Adî'nin her iki râvi hakkında da cehâletle ilgili bir değerlendirme yapmadığı görülmektedir. Buradan hareketle onun, cehâlet kavramını tabakalara göre farklı anlamlarda kullandığı da söylenebilir.

4.1.4. Fıska Karşı Tutumu ve Fiskla Nitelenen Ravileri Değerlendirmedeki Yöntemi

İbn Adî'nin adalet vasfına bakış açısını anlayabilmemiz için değineceğimiz bir başka konu da kişinin fâsık ya da murûeti düşük kimse olarak nitelenmesini mümkün kılacak râvilere yaklaşımıdır. O, bazı râviler hakkında kendisinden önceki münekkitlerden onları fıska götürecek ya da murûetlerine zarar verecek davranışlar

³²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:139.

³²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:350.

³³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:350, 352, 5:140.

³³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:108.

³³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:17.

bulunduğunu aktarmaktadır. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki; onun herhangi bir râviyi fiska götüren ya da murûete hâlel getiren bir davranış gerekçesiyle tenkit ettiği veya bu gerekçeden dolayı adaleti hakkında değerlendirme yaptığı tespit edilememiştir. Örneğin Ali b. Medîni tarafından annesinin başını yardığı haber verilen el-Hasan b. Ebû Ca'fer³³³ (ö. 161/777) hakkında İbn Adî, hadislerinin bazısında teferrüt ettiği, hadisleri arasında müstakim rivâyetlerin olduğunu dile getirerek, onu doğru sözlü bir kimse olarak nitelemektedir.³³⁴ İbn Adî'ye göre onu tenkide yol açan rivâyetler, Ebû Ca'fer'in vehminden kaynaklanmaktadır.³³⁵ Amül şehrinde dilencilik yaparken gördüğü Ahmed b. Abdürrahîm b. Abdürrezzâk (ö. ?)'ı da yıllar önce ölmüş kimselerden hadis aktaran utanmaz bir kişi olarak nitelemek suretiyle, yalancılığına vurgu yapmıştır.³³⁶ Özellikle murûet konusunda İbn Adî'nin tutumunu gösterecek önemli bir değerlendirme, Ahmed b. el-Mikdâm el-İclî³³⁷ (ö. 253/867) hakkındadır. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), onun geveze bir kimse olduğuna işaret etmektedir. Buna göre o, insanları utandırmak için yola para atar, yoldan geçen herhangi biri bu parayı alacağı zaman da parayı bırak diye bağırırmış.³³⁸ İbn Adî, bu râviyi değerlendirirken, doğru sözlü bir kimse olduğunu ve büyük muhaddislerin ondan hadis aktardığını dile getirmiştir. Konumuz açısından ise, Ebû Dâvûd'un değerlendirmesine işaretle "Ebû Dâvûd'un onun hakkındaki değerlendirmesi, Ahmed'in kıymetini eksiltmez."³³⁹ şeklinde kullandığı ifadedir. Bu açık ifadeler, Ahmed hakkında murûeti aleyhine aktarılan nakilleri dikkate almadığını ortaya koymaktadır. Sözü aktaran Ebû Dâvud'un hadis ilmindeki konumu dikkate alındığında aslında İbn Adî'nin, söz konusu davranışı bir cerh gerekçesi saymadığı daha da belirgin hale gelmektedir.

³³³ Ebû Nuaym, Ali b. Medîni'nin onu zayıf saydığını dile getirmekte ancak annesinin başını yardığına dair herhangi bir nakilde bulunmamaktadır. bk. Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, 73; Zehebî, Ali b. Medîni'nin onun hakkında zayıf dediğini aktarıyor ancak annesinin başını yarmasına dair herhangi bir nakilde bulunmuyor. bk. Zehebî, *Mizân*, 1:482.

³³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:137.

³³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:143.

³³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:335.

³³⁷ Ahmed, Buhârî'nin, *Sahih*'inde hadis aktardığı kişiler arasındadır. bk. İbn Adî, *Esâmî men ravâ anhum Muhammed b. İsmâil el-Buhârî min meşâyihî (fî câmi'is-sahîh)*, nşr. Âmir Hasan Sabrî, 1. Bs (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414), 75; Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, 1. Bs (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), Buyu', 5, Ta'bîr, 11.

³³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:295.

³³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:295.

Öncelikle İbn Adî'nin isimlerini zikrettiğimiz râvilerden birini zabt açısından diğerini de yalancı olması hasebiyle adalet açısından değerlendirdiği görülmektedir. Ancak bu esnada zikredilen kötü davranışlarından bahsetmemektedir. Bununla birlikte Ahmed'in gevezeliğinin onun rivâyetine zarar vermeyeceğini de açıkça beyan etmektedir. Şu durumda onun adalet vasfına yönelik bakışını bu konu bağlamında nasıl anlamalıyız? Burada birkaç farklı iddia ortaya atılabilir. Öncelikle söz konusu râvilerden gelen hadisleri araştırdığını, çeşitli açılardan kontrolünü gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Dolayısıyla fîsk veya murûet konusunun herhangi bir probleme yol açmayacağını var saymakta ve bunları gündeme getirmemekte ya da bu konuda kendisi de değerlendirme nakletmek suretiyle onların murûetle ilgili problemlerine kayıtsız kalmadığını göstermektedir. İkinci olarak İbn Adî için adalet vasfı, yalancılık özelinde araştırılan bir husus olma ihtimalidir. Ehl-i bid'at konusunda da dikkat çektiğimiz üzere o, râvilerin yalancı olup olmamasını ve doğru sözlülüğünü öncelikle sorgulamaktadır. Bunu yaparken de çeşitli metodlar uygulamaktadır. Dolayısıyla kişinin fâsıklığına ya da murûet düşüklüğüne konu olabilecek herhangi bir davranışı, yalancılık tartışmasının konusu olmamakta, sonuç olarak İbn Adî tarafından zikredilmesine de gerek kalmamaktadır. Bu konuda dile getireceğimiz son iddia ise, İbn Adî'nin kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan ricâl değerlendirmelerine karşı bakış açısıyla ilgilidir. O, herhangi bir râvi hakkında hüküm vereceği zaman, nadiren kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan görüşleri esas alarak hareket etmektedir. Çünkü onun temel amacı, haklarında ihtilaf bulunan kimseleri değerlendirerek râvinin üzerindeki ihtilafı gidermektir. Bu değerlendirmeleri de elindeki daha somut veriler olan ricâl bilgisi ile aktarılan hadisler üzerine yaptığı araştırmalar çerçevesinde gerçekleştirmektedir. İhtiyaç duyduğu zaman da kendisinden önceki münekkitlere işarette bulunmaktadır. Bu konu hakkındaki önemli bir örnek, hakkında Hristiyan olduğuna dair iddia bulunan Habîb b. Hassân Ebû'l-Eşres'tir.

Yahyâ el-Kattân ve Fellâs'tan aktarıldığına göre Habîb, Hristiyan bir kadına âşık olmuş akabinde de din değiştirmiştir. Bu iddiaları aktaran İbn Adî, söz konusu iddia üzerinden Habîb b. Hassân'ı tenkit etmemekte, onun aktardığı hadisler üzerine değerlendirmesini yapmaktadır. O, bu râvinin rivâyetlerini araştırdığını ve

sonuç olarak onlarda herhangi bir olumsuzluğa rastlamadığını, dolayısıyla Habîb'in ona göre rivâyet konusunda herhangi bir problem taşımadığını dile getirmektedir. Yahyâ el-Kattân ve Fellâs'tan aktarılan iddialar için ise, onların bu konuyu daha iyi bildiklerini "أعلم" ifade etmektedir.³⁴⁰ Yalancılığın veya küfre götüren fıkın cerh-ta'dîl ilmindeki hiyerarşik yapısı dikkate alındığında İbn Adî'nin ikinci aşama olarak kabul edebileceğimiz rivâyet tenkidine giriştiği görülmektedir. Yahyâ el-Kattân ve Fellâs'tan aktarılan iddialar konusunda ise, kabul veya ret şeklinde bir tutum izhar etmediği, nakledilen bu olayın muhtemel olduğu ve adı geçen münekkitlerin iddialarını daha iyi bildiklerini dile getirdiği görülmektedir. Şu durumda İbn Adî'nin Habîb hakkındaki iddiaları yok saymadığı ve Habîb'in hadislerini değerlendirmekle yetindiği anlaşılmaktadır. Bize göre İbn Adî, Habîb'i rivâyetleri çerçevesinde değerlendirmiş, ne adaletine ne de zabtına yönelik herhangi bir problem tespit etmemiştir. Habîb'le mülakatı bulunmadığı için de söz konusu iddia hakkında konuşmamış, bunun yerine iddia sahiplerine işarette bulunmakla yetinmiştir.

Sonuç olarak, İbn Adî'nin râvilerin adaleti meselesinde çeşitli konulara değindiği görülmekle birlikte, adalet vasfını, özellikle râvilerin doğru sözlülüğü ve yalancılıktan uzak durmaları çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Aynı zamanda cehâlet konusunda değişkenlik arz eden bir metoda sahip olmakla birlikte, râvilerin tanınırlılığını sağlayacak nitelikte çeşitli verileri esas almaya gayret ettiği anlaşılmaktadır. Son olarak fık ve murûetle ilgili konularda daha teknik bir metodu benimseyerek, râvinin rivâyetine etki etmediği sürece veya etki etmeyeceğini varsayarak cerh-ta'dîl değerlendirmelerinde dikkate almamaktadır. Bu konuda yer yer kendisinden önceki münekkitlere işarette bulunması, râviler hakkında araştırma yapanlara hem kendi değerlendirmelerini hem de kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmeleri birlikte ele alma tavsiyesinde bulunduğunu hissettirmektedir.

4.2. Râvilerin Zabtıyla İlgili Değerlendirmeleri

İbn Adî, usul kitaplarında görmeye alışık olduğumuz tarzda herhangi bir zabt tanımı dile getirmemektedir. Ancak Meymûn b. Siyâh (ö. ?) hakkındaki

³⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:314.

değerlendirmesi zabt terimini kullandığını göstermektedir. Buna göre o zahid bir kimse olan Meymûn'u hadisın zabtını gerektiği şekilde yapmamakla "الزهاد لا" "eleştirmektedir.³⁴¹ Muhtemelen o bu ifadeyle, usulcülerin örfündeki "hadisi tahammül ettiği gibi edâ edememe" ameliyesini kastetmektedir. Kaldı ki Meymûn hakkındaki, teferrütte bulunma, diğer râvilerle muhalefet etme, rivâyet ederken hata yapma³⁴² gibi kusurlar da dikkate alındığında, İbn Adî'nin zabt anlayışına yeteri kadar ışık tutacaktır.

İbn Adî'nin zabtı hem rivâyette bulunulan kitapların korunmasında, hem de râvinin hafızasında aradığı görülmektedir. O, Süleymân b. Dâvud eş-Şâzekûnî (ö. 235/849),³⁴³ Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 253/867)³⁴⁴ ve Muhammed b. Osman ez-Zerrâ (ö. 291-300/903-912)³⁴⁵ isimli râvileri değerlendirirken, bu isimlerin kitaplarının zarar gördüğünü ve onlara isnat edilen problemlili rivâyetlerin kitaplarının muhafaza edilmemesinden kaynaklandığını dile getirmektedir. Ancak bu şekilde tenkit edilen râvilerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla zabt açısından eleştirdiği râvilerin büyük bir kısmının hafıza açısından tenkit edildiğini söylememiz yerinde bir ifadedir.

İbn Adî, mukaddimesinde hadis alınmaya ehil olan ve olmayan kimselerle ilgili açtığı babta bu konuyla alakalı çeşitli nakillerde bulunmaktadır. Her ne kadar bu değerlendirmeler kendisinden önceki münekkitlere ait olsa da, söz konusu nakilleri eserine alması kendisinin de bu değerlendirmelerden müstağnî kalmadığını göstermektedir. Buna göre ilgili bablarda çokça hata yapanın³⁴⁶ ve çokça hata yapmasına rağmen hatasından dönmeyen kimselerin³⁴⁷ hadislerinin terk edileceğine dair nakiller bulunmaktadır. Râvinin zabt konusunda eleştirilmesine sebep olan hata; muhtemelen çeşitli durumlardan kaynaklanmaktadır. Buna göre râvinin rivâyet esnasında vehimle hareket etmesi, karıştırması, hadis rivâyetinde gaflette bulunması, zihnî melekesinin yetersiz olması veya kaybolması gibi zabta ait durumlar, rivâyetlerinde hataya yol açmaktadır. Kaldı ki İbn Adî, bazı râviler

³⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:161.

³⁴² İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 7:477; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:338.

³⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:305.

³⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:564.

³⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:569.

³⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:260.

³⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:257.

hakkında açıkça bu kusurlara değinmektedir.³⁴⁸ İbn Adî'nin zabt kusurlarını tespitte kullandığı başlıca metod mukayesedir.

4.2.1. Râvinin Çeşitli Dönemlerdeki Rivâyetlerini Mukayese Etmek

İbn Adî'nin uyguladığı mukayese metodlarından ilki, bir râvi tarafından aktarılan hadisin çeşitli zamanlardaki rivâyetlerini karşılaştırma şeklindedir. Bu metod, râvinin zaman içerisindeki zabt gücünü ortaya koymak için ideal bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Örneğin o, İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/979)'ın aktardığı bir rivâyet hakkında “O, hadisi bazen şöyle bazen de böyle rivâyet eder.” demek suretiyle, rivâyetlerini farklı zamanlarda karşılaştırdığı ve bu rivâyetler arasında ihtilaf tespit ettiği anlaşılmaktadır.³⁴⁹ İbn Adî'nin bu râvi hakkında verdiği hükme baktığımızda ise onu “Hadisi yazılan ve hadisiyle ihticâc edilen bir kimse.” olarak nitelediği görülmektedir.³⁵⁰ Aynı şekilde Hasan b. İbrâhim el-Kirmânî (ö. ?)'nin bir hadisinin farklı iki rivâyetini karşılaştırmış ve bunlar arasında da ihtilaf olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte İbn Adî, Hasan'ın hatalarında kasıt taşımadığına dikkat çekmiştir.³⁵¹ İbn Adî'nin bu yöntemle râviyi farklı zamanlardaki rivâyetleri üzerinden incelediği ve söz konusu ihtilafı tespit ettiği görülmektedir. Özellikle Hasan'ın söz konusu hatalarında kasıt taşımadığına dikkat çekmesi, böyle bir metodun râvilerin adalet ya da zabt açısından tenkide konu olmasında önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

4.2.2. Akranları Birbiriyle Mukayese Etmek

Mukayese metodlarından bir başkası da hocanın talebeleri arasında yapılan karşılaştırmadır. Buna göre zabtı hakkında değerlendirmesi yapılmak istenen râvi, akranları ile mukayese edilerek hocasından naklettiği hadisi, ne derecede onlarla uyumlu bir şekilde aktardığına bakılır. İbn Adî, Ca'fer b. Burkân el-Kilâbî (ö. 154/770)'nin hadislerinin müstakim olduğunu, ancak Zührî (ö. 124/742)'den

³⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:278, 279, 330, 471, 2:28, 45, 56, 67, 73, 176, 191, 235, 276, 298, 303, 3:115, 205, 261, 342, 344, 466, 471, 503, 4:56, 202, 282, 355, 361, 405, 422, 445, 451, 456, 477, 482, 515, 5:35, 88, 49, 98, 110, 325, 347, 420, 6:8, 30, 111, 454, 7:78, 105, 270, 340, 396, 564, 8:76, 88, 186, 213, 381, 400, 489.

³⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:481.

³⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:488.

³⁵¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:261.

rivâyetlerinde problemler bulunduğunu dile getirmektedir. O, bu problemleri tespit ederken Ca'fer'i, Zührî'den rivâyette bulunan akranlarıyla mukayese etmiş ve onların hadis rivâyetinde daha sağlam olduklarını görmüştür. Bunu şu şekilde ifade etmektedir: “onun Zührî'den daha zayıf olmasına gelince, akranları daha sağlamdır ki; onlar Mâlik, İbn Uyeyne gibi kimselerdir.”³⁵² Aynı şekilde Ahmed b. Evfâ (ö. ?)'yı da Şu'be'den rivâyette bulunan akranlarıyla karşılaştırmış ve aktardığı rivâyetin senedine Ömer'i eklemek suretiyle akranlarından ayrıldığına işaret etmiştir.³⁵³ İbn Adî'ye göre Ahmed'in müstakim rivâyetlere sahip olması, hadislerinin genel olarak problemsiz olduğunu göstermektedir.

4.2.3. Hoca ve Öğrencilerin Birbiriyle Mukayesesi

İbn Adî'nin mukayese metodunu kullandığı bir başka örnek, talebelerden hareketle hocanın zabtının sağlamlığı veya zayıflığı hakkında hüküm ortaya koymaya yöneliktir. Görebildiğimiz kadarıyla öğrencilerin rivâyetleri arasındaki uyum ile problemlili rivâyetin hocadan geldiği anlaşılırken, onlar arasındaki ihtilaf hocanın zabtının sağlam olduğuna işaret etmektedir. Şu halde hatalı rivâyette bulunan kişi, öğrenciler arasında yer almaktadır. İbn Adî'nin hadislerinin yazılacağına ve onlarla ihticâta bulunulacağına dair hüküm verdiği³⁵⁴ İsrâil b. Yûnus es-Sebî (ö.187/802)'den aktarılan bir rivâyette ziyade bulunmaktadır. O, bu hadisi hem İshâk b. Mansûr (ö. 204/819)'un hem de Hüseyin b. Hafs (ö. ?)'ın İsrâil'den naklettiğine işaret ederek, söz konusu ziyadenin her iki râvinin ortak hocası olan, İsrâil'den kaynaklandığını ortaya koymaktadır.³⁵⁵ Bu konuda bir başka örneğimiz ise İkrime b. Ammâr el-Yemâmî (ö. 159/775)'dir. Buna göre İkrime'den aktarılan rivâyetlerin bir kısmı müstakim iken bir kısmında problemler bulunmaktadır. Çünkü İbn Adî, onu değerlendirirken “İkrime, şayet kendisinden sika bir kimse hadis aktarırsa müstakîmu'l-hadîstir.”³⁵⁶ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Bu ifade bizlere, İkrime'nin râvilerini birbiriyle karşılaştırdığını ve onlardan sika olanların rivâyetleri arasında problem bulunmadığını, problemlili rivâyetlerin ise zayıf kimselerden kaynaklandığını tespit ettiğini göstermektedir. Bu

³⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:373-374.

³⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:279.

³⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:136.

³⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:133.

³⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:486.

araştırmaya istinaden, öğrencilerin rivâyetlerini birbirleriyle mukayese ederek İkrime'de problem bulunmadığını, dolayısıyla zabtının sağlam olduğunu ortaya koymuş olmaktadır.

4.2.4. Rivâyetin Sika Kimselerden Aktarılan Rivâyetlerle Mukayesesi

Râvilerin zabtını belirlemek için başvuru metodlarından bir başkası da aktarılan rivâyetlerin sika kimselerin aktardığı hadislerle karşılaştırılmasıdır.³⁵⁷ İbn Adî, bu metodu kullanmak suretiyle incelediği râvilerin zabtlarına dair değerlendirmelerde bulunmaktadır. Örneğin o, Süveyd b. İbrâhim el-Basrî (ö. ?)'nin bir hadisi "عن قتادة عن أنس" şeklinde aktardığına dikkat çektikten sonra, sika kimselerin aynı hadisi "عن أنس عن بشير بن نهيك عن أبي هريرة" senediyle naklettiğini dile getirmektedir.³⁵⁸ Süveyd hakkındaki değerlendirmelerinde hadislerinin bir kısmının müstakim, bir kısmının ise mutabaatı bulunmayan rivâyetler olduğuna dikkat çekmektedir. Katâde'den rivâyetlerde karıştırdığını ve hata ettiğini dile getirmesi, mutabaatı bulunmayan hadislerinin sebebi hakkında ipucu vermektedir.³⁵⁹ Her ne kadar Süveyd hakkındaki nihaî hükmü, zayıflığa yakın bir kimse şeklinde olsa da, sahip olduğu müstakim rivâyetler ve hakkındaki karıştırma iddiası, zayıf sayılmaya yakın bir kimse olmasındaki temel saikin, zabt açısından zayıf bir kimse olmasından kaynaklandığını göstermektedir.

İbn Adî'nin sika râvilerle mukayese ettiği bir başka râvi de Abdullah b. Abdullah et-Teymî (ö. 167/783)'dir. O, Abdullah'ı değerlendirirken, bir kısım rivâyetlerinin sahih olduğunu, bunlara da sika râvilerin muvafakatlarının bulunduğunu, ancak bazı rivâyetlerinde herhangi bir muvafakatının bulunmadığını, dolayısıyla onun, hadisleri ancak i'tibar için alınan kimselerden olacağını ifade etmektedir.³⁶⁰ Dikkat edilirse İbn Adî, onun sahih hadislere sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu ifadeler çerçevesinde Abdullah'ın adalet açısından bir kusuru bulunmadığını söyleyebiliriz. Ancak hadislerinden yalnızca bir kısmına sika

³⁵⁷ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:471, 2:18, 56, 235, 298, 303, 4:477, 6:8, 30.

³⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:486.

³⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:489.

³⁶⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:303.

kimselerin muvafakat etmesi, onu ihticâc edilecek râvi seviyesine çıkaramamıştır. Bunun yegâne sebebi de zabtındaki zayıflıktır.

4.2.5. Öğrencinin Rivâyetini Hocasının Rivâyetiyle Mukayese Etmek

İbn Adî, bazı râviler hakkında incelemeler yaparken aktardıkları rivâyetleri, hocalarının rivâyetleriyle karşılaştırmaktadır. Örneğin o Eş'as b. Sevvâr (ö. 136/753)'ın rivâyetlerini hadis aktardığı hocalarının nakilleriyle karşılaştırmış ve bunlardan bir kısmında muhalefetin yer aldığını görmüştür. Onun tespit ettiği muhalefet, Eş'as'ın hadislerinin yalnızca i'tibar için alınabileceğine dair hüküm vermesine sebep olmuştur.³⁶¹ Eş'as'ın bir kısım rivâyetlerinde problem bulunmaması ve İbn Adî'nin onun hakkında metrûk hükmünü vermemesi, bununla birlikte sadûk olmasına dair herhangi bir ifade de kullanmaması dikkate alındığında, Eş'as'ın zabtındaki zayıflıktan dolayı hocalarına muhalefet ettiğini göstermektedir.

4.2.6. Râvinin Rivâyetlerinde İstikametın Esas Alınması

İbn Adî'nin zabtı tespit metotlarından bir başkası da incelediği râvinin rivâyetlerinin istikamete sahip olup olmasını araştırma şeklindedir.³⁶² Hadisin istikamete sahip olmasını, geniş anlamı ile hadislerde problem bulunmaması, diğer muhaddisler dikkate alındığıdaysa onların rivâyetleriyle uyumlu olması şeklinde anlayabiliriz. Şamlı muhaddis Saîd b. Beşîr (ö. 168/784), İbn Adî tarafından sadûk bir kimse olarak nitelendikten sonra, hadislerinin çoğunda istikamet bulunduğuna işaret edilmiştir. Aynı zamanda o, Saîd'in bazen rivâyet esnasında vehimle hareket ettiğini ve akabinde hatalı rivâyetlerde bulunduğunu dile getirmektedir.³⁶³ Aslında İbn Adî bu değerlendirmesiyle, Saîd'in zabtında problem bulunduğuna dikkat çekmiş olmaktadır. Kaldı ki zaten Buhârî de Saîd'in hafızası hakkında konuşulduğunu dile getirmiştir.³⁶⁴ Bununla birlikte İbn Adî, Saîd'in hadislerini tekrardan inceleme gereği duymuş ve aktardığı rivâyetlerden bir kısmında vehim eseri hataların yer aldığını fark etmiştir. Dikkat edilirse Buhârî ve İbn Adî, açıkça

³⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:44.

³⁶² Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:404, 419, 431, 4:445, 5:347.

³⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:422.

³⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:413.

zabt kusuruna dikkat çekmektedirler. Onlar, açık bir şekilde râvinin zabtına işaret etmeselerdi bile ilgili râvinin rivâyetlerinin genelinde istikametinin bulunması, adalet vasfıyla ilgili bir sorun taşımadığına delalet olarak kabul edilebilir bir tespit olacaktı.

4.2.7. Maruf Senedi Esas Almak

İbn Adî, râvilerin zabtını ortaya koymak için senedleri de karşılaştırmakta ve maruf, doğru veya asıl senedi tespit ederek hatalı olana işaretle bulunmaktadır.³⁶⁵ Örneğin o, Eyyûb b. Süveyd er-Ramlî (ö. 193/808)'nin rivâyette bulunurken sevk ettiği hadiste "Süfyân an Muhammed b. el-Münkedir an Câbir" demektedir. İbn Adî'ye göre Eyyûb, bu senedde hata yapmıştır. Çünkü Sevrî, hadisi "عن ابن إسحاق" şeklinde aktarmaktadır.³⁶⁶ İbn Adî'nin Eyyûb hakkında verdiği hükme gelince, sahip olduğu rivâyetlerinin bir kısmına sika kimselerin muvafakat ettiğine, bir kısmına ise muvafakatın bulunmadığına işaret etmekte ve onun "Hadisleri yazılan zayıf kimseler" arasında yer aldığını vurgulamaktadır.³⁶⁷ Bu değerlendirmeye göre Eyyûb'un adalet açısından herhangi bir probleme değil, ciddi bir şekilde zabt kusurlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Adî'nin gerçekleştirdiği bir başka sened tenkidi de Halef b. Halife (ö. 181/797)'nin İmam Mâlik'ten aktardığı rivâyettir. Buna göre o rivâyette bulunduğu bir nakilde "عن مالك عن أبي المنذر عن أبي النضر" şeklinde sened kullanmaktadır.³⁶⁸ İbn Adî, Halife'nin bu rivâyette tashîf yaptığını, aslında onun "عن مالك عن أبي النضر عن أبي سلمة" demek istediğini ifade etmektedir. Çünkü o, bu hadisi başkalarının, işaret ettiği şekilde rivâyette bulunduğunu dile getirmektedir.³⁶⁹

4.2.8. Ricâl Bilgisinden İstifade Etmek

İbn Adî, zabtın tespitinde kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelerden de faydalanmaktadır.³⁷⁰ Zabıtın tespitine yönelik yukarıda

³⁶⁵ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:409, 437, 442, 2:45, 56, 62, 4:355, 6:111.

³⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:27.

³⁶⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:28.

³⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:515.

³⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:516.

³⁷⁰ Bu konuda başka örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:74, 3:342, 344, 4:446, 451, 5:35, 88.

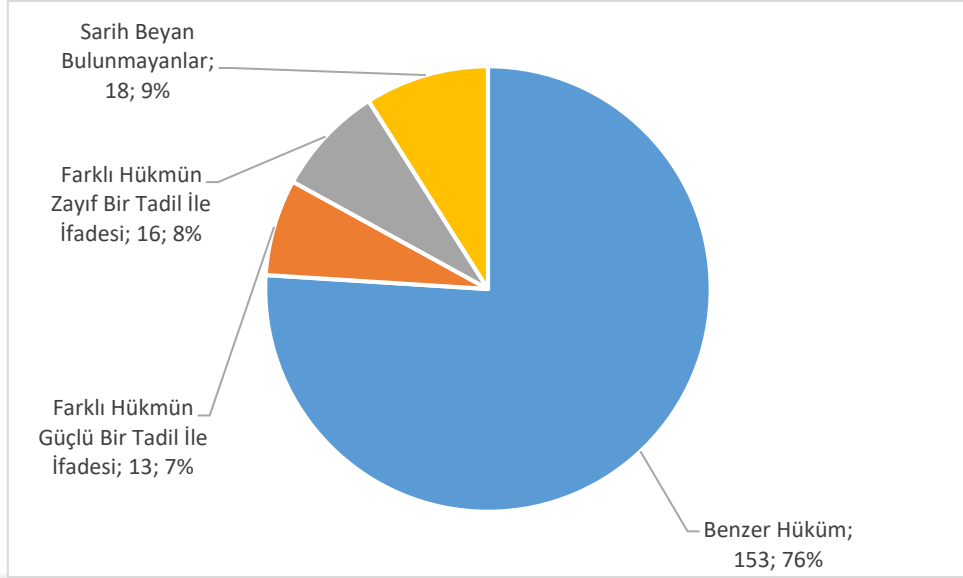
zikredilen değerlendirmelere dikkatli bir şekilde bakılırsa, onların, aslında sonuç üzerine yapılan araştırmalar neticesinde problemi ortaya koyma şeklinde tespitler olduğu görülecektir. Yani İbn Adî, tespit ettiği problemlerin arka planındaki asıl sebeplere nadiren ulaşabilmektedir. Çünkü o, incelediği râvilerin birçoğu ile mülâkî olmamıştır. Kendisinden önceki münekkitlerin zabta dair aktardığı veriler bu noktada çok önemlidir. O, her ne kadar ihtilâtı bilmesine gerek kalmadan ihtilâttan kaynaklanan hataları metin veya sened üzerine incelemeler yaparak tespit edebilse de, bizzat ihtilâtın kendisini tespit etmede râviyi yakından tanımaya veya ricâl bilgisi üzerinden hareket etmeye ihtiyaç duyacaktır. Özellikle İbn Adî, hafıza bozukluğu, kitapların yanması, kör olma, ihtilâta maruz kalma gibi zabt kusurlarını aktarılan değerlendirmelerden elde etmektedir. Örneğin o, Şâzekûnî'yi değerlendirirken hadislerinin bir kısmının çalıntı, bir kısmının da münker olduğunu iddia etmektedir.³⁷¹ Şayet onun kitaplarının kaybolup hadislerini hafızasından aktardığını bilmeseydik veya İbn Adî bu bilgiden istiafe etmeseydi, çalıntı (sirkat) ifadesini dikkate alarak, Şâzekûnî'nin aslında adaletle ilgili problemleri bulunabileceğini düşünebilirdik. Ancak o, hocası Abdân'dan naklen, Şâzekûnî'nin kitaplarının kaybolmasından dolayı hafızadan nakilde bulunduğuna dair bilgiyi esas alarak³⁷² aslında onun zabt kusuruna sahip olduğunu dile getirmektedir. Bu görüşümüzü destekleyen bir başka unsur da, İbn Adî'ye göre söz konusu râvinin hadislerinin çoğunun müstakim olmasıdır. Buradan hareketle, İbn Adî'ye göre onun, söz konusu hatalarda kasıt taşımadığını, aksi halde rivâyetlerinin çoğunda istikamet bulunmayacağını ve muhtemelen İbn Adî'nin onun yalanını ortaya çıkaracak bir kısım delillerden bahsedeceğini söyleyebiliriz.

5. İbn Hibbân Ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi

Bu bölümde hem *Kitâbu 'l-mecrûhîn* hem de *el-Kâmil fî duafâi 'r-ricâl* isimli eserde yer alan râvilerden iki yüzü esas alınarak her iki müellif söz konusu râviler hakkındaki değerlendirmeleri üzerinden karşılaştırılacaktır. Tespit edilen râviler hakkında İbn Hibbân ve İbn Adî'nin verdiği hükümler benzeşme/ayrışma noktasında şu şekilde grafiğe dökülmüştür:

³⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:305.

³⁷² İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:305.

Şekil 1: İbn Hibbân ve İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesi

Yukarıda işaret edildiği üzere bu grafik iki yüz râvi üzerinden oluşturulmuştur. Öncelikle bu râvilerin yüz elli üçünde her iki münekkidin benzer hükümler verdiği anlaşılmaktadır.³⁷³ Geriye kalan râvilerden on sekizinde, onların cerh-ta'dîl ilmi açısından hükmünü ortaya koyacak şekilde İbn Hibbân ya da İbn Adî'den en az birinin açık bir değerlendirme ifade etmedikleri görülmektedir.³⁷⁴ Bu râvilere örnek olarak İsmâil b. Dâvûd b. Mihrâk (ö. ?)'ı gösterebiliriz. Bu râvi İbn Hibbân'a göre hadis hırsızlığı yapmaktadır. Ancak İbn Adî'nin aynı râvi hakkında hadisi az demekle yetindiği görülmektedir.³⁷⁵ Bununla birlikte hem İbn Hibbân'ın hem de İbn Adî'nin eserlerinin muhtevası dikkate alındığında, söz konusu râvilerin mecruh sayılmasının daha uygun olduğu söylenilebilir.

Grafikteki farklı bir hükmün güçlü bir ta'dîl ile ifadesi dilimi ile kastedilen râviler; İbn Hibbân'ın cerh ettiği, bununla birlikte İbn Adî'nin onun cerhini nefyedecek şekilde sarıh bir ifadeyle kanaat ortaya koyduğu isimlerden oluşmaktadır.³⁷⁶ Örneğin İbrâhim b. Muhammed el-Eslemî (ö. 184/800) isimli râvi, bazı cerh kusurlarına ilaveten, İbn Hibbân tarafından yalancı olarak da nitelenmektedir. Bununla birlikte İbn Adî, "Onun hadislerine baktım, gördüğüm

³⁷³ Bakınız, Ek-9'da 1-153 arasındaki râviler.

³⁷⁴ Bakınız, Ek-9'da 183-200 arasındaki râviler.

³⁷⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:137; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:523.

³⁷⁶ Bakınız, Ek-9'da 154-166 arasındaki râviler. Burada belirlediğimiz isimlerden Eş'as b. Sevvâr, el-Eclah b. Abdullah, el-Cerrâh b. Minhâl, Behz b. Hakîm, Harîz b. Osman'ın Zehebî tarafından tevsikine dair bk. *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*, 73, 114, 134, 143, 166.

münkerler, kendisinden değil, rivâyette bulunduğu hocalarından kaynaklanmaktadır.” demektedir.³⁷⁷ İbn Adî’nin, İbrâhim hakkında herhangi bir yalancılık isnadında bulunmamasından da öte rivâyetlerinde var olan problemin başkasından kaynaklandığına işaretle bulunması önemli bir ayrıntıdır.

Grafikte yer alan dilimlerden bir başkası da farklı bir hükmün zayıf ta‘dîl ile ifadesi şeklinde adlandırılmıştır.³⁷⁸ Bu duruma Ebân b. Abdullah el-Becelî (ö. ?) isimli râviyi örnek olarak gösterebiliriz. İbn Hibbân, bu râviyi hatası fâhiş olan bir kişi şeklinde değerlendirerek cerh etmektedir. İbn Adî ise Ebân’ın hadislerinin az olduğunu, metni münker bir rivâyetine rastlamadığını ve bir problem taşımamasını umduğunu ifade etmektedir.³⁷⁹ Her iki münekkidin Ebân hakkında sarf ettiği değerlendirmeler aslında Ebân’ın, bir takım problemlili rivâyetlere sahip olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte İbn Hibbân’ın, onu kesin bir dille cerh etmesine karşın, İbn Adî’nin daha müsamahakar bir ifade kullanarak onu düşük bir ta‘dîl mertebesi ile değerlendirdiği görülmektedir.

İbn Hibbân-İbn Adî karşılaştırmasında yüzdeler bir oran verilmek istenirse her iki münekkide ait değerlendirmelerin % 85 benzeştiği, % 15 de ayrıştığı söylenilebilir. Zikrolunan bu oranlar, IV/X. asırda yaşayan her iki münekkide ait ricâl tenkidinin genel olarak benzeştiğini ancak ikili arasında belirli bir miktarda da farklılığın bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte incelemeye tabi tutulan iki yüz râviden on beşinin *Kitâbu’s-sikât*’ta yer aldığı da görülmektedir.³⁸⁰ Her iki münekkide ait değerlendirmelerin mukayesesi sonucu ortaya çıkan orantı, cerh-ta‘dîl ilminin işleyişinde genel bir tutarlılığın var olduğunu gösteren bir veri olarak da okunabilir.

³⁷⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:102; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:367.

³⁷⁸ Bakınız, Ek-9’da 167-182 arasındaki râviler. Burada belirlediğimiz isimlerden Hibbân b. Ali el-Anzî, İbn Hibbân tarafından tevsik edilmiştir. (*Kitâbü’s-sikât*, 6:240) Aynı şekilde Bakıyye b. Velîd el-Hımsî ve Cafer b. Ziyâd el-Ahmer, Zehebî tarafından *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessak* adlı eserde zikredilmiştir. bk. *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*, 132, 147; Ebân b. Abdullah el-Becelî ise yine Zehebî tarafından hasenü’l-hadîs olarak nitelenmiştir. bk. *Mizânü’l-i’tidâl*, 1:9

³⁷⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:94; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:68.

³⁸⁰ İbn Hibbân tarafından daha sonra *Kitâbü’s-sikât*’a alınan isimlerin listesi için Ek-10’a bakabilirsiniz. Her ne kadar İbn Hibbân, bu râvileri sonradan *Sikât*’ına alsada da incelememizde *el-Mecrûhîn*’de yer alan değerlendirmeler esas alınacaktır. Bununla birlikte incelemenin bu açıdan eksik kalmaması için burada ilgili biyografileri denkleme sokarak yeni bir oran verilecektir. Buna göre her iki münekkide ait değerlendirmelerdeki benzeşme oranı % 79 iken, ayrışma oranı ise % 21 olarak gerçekleşmektedir. Bu oranın, yukarıda zikrolunan % 85-% 15 benzeşme ve ayrışma oranlarından çok da uzak olmadığı kabul edilebilir.

Grafikte farklılık olarak gösterilen % 15'lik oran içerisinde İbn Hibbân'ın mecruh saydığı, İbn Adî'nin ise ta'dil ettiği isimler yer almaktadır. Bu oranın işaret ettiği râviler hakkında İbn Adî'nin bazen güçlü bir ta'dil lafzı bazen de daha zayıf bir ifade kullandığı görülmektedir. Örneğin Eclah b. Abdullah b. Hucce el-Kindî (ö. 145/762) hakkında "Ne metin ne de sened açısından sınırı aşan herhangi bir münkerini görmedim, Şia'dan sayılır, la be's olmasını umarım, bana göre müstakîmu'l-hadîs olup, sadûk'tur." demektedir.³⁸¹ Bununla birlikte Ahmed b. Beşîr (ö. 197/812) hakkında da "Sâlih hadisleri vardır, hadisleri yazılan kimsedir." ifadesini kullanmıştır.³⁸² İbn Adî'nin her iki râvi hakkındaki değerlendirmesi beraber ele alındığında, Eclah'ı daha güçlü ifadelerle değerlendiren, Ahmed hakkındaysa ta'dilin alt sıralarına denk gelen bir ifade ile hüküm verdiği anlaşılabacaktır.

İbn Hibbân ve İbn Adî'nin muasır olmakla birlikte birbirinden bağımsız bir şekilde değerlendirmede bulundukları ortak râviler hakkında genel olarak benzer kanaatler taşıması, cerh-ta'dil ilminin belli bir standart üzerinden uygulandığını göstermektedir.³⁸³ Bununla birlikte yukarıda işarete bulunduğumuz farklı kanaatlerin oranı da her iki münekkidin bilgi, birikim, ictihad farklılıklarını yansıtmakta ve böylelikle cerh-ta'dil ilminin münekkitler bazında özgün bir niteliğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Bunlara ilaveten tam da farklı kanaate sahip olma noktasında sorulması gereken soru, muasır olan iki münekkidin farklı düşünmesine sebep olan gerekçeleri ortaya koyabilmelidir. Bir başka ifadeyle ricâl tenkidini gerçekleştirmek için yaklaşık olarak aynı imkânlarla sahip her iki münekkit niçin farklı hükümlere varmışlardır? Şimdi inceleyeceğimiz bazı râviler üzerinden zikredilen sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ el-Eslemî (ö. 184/800) isimli râvi, İbn Hibbân-İbn Adî mukayesesinde dikkat çeken bir isimdir. Bu râvi hakkında İbn Hibbân iki hususa dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi onun kaderî düşünceye sahip bir cehmî olmasıyken diğeri hadis rivâyetinde yalan söylemesidir.³⁸⁴ İbn

³⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:140.

³⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:273.

³⁸³ Buna benzer bir değerlendirme için bk. Muhammed Sadık Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in râviler hakkındaki görüş farklılıkları* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 119.

³⁸⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102.

Adî'nin bu râvi hakkındaki değerlendirmesi üç başlık altında özetlenebilir. Buna göre İbrâhim; İbn Cüreyc, Sevrî, Abbâd b. Mansûr gibi yaşça büyük ve kendisinden önce vefat eden muhaddislerin rivâyette bulunduğu bir isimdir. İkincisi o, Mâlik'in *Muvatta*'sından daha hacimli bir *Muvatta*'ya sahiptir. Son olarak da İbn Adî, "rivâyetlerine baktım, derinlemesine inceledim, tamamını kontrol ettim" وقد

"نظرت أنا في أحاديثه وتبهرتها وفتشت كلها" demekte ve ona ait münker rivâyet göremediğini, var olan problemin ya rivâyette bulunduğu veya kendisinden nakilde bulunan kimselerden kaynaklandığını ifade etmektedir.³⁸⁵

İbrâhim hakkında her iki münekkit aslında onun yalancı olup olmaması noktasında ayrışmaktadır. Bir başka ifadeyle İbn Hibbân'ın yalancı olarak kabul ettiği râvi, İbn Adî tarafından böyle nitelenmemektedir. Burada öncelikle İbrâhim hakkında her iki münekkidin vakıf olduğu mütekaddim muhaddislere ait değerlendirmelerin bu açıdan karşılaştırılması gerekmektedir. İbrâhim'in her iki eserdeki biyografisine baktığımızda hem Yahyâ el-Kattân hem de Mâlik'in, İbrâhim'i yalancılıkla niteledikleri görülmektedir.³⁸⁶ Dolayısıyla hem İbn Hibbân hem de İbn Adî, İbrâhim hakkındaki yalancılık isnadından haberdardır. Şu halde aradaki ihtilafı anlayabilmek için İbrâhim hakkında her iki münekkide ait tenkit sürecine daha yakından bakmak gerekmektedir.

İbn Hibbân, İbrâhim'in biyografisinde ona ait yalnızca iki hadis aktarmakta fakat bu rivâyetler hakkında herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.³⁸⁷ İbn Adî'nin ise yukarıda işaret ettiğimiz üzere İbrâhim'e ait hadislerin tamamını detaylı bir şekilde incelediği ve buradaki bulguları neticesinde bir hükme ulaştığı görülmektedir. Bu esnada var olan problemlerin kaynağı olarak onun rivâyet ettiği ya da ondan nakilde bulunan kimseleri sorumlu tutması, incelemeleri neticesinde bir kısım hatalı nakillerin bulunduğunu göstermektedir.

İbrâhim üzerinden her iki münekkidin farklı düşünmesinde şunlar söylenebilir: İbn Hibbân, ricâl tenkidi yaparken kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmesini esas alarak râvinin adalet sıfatına sahip olmadığını düşünmektedir. İbn Adî ise yaşça büyük kimselerin ondan nakilde bulunmasını da

³⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:367.

³⁸⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:353, 354.

³⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:104.

dikkate almakta ancak daha da önemlisi onun adaletine, rivâyetleri üzerine yaptığı incelemeler sonrasında karar vermektedir.

İbn Hibbân-İbn Adî mukayesesinde dikkat çeken bir başka isim de Esed b. Amr el-Becelî (ö. 188/803) isimli râvidir. Her iki münekkit de bu ismin ehl-i re' yden olduğunu dile getirmektedir.³⁸⁸ İbn Hibbân, Esed'i mezhebi üzerine hadis tesviye etmekle suçlayarak onu cerh etmiştir.³⁸⁹ Onun bu ifadesi, Esed'in bilinçli bir şekilde hadis tesviye ettiğini göstermektedir. Dahası İbn Hibban'ın ifadelerinin devamında ona göre Esed'in metrûk bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda o "Esed'i, hadisçiler ondan yer yer taaccüb amacıyla rivâyette bulundukları için zikrettim" demektedir.³⁹⁰ İbn Adî'nin Esed hakkındaki değerlendirmelerinde öncelikle ilgili râvinin rivâyetlerinin ön planda olduğunu söylemeliyiz. Bu kısımda İbn Adî "hadislerinde herhangi bir münker görmedim, hadislerinin müstakim olmasını umarım" demektedir.³⁹¹ Bu durum onun, Esed'e ait rivâyetleri incelediğini, İbn Hibbân'ın aksine o rivâyetlerde problem olarak telakki edilebilecek herhangi bir husus görmediğini göstermektedir.

İbn Adî, kendisinden önceki münekkitlerden Esed'in ta'dîli ve cerhine dair nakledilen değerlendirmeleri eserinde aktarmaktadır.³⁹² Bu değerlendirmeler arasında cerh ya da ta'dîle dair herhangi bir icma bulunmamaktadır. İbn Hibbân ise aynı râvi hakkında kendisinden önceki münekkitlere dair herhangi bir değerlendirme aktarmamıştır. Bununla birlikte onun, mezhebi lehine hadis tesviye etmesine dair iddiası dikkate alındığında, aktardığı bir kısım rivâyetleri incelediği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde İbn Adî de hükme varırken Esed'in rivâyetlerinden hareket etmiştir. Şu durumda her iki münekkidin aktarılan rivâyetleri incelemeleri ile birlikte Esed hakkındaki ihtilafı nasıl anlaşılabilir?

İbn Hibbân ve İbn Adî'nin, Esed üzerindeki ihtilafının anlaşılması hakkında şunlar dile getirilebilir: Esed'in, Ebû Hanîfe'nin yakın arkadaşı ve ashâb-ı rey arasında önemli bir isim olmasından dolayı³⁹³ İbn Hibbân'ın, bid'at ehli râviler

³⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:203; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:84.

³⁸⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:203.

³⁹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:203-204.

³⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:83.

³⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:83.

³⁹³ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtî'l-meşâhiri ve'l-a'lem*, nşr. Beşâr Avvâd Maruf, 1. Bs (Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003), 4:807.

hakkındaki teorisine uygun olarak ona göre öncelikle cerh edilmesi gereken isimlere dahil olması söz konusudur. Çünkü İbn Hibbân, bid‘at ehli olarak nitelediği kimse şayet kendisine uyulan, riyaset sahibi biri olursa bu durumda cerh edileceğini düşünmektedir.³⁹⁴ İkinci olarak İbn Kutluboğa’nın ifadesine göre o, Ebû Hanîfe’nin kitaplarını ilk yazan kişidir.³⁹⁵ Esed’in böyle bir ayrıcalığa sahip olması, İbn Hibban’ın onun hakkında “mezhebi üzerine hadis tesviye ediyor” demesine yol açmış olmalıdır. Son olarak İbn Hibbân’ın, ricâl tenkidinde kendisinden önceki münekkitlerden Esed hakkında cerh ifade eden nakilleri esas alma ihtimali de zikredilmelidir. İbn Adî ise Esed hakkındaki kanaatini ortaya koyarken öncelikle rivâyetleri üzerine gerçekleştirdiği analizini esas almaktadır. Bununla birlikte İbn Adî’nin, Esed hakkında kendisinden önceki münekkitlere dair naklettiği ta‘dîl ifadelerini de ikinci planda sahiplenmesi tabiidir.

Harîz b. Osman er-Rahabî (ö. 163/ 779) isimli râvi hakkında da İbn Hibbân ve İbn Adî farklı hüküm dile getirmektedirler. Görülebildiği kadarıyla Harîz hakkındaki temel problem nâsıbı³⁹⁶ olma ihtimalidir. İbn Hibban, Harîz’i cerh ederken yalnızca Hz. Ali (r.a.)’ye buğz etmesi ve bu konuda dâî olmasını ifade etmektedir. Hatta o, Harîz’in bu itikadından rücu ettiğine dair bir haber ulaştığını ancak bu haberin mahfûz olmadığını söylemektedir.³⁹⁷ İbn Adî ise Harîz’in -Hz. Ali (r.a.)’ye buğz etmekle alakalı rivâyetlerden haberdar olduğunu hissettirmekle birlikte- onun adaleti noktasında herhangi bir şüphe taşımamakta ve sika kimseler tarafından rivâyette bulunulan sebt bir râvi olarak tanımlamaktadır.³⁹⁸ İbn Hibban ve İbn Adî’nin, bu râvi hakkındaki ihtilaflarının sebebinin bid‘at ehli râviler hakkındaki yaklaşım farklılığı olduğunu öncelikle vurgulamalıyız. Ancak bizim bu râvi özelinde dikkat çekmek istediğimiz asıl husus, her iki münekkidin ricâl tenkit metodu ile alakalıdır. Bu bağlamda İbn Hibbân ve İbn Adî’nin değerlendirmelerine biraz daha yakından bakmak istiyoruz.

³⁹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:78.

³⁹⁵ Ebu’l-Fidâ Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî İbnü Kutluboğa, *Tâcu’t-terâcîm*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, 1. Bs (Beyrut: Dâru’l-Kâlem, 1413/1992), 1. 129.

³⁹⁶ Merkezinde Hz. Ali (r.a.) karşıtlığı olan nasb kelimesinin farklı kullanımları için bk. Bedr b. Nâsır b. Muhammed el-Avvâd, *en-Nasb ve’n-nevâsıb* (Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1431), 1:67-69.

³⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:331.

³⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:394.

İbn Hibbân, Harîz hakkındaki hükmünü temellendirmek için iki rivâyete yer vermektedir. Bunlardan ilkinde göre rüyasında Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)'u gören kişi, Yezîd'in, Allah (c.c.) tarafından bağışlandığını ama Harîz'den rivâyette bulunduğu için de kınandığını ifade etmektedir. İkinci nakilde de İsmâil b. Ebî Ayyâş'ın, Harîz'le birlikte yolculuğa çıktığı ve bu esnada Harîz'in, Hz. Ali (r.a.) hakkında ileri-geri konuştuğu, onu uyarınca da yine sövgü ve tehditle bir karşılık verdiği zikrolunmaktadır.³⁹⁹ Dikkat edilirse İbn Hibbân, Harîz hakkında aktarılan değerlendirmeyi ya da Harîz'in hadislerini inceleme ihtiyacı hissetmeksizin onu cerh etme yolunu seçmiştir. İbn Adî'nin ise Harîz hakkında daha etraflı inceleme yapmak ve bizzat Harîz'in de görüşlerine yer vermek suretiyle daha kabul edilebilir bir değerlendirme yaptığı anlaşılmaktadır.

İbn Adî'nin aktardığına göre Harîz, kendisinin Hz. Ali (r.a.)'ye sövdüğüne dair iddiada bulunan kimseye “Sana yazıklar olsun, benim Ali'ye sövdüğümü iddia ediyorsun. Ben asla böyle bir şey yapmadım.” demektedir.⁴⁰⁰ O, bu iddiayı aktarmakla, İbn Hibbân'ın “Harîz, tutumundan rücu etti ama bu mahfûz bir bilgi değildir.” ifadesini temelden sarsmaktadır. Çünkü aktarılan bu bilgi, aslında Hz. Ali (r.a.) hakkında böyle bir sövgünün asla gerçekleşmediğini göstermektedir.

Bu râvi özelinde İbn Hibbân'ın kendisine ulaşan bilgiyi kritik etmeksizin acele bir şekilde hüküm verdiği anlaşılmaktadır. İbn Adî ise Harîz lehinde ya da aleyhindeki değerlendirmeleri toplamış, bizzat Harîz'in bu konudaki itirazını da eserine almıştır. O böyle yaparak aktarılan değerlendirmelerin çeşitli açılardan sorgulamasını gerçekleştirmiş ve râvinin rivâyet ağını inceleyerek, ondan sika ve önde gelen kimseler tarafından rivâyette bulunulduğunu söylemiştir. Burada hüküm verirken “Yahyâ el-Kattân ve onun gibilerin Harîz'den rivâyette bulunması sana yeter.” diyerek İbn Hibbân ile var olan ihtilafta bir başka boyutun bulunduğunu da hissettirmektedir.⁴⁰¹

İbn Hibbân-İbn Adî ihtilafında, değinmek istediğimiz bir başka konu ise her iki münekkidin teşeddüt-itidal eksenli karşılaştırılmasıdır. İncelediğimiz râviler hakkında genel olarak İbn Hibbân'ın müteşeddît, İbn Adî'ninse mutedil bir tutuma sahip olduğu görülmektedir. Bu tespitin dile getirilmesinde cerh-ta'dîl ilmi

³⁹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:331-332.

⁴⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:392.

⁴⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:394.

açısından çeşitli kusurlara sahip aynı râvinin bir münekkit tarafından cerh edilirken bir diğer münekkit tarafından tam olarak cerh edilmeyen, bununla birlikte zayıf bir tonla ta'dîl edilen kimselerin bulunması belirleyici olmuştur.

İbn Hibbân, Ezher b. Sinân el-Kuraşî (ö. ?) hakkında münkerü'r-rivâyettir, rivâyetlerine mutabaat bulunmamaktadır şeklinde bir ifade kullanmaktadır.⁴⁰² İbn Adî'nin ise onun, sâlih rivâyetlere sahip olduğunu bununla birlikte ciddi bir münkerinin bulunmadığını dile getirmekte ve nihai olarak "la bes olmasını umarım" dediği görülmektedir.⁴⁰³ Bu konuda bir başka örneğimiz ise Eş'as b. Sevvâr (ö. 136/753)'dır. İbn Hibbân, Eş'as hakkında fâhişu'l-hata, kesîru'l-vehm ifadesini kullanmaktadır.⁴⁰⁴ Bu ifadeler ilgili râvinin kesinlik bildiren bir sıfatla nitelendiğini göstermektedir. İbn Adî ise Eş'as'ın münker metinden oluşan herhangi bir naklini görmediğini, bununla birlikte senedlerde yer yer hatalar yaptığını ifade etmektedir. Ona göre Eş'as, hadisleri yazılabilen bir kimsedir.⁴⁰⁵ Burada zikrettiğimiz her iki râvi de İbn Hibban tarafından cerh edilmektedir. İbn Adî ise ilgili râvileri güçlü bir şekilde ta'dîl etmemekte, bununla birlikte cerh ettiğine dair ifade de kullanmamaktadır. Dolayısıyla o, söz konusu isimleri Nûr Seyf'e göre diğer alimlerin kullanımı dikkate alındığında, ta'dîlin beşinci derecesine uygun düşen bir lafızla değerlendirmiştir.⁴⁰⁶

İbn Hibbân-İbn Adî muhalefesinde dikkat çeken bir başka konu da ricâl tenkidi gerçekleştirirken benzer hükmü farklı gerekçelerle dile getirmeleridir. Bu konuda zikredeceğimiz ilk isim, İsmâil b. Abbâd el-Müzenî (ö. ?)'dir. Bu râvi hakkında İbn Hibbân, onun Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773)'den teferrütte bulunduğunu, sebt kimselerin hadislerini maklûb hale getirdiğini ifade ederek hadisleri ile hiçbir şekilde ihticâc edilmeyeceğini ifade etmektedir.⁴⁰⁷ İbn Adî ise teferrüd konusunda İbn Hibbân'la hemfikir olsa da onun tanınmadığına işarette bulunması açısından farklı bir argümanla İsmâil'i cerh etmektedir.⁴⁰⁸ Aynı şekilde İbn Hibbân; Bîşr b. Ümâre (ö. ?)'nin hadis ilminde yetkin olmadığını ve bu sebeple

⁴⁰² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:201.

⁴⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:142.

⁴⁰⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:193.

⁴⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:45.

⁴⁰⁶ Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû*, 2:2:148.

⁴⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:129.

⁴⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:508.

infirâd ettiği hadislerle, rivâyet esnasında yaptığı hatalardan dolayı ihticâc edilemeyeceğini dile getirmektedir.⁴⁰⁹ İbn Adî ise onun hadislerinde herhangi bir problem göremediğini, buna bağlı olarak da kendisine göre hadislerinin müstakim olmaya daha yakın olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁰ Her iki münekkide değerlendirilmesi beraberce ele alındığında probleme konu olan hata miktarının değişkenliğinin, ihtilaftaki ana sebep olduğu anlaşılabacaktır.

Netice olarak IV/X. asırda yaşamış iki farklı münekkide ait iki yüz râvi hakkındaki kanaatin değerlendirildiği bu kısımda, verilen hükümlerin genel olarak benzerlik taşıdığı tespit edilmiştir. Bu durum cerh-ta'dîl uygulamalarında kabul görmüş bir tutarlılığın bulunduğunu göstermesi açısından önemli bir husustur. Benzerlik bulunmayan değerlendirmelerde ise her iki münekkide ait kişisel özelliklerin etkin olduğu söylenebilir. Bu bağlamda ricâl tenkidinde teşeddüt/itidal, râvi hakkında etraflı bir değerlendirme yapma, hüküm verirken ihtiyatlı davranarak ecele etmekten sakınma gibi hususlar zikredebilir. Son olarak İbn Adî'nin, ricâl tenkidinde daha mutedil ve geniş bir perspektifle hareket ettiği ifade edilmelidir. İbn Hibbân'ınsa genellikle müteşeddît ve daha dar kapsamlı bir metotla hareket ettiği görülmektedir.

6. Değerlendirme

Zayıf râviler hakkında kaleme alınan eserlerin, ilk dönemlerde analitik bir üsluptan uzak ve genellikle râvinin hükmünü belirten kısa ve net ifadeler kullanılmak suretiyle oluşturulduğu görülmektedir. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin yaşadığı IV/X. asra geldiğimizdeyse bu alanda önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Bu bağlamda göze çarpan gelişmeler arasında; incelenen râvi sayılarının artması, râvi hakkında dile getirilen değerlendirmelerin biyografi içerisinde yer verilmesi, râvilerin naklettiği rivâyetlere eser içerisinde değinilmesi, onlar hakkında yapılan incelemeler çerçevesinde bir kanaate ulaşılması ve ulaşılan bu kanaatin de genellikle gerekçeler kullanılarak dile getirilmesi ön plana çıkmaktadır.

⁴⁰⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:215.

⁴¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:161.

İbn Hibbân ve İbn Adî, eserlerine yazdıkları mukaddime ile de farklılık arz etmektedirler. Onların bu kısımda hem cerh-ta'dîl ilminin usulle ilgili hem de tarihi ile ilgili çeşitli değerlendirmeler gerçekleştirdiği görülmektedir.

İbn Hibbân ve İbn Adî'nin râvileri değerlendirirken -sonraki yüzyıllarda oluştuğu üzere- sistematik ta'n noktaları ortaya koymasalar da râvilerde hem zabt hem de adalet sıfatını aradıkları anlaşılmaktadır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla onların, zabt sıfatına dair değerlendirmeleri adalet sıfatına nazaran daha fazla yer almaktadır. Bulgularımıza göre genellikle incelenen râvilerde, onların sadûk kimse olmaları, rivâyetlerinin güvenilir kimselerin rivâyetleriyle uyumlu olması ve hata miktarlarının da doğrularından az olmasının arandığını göstermektedir.

İbn Hibbân'ın ricâl tenkidi yaparken herhangi bir Müslüman hakkında, vakıya aykırı hüküm verme ihtimaline karşı ihtiyatlı olmak gerektiğine dair çeşitli açıklamaları mevcuttur. Belki de bu hassasiyet sebebiyle herhangi bir isme yalancı hükmü verme noktasında net deliller aradığı, tevil edilebilecek hususlarda bu yola başvurarak yalan-hata dengesi kurmaya gayret ettiği görülmektedir. O, yalancı râvinin tespiti için cerh-ta'dîl uygulamalarının tarihi gelişiminden kopmamış, bununla birlikte kendisi de çeşitli inceleme ve metodlarla hüküm vermiştir. Liderlik yönü bulunan ve mezhebinin propagandasını yapan bid'at ehli kimseler ona göre mecrûhtur. Bu tanımlamanın dışında kalanlar ise sair râviler gibi tenkit süzgecinden geçirilir ve akabinde cerhine ya da ta'dîline hüküm verilir. Fısk konusuna gelince, ona göre fâsık kimse, sadûk olsa da rivâyetine güvenilmez ancak fıskından rücu ederse rivâyetleri tekrar tenkit edilmeye uygun hale gelir. Neticede tenkit süzgecinden sonra cerhine ya da ta'dîline karar verilir.

İbn Hibbân'ın râvilerin zabtını hem hafızasının sağlamlığında hem de rivâyette bulunduğu kitaplarını muhafaza etmelerinde aradığı görülmektedir. Râvilerin zabtına dair verdiği hükümlerde cerh-ta'dîl ilminin birikimi, incelediği râvinin rivâyetlerini sika ve sebt kimselerin rivâyetleriyle mukayese etmesi, râvinin belirli dönemlerdeki rivâyetlerini birbiri ile karşılaştırması ve farklı şehirlerdeki rivâyetleri arasında muarâza yapması onun zabtı tespit noktasında takip ettiği metodlardandır.

İbn Adî'nin, eserinde olabildiğince fazla örnek ve münekkittlere ait değerlendirmeler aktardığı görülmektedir. Bununla birlikte onun ricâl tenkidinde

daha çok kendi araştırmaları çerçevesinde elde ettiği bulgulara göre hareket ettiğini söylemeliyiz. Bu bağlamda herhangi bir râvinin yalancılığına işaret ederken; vefat tarihlerini, alimlerin rihlelerini, kayıt altına alınmış bilgileri, hadis kitapları ve nüshalarını hem kapsam hem de üzerindeki yazının yeni ya da eski olup-olmaması, metnin muhteva açısından tedkikini ve rivâyetin gerçek sahiplerine dair verileri kullandığı görölmektedir. Bid‘at ehline aidiyyet, ona göre mutlak bir cerh gerekçesi değildir. Önemli olan sadakattir. Ancak kişi propagandist bir kimseyse ya da bid‘ati kendisini yalana veya aşırılığa itiyorsa o zaman cerh edilmeyi hak etmektedir. İbn Adî, cehâletin ortadan kalkması için hem râvinin kimlik açısından tanınmasını hem de ilmî havzasının bilinmesini gerekli görmektedir. Ayrıca onun, bir kısım râvilerde sarih bir hüküm belirtmemesinde, ilgili râvinin aktardığı hadis sayısının engel olduğunu dile getirdiğı görölmektedir. Ancak bu konuda incelediğı her bir râviyi bağlayacak sayı belirtmediğini de ifade etmeliyiz. Onun ricâl tenkidi yaparken fık ve murûetle ilgili iddiaları eserinde aktarmakla yetindiğı ve değerlendirmelerini ilgili râvinin rivâyetleri üzerinden gerçekleştirmeye gayret ettiğı görölmektedir.

İbn Adî’nin de zabt sıfatının tespiti konusunda, hem ricâl bilgisinden hem de râvilerle ait rivâyetlerden istifade ettiğini belirtmeliyiz. Onun, rivâyetlerde yer alan problemleri mukayese metodunu kullanarak ortaya koyduğı görölmektedir. Bunu yaparken de râvinin çeşitli zamanlardaki rivâyetlerini karşılaştırmış, akranları birbiriyle, talebelerin rivâyet ettiğı ortak nakli hocanın rivâyetiyle mukayese etmiştir. Bunlara ilaveten incelediğı râvinin rivâyetini sika kimselerin nakilleri ile de karşılaştırmış, maruf senedi esas alarak seneddeki hataları tespit etmiş, öğrencinin naklini rivâyette bulunduğı hocasının hadislerine ya da yazılı kaynağa arz etmiştir.

İbn Hibbân ve İbn Adî’nin ortak râviler üzerinden mukayesesi, aynı dönemde yaşamış iki farklı münekkidin söz konusu râviler hakkında genel olarak birbirine benzeyen hükümler ifade ettiğini göstermektedir. Bu durum cerh-ta‘dîl ilminin geleneksel yönünü yansıtan bir netice olarak okunabilir. Aynı şekilde ikili arasında hem hükmün yönünde hem de hükümde var olan ihtilaf ise muhtelif sebeplerin yanında bu ilme ait ictihad mekanizmasının varlığına bir işarettir. İbn Hibbân ve İbn Adî’nin ricâl tenkidinde farklı düşünmesinin gerekçeleri arasında şunlar yer almaktadır: Mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmeleri esas

almadaki metodik yaklaşım, rivâyetler üzerine yapılan incelemeler, problem olarak görülen bulgularda münekkitlerin teşeddüt veya tesâhülü, râvinin hadisçiler yanındaki konumu.

İKİNCİ BÖLÜM

II/VIII. ASIR RİCÂL DEĞERLENDİRMELERİNİN IV/X. ASRA İNTİKALİ HER İKİ ASRIN MUKAYESESİ

1. Ricâl Değerlendirmelerinin İntikali

Ricâl tenkidinin başlangıcından IV/X. asra kadar çeşitli isimler tarafından râviler hakkında değerlendirmeler yapılagelmiştir. Bu değerlendirmelerin nispeten geç dönemde yaşayan isimlere intikal sürecini ortaya koymak hem cerh-ta'dîl ilminin aktarım serüvenini hem de İbn Hibbân ve İbn Adî'nin II/VIII. asırla var olan irtibatını betimlememizi sağlayacaktır. Bu amaçla her iki münekkidin kendilerinden önceki münekkitlerle irtibatlarının keyfiyetini ortaya koymak üzere; Şu'be, Yahyâ el-Kattân, İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in adı geçen müelliflere ait eserlerdeki değerlendirmeleri incelenecektir.

1.1. İbn Hibbân'ın II/VIII. Asır Ricâl Değerlendirmelerine Ulaşması

İbn Hibbân, mukddimesinde eserini kısa tutacağını açıkça ifade etmektedir.⁴¹¹ Bundan dolayı olsa gerek kendisinden önceki münekkitlere ait atıflara İbn Adî ile mukayese edildiğinde daha az yer vermiştir. Aynı şekilde söz konusu eserde var olan atıfların birçoğunda senedli nakillerde bulunduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte özellikle senedli atıflardan hareketle bu kısımda onun, kendisinden önceki münekkitlerle irtibatı hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

⁴¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:14.

1.1.1. Şu‘be b. Haccâc’a Ait Değerlendirmelere Ulaşması

Sistemli cerh-ta‘dîl faaliyetini başlatan⁴¹² isim olarak bilinen Şu‘be b. Haccâc’ın günümüze ulaşmış herhangi bir eseri bulunmamaktadır.⁴¹³ Eserlerinin ehil olmayan kimselerin eline geçer kaygısıyla imha edilmesini vasiyet ettiği, oğlu Sa‘d (ö. ?)’ın da bu vasiyeti yerine getirdiği söylenmektedir.⁴¹⁴ Ona nispet edilen kitaplar arasında *el-Garâib fî l’-hadîs*, *Kitâbü Şu‘be*, *Musannefû Şu‘be*, *Tefsîrû l’-Kur’ânî l’-azîm* bulunmaktadır.⁴¹⁵ Ancak bu eserlerin isimleri, onların hadis râvileri hakkında yazıldığına dair herhangi bir çağrışım yapmamaktadır. Bununla birlikte Fuat Sezgin (ö. 2018), Şu‘be’yi, muhaddislerin tercemelerine dair ilk eser telif eden kimse şeklinde nitelemektedir.⁴¹⁶ Fakat bu bilgiyi aldığına dair kaynak gösterdiği İbn Hacer, Şu‘be’nin biyografisinde “O, Irak’ta zayıf ve metrûk râviler hakkında ilk araştırma "فتش" yapan kimsedir.” şeklinde bir ibare kullanmaktadır.⁴¹⁷ Şu durumda Fuat Sezgin, ya rivâyet faaliyetlerinde baştan beri yazılı dökümanların dikkate alındığına dair tezine dayanmakta⁴¹⁸ ya da bu iddiasını, ilgili yerde belirtmeksizin farklı bir bilgiye dayandırmaktadır. Öte yandan Şu‘be’nin râvi değerlendirmelerinin herhangi bir eserde toplu şekilde aktarılmadığı, onların rivâyeti konusunda da öğrencilerinden herhangi birinin ön plana çıkmadığı belirtilmektedir.⁴¹⁹ Buradan hareketle Şu‘be’nin cerh-ta‘dîl değerlendirmelerinin, bu iki nesil içerisinde yazılı bir esere işaret edecek şekilde topluca aktarılmadığı anlaşılmaktadır.⁴²⁰ Bununla birlikte Şu‘be’nin değerlendirmelerinin İbn Hibbân’a

⁴¹² Şu‘be’nin “Bu gün hadis günü değil gıybet günüdür, haydi yalancılara gıybetini yapalım.” ifadesi onun cerh-tadil faaliyetleri için özel bir zaman dilimi belirlediğini göstermektedir. Hatîb, *el-Kifâye*, 45.

⁴¹³ Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 1. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 131.

⁴¹⁴ Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable’t-tedvîn*, 2. Bs (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1408), 335; İbrahim Hatipoğlu, “Şu‘be b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:225.

⁴¹⁵ Hatipoğlu, “Şu‘be b. Haccâc”, 39:245.

⁴¹⁶ Fuat Sezgin, *Târîhu tûrâsi l’-arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad, 1411/1991), 1:201.

⁴¹⁷ Ebu’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 1. Bs (Haydarabad: Dâiratü’l-Maârifî’n-Nizâmîyyeti, 1325/1907), 4:345.

⁴¹⁸ Fuat Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 29.

⁴¹⁹ Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 157.

⁴²⁰ Halil İbrahim Turhan’ın, Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin aktarımı hakkındaki genel kanaati dikkate alınarak senedlerde yer alan râvilerin bir eser meydana getirme ihtimali göz ardı edilmiştir. Aksi halde burada özel olarak bu tabakaların tek tek incelenmesi, râvilerin biyografilerine bakılarak kitaplarının olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Bu çalışma belki daha özel bir konu çerçevesinde cerh-ta‘dîl ilminin yazılı kaynak atlası oluşturulması amacıyla yapılabilir.

yakın asırlardaki aktarım şeklinin de incelenmesi gerekmektedir. Burada çözmeye çalıştığımız temel mesele, Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin IV/X. asır münekkidi olan İbn Hibbân’a intikal keyfiyetinin ortaya çıkarılmasıdır.

İbn Hibbân öncesi tabakalarda Şu‘be’nin değerlendirmelerinin sonraki nesillere aktarılması hakkında iki ihtimalden bahsedebiliriz. Buna göre ya tabaka içerisinde herhangi bir isim Şu‘be’nin değerlendirmelerini toplamada öne çıkmış ve onun râvisi olmuştur ya da tıpkı ilk tabakada olduğu üzere söz konusu değerlendirmeler, dağınık bir şekilde rivâyet edilmiştir. İbn Hibbân’ın Şu‘be’ye dair atıfta bulunduğu değerlendirmeleri tespit etmek suretiyle bu alanda bir inceleme yapacağız.⁴²¹

İbn Hibbân, Şu‘be’ye atfedilen yirmi üç ricâl değerlendirmesini eserinde aktarmaktadır.⁴²² Ancak bu değerlendirmelerin beşinde,⁴²³ bütün tabakalarda sened kullanmayarak doğrudan Şu‘be’ye nispet edilen nakillerde bulunduğu görülmektedir. Diğer kaynaklardan yaptığımız araştırmalara göre bunlardan ikisinde Şu‘be’den nakilde bulunan kişinin Yezîd b. Hârûn⁴²⁴ (ö. 206/821) olduğu görülürken,⁴²⁵ birinde Abdüsselâm b. Hâşim, diğerindeyse Ebû Dâvûd et-Tayalisi (ö. 204/819) yer almaktadır.⁴²⁶ Son olarak İbn Hibbân’ın, Şu‘be’ye nispet ettiği bir değerlendirme de İbn Adî tarafından Yezîd b. Zürey (ö. 182/798)’in sözü olarak nakledilmektedir.⁴²⁷ Ancak Ebu’l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931) de söz konusu değerlendirmeyi, Şu‘be’ye isnat etmektedir.⁴²⁸ Şu halde iki ihtimal doğmaktadır. Buna göre ya İbn Hibbân, Belhî’nin kitabına ulaştı ve söz konusu bilgiyi ondan aldı ya da her iki münekkide kaynaklık eden farklı bir kitap bulunmaktadır. Şu‘be’nin öğrenci tabakasında ondan nakilde bulunan kimselerin sayısının on bir kişi olduğu

⁴²¹ Şu‘be-İbn Hibbân iletişimini tablo üzerinde görmek için bk. Ek-1.

⁴²² İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:89, 90, 101, 101, 195, 247, 250, 274, 299, 347, 349, 2:89, 220, 220, 221, 251, 252, 448, 449, 449; İbn Hibbân, *Kitâbu’l-mecrûhîn*, 1:97, 2:70, 218.

⁴²³ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:250, 349, 2:89, 448, 449.

⁴²⁴ Yezîd b. Harûn’un ilmî ve siyasî otoritesi, Me’mûn’un lafız tartışmasını geç açmasına sebep olmuştur. Bu vesileyle onun vefatına kadar söz konusu tartışmadan dolayı herhangi biri zarar görmemiştir. Zekeriyâ Güler, “Yezîd b. Hârûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43:521.

⁴²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 2:91; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:130.

⁴²⁶ Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâi’l-kebîr*, 2:30; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:130, 148; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 2:91.

⁴²⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:89; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:325.

⁴²⁸ Ebu’l-Kâsım el-Belhî Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ka‘bî, *Kabûlu’l-ahbâr ve ma‘rifeti’r-ricâl*, nşr. Ebû Amr Hüseyin b. Ömer b. Abdürrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2000–1421), 2:1:356.

görülmektedir. Dolayısıyla ona ait değerlendirmelerin ilk tabakada herhangi bir isim tarafından toplanarak sonraki nesle aktarıldığını söylememiz mümkün gözükmemektedir.

İkinci tabakaya baktığımızda da Şu‘be’nin öğrencilerinden nakilde bulunan isimlerin aynı şekilde çok farklı kimselerden oluştuğunu görmekteyiz. Buna göre onlar içerisinde en fazla ikişer değerlendirmeyi Abbâs b. Muhammed (ö. 271/884) ve Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) aktarırken, geri kalanı da on üç râvi tarafından nakledilmektedir.⁴²⁹ Son olarak İbn Hibbân’ın hocası ve hocasının hocası tabakasında da Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin tıpkı önceki tabakalarda olduğu gibi dağınık bir şekilde aktarıldığı görülmektedir. Çünkü bu dönemde Muhammed b. el-Münzir b. Saîd el-Herevî (ö. 302/914)’nin üç değerlendirme⁴³⁰ aktardığı, diğer değerlendirmelerinse farklı isimler üzerinden İbn Hibbân’a ulaştığı görülmektedir. Şu durumda Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin bu tabakada da İbn Hibbân’a çok farklı isimler üzerinden ulaştığı ortadadır. Bu sonuç Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin sonraki dönemlere toplu bir şekilde aktarılmadığına dair bulgu ile uyumludur.⁴³¹

Tahammül ve edâ sîgaları; bilginin intikali, olası bir nüshanın sonraki tabakaya aktarılması gibi durumlar hakkında değerlendirmeler yapılmasına imkân veren verilerdir.⁴³² Bu noktada Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin intikal serüvenini ortaya koymada rivâyet lafızları da önem taşımaktadır. Bu amaçla Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin nakledilmesinde kullanılan sîgaları inceleyerek her iki münekkât arasındaki iletişime farklı bir açıdan bakmak istiyoruz. Görebildiğimiz kadarıyla İbn Hibbân’ın Şu‘be’den naklen eserine senedle aldığı ricâl değerlendirmelerinde Şu‘be’nin öğrencileri tabakasında semâya ya da ittisale delalet eden "سمعت، حدثنا، كتبته إليه" gibi lafızlar bulunmaktadır.⁴³³ Bir sonraki tabakada da aynı şekilde ittisale işarette bulunan "سمع، حدث" lafızlar yer almaktadır.⁴³⁴ Son tabakada ise ikinci tabakada yer alan lafızlara ilaveten "أخبرنا"

⁴²⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:89, 90, 101, 195, 247, 250, 274, 299, 347, 349, 2:36,89, 220, 221, 251, 252, 448, 449.

⁴³⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:247, 347, 2:220.

⁴³¹ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 137.

⁴³² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 62-63.

⁴³³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:90, 101, 247, 274, 2:220, 252, 449.

⁴³⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:90, 101, 247, 299, 2:220, 252, 449.

lafzının kullanıldığı görülmektedir.⁴³⁵ Bilgi alış verişinde kullanılan tahammül ve edâ sîgalarının semâ ve ittisale işaret etmesi, Şu‘be’ye ait ricâl değerlendirmelerinin hoca-talebe ilişkisi içerisinde sonraki nesillere aktarıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak İbn Hibbân, Şu‘be’ye ait az sayıda değerlendirmeye eserinde yer vermektedir. Bu değerlendirmelerin ise her tabakada birçok farklı isim üzerinden İbn Hibbân’a ulaştığı görülmektedir. Tabakalar arası iletişimde daha çok semâya ve ittisale işaret eden lafızların kullanımı, hoca-talebe ilişkisi içerisinde bilgi alışverişinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Her ne kadar Şu‘be’ye ait değerlendirmelerin topluca kayda geçirilerek İbn Hibbân’a ulaşmadığı görülse de onun, en azından Şu‘be’ye ait bir kısım değerlendirmeleri bir araya getirerek kayda alması önemli bir durumdur.

1.1.2. Yahyâ el-Kattân’a Ait Değerlendirmelere Ulaşması

Zehebî, Yahyâ el-Kattân’ın, zayıf râviler hakkında bir kitaba sahip olduğunu, ancak kendisinin söz konusu eseri görmediğini, bununla birlikte İbn Hazm (ö. 456/1064) ve başka bir takım kimselerin ondan nakilde bulunduğunu dile getirmektedir.⁴³⁶ Bu durum daha ilk evrede Yahyâ’nın değerlendirmelerinin kayıt altına alınmış olduğunu göstermektedir.

İbn Hibbân, Yahyâ el-Kattân’a ait kırk üç⁴³⁷ değerlendirme aktarmaktadır.⁴³⁸ Bu değerlendirmelerden on dördünün doğrudan Yahyâ el-Kattân’dan nakledildiği görülmektedir. Bununla birlikte İbn Hibbân, hocaları tabakasından birçoğunun da ismini açık bir şekilde dile getirmemektedir. Dolayısıyla, İbn Hibbân-Yahyâ el-Kattân arasındaki senedlerde kopukluklar olduğunu söylemeliyiz. Bu iletişimin keyfiyetine yönelik verileri ortaya koymadan önce, Yahyâ el-Kattân’a ait râvi değerlendirmelerinin daha ilk evrede kayıt altına alındığına dair bilgiyi dikkate alarak söz konusu kopukluğun farklı kaynaklardan ittisalini ortaya çıkarmayı hedeflemeyeceğimizi dile getirmeliyiz. Burada yalnızca

⁴³⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:90, 101.

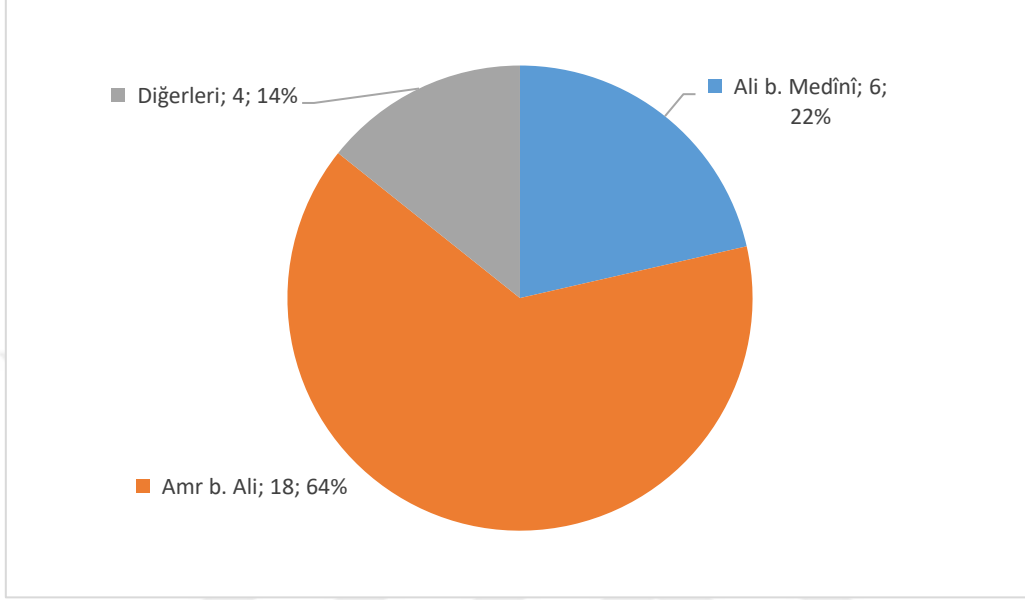
⁴³⁶ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 9:183.

⁴³⁷ Yahya el-Kattân-İbn Hibbân iletişimini tablo üzerinde görmek için bk. Ek-2.

⁴³⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:102, 102, 121, 142, 197, 198, 210, 211, 222, 257, 269, 271, 325, 332, 349, 350, 436, 450, 468, 475, 505, 2:13, 35, 70, 76, 78, 98, 156, 164, 187, 220, 237, 241, 246, 255, 298, 343, 369, 399, 463, 474, 474 al-Mektebe eş-Şamile’de, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî hakkında İbnü’l-Kattân’a ait bir değerlendirme bulunmakta ancak söz konusu değerlendirmeyi üç nüshada araştırdık fakat bulamadık.

İbn Hibbân-Yahyâ el-Kattân iletişiminde yer alan muttasıl senedler üzerinden bir tespit gerçekleştirmeye çalışacağız.

Yahyâ el-Kattân'ın öğrencileri tabakasında, Yahyâ'ya ait değerlendirmeleri aktaran râvilerin oransal dağılımı şu şekilde oluşmuştur:

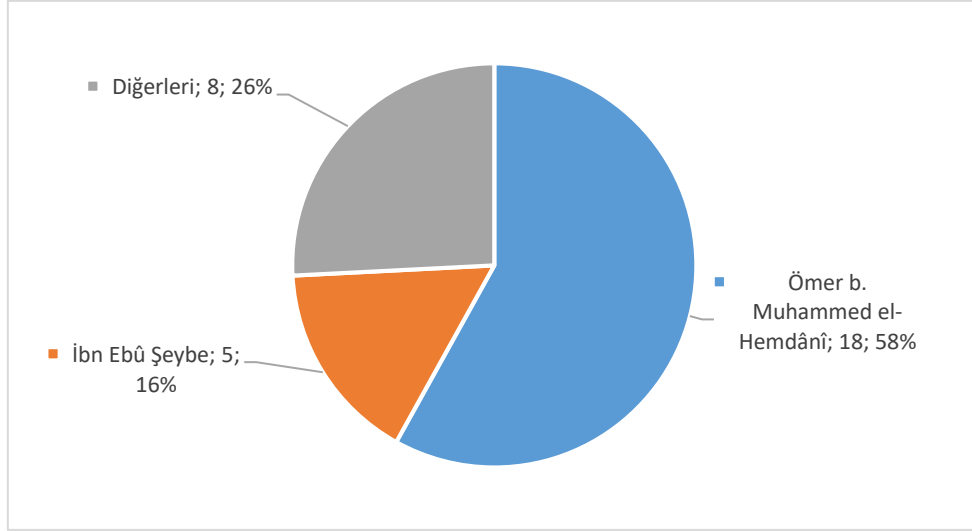

Şekil 2: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

Grafiği incelediğimizde Yahyâ el-Kattân'a ait değerlendirmelerden % 86'sının Ali b. Medîni⁴³⁹ ve Fellâs'a ait olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle Yahyâ el-Kattân'a ait ricâl değerlendirmelerinin daha ilk tabakada, bazı öğrencilerinde toplandığı söylenilebilir.

Yahyâ el-Kattân'dan aktarılan ricâl değerlendirmelerinin ikinci tabakadaki sened analizleri de yaklaşık olarak birinci tabakadakine benzer bir görüntü vermektedir. Bu tabakaya ait grafiğimiz aşağıdaki gibidir:

⁴³⁹ Ali hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Ali Sönmez, "Ali b. Medîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:2:411.

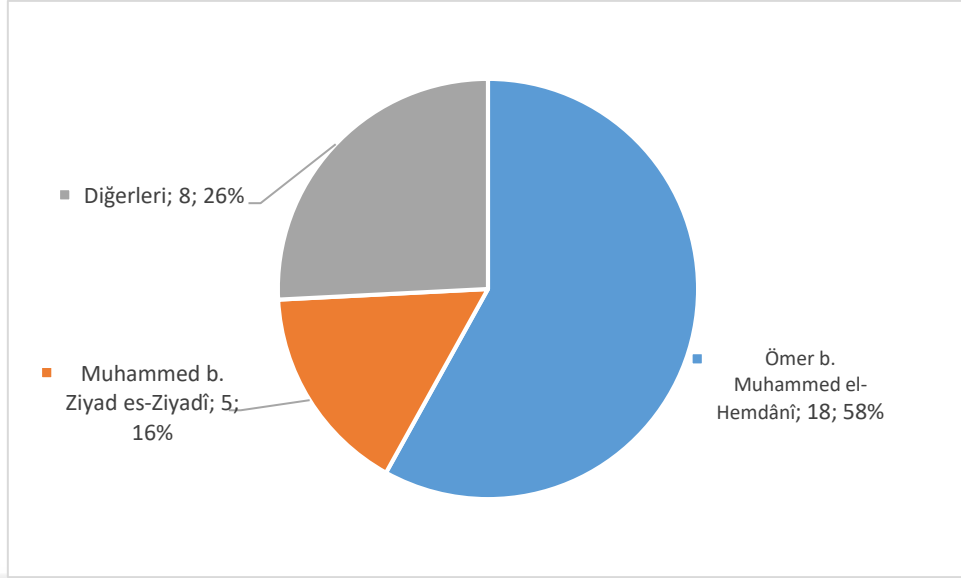

Şekil 3: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 2. tabakadaki aktarımı

Ömer b. Muhammed el-Hemdânî (ö. 311/923-24); Fellâs'ın talebesi olup İbn Hibbân'ın Amr'dan aktardığı değerlendirmenin tamamı onun kanalıyla gelmiştir. İbn Ebû Şeybe (ö. 297/910)'den aktarılan değerlendirmelerin bir üst tabakasıdaysa Ali b. Medîni yer almaktadır.⁴⁴⁰ Dolayısıyla Yahyâ el-Kattân'a ait değerlendirmelerin, bu tabaka dikkate alındığında Amr > Ömer ve Ali > İbn Ebû Şeybe senediyle aktarıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Hibbân'ın hocalarından oluşan tabakaya geldiğimizdeyse, Yahyâ el-Kattân'ın değerlendirmelerinin toplu bir şekilde aktarıldığına dair tespitimizin bu tabaka için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu döneme ait grafik şu şekilde oluşmuştur:

⁴⁴⁰ Her ne kadar İbn Hibbân, İbn Ebû Şeybe-Ali b. Medîni-Yahyâ el-Kattân senedini kullansa da yaptığımız araştırmalarda bu senede dair herhangi bir bulguya rastlayamadık. Öncelikle İbn Ebû Şeybe'nin, hocası Ali b. Medîni'ye yönelttiği sorulardan oluşan eserinde söz konusu râvilerin Yahyâ tarafından tenkidi yer almamaktadır. Bu râviler hakkında Yahyâ'ya ait ilk değerlendirmelerin tespitlerimiz çerçevesinde Buhârî, *Kitâbu't-târîhu'l-kebîr*, 3:101, 6:252; Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, 1:54. adlı eserlerde geçtiği görülmektedir. İbn Hibbân'ın zikrettiği senetlerin burada zikredilen kitaplardaki senetlerle uyuşmaması, İbn Ebû Şeybe'ye ait günümüze ulaşmayan ancak İbn Hibbân'ın istifade ettiği bir kitabının varlığını düşündürmektedir.

Şekil 4: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 3. tabakadaki aktarımı

Ömer b. Muhammed el-Hemdânî, İbn Hibbân'ın hocaları arasında olup yukarıda işaret ettiğimiz üzere, İbn Hibbân; Fellâs kanalıyla Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin tamamını hocası Ömer'den almıştır. Muhammed b. Ziyâd'ın bulunduğu senedlerdeyse hocası olarak İbn Ebû Şeybe görülmektedir. Her iki münekkidin bulunduğu senedler, oransal açıdan % 74'e tekabül etmektedir. İbn Hibbân-Yahyâ el-Kattân senedinde yer alan değerlendirmelerin, belli isimler üzerinden aktarılması, söz konusu değerlendirmelerin, her tabakada belli isimler tarafından kayıt altına alınarak toplu bir şekilde sonraki nesillere nakledildiğini göstermektedir. Zehebî'nin, Yahyâ el-Kattân'a ait değerlendirmelerin İbnü'l-Medînî, Fellâs ve İbn Maîn'e ait sualât türü eserlerde yer aldığına işaret etmesi de⁴⁴¹ elde ettiğimiz bulgunun doğruluğunu ortaya koymaktadır. Buradan hareketle İbn Hibbân'ın, Yahyâ el-Kattân'a ait değerlendirmelere söz konusu eserler üzerinden ulaştığını söylemeliyiz. Bu tespiti farklı bir açıdan bakmak için tabakalar arasındaki bilgi alışverişinde kullanılan tahammül ve edâ sîgalarına da değinmek istiyoruz.

Yahyâ'nın öğrencileri tabakasında senedli aktarılan değerlendirmelerden birinde Ali b. Medînî "عن" lafzını kullanılmaktadır. Bu lafız, tedlis ortaya çıkmadan önce, ittisale işaret eden bir lafız şeklinde değerlendirilmektedir.⁴⁴² Kullanılan diğer

⁴⁴¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4:1249.

⁴⁴² Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ Kazekî, 1. Bs (Amman: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985), 2:9.

lafızlara baktığımızda da "سمعت, رأيت, ذكرت له" gibi ibareler yer almaktadır. Bunlar da açıkça likâya işaret etmektedir. Ayrıca bu tabakada Ali b. Medînî ve Fellâs gibi Yahyâ ile likâsı meşhur kimselerin "كان, قال" gibi kullandığı lafızların da likâya hamledilmesi mümkündür.⁴⁴³ Burada işaret ettiğimiz lafızların bir kısmı aktif bir şekilde bilgi alışverişine işaret ederken bir kısmındaysa hoca üzerine yapılan gözlemin aktarılması söz konusudur.

İbn Hibbân'ın hocalarının yer aldığı tabakada kullanılan lafızlar ise "أخبر" şeklindedir. Bu lafızların çoğul formatta kullanıldığını, ancak iki yerde tekil olarak "أخبرني" şeklinde zikredildiğini ifade etmeliyiz.⁴⁴⁴ Özellikle bu tabakada, çoğul zamirlerle tahdîs ve ihbar lafızlarının kullanım yoğunluğu, Yahyâ el-Kattân'ın râvi değerlendirmelerinin İbn Hibbân'ın da katıldığı cerh-ta'dîl derslerinin icra edildiği meclislerde müzakere edildiğini göstermektedir.

Yapılan inceleme neticesinde İbn Hibbân ile Yahyâ el-Kattân arasındaki iletişimin, her tabakada belirli isimler üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısıyla İbn Hibbân, Yahyâ el-Kattân'ın değerlendirmelerine genellikle iki farklı tarik üzerinden ulaşmaktadır. Bir başka ifadeyle, İbn Hibbân'ın eseri, iki farklı tarikle aktarılan Yahyâ el-Kattân'ın ricâl değerlendirmelerinin toplandığı bir mecra olmuştur.

1.1.3. Yahyâ b. Maîn'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması

Zehebî'ye göre Yahyâ b. Maîn, râvilerin geneli hakkında değerlendirme yapan bir münekkittir.⁴⁴⁵ Bugün elimizde henüz öğrencileri tabakasında ona ait değerlendirmelerin toplandığı⁴⁴⁶ *Kitâbu't-târîh ve'l-ilel, Ma'rifetü'r-ricâl*⁴⁴⁷, *Kelâm-ü Yahyâ b. Maîn fi'r-ricâl*⁴⁴⁸ gibi çeşitli eserler bulunmaktadır. Her ne kadar

⁴⁴³ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 65.

⁴⁴⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:94, 102.

⁴⁴⁵ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl (Erbeu rasâil fi ulûmi'l-hadis içerisinde)*, nşr. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1410/1990), 171.

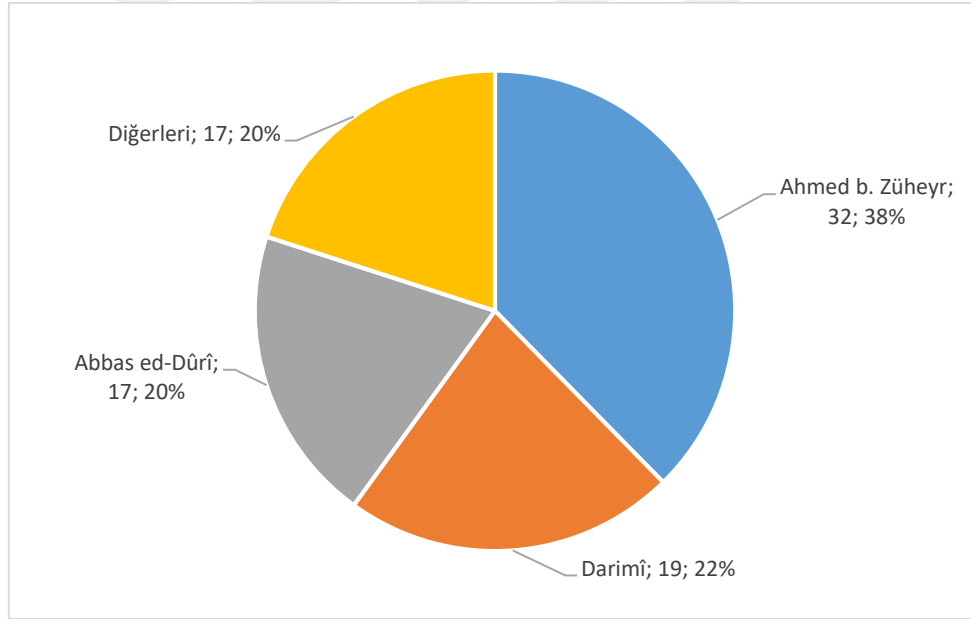
⁴⁴⁶ Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garib Lafızlar", I (1996): 214.

⁴⁴⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr, 3. Bs (Kahire: Dâru'l-Marife, t.y.), 3:162.

⁴⁴⁸ Sezgin, *Târîhu tûrâsi'l-arabî*, 1:202.

İbn Maîn'e ait ricâl tenkidine dair değerlendirmeler bizzat öğrencileri tarafından toplanmak suretiyle nakledilse de, biz yine de İbn Hibbân'ın bunları elde etmesine yönelik inceleme yapmak istiyoruz. Bu incelemeyi, el-*Mecrûhîn*'de İbn Maîn'e dair çok fazla değerlendirme aktarılmasından dolayı tespit ettiğimiz ilk yüz nakille⁴⁴⁹ sınırlandıracağız.⁴⁵⁰

İbn Hibbân, İbn Maîn'e ait değerlendirmelere iki tabaka üzerinden ulaşmaktadır. Bununla birlikte onun, İbn Maîn'den vasıtasız bir şekilde değerlendirme aktarımlarda bulunduğu da görülmektedir.⁴⁵¹ İbn Maîn'e ait değerlendirmelerin öğrencileri tarafından tedvin edilmesinden dolayı, senedsiz bir şekilde aktarılan değerlendirmeler hakkında ne herhangi bir araştırma ne de bir istatistik yapacağız.⁴⁵² Şu durumda istatistiksel verilerini oluşturacağımız tabakalar İbn Maîn'in öğrencileriyle, İbn Hibbân'ın hocalarından oluşacaktır. Bu bağlamda İbn Maîn'in öğrencilerine dair grafik şu şekilde oluşmuştur:

Şekil 5: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

⁴⁴⁹ İbn Main-İbn Hibbân iletişimini tablo üzerinde görmek için bk. Ek-3.

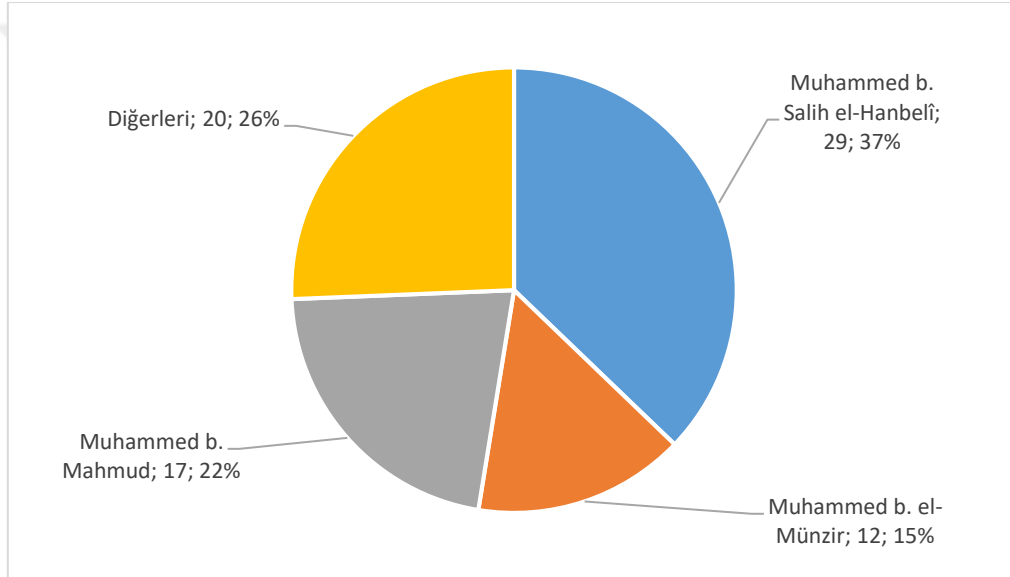
⁴⁵⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:90, 91, 94, 96, 98, 99, 99, 101, 103, 104, 105, 112, 121, 121, 127, 128, 131, 132, 132, 133, 136, 137, 143, 145, 151, 154, 183, 184, 186, 187, 189, 193, 195, 195, 195, 196, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 210, 211, 220, 220, 223, 224, 230, 225, 227, 230, 230, 230, 234, 236, 238, 239, 245, 252, 257, 257, 258, 259, 260, 260, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 269, 270, 274, 276, 277, 287, 287, 293, 296, 301, 302, 302, 305, 306, 307, 308, 311, 319, 323, 325, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 340, 348, 351, 351.

⁴⁵¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:91, 99, 105, 127, 133, 137, 145, 204, 208, 224, 230, 236, 260, 276, 287, 301.

⁴⁵² İlk yüz değerlendirme arasında on yedisi doğrudan Yahyâ b. Main'den aktarılmaktadır. Dolayısıyla seksen üç râvî üzerinden bir istatistik gerçekleştireceğiz.

Grafikte açıkça görüldüğü üzere İbn Hibbân; Yahyâ'ya ait değerlendirmelere % 77'sini Ahmed b. Zühre (ö. 298/910),⁴⁵³ Abbâs ed-Dûrî (ö. 271/874)⁴⁵⁴ ve Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin (ö. 282/894)⁴⁵⁵ oluşturduğu senedle ulaşmaktadır. Bir başka ifadeyle İbn Hibbân, yaklaşık olarak her dört değerlendirmeden üçüne, grafikte ismi zikredilen râviler kanalıyla ulaşmaktadır. Bu da İbn Maîn'in değerlendirmelerinin öğrencileri tarafından tedvin edilerek sonraki tabakaya aktarılmasının bir sonucudur.

Bir sonraki grafikte de İbn Hibbân'ın hocalarıyla yukarıda ismi geçen İbn Maîn'in râvileri arasındaki bilgi alışverişini vereceğiz. Ancak onun, bu tabakada yer alması gereken yirmi iki râvinin ismini zikretmediğini de belirtmeliyiz.⁴⁵⁶

Şekil 6: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 2. tabakadaki aktarımı

Bu grafikte de İbn Maîn'e ait değerlendirmelerin, İbn Hibbân'ın hocaları tabakasında Muhammed b. Sâlih el-Hanbelî (ö. ?),⁴⁵⁷ Muhammed b. Mahmûd (ö.

⁴⁵³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:90, 136-137, 186, 193, 195, 201, 202, 211, 220, 223, 227, 239, 257, 259, 260, 265, 266, 267, 268, 270, 274, 287, 305, 319, 325, 333, 334, 336, 348.

⁴⁵⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:96, 99, 101, 103, 104, 112, 143, 154, 189, 225, 245, 264, 269, 296, 302, 331, 340.

⁴⁵⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:94, 121, 151, 183, 187, 195, 205, 230, 234, 252, 257, 258, 293, 302, 307, 308, 311, 337, 351.

⁴⁵⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:91, 99, 105, 121, 127, 133, 136, 137, 145, 195, 203, 204, 208, 224, 230, 236, 260, 267, 269, 277, 287, 301.

⁴⁵⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:90, 186, 193, 195, 201, 202, 210, 211, 220, 223, 227, 239, 257, 259, 260, 265, 266, 268, 270, 274, 287, 305, 306, 319, 325, 333, 334, 336, 348.

?)⁴⁵⁸ ve Muhammed b. el-Münzir (ö. 302/914)⁴⁵⁹ isimli kimselerden ulaştığı görülmektedir. Ayrıca bu isimlerin İbn Maîn'e ait değerlendirmeleri aktarmadaki paylarının % 74 oranında olduğunu ifade etmeliyiz. Burada yer alan isimleri bir önceki tabaka ile karşılaştırdığımızda bilgi akışının; Ahmed b. Züheyr>Muhammed b. Sâlih el-Hanbelî, Osman ed-Dârimî>Muhammed b. Mahmûd ve Abbâs ed-Dûrî>Muhammed b. el-Münzir şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu verilerden hareketle İbn Hibbân'ın, İbn Maîn'e ait değerlendirmelere büyük oranda birkaç kişi üzerinden ulaştığını söylemeliyiz.

İbn Maîn-İbn Hibbân iletişiminde değinmek istediğimiz bir diğer konu da tabakalar arasında kullanılan tahammül ve edâ sîgalarıdır. İbn Maîn ile öğrencileri arasında kullanılan tahammül sîgaları ⁴⁶⁰"سمعت - قلت - سألت - سئل - عن - قال" gibi çeşitli lafızlardan oluşmaktadır. Bu lafızların çeşitliliği, İbn Maîn'le öğrencileri arasında oldukça karşılıklı etkileşimin yer aldığı ilmî bir ortamı zihinlere getirmektedir. İsimler düzeyinde baktığımızdaysa, Ahmed b. Züheyr'in "سمعت" gibi malum sîgalar kullanmasının yanında, yoğun olarak ⁴⁶¹"سئل" gibi meçhul sîgada ifadelere de yer verdiği görülmektedir. Bu durum, Yahyâ'nın ders ortamını iyi bir şekilde izlediğine ve ona yöneltilen soruları kaydetmek suretiyle sonraki nesillere aktardığına işaret etmektedir. Osman ed-Dârimî'nin ⁴⁶²"سألت, قيل له" gibi lafızları sıkça kullanması hocasıyla sıkı bir iletişime sahip olduğunu göstermektedir. Burada yaptığımız analizler çerçevesinde bir münekkıt olarak İbn Maîn'in öğrencileriye karşılıklı diyalog içerisinde dersler yaptığı ve kendisine ait verilerin de bu şekilde sonraki nesillere aktarıldığı söylenebilir.

İkinci tabaka ile birinci tabaka arasındaki bilgi alış-verişinde daha geleneksel bir metodun işletildiği görülmektedir. Çünkü her iki tabaka arasındaki ilmî alışverişte hâkim olan sîgalar "حدثنا, سمعت" dan oluşmaktadır. Burada İbn

⁴⁵⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:94, 121, 151, 183, 195, 230, 234, 252, 257, 258, 293, 302, 307, 308, 311, 337, 351.

⁴⁵⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:96, 99, 101, 104, 112, 143, 154, 189, 225, 296, 302, 331, 340.

⁴⁶⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:257, 259, 260, 268, 274, 302, 305, 307, 308.

⁴⁶¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:136, 201, 202, 211, 223, 227, 239, 260, 265, 267, 270, 325, 334, 348.

⁴⁶² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:94, 121, 187, 205, 230, 257, 258, 293, 302, 307, 308, 311, 337, 351.

Maîn'in öğrencilerinin, hocalarından elde ettikleri değerlendirmeleri okuması, onlarsa bunları semâ etmesi söz konusudur. İbn Hibbân ve hocaları arasında kullanılan tahammül ve edâ sîgalarını incelediğimizde de ikinci tabakada yer alan lafızlara ilaveten "أنبأنا, أخبرنا" sîgalarının kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁶³

Sonuç olarak İbn Hibbân'ın, İbn Maîn'e ait cerh-ta'dîl değerlendirmelerine belirli isimler üzerinden ulaştığını söyleyebiliriz. Aynı şekilde tabakalar arası iletişimde kullanılan tahammül ve edâ siglarının da bu aktarımın keyfiyetine dair bilgiler barındırdığı görülmektedir. Birinci tabakada hoca-talebe ilişkisinin soru-cevap ve diyalog metoduna dayalı olduğu anlaşılırken, ikinci tabakada nüsha okumasını çağrıştıran monolog metod hissedilmektedir. Aslında farklı bir açıdan bu durumu hocanın görüşlerinin tedvin ve rivâyet süreci şeklinde okuyabiliriz. İbn Maîn'e ait değerlendirmelerin günümüze ulaşması da dikkate alındığında, bu araştırmada takip ettiğimiz metodun münekkitle ait değerlendirmelerin aktarım serüvenini tespit noktasında isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.4. Ahmed b. Hanbel'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması

İbn Hibbân, Ahmed b. Hanbel'e ait elli yedi⁴⁶⁴ değerlendirme aktarmakta, bunlardan otuz ikisinde de herhangi bir sened kullanmaksızın doğrudan İbn Hanbel'den nakilde bulunmaktadır.⁴⁶⁵ Bu kısımda İbn Hanbel'e ait râvi değerlendirmeleri üzerinden yapacağımız incelemede, sened kullanmadan yaptığı atıfları ikinci planda dikkate alacağımızı belirtmeliyiz.⁴⁶⁶

İbn Hibbân'ın senedlerine baktığımızda birinci tabakada yirmi beş farklı değerlendirmenin on beş farklı isimden aktarıldığı görülmektedir. Bu isimler arasında yoğunluk açısından Ali b. Saîd b. Cerîr (ö. ?)⁴⁶⁷ ve Ebû Zür'a er-Râzî⁴⁶⁸ ön plana çıkmaktadır. Ayrıca İbn Hanbel'in râviler hakkındaki görüşlerini toplayan

⁴⁶³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:90, 98, 99, 101, 103, 132, 305, 306, 323, 333.

⁴⁶⁴ İbn Hanbel- İbn Hibbân iletişimini tablo üzerinde görmek için bk. Ek-4.

⁴⁶⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102, 132, 136, 141, 229, 247, 276, 294, 297, 299, 300, 302, 337, 354, 356, 357, 375, 413, 475, 505, 534, 2:19, 22, 23, 25, 27, 36, 41, 61, 75, 89, 101, 123, 126, 163, 168, 215, 238, 251, 252, 257, 263, 288, 300, 303, 321, 338, 341, 344, 370-371, 411, 452, 453, 463, 501.

⁴⁶⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:136, 141, 276, 294, 297, 299, 300, 354, 356, 375, 475, 2:25, 27, 41, 61, 75, 89, 123, 126, 163, 215, 251, 288, 300, 303, 338, 341, 370-371, 453, 463, 501.

⁴⁶⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:132, 337, 357, 2:19, 22, 101, 452.

⁴⁶⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102, 302, 2:257.

Ebû Dâvûd'a⁴⁶⁹ da işaret etmeliyiz. Şu durumda İbn Hanbel'in öğrencilerinin oluşturduğu tabakada ona ait râvi değerlendirmelerinin bir sonraki nesle çok farklı isimler üzerinden aktarıldığı ortadadır. Bu durumla ilgili henüz bir değerlendirme yapmadan önce İbn Hibbân'ın, hocaları tabakasında yer alan isimlere de değinmek istiyoruz.

İbn Hibbân'ın hocaları arasında Muhammed b. Mahmûd en-Nesâî (ö. ?)'nin⁴⁷⁰ sekiz senedde yer alarak ön plana çıktığı, ancak diğer değerlendirmelerin birçok farklı isimden aktarıldığı görülmektedir. Şu durumda İbn Hibbân'ın her iki tabakada, İbn Hanbel'e ait ricâl değerlendirmelerini birçok farklı isimden aldığını söylemeliyiz. Ancak bu tespit, İbn Hanbel'in değerlendirmelerinin toplanmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü İbn Hanbel'e ait ricâl değerlendirmeleri, öğrencileri Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888), Ebû Bekir el-Esrem (ö. 261/874-75), Hallâl (ö. 311/923) ve oğlu Abdullah (ö. 290/903) tarafından derlenmiştir.⁴⁷¹

İbn Hibbân'ın doğrudan İbn Hanbel'den aktardığı değerlendirmeleri farklı kaynaklardan tespitimizde bunlardan on altısının⁴⁷² oğlu Abdullah'ın, üçünün⁴⁷³ öğrencisi Merrûzî'nin kitaplarında yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte bir rivâyette de İbn Hibbân'ın tek kaldığı ve dolayısıyla bu konuda sonraki dönemlere kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴ Şu durumda İbn Hibbân'ın, İbn Hanbel'den aktardığı değerlendirmelere dair grafik aşağıdaki gibi oluşmuştur:

⁴⁶⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:168.

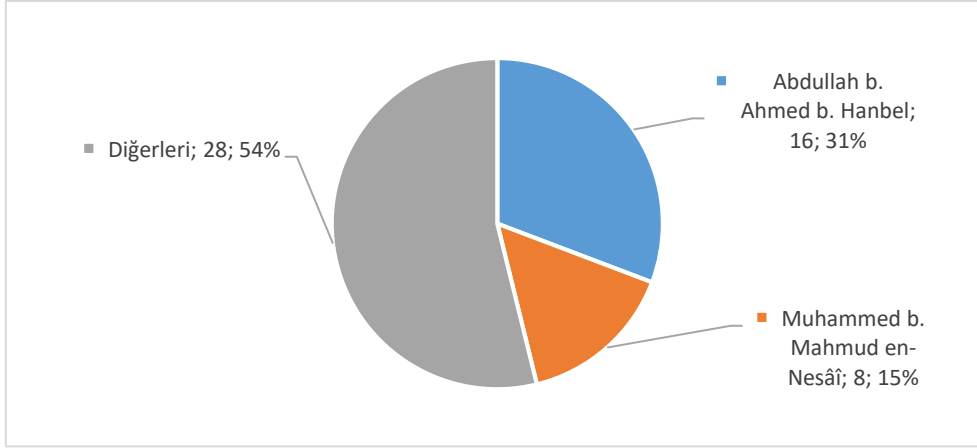
⁴⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:132, 337, 357, 505, 2:19, 22, 101, 452.

⁴⁷¹ Mehmet Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:2:78.

⁴⁷² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Kitabu'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, 2. Bs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 1:156, 384, 396, 2:, 41, 44, 50, 170, 310, 3:12, 128, 186, 210, 211, 297, 299, 453.

⁴⁷³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Min Kelâmi'l-İmâm Ebî Abudllah b. Ahmed b. Hanbel fi ilel'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad: Mektebetü'l Maârif, 1409/1988), 66, 88, 124.

⁴⁷⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:300.

Şekil 7: İbn Hanbel'e ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

Grafiğe göre İbn Hanbel'e ait değerlendirmelerin % 46'sı oğlu Abdullah ve Muhammed b. Mahmûd en-Nesâî tarafından aktarılmaktadır. Geriye kalan % 56 oranındaki diğerleri kısmı da yukarıda işaretle bulunulduğu üzere on beş farklı ismi kapsamaktadır. Buradan hareketle bu tabakada senedlerin tamamının dağınık bir şekilde İbn Hibbân'a ulaştığını söylemeliyiz.

İbn Hibbân'ın h. 277 yılında doğması dikkate alındığında ne İbn Hanbel'le ne de yukarıda isimlerini zikrettiğimiz kimselerle karşılaşmasının mümkün olamayacağı ortadadır. Çünkü el-Merrûzî h. 275,⁴⁷⁵ Ebû Dâvûd, h. 275⁴⁷⁶ ve Ebû Bekr el-Esrem de h. 261'de⁴⁷⁷ vefat etmiştir. Abdullah'ın vefatı ise h. 290'dır.⁴⁷⁸ Her ne kadar onun ölümünde İbn Hibbân on üç yaşında olsa da hem küçüklüğü hem de ondan nakilde bulunmaması, onunla da likâsının olmadığı ihtimalini artırmaktadır. Aynı şekilde tek bir değerlendirme aktardığı İbn Hanbel'in h. 266 yılında ölen diğer oğlu Sâlih'e de İbrâhim b. Abdülvâhid el-Bağdâdî (ö. ?) üzerinden ulaştığı görülmektedir.⁴⁷⁹ Bu isimlerden Abdullah'a ait olan nakillerin tamamı *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* adlı eserde yer almaktadır.⁴⁸⁰ Bu eser, Ahmed b. Hanbel'e öğrencileri tarafından yöneltilen soruların cevaplarını ihtiva

⁴⁷⁵ Salahuddîn Halil b. Aybek Safedî, *Kitabü'l-vâfi bi'l-vefâyât*, nşr. Ahmed el-Arnâvut & Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 7:256.

⁴⁷⁶ Safedî, *Kitabü'l-vâfi bi'l-vefâyât*, 15:218.

⁴⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1:79.

⁴⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6:763.

⁴⁷⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:321.

⁴⁸⁰ İbn Hanbel, *İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, 1:156, 384, 396, 2:41, 44, 50, 170, 310, 3:12, 128, 186, 210, 211, 297, 299, 453.

etmekte olup oğlu Abdullah tarafından nakledilmiştir.⁴⁸¹ Dolayısıyla İbn Hibbân, her ne kadar Abdullah'ı zikretmese de babasına ait görüşleri söz konusu eserden almış olmalıdır.

İbn Hibbân'ın, İbn Hanbel'e ait değerlendirmelere birçok farklı isim üzerinden ulaşmasının muhtemel nedeni onun râviler hakkındaki görüşlerinin çok yaygın bir şekilde bulunması ve İbn Hibbân'ın da bunlara kolay bir şekilde ulaşmış olmasıdır. Böylelikle o, katıldığı ilim meclislerinde birçok râvi üzerinden İbn Hanbel'e ait râvi değerlendirmelerine ulaşmaktadır. Bununla birlikte eserinde münekkitletlerden daha az değerlendirme aktarması, İbn Hanbel'in ise olabildiğince fazla râvi hakkında değerlendirme yapması dikkate alındığında doğal bir süreç olarak az sayıda ancak farklı isimlerden değerlendirmenin *el-Mecrûhîn*'de kendisine yer bulmasına sebep olmuştur. Abdullah'ı zikretmeksizin doğrudan babasından rivâyette bulunmasına gelince, bize göre Abdullah'ın babasından rivâyet ettiği eser, onun her an ulaşabilme imkânına sahip olduğu bir kitaptır. Dolayısıyla onun böyle davranmasında ihtisar amacıyla ya da bilgi aktarımında sened zikretmenin yavaş yavaş terk edilmeye başlanması gibi gerekçelerden hareket ettiği varsayılabilir. Bununla birlikte İbn Maîn'den aktardığı değerlendirmelerin bir kısmında da sened zikretmemesi⁴⁸² dikkate alındığında her iki ihtimalin geçerli olabileceği var sayılabilir.

Bu karşılaştırmada son olarak değinmek istediğimiz husus, İbn Hibbân-İbn Hanbel iletişiminde kullanılan tahammül ve edâ sîgalarıdır.⁴⁸³ Görebildiğimiz kadarıyla İbn Hanbel'le öğrencileri arasında yer alan rivâyet lafızları her iki tabakanın sıkı iletişimine işaret eden "سمعت, قلت" lafızlarıdır. Bunun yanında hocaya soru sorma anlamına gelen "سألت" ibaresi⁴⁸⁴ de kullanılmaktadır. Hem bir sonraki tabaka hem de İbn Hibbân'ın hocalarının bulunduğu tabakada ise "سمعت" "أخبرنا" lafızlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu lafızlara tekrardan bakacak olursak ilk tabakada, sonraki nesle aktarılan değerlendirmelerin karşılıklı diyalog

⁴⁸¹ Ali Osman Koçkuzu, "Kitâbu'l-İlel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26:109.

⁴⁸² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:91, 99, 105, 127, 133, 137, 145, 204, 208, 224, 230, 236, 260, 276, 287, 301.

⁴⁸³ Bakınız, Ekler Tablo 12.

⁴⁸⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:22, 238, 252, 263, 411.

halinde elde edildiğini söylemeliyiz. Daha sonraki tabakalarsaysa bir üst tabakadan, bir sonrakine eğitim-öğretim çerçevesinde bilgi aktarımının var olduğu ve bunun da ders halkası şeklinde gerçekleştiğini farz edebiliriz.

Netice olarak İbn Hibbân, İbn Hanbel'e dair değerlendirmeleri farklı birçok kaynaktan almıştır. Ancak bu durumun sebebi İbn Hanbel'e ait değerlendirmelerin toplanmış olması olmayıp onların ilim meclislerinde yaygın bir şekilde bulunması ve İbn Hibbân'ın bunlara kolay bir şekilde ulaşmasıdır. Ayrıca böylesi bir durum İbn Hibbân'ın, daha az sened kullanmasına da sebep olmaktadır.

1.2. İbn Adî'nin II/VIII. Asır Ricâl Değerlendirmelerine Ulaşması

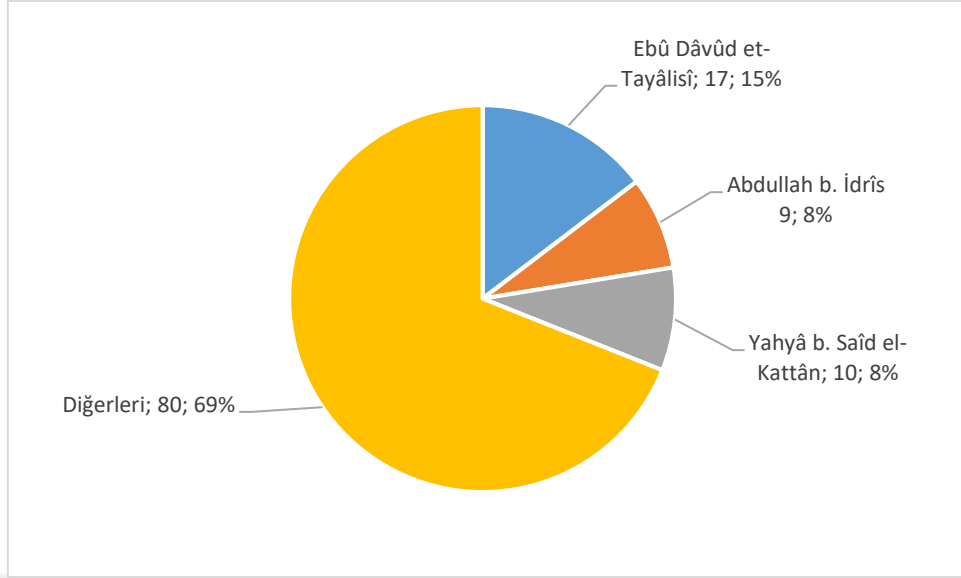
İbn Adî'nin eseri, kendisinden önceki münekkitelere ait verileri toplamada büyük bir ayrıcalığı haizdir. Söz konusu eserin bu yönünü daha da değerli kılan bir başka husus ise, aktarılan değerlendirmeleri senedli bir şekilde birlikte zikretmesidir. Bu durum onun bilgi kaynakları ve İbn Adî'den başlamak üzere üst tabakalarla iletişim ağındaki merkezi kişilerin ortaya çıkarılması bakımından önemli bir avantaj sağlayacaktır. Bu bölümde Şu'be b. Haccâc'tan başlamak üzere İbn Adî'nin mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmelere nasıl ulaştı sorusuna cevap aranacaktır.

1.2.1. Şu'be'ye Ait Değerlendirmelere Ulaşması

Tespitlerimize göre İbn Adî, Şu'be'ye ait yüz on altı⁴⁸⁵ değerlendirmeye eserinde yer vermiştir.⁴⁸⁶ Bu değerlendirmelerin birinci tabakada en ön planda Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ebû Dâvûd et-Tayalîsî ve Abdullah b. İdris (ö. 192/807) olmak üzere çok farklı isimler tarafından aktarıldığı görülmektedir. Aşağıya Şu'be'den en fazla nakilde bulunan öğrencilerinin grafiğini çıkararak, onlar üzerinden incelememize devam etmek istiyoruz.

⁴⁸⁵ Şube-İbn Adî iletişim tablosu üzerinde görmek için bk. Ek-5.

⁴⁸⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:59. Bu değerlendirmelerden biri isnadsız olarak 'قال شعبة' şeklinde verilmiştir. Böyle bir kullanım, bu bilginin yazılı kaynaktan alındığını zihinlere getirmektedir. Fakat senedi verilmediğinden dolayı bu değerlendirme, araştırmanın kapsamı dışında bırakılacaktır.

Şekil 8: Şu'be'ye ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

Grafikte yer alan bilgilere göre Şu'be'den en fazla nakilde bulunan öğrencisi Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'dir.⁴⁸⁷ Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ınsa Şu'be'den en fazla aktarımda bulunan ikinci kişi olduğu görülmektedir.⁴⁸⁸ Son olarak Abdullah b. İdris de dokuz nakille üçüncü sıradadır.⁴⁸⁹ İsimlerini zikrettiğimiz üç râvinin toplam nakil sayısı otuz altı olup geriye kalan aktarımlar çok sayıda râvi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ebû Dâvûd, Şu'be'nin ilim meclislerinde onun izniyle müzakerelerde bulunan bir kimsedir. Bu durum her iki ismin sıkı bir ilmî ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Ebû Dâvûd'un ricâle dair herhangi bir eserinden bahsedilmemektedir.⁴⁹⁰ Yahyâ el-Kattân'ın ise zayıf râviler ile alakalı bir kitabı bulunduğu ancak sonraki dönemlere ulaşmadığına dair Zehebi'nin değerlendirmesini daha önce aktarmıştık. Aynı şekilde Abdullah'a nispet edilen herhangi bir cerh-ta'dîl eserinden de bahsedilmemektedir.⁴⁹¹ Şu'be'nin öğrencileri tabakasındaki bu dağınık görüntü, onun değerlendirmelerinin bir araya getirilmediğine dair zikrolunan ifade ile paralellik arz etmektedir.

⁴⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:109, 332, 332, 332, 333, 3:5, 94, 94, 95, 117, 7:159, 159, 389, 389, 421, 8:380, 380.

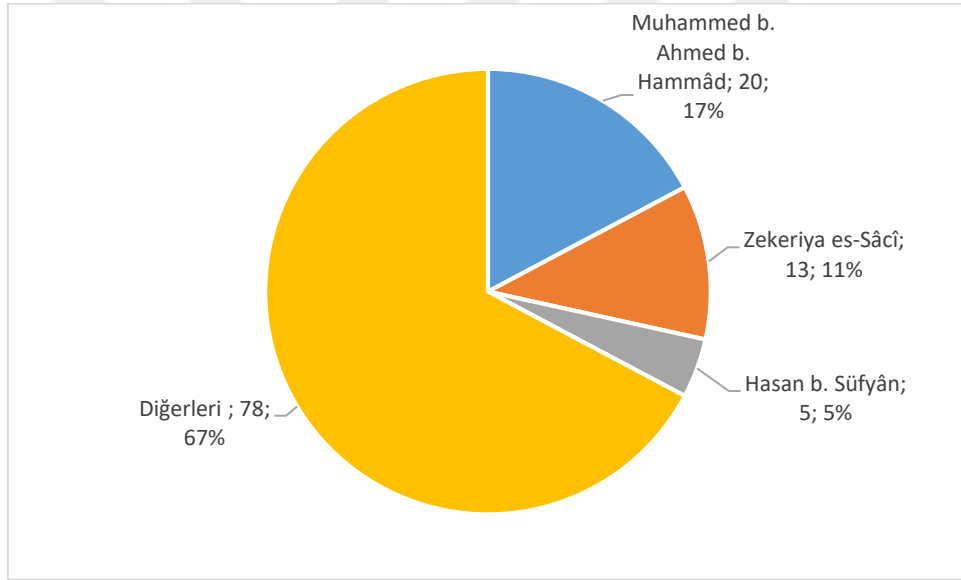
⁴⁸⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:110, 506, 507, 509, 6:78, 146, 7:41, 158, 9:32, 32.

⁴⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:57, 57, 57, 4:209, 210, 351, 5:126, 538, 9:130.

⁴⁹⁰ Halit Özkan, "Tayâlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 188.

⁴⁹¹ Talat Koçyiğit, "Abdullah b. İdrîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:110.

Şu'be'nin ön plana çıkan râvileri; Yahyâ, Ebû Dâvûd ve Abdullah'ın talebeleri arasında Şu'be'ye ait değerlendirmelerin aktarımında altı değerlendirmeyi⁴⁹² aktardığı görülen Ali b. Medî'nin söz konusu değerlendirmeleri toplamada önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Zikredilen sayı her ne kadar küçük gözükse de toplamda Şu'be-Yahyâ senedi ile aktarılan değerlendirmelerin % 60'ına tekabül etmesi açısından önem taşımaktadır. Bir başka ifadeyle Ali'nin, Şu'be'ye ait değerlendirmeleri bir araya getirdiğini görmekteyiz. Aslında bu durum, Şu'be'nin değerlendirmelerini toplamaktan ziyade Yahyâ el-Kattân-Ali arasındaki hoca talebe ilişkisinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Şimdi Şu'be-İbn Adî iletişiminin İbn Adî'nin hocaları tabakasındaki seyrine bakmak istiyoruz.

Şekil 9: Şu'be'ye ait değerlendirmelerin son tabakadaki aktarım

İbn Adî, hocası Muhammed b. Ahmed b. Hammâd'dan yirmi, Zekeriyyâ es-Sâcî'den (ö. 307/920) on üç ve Hasan b. Süfyân'dan (ö. 303/916) da Şu'be'ye ait beş değerlendirme aktarmıştır. Diğer hocalarından ise yetmiş sekiz rivâyette bulunmuştur. Grafiğe göre aktarılan rivâyetlerin % 33'ü üç kişiye aittir. Bu orana göre İbn Adî'nin yukarıda ismi verilen üç hocasına ait cerh-ta'dîl değerlendirmelerini ihtiva eden kitaplarının bulunma ihtimali vardır. Bu noktada bahsi geçen hocalarının yazılı eserlerinin araştırılması gerekmektedir. Eğer

⁴⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:78, 146, 8:41, 158, 9:32, 32.

yapılacak araştırma neticesinde onların cerh-ta'dîl ilmi ile alakalı kitapları ortaya çıkarsa o zaman İbn Adî'nin o kitaplara ulaşma ihtimalinden bahsedebiliriz.

Yaptığımız araştırma neticesinde bu üç isimden Zekerıyyâ es-Sâcî ve Muhammed b. Ahmed b. Hammâd'a kitab isnadında bulunulduğu görülmüştür. Zekerıyyâ es-Sâcî'ye isnad edilen kitap *İlelü'l-hadîs* isimli bir eserdir. Ancak Zehebî, bu eserin yaşadığı döneme ulaşmadığını söylemiştir.⁴⁹³ Her ne kadar ilel türü eserler ricâl değerlendirmesi ile alakalı bilgiler ihtiva etse de bu kitabın günümüze ulaşmaması, hakkında bir değerlendirme yapmamıza imkan vermemektedir. Bununla birlikte Zehebî'nin geç dönemden bahsetmesi dikkate alındığında İbn Adî'nin bu eseri görme ihtimalini yok sayacak herhangi bir veriye de sahip değiliz. Muhammed b. Ahmed b. Hammâd'a ise aralarında *Kitâbu'd-duafâ* olmak üzere bir çok kitap isnadı bulunmaktadır.⁴⁹⁴ Ona nispet edilen bu kitabın, adından da anlaşılacağı üzere İbn Adî'nin, Şu'be'ye ait ricâl tenkitlerine ulaşırken kaynak olarak kullandığı kitap olması büyük bir ihtimaldir.⁴⁹⁵ Sonuç olarak Şu'be'nin ricâl değerlendirmelerinin tek bir kişi de toplandığını söylemek, eldeki veriler ışığında mümkün gözükmemektedir. Ancak yukarıda adı geçen âlimlerin mütekaddim münekkitle ait bütün ricâl değerlendirmelerini toplamak üzere bir faaliyette bulunup bulunmadığını tespit etmek ayrıca bir araştırmayı gerektirmektedir. Çünkü böyle bir çalışmanın Şu'be'ye ait ricâl değerlendirmelerini de toplamış olması kaçınılmazdır.

İbn Adî ile Şu'be arasında genel olarak dört nesil yer almaktadır. Bu sayı bazen altıya çıkmış⁴⁹⁶ bazense üçe inmiştir.⁴⁹⁷ Dolayısıyla dört tabaka esas alınarak iki isim arasında ilmî irtibatı sağlayan tahammül ve edâ lafızlarına da değinmek istiyoruz.

Şu'be'yle öğrencileri arasındaki rivâyet lafızları, olabildiğince fazla çeşitlilik arz etmektedir. Çünkü bunlar arasında "حدثنا، أخبرنا، عن، كتب الي، قال،

⁴⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14:199.

⁴⁹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 316.

⁴⁹⁵ Züheyr Osman Ali Nûr'un kitabın kayıp olduğuna dair ifadesi için bk. Züheyr Osman Ali Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû fî kitâbi'l-kâmil fî duafâi'r-ricâl*, 1:25

⁴⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:261.

⁴⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:528.

"سمعت" gibi ibareler⁴⁹⁸ yer almaktadır. Bu nesil içerisinde dört rivâyetin mükâtebe metoduyla aktarıldığı görülmektedir.⁴⁹⁹ Bir sonraki nesildeyse tahdîs sîgası ağırlık kazanmakla birlikte, rivâyetler arasındaki farklılıklar nispeten devam etmektedir. Burada tespit ettiğimiz lafızlardan bir kısmı yer yer "عن, قال" den⁵⁰⁰ geneli de tahdîs sîgasından oluşmaktadır. Üçüncü tabakaya baktığımızda tahdîs sîgalarının bilgi alışverişindeki temel lafız olduğu, dahası farklı rivâyet lafızlarının da yer aldığı görülmektedir.⁵⁰¹ İbn Adî ve hocaları arasında kullanılan rivâyet lafızlarındaysa tıpkı bir önceki nesilde olduğu üzere tahdîs sîgalarının otorite olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte söz konusu iki nesil arasındaki dört rivâyetin mükâtebe metoduyla aktarıldığı⁵⁰² ikisinin de vicâde⁵⁰³ metoduyla alakalı olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Şu'be'nin ricâl değerlendirmelerinin herhangi bir öğrencisi tarafından sonraki nesle tek bir kanaldan ulaşmadığını söylemeliyiz. Her iki münekkit arasında sonraki üç tabakada yer alan râviler tarafından, tahdîs sîgası yoğun bir şekilde kullanılsa da tek başına bu durum, Şu'be'nin değerlendirmelerinin İbn Adî'ye tek bir eser içerisinde ulaştığını göstermez. Kaldı ki yukarıdaki grafiklerde ortaya çıkan sonuç onun ricâl değerlendirmelerinin herhangi bir isim tarafından tek bir kitap halinde toplanmadığını ortaya koymaktadır. İbn Adî'nin Şu'be'den aktarılan ricâl değerlendirmelerini eserinde kaydederek nakletmesi, onun cerh-ta'dîl ilmine bir başka katkısı olarak kabul edilmelidir.

1.2.2. Yahyâ el-Kattân'a Ait Değerlendirmelere Ulaşması

İbn Adî'nin Yahyâ el-Kattân'a ait birçok değerlendirmeyi eserine aldığı görülmektedir.⁵⁰⁴ Bu değerlendirmelerin genel olarak üç nesille İbn Adî'ye ulaştığı, az sayıda senedlerdeyse ona ait değerlendirmelerin daha fazla⁵⁰⁵ veya daha az

⁴⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:332, 333, 449, 3:66, 88, 4:352.

⁴⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:389.

⁵⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:333, 506, 3:6, 39, 94, 268, 4:413, 5:538, 6:334, 335, 8:453.

⁵⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:58, 3:93.

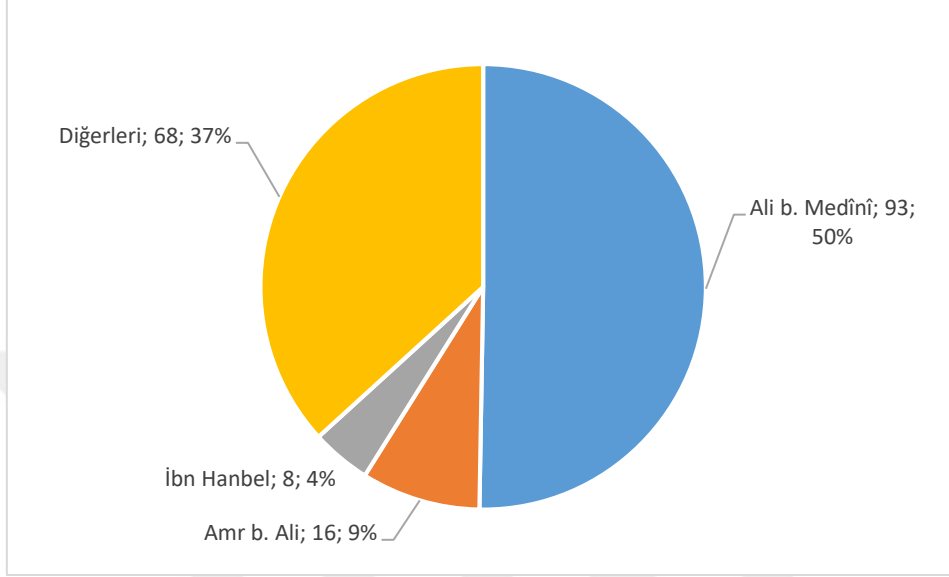
⁵⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:389, 2:57, 110, 7:389.

⁵⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:95, 7:789.

⁵⁰⁴ Yahyâ el-Kattân-İbn Adî iletişimini tablo üzerinde görmek için bk. Ek-6.

⁵⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:379.

râvî⁵⁰⁶ tarafından aktarıldığı görülmektedir. Burada genel durum dikkate alınarak Yahyâ el-Kattân ve İbn Adî arasındaki rivâyet ilişkisini üç nesil üzerinden grafiğe dökeceğiz.

Şekil 10: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

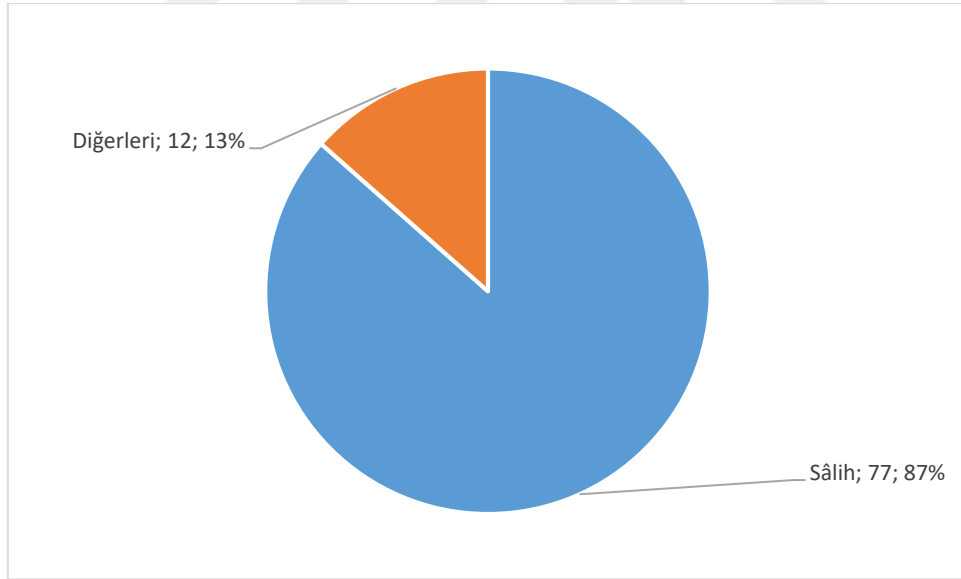
Yukarıdaki grafiğe göre Yahyâ'nın *el-Kâmil*'deki ricâl değerlendirmelerinin yarısı Ali b. Medînî tarafından aktarılmıştır. Ali'nin aktardığı değerlendirmelerin sayısı da doksan üçtür. Grafikte yer alan diğer münekkitlere baktığımızda Fellâs'ın on altı, İbn Hanbel'in de sekiz nakilde bulunduğu görülmektedir. Bu oranlar dikkate alındığında söz konusu münekkide ait değerlendirmelerin Ali b. Medînî'de toplandığı ve yazılı bir kaynak haline getirilerek sonraki dönemlere aktarıldığı muhtemeldir.

Ali b. Medînî'nin; alanlarında ilk olma özelliğine sahip, iki yüz civarında eseri olduğu söylenmektedir. Fakat bu eserlerin çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır.⁵⁰⁷ Zehebî, ilgili âlimin biyografisinde bazı eserlerinden bahsetmiştir. Bu eserlerin muhtevası arasında zayıf ve tedlis yapan râviler, ricâl hakkında ilk araştırmayı yapan âlimler, râvilerin tabakaları, ilel kitapları, rivâyeti ile ihticâda bulunulmayacak fakat göz ardı da edilemeyecek râvilerle ilgili malumatlar vardır.

⁵⁰⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:312.

⁵⁰⁷ Sönmez, "Ali b. Medînî", 2:411. Ali b. Medînî'nin eserleri hakkında daha geniş bilgi edinmek üzere bk. Turhan, Halil İbrahim, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*, 1. Bs. Rize: Sts Yayınları: 2019, 70-79

Aynı şekilde *Suâlu Yahyâ ve İbn Mehdî ani'r-ricâl* isimli bir eser de kendisine isnat edilmektedir.⁵⁰⁸ Yahyâ el-Kattân'ın öğrencileri arasında Ali b. Medîni'nin ona ait ricâl değerlendirmelerinden bir kısmını bu eserinde aktardığı anlaşılmaktadır. Dolayısı ile Yahyâ el-Kattân'ın ricâl hakkındaki değerlendirmeleri bu tabakada tek elden aktarılmıştır. Acaba Ali b. Medîni sonrası nesil içerisinde Yahyâ'nın görüşlerinin aktarımı nasıl gerçekleşmiştir? Bu nesil içerisinde Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin aktarımı tek bir elden mi, yoksa birçok farklı râviler eliyle mi gerçekleşmiştir? Bunun tespiti için bir sonraki nesildeki râvilerin taranması gerekmektedir. Ancak birinci nesil içerisinde Ali b. Medîni'nin Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin aktarımındaki payından dolayı, onun öğrencileri önemli hale gelmektedir. Bu öğrenciler arasında söz konusu naklin bir kişideki sayısal yoğunluğu, Yahyâ el-Kattân'ın ricâl hakkındaki değerlendirmelerinin bu nesilden bir sonraki tabakaya toplu bir şekilde ulaştırıldığına işaret etmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde bir sonraki nesil içerisinde Ali b. Medîni kanalıyla Yahyâ'ya ait ricâl değerlendirmelerinin aktarım grafiği şu şekilde oluşmuştur:

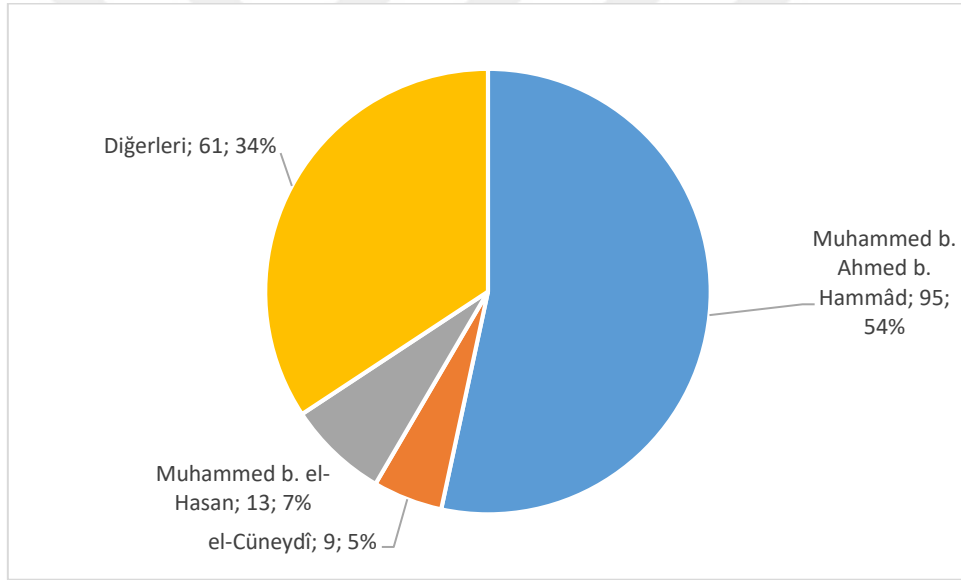

Şekil 11: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 2. tabakadaki aktarımı

Bu grafik, Yahyâ'nın görüşlerinin ikinci tabakadaki râvisinin Sâlih b. Ahmed olduğunu ortaya koymaktadır. Sâlih b. Ahmed üzerine yapılacak bir araştırma, Yahyâ'nın ricâl değerlendirmelerinin bu nesil içerisindeki aktarım şeklinin ortaya konulmasına yardım edecektir.

⁵⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11:60.

Sâlih b. Ahmed, Ahmed b. Hanbel'in oğludur. O, İsfahan kadılığında bulunmuş, babasından, İbrâhim b. Ebî Süveyd (ö. ?)'den, Ali b. Medîni'den ve dönemindeki bir kısım âlimlerden ders almıştır. İbn Ebî Hâtim, İsfahan'da ondan ilim yazdığını söylemektedir.⁵⁰⁹ *el-Kâmil*'de Sâlih b. Ahmed adlı râvinin geçtiği senedler incelendiğinde aktarılan bilgilerin Ali b. Medîni'den alındığı görülmektedir.⁵¹⁰ Bu durum da Sâlih b. Ahmed'in, hocası Ali b. Medîni'nin eserlerine vakıf olduğunu ve Yahyâ el-Kattân'ın ricâl değerlendirmelerini yazılı bir kaynaktan aktardığını düşündürmektedir. İbn Adî, bu değerlendirmelere nasıl ulaşmıştır? Aynı şekilde Sâlih b. Ahmed sonrası tabaka içerisinde yapılacak araştırma bizlere bu konuda aydınlatıcı bilgiler sunacaktır. İbn Adî'nin hocalarının oluşturduğu bu tabakada Yahyâ'nın değerlendirmelerinin aktarım oranları şu şekilde ortaya çıkmıştır:

Şekil 12: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 3. tabakadaki aktarımı

Bu grafik, İbn Adî ile hocalarını kapsamaktadır. Grafik incelendiğinde bu tabaka içerisinde Yahyâ'ya ait ricâl tenkit nakillerinin doksan beşinin Muhammed b. Ahmed b. Hammâd tarafından gerçekleştirildiği görülecektir. Bu râviye bir çok eserin nispet edildiğine, bunlardan birisinin de *Kitâbu'd-duafâ*' olduğuna daha önce değinmiştik. Muhammed'in, *el-Kâmil*'de aktarılan Yahyâ el-Kattân'a ait ricâl değerlendirmeleri ile alakalı senedleri incelendiğinde doksan beş naklin, yaklaşık

⁵⁰⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12:530.

⁵¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:448, 541, 2:40, 73, 129.

olarak % 79'unu Sâlih b. Ahmed'den aktardığı görülmektedir. Grafikselsel dağılımı yapılan bu araştırmada Yahyâ el-Kattân ve İbn Adî arasındaki rivâyet trafiğinde ana hattın Ali b. Medîni-Sâlih b. Ahmed-Muhammed b. Ahmed b. Hammâd şeklinde olduğu görülmektedir. Muhammed'in zayıf râvilere ait olan eseri de dikkate alındığında, Yahyâ'nın değerdendirmelerinin tüm tabakalarda toplu bir şekilde sonraki nesillere aktarıldığını söyleyebiliriz.

İbn Adî-Yahyâ el-Kattân irtibatına, her iki ismin iletişimini sağlayan senedlerde kullanılan tahammül ve edâ lafızları açısından da bakmak istiyoruz. Bu incelemede de esas alacağımız tabaka sayısı üçtür.

Yaptığımız incelemelere göre Yahyâ'nın öğrencilerinin oluşturduğu birinci tabakada "قيل, سئل, سألت, سمعت, قال لي, قال لنا, قرأت علي, حدثني, حدثنا" gibi doğrudan hoca ile iletişime işaret eden lafızların baskın olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu lafızların genellikle tekil zamirle birlikte kullanılması Yahyâ'nın ricâl değerdendirmelerini toplamada büyük bir kişisel gayretin var olduğunu göstermektedir. Ali b. Medîni'nin Yahyâ ile iletişiminin tamamen birinci tekil şahıs zamir kullanılarak gerçekleştiğini görmekteyiz. Şu halde Ali, Yahyâ'nın değerdendirmelerine ulaşmada özel zamanları kollamış ve ona sorular yöneltmiştir. Ali'den bir sonraki tabakada ön plana çıkan Sâlih'in üç yerde "حدثني" lafzını, yetmiş iki yerdeyse "حدثنا" ifadesini kullandığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle Ali ile Sâlih arasındaki ilmî alışverişin daha kurumsal bir kimlik kazandığı, Ali'nin, Yahyâ'ya ait değerdendirmeleri bir ilim meclisinde kalabalıklara okuttuğu anlaşılmaktadır. İkinci tabakaya genel olarak baktığımızda "حدثنا, أخبرنا" gibi çoğul zamirlerin yer aldığı lafızların kullanımının baskın olduğunu görmekle birlikte, tekil zamirlerin kullanıldığı lafızların da neredeyse toplam senedlerin yarısına ulaştığını söylemeliyiz. Bu durum Yahyâ'ya ait değerdendirmelerin elde edilmesinde hem kişisel gayretlerin hem de kollektif bir çabanın olduğunu göstermektedir.

İkinci tabakada da genel olarak, bir önceki tabakada var olan görünüm söz konusudur. Ancak biz bu tabakada yer alan İbn Hammâd-Sâlih arası tahammül ve edâ lafızlarına biraz daha yakından bakarak daha özel bir değerdendirme yapmak istiyoruz. İkili arasındaki irtibatı sağlayan tahammül ve edâ lafızlarının toplam

sayısı yetmiş beş olup bunlardan yirmi dokuzu "حدثنا", kırk beşi de "حدثني" şeklindedir. Şu durumda İbn Adî-Yahyâ irtibatında Ali-Sâlih isimli muhaddislerin iletişimindeki baskın lafız "حدثنا", bir sonraki nesil olan Sâlih-İbn Hammâd iletişiminde "حدثني"ye evrilmiştir. Bu evrilme İbn Hammâd'ın, Sâlih'ten Yahyâ'ya dair nakilleri toplama gayreti şeklinde okunabilir.

İbn Adî'nin hocaları ile iletişimini de üçüncü tabaka şeklinde niteleyerek kullanılan tahammül ve edâ lafızlarının oranına dikkat çekmek istiyoruz. Bu tabakada hâkim olan lafzın "حدثنا" olduğunu görmekteyiz. Bu lafzın sayısı yüz kırk dokuzdur. Bu sayı bizlere İbn Adî'nin, Yahyâ'ya ait değerlendirmeleri genel olarak birçok kimsenin hazır bulunduğu ilim meclislerinde elde ettiğini göstermektedir. İbn Adî-İbn Hammâd-Sâlih-Ali-Yahyâ el-Kattân senedinde yer alan, İbn Adî-İbn Hammâd iletişiminde bir nakil hariç⁵¹¹ geriye kalan yetmiş dört nakilde "حدثنا" lafzı kullanılmaktadır. Bir başka ifadeyle İbn Adî, İbn Hammâd'dan Yahyâ'ya dair değerlendirmeleri elde ederken % 99 oranında aynı tahammül sîgasını kullanmıştır.

Sonuç olarak İbn Adî'nin, Yahyâ el-Kattân'a ait değerlendirmeleri birkaç farklı kişi üzerinden elde ettiğini, bu durum da Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin her tabakada toplandığını göstermektedir. Senedlerde yer alan tahammül ve edâ lafızlarına bakıldığında ilk tabakalarda kişisel gayretlerin önemli bir husus olduğu görülürken, özellikle son tabakadaki bilgi alışverişinde hâkim görünümün ilim meclislerinde kolektif bir uygulama şeklinde gerçekleştiği söylenebilir.

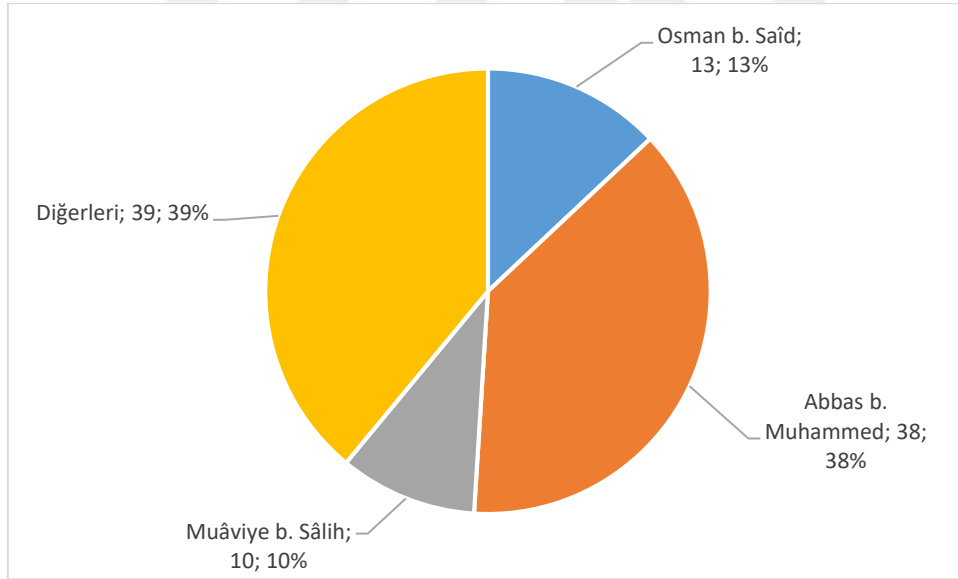
1.2.3. Yahyâ b. Maîn'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması

İbn Adî'nin mütekaddim münekkitlerle iletişimini incelediğimiz bu kısımda değineceğimiz üçüncü isim Yahyâ b. Maîn'dir. O, 1838 değerlendirmeye en fazla Yahyâ'dan aktarımda bulunmuştur. İbn Adî'nin, Yahyâ'dan bu kadar fazla değerlendirme aktarmasının iki temel sebebinden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi Yahyâ'nın, râvilerin çoğu hakkında tenkitte bulunması, dolayısıyla değerlendirme sayılarının diğer münekkitlere nazaran çok fazla olmasıdır.⁵¹² İkinci

⁵¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:448.

⁵¹² Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dil (Erbeu rasâil fi ulûmi'l-hadîs içerisinde)*, 171.

sebebe ise, yaptığı bu ricâl tenkitlerinin kendisinden sonrakilere toplu bir şekilde kayda geçirilerek ulaşmasıdır. Öğrencileri, bir kısmı günümüze kadar ulaşan ve genel olarak hocalarına sordukları soruların cevaplarını içeren eserler meydana getirmişlerdir.⁵¹³ Özellikle Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/874)'nin derlediği *Târîh*, içerdği 5414 râviyle cerh-ta'dîl edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Burada Yahyâ b. Maîn'e ait yazılı kaynakların varlığından bahsetsek de İbn Adî'nin onunla iletişim kanalını ortaya koymak için yine de sened araştırması gerçekleştireceğiz. Çünkü asıl olan İbn Adî'nin, Yahyâ'ya ait ricâl değerlendirmelerini nasıl elde ettiğine dair cevaplar ortaya koymaktır. Ancak bu araştırma Yahyâ'ya yapılan atıfların çokluğundan dolayı *el-Kâmil*'de ona ait ilk yüz aktarımı kapsayacaktır.⁵¹⁴ Her iki münekkidin iletişim ağına bakıldığında öncelikle, Şu'be ve Yahyâ el-Kattân'a göre daha muahhar dönemde yaşayan Yahyâ'nın değerlendirmelerinin iki tabaka üzerinden İbn Adî'ye ulaştığını söylemeliyiz.⁵¹⁵ Bu sebeple aşağıda iki tabakayı kapsayan grafik sunacağız.

Şekil 13: Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

Grafiğe göre incelediğimiz senedlerin % 61'inin üç râvi tarafından aktarıldığı görülmektedir. Geriye kalan % 39'luk kısım ise on üç râviden

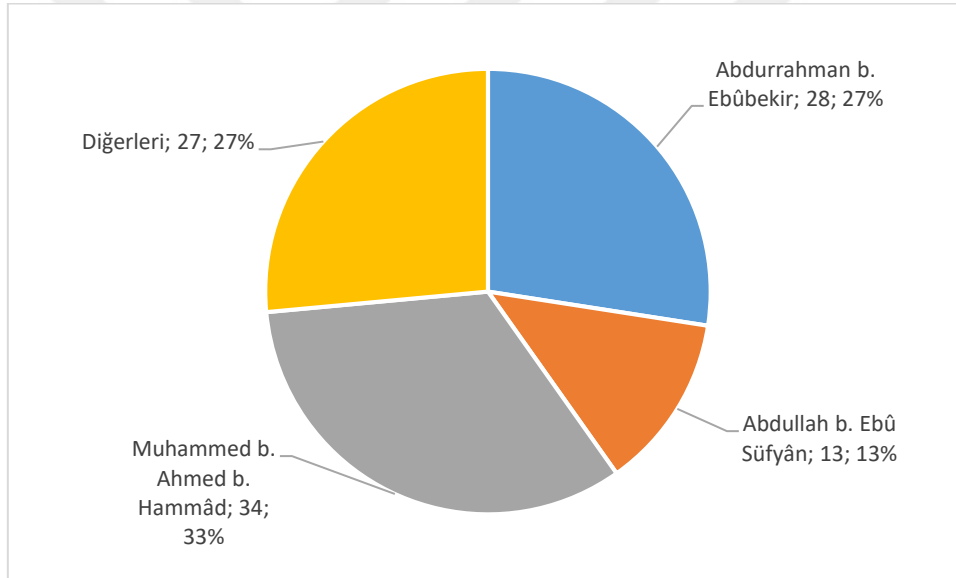
⁵¹³ Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43:257.

⁵¹⁴ Yahyâ b. Maîn-İbn Adî iletişimini tablo üzerinde görmek için bk. Ek-7.

⁵¹⁵ Ancak yer yer Yahya b. Maîn-İbn Adî iletişiminin üç nesil üzerinden gerçekleştiği de görülmektedir. Örnekler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:295-6, 349, 350, 448.

müteşekkil diğerleri başlığı altındaki öğrencilere aittir. Söz konusu üç râvinin toplam rivâyet oranlarındaki en büyük pay da % 61’le Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî’ye aittir. Dolayısıyla İbn Adî, Yahyâ b. Maîn’in tenkitlerine öğrencileri arasında en fazla Abbâs’ın nakillerinden istifadeyle ulaşmıştır. İbn Adî’nin, en çok Abbâs kanalıyla gelen bilgiyi kullanması, onun, Abbâs’a ait eserden haberdar olduğunu göstermektedir. Acaba Yahyâ’nın öğrencileri için yapılan bu grafiğin benzeri, Yahyâ’yı merkez olarak ikinci tabaka yani İbn Adî’nin hocaları tabakasına dair oluşturulduğunda yeknesak bir tablo elde edilebilir mi? Şayet İbn Adî’nin hocaları arasında da oransal olarak Abbâs kanalı hâkimse İbn Adî ve Yahyâ arasındaki bağlantının genel olarak Abbâs vasıtasıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Tespitlerimize göre Yahyâ’ya ait tenkitler, İbn Adî’ye, hocaları tabakasında on sekiz farklı kişiden ulaşmıştır. Bu tabakaya ait grafik aşağıdadır.

Şekil 14: Yahyâ’ya ait değerlendirmelerin 2. tabakadaki aktarımı

İbn Adî’nin hocaları tabakasında, Yahyâ b. Maîn’e ait değerlendirmeye ulaşmasında Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 327/938)⁵¹⁶ ve Muhammed b. Hammâd’ın⁵¹⁷ oransal olarak önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Abdullah b. Ebû Süfyân (ö. ?)’sa diğerleri başlığı altındaki isimlerle karşılaştırıldığında yüksek bir orana sahiptir. Diğer iki râvi ile karşılaştırıldığında ise ikinci planda

⁵¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:282, 347, 349, 367-368, 368, 374, 375, 380, 383-384, 384, 384, 393, 394-395, 401, 430, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 455, 463, 464, 466-467, 468, 474, 501, 506.

⁵¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:282, 341, 347, 350, 367-368, 368, 375, 377, 378, 384, 390, 393, 404, 447, 449, 451, 452, 455, 465, 466-467, 468, 473, 511.

kalmaktadır. Daha önce dile getirildiği üzere İbn Adî, burada zikredilen Yahyâ'ya ait değerlendirmelere on sekiz hocası üzerinden ulaşmaktadır. Dolayısıyla diğerleri başlığı altında on beş kişi yer almaktadır. Grafikte % 28'lik paya sahip Abdurrahman b. Ebû Bekir ve % 33'lük paya sahip olan Muhammed b. Hammâd'ın da birbirine yakın oranlara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki ismin hocalarına baktığımızda da Muhammed'in, hocası Abbâs'tan on altı, Muâviye'den ise dokuz rivâyet aktardığı görülmektedir. Bu durum yüzdelik olarak 64'e 36 şeklinde Abbâs'ın lehinedir. Abdurrahman'ın hocaları arasındaysa sadece iki isim yer almaktadır. Bunlar da Abbâs b. Muhammed ve Osman b. Saîd'dir. Burada da iki isim arasındaki oransal üstünlük % 93 gibi yüksek bir rakamla Abbâs'a aittir. Dolayısıyla İbn Adî'nin, Yahyâ'nın değerlendirmelerine birçok isim üzerinden ulaşmasıyla birlikte en önemli kaynağının Abbâs olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki veriler ışığında İbn Adî'nin, Yahyâ'ya ait ricâl değerlendirmelerini, kendisine nakleden hocalarının bu alanda eser kaleme almış oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü en fazla, işaret ettiğimiz kimselerden istifade etmiştir. Kaldı ki Yahyâ el-Kattân ile İbn Adî'nin irtibatı incelenirken, İbn Hammâd'a *Kitâbu'd-duafâ* adlı bir eserin nispet edildiği dile getirilmiştir.⁵¹⁸ Acaba Abdurrahman için de herhangi bir eser nispet edilmekte midir?

İbn Adî'nin Abdurrahman b. Ebû Bekir er-Râzî adlı hocası *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eseriyle meşhur İbn Ebû Hâtîm'dir.⁵¹⁹ İbn Adî, onun öğrencileri arasında ilk sıralarda gelmektedir.⁵²⁰ Dolayısıyla burada yapılan analizlerde çıkan sonuçlar, onların eser sahibi kimseler olduğu gerçeğiyle paralellik arz etmektedir.

Bu konuda dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da söz konusu iki tabakada incelenmiş kimselerin hoca-talebe ilişkisi esnasında kullandıkları tahammül ve edâ sîgalarının analizidir. Böylece hem İbn Adî'nin; İbn Hammâd ve İbn Ebû Hâtîm'le hem de bu iki ismin Abbâs'la var olan mülâzemetine, tahammül ve edâ sîgaları üzerinden bakmış olacağız.

Grafikte yer verildiği üzere Abbâs ve Osman'ın, Yahyâ'dan toplam rivâyet sayısı elli birdir. Her iki râvinin Yahyâ'ya herhangi bir râvi hakkında soru

⁵¹⁸ el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, 316.

⁵¹⁹ Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû*, 2:Bk. 3. dipnot,1:285.

⁵²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12:264.

sorduğuna işaret eden ibarelerin "سألت, قلت" sayısı on üçtür.⁵²¹ Bu ibareler de birinci tekil şahıs formatında söylenmiştir. Hoca talebe olan iki kesim arasında kullanılan hâkim ibareler ise hocadan talebeye doğru, bilgi aktarımına işaret eden işitme "سمعت, قيل" ibareleridir. Bunların sayısı da otuzdur.⁵²² Geriye kalan yedisi de "عن" ibaresidir. Bu ibareler bizlere Yahyâ ve iki öğrencisi arasındaki ilmî alışverişi ve onların hocalarını yakın takibini göstermektedir. Bu takip bazen daha canlı "قلت, سمعت, قيل" olmuşken bazen de ilim halkasının daha pasif bir müdavimi şeklinde gerçekleşmiştir.

İbn Hammâd ve Abdurrahman b. Bekir'in, hocaları Abbâs ve Osman arasındaki ilmî alışveriş % 86 oranında "حدث" lafzı üzerinden gerçekleşmiştir. Diğer lafızalardan dördü "عن", biri de "سمعت" ibaresidir.⁵²³ Burada zikredilen "حدث" lafzının tamamen çoğul şahıs şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda Yahyâ'ya ait rivâyetlerin akdedilen bir ilim meclisinde elde edilerek sonraki tabakaya aktarıldığını söylemeliyiz.

İbn Adî'nin, hocaları İbn Hammâd ve İbn Ebû Hâtim'le olan ilim alışverişinde kullanılan tahammül lafızlarının % 83'ü "حدثنا" lafzından oluşmaktadır. Hoca-talebe olan bu isimler arasında, dört yerde "ذكر" ibaresi geçmekte, iki yerde de "أنبأنا/أخبرنا" lafızları kullanılmaktadır.⁵²⁴ Dolayısıyla çoğul bir ifadenin hâkim lafız olması, Yahyâ'ya ait değerlendirmelerin bu tabaka içerisinde de akdedilen bir ilim meclisinde nakledildiğini göstermektedir.

1.2.4. Ahmed b. Hanbel'e Ait Değerlendirmelere Ulaşması

İbn Adî'nin, mütekaddim münekkitlere ait ricâl tenkitlerini elde etmesiyle alakalı yapılan araştırmalarda değinilecek son isim Ahmed b. Hanbel'dir. Züheyr Osman Ali Nûr, Ahmed b. Hanbel'e dair 500 değerlendirmenin İbn Adî'nin

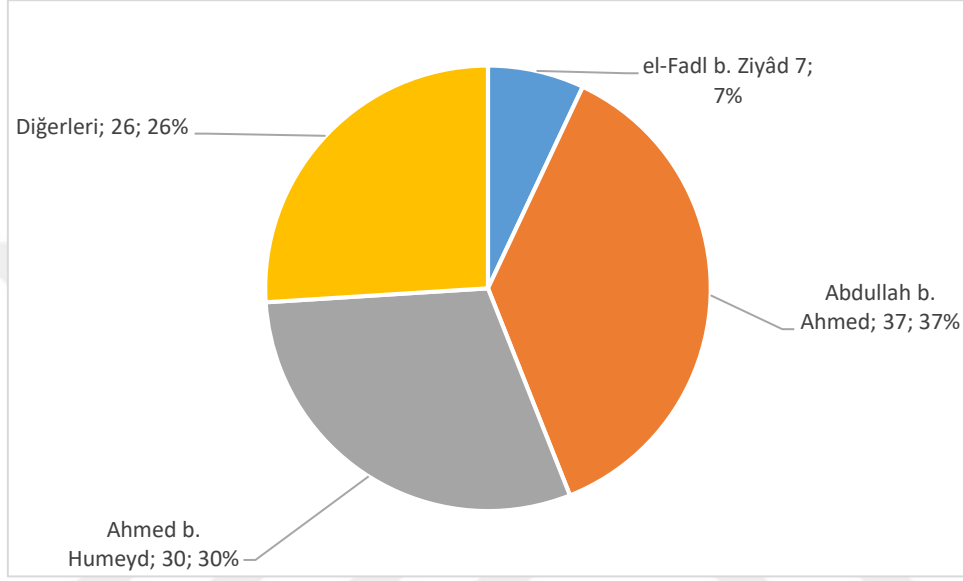
⁵²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:269, 346, 350, 352, 380, 390, 401, 417, 447, 455, 465, 468, 472.

⁵²² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:282, 341, 347, 350, 367-368, 374, 375, 378, 380, 383-384, 384, 393, 394-395, 401, 418, 430, 446, 447, 449, 451, 452, 455, 466-467, 468, 501, 511.

⁵²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:418, 447, 464, 473, 474, 501, 506.

⁵²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:350, 447, 464, 474, 501, 506.

eserinde yer aldığını dile getirmektedir.⁵²⁵ Burada yapılacak araştırma, söz konusu değerlendirmeler içerisinde tespit edilen ilk yüzü⁵²⁶ ile sınırlı tutularak elde edilecek oran üzerinden gerçekleştirilecektir. Böylelikle İbn Hanbel'in değerlendirmelerinin İbn Adî'ye hangi râviler kanalıyla ulaştığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Aşağıda sunulacak ilk grafik, İbn Hanbel'in öğrencilerinin yer aldığı tabakayı göstermektedir.

Şekil 15: Ahmed b. Hanbel'e ait değerlendirmelerin 1. tabakadaki aktarımı

Grafiğe göre Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri arasında kendisinden rivâyette bulunan iki ismin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan birisi, oğlu Abdullah diğeri de Ahmed b. Humeyd el-Müşkânî (ö. 244/858)'dir. Her ne kadar el-Fadl b. Ziyâd (ö. ?)'ın rivâyet oranı grafikte verilmiş olsa da ilk iki râviye göre onun oranı daha düşüktür. Diğerleri başlığı altındaysa yedi farklı râvi yer almaktadır. Buna göre *el-Kâmil* 'de, Ahmed'den nakledilen ilk yüz değerlendirmenin % 74'ü üç râvi, % 26'sı de sekiz râvi tarafından aktarılmıştır. Bu durumda Abdullah ve Muhammed yoğunlaşılması gereken iki isim olarak ön plana çıkmaktadır.

Üstat oğlu üstat olarak övülen Abdullah, babası Ahmed'in önde gelen talebesi, aynı zamanda *Müsned* 'i tertip eden kişidir. Bunun yanında ona *Târîh* isimli bir eser de nispet edilmektedir.⁵²⁷ Dolayısıyla onun bu ilmî şöhreti ve kendisine

⁵²⁵ Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû*, 2:1:307.

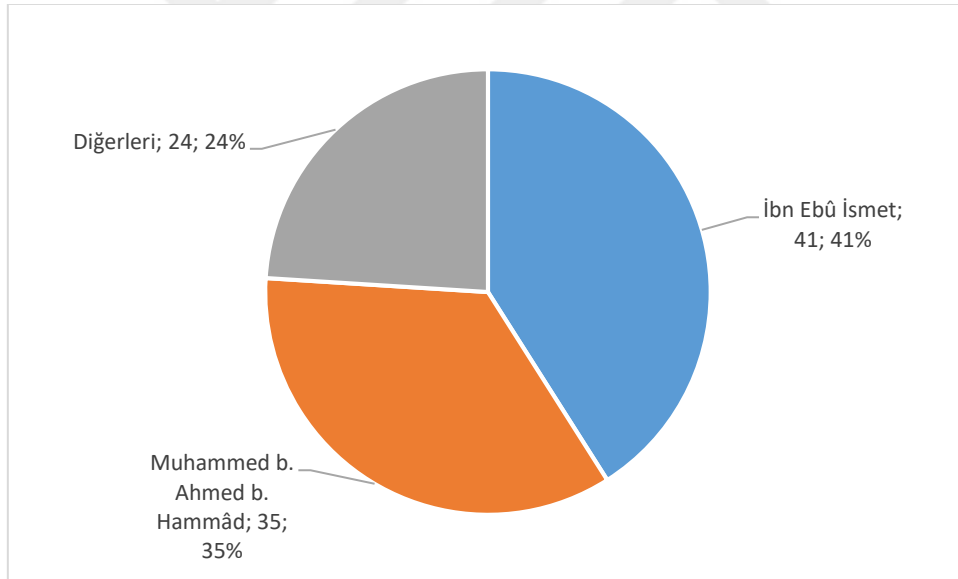
⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel-İbn Adî iletişim tablosu üzerinde görmek için bk. Ek-8.

⁵²⁷ Selahattin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1:81.

nispet edilen eserler, babasının değerlendirmelerini aktarmadaki durumunu ortaya koymaktadır.

Ahmed b. Humeyd el-Müşkânî ise, Hanbelîlere göre Ahmed b. Hanbel'in yanında uzun yıllar sohbetiyle maruf olup ondan çokça ikram ve ta'zim gören bir kimsedir. Ayrıca Ahmed'den birçok mesele hakkında rivâyette de bulunmuştur.⁵²⁸ Ölüm tarihi olarak h. 244 yılı verilmektedir.⁵²⁹ Her ne kadar ona nispet edilmiş herhangi bir esere rastlayamasak da grafikte görüldüğü üzere, Ahmed b. Hanbel'e dair değerlendirmelerinin aktarılmasında, Ahmed b. Humeyd'in önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Abdullah ve Ahmed b. Humeyd'in öğrencileri; yani İbn Adî'nin hocalarının tabakasında, Ahmed'in değerlendirmelerinin aktarım seyrinin de bir üst tabaka ile benerlik arz ettiği görülmektedir. Çünkü bu tabakada aktarılan değerlendirmelerin % 76'sını İbn Hammâd ve İbn Ebû İsmet (ö. 308/920) gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda İbn Adî'nin hocalarına dair grafik şu şeklide oluşmuştur.

Şekil 16: Ahmed b. Hanbel'e ait değerlendirmelerin 2. tabakadaki aktarımı

Muhammed b. Ahmed b. Hammâd'ın cerh-ta'dîl alanında bir esere sahip olduğu daha önce dile getirilmişti. İbn Hammâd'ın, incelediğimiz rivâyetler çerçevesinde Ahmed b. Hanbel'e ait ricâl değerlendirmelerinin biri hariç tamamının

⁵²⁸ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'la İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtu'l-hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Matbaatü's-Sünne el-Muhammediyye, t.y.), 1:39.

⁵²⁹ İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtu'l-hanâbile*, 1:40.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel vasıtasıyla nakledildine işaret etmeliyiz.⁵³⁰ Dolayısıyla İbn Adî ve İbn Hanbel iletişimde ana omurgayı İbn Hammâd-Abdullah oluşturmaktadır.

Abdülvehhâb b. Ebû İsmet el-Ukberî ise Ebû Sâlih künyesine sahip olup Bağdad'a sonradan gelmiştir. Hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte vefat tarihi olarak 308/920 yılı verilmektedir.⁵³¹ Abdülvehhâb, grafikte görüldüğü üzere kırk bir rivâyetin % 71'ine tekabül eden yirmi dokuzunu sadece tek bir râviden aktarmıştır.⁵³² O râvi de Ahmed b. Humeyd'dir. Bu durum bizlere Abdülvehhâb'ın, Ahmed'in talebesi olduğunu ve ona ait bir kaynağın elinde bulunduğunu, İbn Adî'nin de bu kaynaktan hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde istifade ettiğini göstermektedir. Ahmed b. Humeyd ve Abdülvehhâb arasındaki yaş farkının altmış dört olduğu dikkate alındığında Abdülvehhâb'a ait bir eserin varlığı daha anlaşılır hale gelmektedir. Kaldı ki Dârekutnî, el-Ukberî'nin İbn Hanbel'e ait *Kitâbu'l-ilel*'in ravisi olduğunu ifade etmektedir.⁵³³ Bu tarikte de İbn Adî-İbn Hanbel iletişimde, Ahmed b. Humeyd-İbn Ebû İsmet ikilisinin büyük bir oranı haiz olduğu görülmektedir. Şu halde yapılan araştırma ve analizler çerçevesinde İbn Adî'den Ahmed b. Hanbel'e ulaşan ricâl değerlendirmelerinde iki temel tarık ve eserin önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hanbel-İbn Adî irtibatına, tabakalar arası bilgi alışverişinde kullanılan tahammül ve edâ lafızları çerçevesinde de değinmek istiyoruz. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel ve iki öğrencisi olan oğlu Abdullah ve İbn Ebû İsmet'in bulunduğu senedler dikkate alınacaktır. Abdullah b. Ahmed'in, babasının en önde gelen öğrencisi ve râvisi olduğu daha önce dile getirilmişti. Bu müsellemler bilgiye ilaveten ikili arasındaki hoca-talebe ilişkisinin hitâbî şekli konunun daha iyi analiz edilmesine vesile olacaktır. Burada dikkat çekilmesi gereken ilk husus, Abdullah'ın babasıyla iletişimini sağlayan senedlerde yer alan tahammül sîgalarının % 67'sinin

⁵³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:320.

⁵³¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *Târîhu medîneti's-selâm ve ahhâru muhaddisihâ zikru kuttâniha'l-ulemâi min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, nşr. Beşâr Avvâd Marûf, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 12:287.

⁵³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:354, 355, 380, 390, 449, 452, 472, 560, 2:59, 76, 79, 159, 174, 201, 257, 257, 292, 306, 306, 380, 391, 439, 455, 458, 484, 521, III, 43, 43, 44.

⁵³³ Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986), 1:242.

tekil zamir barındıran ifadelerden "سألت, سمعت, حدثني, قلت لأبي" oluşmasıdır.⁵³⁴

Geriye kalan değerlendirmelerde ise "حدثنا, قال, عن, سئل" gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.⁵³⁵ Bu bilgi, Abdullah'ın babasından ilim öğrenirken daha çok aktif bir pozisyona sahip olduğunu göstermektedir.

Burada ifade edebileceğimiz bir başka çıkarım ise Abdullah'ın, başkaları tarafından babasına yöneltilen sorulara dikkat kesilmesi, ders halkasında bulunması ya da babasından duyduğu değerlendirmeleri tahkiye metodu ile aktarmasıdır. Abdullah'ın öğrencisi İbn Hammâd'ın, kendisinden rivâyette bulunurken kullandığı ibareler incelendiğinde gerçekleştirdiği otuz altı naklin, otuz ikisinde aktif hoca-pasif talebe şeklini zihinlerimize getiren "حدثنا, سمعت, حدثني" gibi lafızları kullandığı görülmektedir.⁵³⁶ Bu tarihin İbn Adî kısmında da istatistiksel veriler sistemli bir ilim meclisi okumalarına işaret etmektedir. Çünkü İbn Hammâd'dan aktarılan otuz altı rivâyetin otuz ikisinde "حدثنا, أخبرنا" lafızları kullanılmıştır.⁵³⁷

Rivâyet lafızları bağlamında değineceğimiz bir diğer isim Ahmed b. Hanbel'in diğer öğrencisi Ahmed b. Humeyd ve onun tarikinden İbn Hanbel'e dair değerlendirmeleri elde eden İbn Ebû İsmet ve İbn Adî'dir.

Ahmed b. Humeyd, rivâyet lafızları konusunda yukarıdaki grafikte de gösterildiği üzere otuz nakil esas alınarak değerlendirilecektir. O, hocası İbn Hanbel'den nakilde bulunurken zımnen iki farklı ortamdan bahsetmektedir. Buna göre on yedi değerlendirmeyi soru sormayı ifade eden "سألت, سألنا" lafızıyla aktarmıştır.⁵³⁸ Geriye kalan nakillerdeyse, doğrudan semâ ve tahdîs lafzını kullanmasından dolayı pasif bir ders halkasını andıran "حدثنا, سمعت" lafızlarının ağırlıkta olduğu görülmektedir.⁵³⁹ İbn Humeyd'in öğrencisi olan İbn Ebû İsmet'e

⁵³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:282, 355, 430, 456, 465, 468, 502, 517, 536, 541, 2:15, 17, 58, 58, 76, 76, 79, 83, 113, 113, 178, 202, 291, 529.

⁵³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:350, 355, 389, 517, 2:40, 48, 73, 202, 207, 255.

⁵³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:282 350, 355, 389, 456, 465, 468, 502, 517, 536, 541, 2:15, 17, 40, 48, 58, 59, 73, 76, 79, 83, 113, 113, 164, 202, 207, 255, 291, 330, 331, 333, 340.

⁵³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:282, 350, 354, 355, 389, 456, 465, 468, 502, 536, 541, 2:15, 17, 40, 48, 58, 58, 59, 73, 76, 79, 83, 113, 113, 164, 178, 202, 207, 255, 291, 330, 330, 333, 340.

⁵³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:273, 354, 380, 452, 560, 2:79, 159, 201, 257, 292, 306, 391, 439, 455, 458, 484, 521.

⁵³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:355, 449, 472, 2:59, 76, 174, 257, 380, 3:43, 43, 44.

baktığımızda kullanılan rivâyet lafızları, hoca tarafından metnin okunup öğrenciler tarafından dinlenildiğine işaret etmektedir. Burada kullanılan rivâyet lafızlarının tamamı "حدثنا" ibaresidir.⁵⁴⁰ Rivâyet lafızlarındaki aynı tek düzelik bir sonraki nesilden olan İbn Adî'nin hocası, İbn Ebû İsmet'ten yaptığı nakillerde de aynıdır. Burada da "حدثنا" ibaresi İbn Hanbel'den aktarılan ricâl değerlendirmelerinin kullanıldığı yegâne lafızdır.⁵⁴¹

Netice olarak İbn Hanbel'e ait ricâl değerlendirmelerinin günümüze toplu bir şekilde aktarıldığı gerçeği bir kenara konulduğunda, yaptığımız incelemelerin de vakıaya uygun bir şekilde yeknesak bir görüntü sonucunu verdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca İbn Adî, Ahmed b. Hanbel'den daha az sayıda nakilde bulunan kimseleri de eserine alarak, cerh-ta'dîl ilmine dair verilerin sonraki döneme aktarılmasında önemli bir vazife üstlenmiştir.

1.3. Değerlendirme

II/VIII. ve III/IX. asırda yaşamış münekkitlere ait değerlendirmelerin sonraki nesillere intikal serüvenini ortaya çıkarmak, dönemler arası iletişimin daha iyi anlaşılması için önemli bir çalışmadır. Böyle bir amaca matuf olarak İbn Hibbân ve İbn Adî'nin mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmelere ulaşma serüvenini konu edindiğimiz bu bölümde elde ettiğimiz bulgular şu şekildedir:

İbn Hibbân, İbn Adî'ye kıyasla mütekaddim münekkitlere daha az atıfta bulunmuştur. Aynı şekilde sened kullanmında da İbn Hibbân'ın, İbn Adî'ye göre daha geride olduğu görülmüştür. İbn Adî'ninse daha fazla atıfta bulunduğu, bunları ise senedli bir şekilde aktardığı tespit edilmiştir. Bu durum iki hususu ortaya koymaktadır. Birincisi: IV/X. asırda bilginin intikali hem senedli hem de senedsiz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Önceki dönemlerde sened kullanımının yaygınlığı dikkate alınırsa, bu dönemde sened uygulamasının yavaş yavaş terk edilmeye başlandığını söyleyebiliriz. İkincisi: Senedli ya da senedsiz IV/X. asra geldiğimizde ilk asırlarda oluşturulan cerh-ta'dîl değerlendirmeleri hacimli eserler içerisinde bir

⁵⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:273,354, 355, 380, 390, 449, 452, 472 560, 2:59, 76, 79, 159, 174, 201, 257, 257, 292, 306, 306, 380, 391, 439, 455, 458, 484, 521,3:43, 43, 44.

⁵⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:273,354, 355, 380, 390, 449, 452, 472 560, 2:59, 76, 79, 159, 174, 201, 257, 257, 292, 306, 306, 380, 391, 439, 455, 458, 484, 521,3:43, 43, 44.

araya getirilmiştir. Cerh-ta'dîle dair bir kısım eserlerin VIII/XIV. asra intkal etmediğine dair ifadeler dikkate alındığında, İbn Hibbân ve İbn Adî'nin kitapları daha da önemli hale gelmektedir.

Şu'be'ye ait ricâl değerlendirmelerinin hem İbn Hibbân hem de İbn Adî'nin eseri dikkate alındığında dağınık bir şekilde aktarıldığı görülmektedir. Bu durum Şu'be'nin eserinin imha edilmesine dair vasiyyeti ile bağdaşan bir bulgudur. Diğer münekkitler hakkındaki bulgularımız da hem bugün elimizde bir kısım eserlerin bulunması hem de onlara eser nispet edilmesi ile mutabık bir görüntü arz etmektedir. Söz konusu eserlerin intikalinde de bazı isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir.

Cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin oluştuğu tabakada hoca talebe arasında kullanılan tahammül ve edâ sîgalarında, iki taraflı aktif bir iletişimin varlığı görülmektedir. Ancak daha sonraki tabakalar arası iletişimde, cerh-ta'dîl değerlendirmelerini içeren eserlerin otorite kurduğu ve onların ilim meclislerinde okutulduğu anlaşılmaktadır. Bu durum da zamanla cerh-ta'dîl ilminin daha kollektif bir hüviyet kazandığını göstermektedir.

2. II/VIII. Asır ve IV/X. Asır Münekkitlerinin Mukayesesi

Cerh-ta'dîl ilminin geçirdiği tarihî süreç dikkate alındığında, II/VIII. ve III/IX. Asrın, temel cerh-ta'dîl eserlerinin oluşturulduğu bir dönem olarak büyük bir önemi haiz olduğu görülecektir. Bu dönemi önemli kılan bir başka husus ise, incelenen râvilerle onları değerlendiren münekkitlerin genellikle aynı dönemde yaşamasıdır. Bu muâsaratin aynı zamanda temel hadis kaynaklarının oluşturulduğu döneme denk geldiği de dile getirilmelidir. IV/X. asra geldiğimizdeyse temel hadis kaynaklarının oluşmasına bağlı olarak, muasır olunabilecek râvi sayısında ciddi bir azalmanın bulunduğu, bununla birlikte geçmiş münekkitlere ait muazzam bir cerh-ta'dîl birikiminin tevarüs edildiği görülmektedir. Bu husus merkeze alınarak, İbn Hibbân ve İbn Adî'nin ricâl hakkında verdiği hükümler, kendilerinden önceki bazı münekkitlerin değerlendirmeleri ile karşılaştırılacaktır. Böylelikle hem cerh-ta'dîl ilminin aynı râviler üzerinden dönemsel mukayesesi hem de belirli isimlerin daha özelde birbirleri ile karşılaştırılması yapılarak benzeşme ve ayrışma noktaları tespit edilemeye çalışılacaktır. Bu bağlamda mukayese yapılmak üzere mütekaddim

münekkitlerden; Şu‘be b. Haccâc, Abdullah b. el-Mübârek, Yahyâ el-Kattân ve Ali b. Medînî isimleri belirlenmiştir.

2.1. İbn Hibbân’ın Kendisinden Önceki Münekkitlerle Mukayesesi

İbn Hibbân, eserini oldukça kısa biyografilerden oluşturmuştur. Dolayısıyla onun kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelere olabildiğince az yer verdiğini söylemeliyiz. Şimdi Şu‘be’den başlamak üzere İbn Hibbân’ı kendisinden önceki münekkitlerle karşılaştıracamız.

2.1.1. İbn Hibbân-Şu‘be Mukayesesi

İbn Hibbân’ın eserinde Şu‘be’ye nispet edilen cerh-ta‘dîl değerlendirmelerinin toplamda on beş kişi hakkında olduğu görülmektedir.⁵⁴² Her iki münekkide ait ortak râvileri içeren tablo şu şekilde oluşmuştur:

Tablo 1: Şu‘be ve İbn Hibbân’ın ortak râvileri

No	Râvi Adı	İbn Hibbân’ın değerlendirmesi	Şu‘be’nin Değerlendirmesi
1	Ebân b. Ebî Ayyâş	روى عن أنس أكثر من ألف وخمس مئة حديث ما لكثير شيء منها أصل يرجع إليها	لا يحل السكوت عنه، فإنه يكذب على رسول الله، لأن أنزي أحب إلي من أن أحدث عن أبان بن أبي عياش
2	İbrâhim b. Osman el-Absî Ebû Şeybe	كان ممن كثر وهمه وفحش خطؤه حتى خرج عن حد الاحتجاج به	لا تروي عنه شيئاً فإنه مذموم، رأيته عند الحكم وفي أذنه قرط أو شنف
3	Eş’as b. Saîd es-Semmân	يروي عن الأئمة الثقات الأحاديث الموضوعات وبخاصة عن هشام بن عروة، كأنه ولع بقلب الأخبار عليه	لا تكذب على رسول الله
4	Ca‘fer b. es-Zübeyr	كان ممن غلب عليه التقشف حتى صار وهمه شبيهاً بالوضع	أصدق الناس وأكذب الناس في مسجد واحد يريد عمران بن حدير وجعفر بن الزبير
5	El-Hasan b. Ümâre	كان بلية الحسن بن عمارة أنه كان يدلّس عن الثقات ما وضع عليهم الضعفاء	ما أبالي حدثت عن الحسن بن عمارة بحديث أو زنت زنية في الإسلام

⁵⁴² İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:89, 90, 101, 101, 195, 247, 250, 274, 299, 347, 349, 2:89, 220, 220, 220, 221, 251, 252, 448, 449, 449; İbn Hibbân, *Kitâbu’l-mecrûhîn*, 1:97, 2:70.

6	Hâkim b. Cübeyr	كان غالبا في التشيع كثير الوهم فيما يروي	أخاف النار إن حدثت عنه
7	Hılâs b. Amr	منكر الحديث فيما يرويه	قال شعبة قال لي أيوب لا ترو عن خلاص شيئا
8	Hasîb b. Cahder	يروي عن الشاميين الثقات الأحاديث الموضوعات, فلما احتيج إليه أخرجت له الأرض أفلاذ كبدها	هذا يكذب
9	Amr b. Ubeyd b. Keysân	وكان عمرو بن عبيد داعية إلى الاعتزال يشتم أصاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ويكذب مع ذلك في الحديث توهمها لا تعمد	يكذب في الحديث
10	Ali b. Âsım Mevlâ Garibe bint. Muahammed	والذي عندي في أمره ترك ما انفرد به من الأخبار والاحتجاج بما وافق الثقات لأن له رحلة وسماعا وكتابة وقد يخطيء الإنسان فلا يستحق الترك وأما ما بين له من خطئه فلم يرجع فيشبه أن يكون في ذلك متوهمها	أفادني علي بن عاصم عن خالد الحذاء بأشياء سألت خالدا عنها فأنكرها
11	Kays b. Rebi‘ el-Esedî	فرأيت صدوقا مأمونا حيث كان شابا فلما كبر ساء حفظه وامتنحى بآبى سوء فكان يدخل عليه الحديث فيجيب فيه ثقة منه بآبى فلما غلب المناكير على صحيح حديثه ولم يتميز استحق مجانته عند الاحتجاج	يحيى بن سعيد القطان يتكلم في قيس بن الربيع الأسدي ووالله ماله إلى ذلك سبيل, عليك بقيس بن الربيع, جلست أنا وقيس بن الربيع في مسجد فلم يزل يقول حدثنا معاذ بن معاذ, ما أتينا شيئا بالكوفة إلا وجدنا قيسا قد سبقنا إليه وإن كنا لنسميه قيس الجوال
12	Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ el-Ensârî	كان رديء الحفظ كثير الوهم فاحش الخطأ يروي الشيء على التوهم ويحدث على الحسبان فكثير المناكير في روايته فاستحق الترك	أفادني بن أبي ليلى عن سلمة بن كهيل عن بن أبي أوفى أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يوتر بثلاث فلقيت سلمة فقال حدثني عبد الرحمن بن أوفى قلت إنما أفادني عنك عن بن أبي أوفى قال ما ذنبي إن كان يكذب علي, ما رأيت أحدا أسوأ حفظا من بن أبي ليلى

13	Yezîd er-Rakkâşî	ممن غفل عن صناعة الحديث وحفظها واشتغل بالعبادة وأسبابها حتى كان يقلب كلام الحسن فيجعل له عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم وهو لا يعلم فلما كثرت في روايته ما ليس من حديث أنس وغيره من الثقات بطل الاحتجاج به فلا تحل الرواية عنه إلا على سبيل التعجب وكان قاصا يقص بالبصرة ويبكي الناس	(قال ابن حبان) وكان شعبة يتكلم فيه بالعظام
14	Yezîd b. Süfyân Ebû'l-Mühezzim	وكان شيخا صالحا لم يكن العلم صناعته كان ممن يهمل ويخطئ فيما يروي فلما كثرت في روايته مخالفة الأثبات خرج عن حد العدالة	لو أعطاه إنسان فلسا حدث به تسعين حديثا، تركه شعبة
15	Câbir b. Yezîd el-Cu'fî	روى عنه الثوري وشعبة، وكان سبيا من أصحاب عبد الله بن سبأ وكان يقول إن عليا عليه السلام يرجع إلى الدنيا	روى أشياء لم نصبر عنها

Şu'be, on beş râviden ikisi hariç diğerlerini cerh etmektedir. Onun cerh etmediği râvilerden biri Câbir b. Yezîd el-Cu'fî, bir diğeri ise öğrencilerini kendisinden hadis almaya teşvik ettiği Kays b. Rebî' el-Esedî'dir. Öncelikle bu açıdan bakıldığında her iki dönem münekkitleri arasında râvilerin cerhine dair büyük bir benzeşmenin söz konusu olduğunu ifade etmeliyiz.

Şu'be'ye “Niçin falanca kimseleri terk ettin de Câbir'den hadis alıyorsun?” denildiğinde o, “Çünkü Câbir, sabredemediğim şeyler aktarıyor.” demektedir.⁵⁴³ Ancak onun bu ifadesi İbn Hibbân'a göre Şu'be'nin Câbir hakkında ta'dîl hükmü verdiği anlamına gelmemektedir. Aslında Şu'be, ona göre Câbir'den rivâyette bulunurken tıpkı başka muhaddislerde olduğu gibi “taaccüpten hareketle salt onları bilme, onlardan haberdar olma” amacı gütmektedir. Dolayısıyla Câbir, Şu'be'ye göre de zayıf bir râvidir.⁵⁴⁴ Bununla birlikte başka kaynaklarda yer aldığı kadarıyla Şu'be, açıkça Câbir'in ta'dîline yönelik ifadeler kullanmaktadır. Örneğin İbn Hibbân'ın da muâsırı olan İbn Adî, Şu'be'nin, Câbir hakkında “Sadûk,

⁵⁴³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:247.

⁵⁴⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:246.

karşılaşmadığı kimselerden hadis aktarmayan ve haddesenâ ve semi'tü gibi lafızlar kullandığında insanların en sikası.” olduğuna dair değerlendirmelerini aktarmaktadır.⁵⁴⁵ İbn Adî'nin aktardığı bu değerlendirmeler dikkate alındığında Şu'be'nin, Câbir'i birçok kez ta'dîl ettiği görülmektedir. İbn Hibbân, Câbir'i değerlendirirken “O, Abdullah b. Sebe (ö. ?)'nin ashâbından bir Sebeî'dir.” demektedir, hatta onun, “Ali (r.a.) dünyaya rücû edecektir.” şeklindeki ifadesini de aktarmaktadır.⁵⁴⁶

Görebildiğimiz kadarıyla İbn Hibbân'ın Câbir hakkındaki değerlendirmesinin gerekçesi, onun Abdullah b. Sebe'nin ashâbından olması ve Hz. Ali (r.a.)'nin dünyaya tekrardan döneceğine dair inancını ifade etmesidir. Dolayısıyla burada aslında yalancılık veya hadis rivâyetinde hata etmek, gafil olmak ya da vehimde bulunmak gibi hadisin rivâyet boyutuna yönelik tenkit bulunmamaktadır. Hem onun itikadına vurgu yapması hem de kendisinden rivâyette bulunanların asıl maksatlarının hadislerin bilinmesi ve ihtiva ettiği konuların farklı olmasına bağlı olduğunu dile getirmesi, bu râvideki temel problemin, bid'at ehlinde olmasıyla ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Hibbân ve Şu'be'nin, Câbir hakkında farklı düşünmesinin temel sebebinin, bid'at ehli kimselere karşı bakış açısındaki teorik farklılık olabileceğini söyleyebiliriz.

Şu'be'nin, ehl-i bid'atten olsa da yalan söylemeyen sadûk bir kimseden, hadis aldığı ve onları ta'dîl ettiği bu râvi üzerinde görülmektedir. Çünkü Câbir'in itikadî aidiyeti, Şu'be'ye kapalı kalmayacak kadar meşhurdur. Dolayısıyla onun hakkında hem sadûk hem de insanların en sikası gibi bir ifade kullanması, Şu'be'nin aradığı temel vasfın bid'at ehli olan kişinin yalandan uzak olması ve itikadî aidiyetin rivâyetin sıhhatine zarar vermemesidir. İbn Hibbân ise bu konudaki kanaatini “İnsanları bid'atine çağıran propagandist bir kimse, aynı zamanda bid'atinde kendisine ittiba edilen bir önderdir. Bunun örnekleri de Gaylân ed-Dimeşkî, Amr b. Ubeyd, Câbir el-Cu'fî'dir.” gibi ifadelerle dile getirmektedir.⁵⁴⁷ İbn Hibbân'ın bu ifadeleri, Câbir'i önder bir bid'atçi olarak nitelediğini

⁵⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:333.

⁵⁴⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:245.

⁵⁴⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:78.

göstermektedir. Dolayısıyla her iki münekkidin bid‘at ehline karşı bakış açısındaki teorik farklılık, Câbir hakkında farklı kanaatler belirtmelerine sebep olmuştur.

Yukarıda işaret edildiği üzere İbn Hibbân ve Şu‘be’nin farklı düşündüğü diğer bir isimse Kays b. Rebî‘ el-Esedî’dir. İbn Hibbân, Şu‘be’nin Kays hakkında olumlu görüşte olduğunu ve ondan hadis almaya teşvik ettiğini dile getirmektedir. Aynı şekilde o, Kays hakkında Şu‘be’den, mezkur değerlendirme dışında başka değerlendirmeler de aktarmaktadır. Bunlardan birinde onunla beraber müzakerede bulunduğu aktarılırken, bir diğerindeyse Kays’ın çokça ilim yolculuğu yaptığına işaret eden “Ku‘fe’de bir hocaya gitmeyelim ki Kays, bizden önce o hocaya uğramış olmasın.” sözü nakledilmektedir.⁵⁴⁸ Son olarak Şu‘be’nin Yahyâ el-Kattân’ı kastederek “Kays’ı tenkit ediyor, lakin yemin olsun ki onu eleştirmesi için herhangi bir gerekçesi bulunmamakta.” dediğini de aktarmaktadır.⁵⁴⁹ Netice itibarıyla İbn Hibbân’ın eserinde Şu‘be’ye dair aktardığı Kays hakkındaki bütün değerlendirmelerinin müspet olduğu ortadadır. Ayrıca onun Kays ile ilim müzakeresinde bulunduğu ve farklı zamanlarda hadis yolculuklarında karşılaştığı da görülmektedir.

İbn Hibbân’sa, “Kays hakkında imâmlarımız ihtilaf etti, bir kısmı onun hakkında olumlu fikirlere sahipken bir diğer kısmıysa aksini düşünmektedir.” diyerek ihtilafın farkında olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵⁰ O, bu problemin çözümü için muhtemelen Kays’ın gençlik ve yaşlılık dönemine ait rivâyetlerini karşılaştırmış ve onu iki farklı dönemde değerlendirmiştir. Buna göre Kays, yaşlandığında hafızası zayıflamış ve bunun bir eseri olarak rivâyetlerinde problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemlerin arka planındaysa babasına telkinde bulunan oğlu yer almaktadır. İbn Hibbân’a göre Kays’ın hadislerinde problem bulunmadığını dile getirenler, onun gençken rivâyet ettiği hadisleri esas alarak yorum yapmaktadır. Aksine hadislerinde problem bulunduğunu söyleyenler ise onun yaşlanıp oğlu tarafından telkine maruz kaldığı zaman rivâyette bulunduğu hadisleri esas almaktadır.⁵⁵¹ Bu râvi özelinde her iki münekkidin ayrışma noktası, râvinin zabt vasfına sahip olup olmamasıyla alakalıdır. Şu halde her iki münekkidin

⁵⁴⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:220.

⁵⁴⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:221.

⁵⁵⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:220.

⁵⁵¹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:222.

Kays hakkındaki görüşünü nasıl anlayabiliriz? Yani Şu‘be, ilim müzakere edecek kadar yakın olduğu Kays’ı tanımamış mıdır? Kaldı ki insanları, Kays ölmeden önce ona yetişmeleri ve ondan ilim almaları noktasında teşvik etmektedir.⁵⁵² Ya da Kays ile Şu‘be’nin arkadaşlığı gençlik yıllarında olup da Kays, Şu‘be’den sonra uzun yıllar yaşamak suretiyle, ihtilâta ahir ömründe mi maruz kalmıştır? Öte yandan İbn Hibbân, Kays’ın oğluna dair aktardığı somut bilgileri kimden almıştır? Son olarak Şu‘be’den sonra yaşayan III./IX asır münekkitleri Kays’ı nasıl değerlendirmişlerdir?

İbn Hibbân, Kays’ın 167 yılında vefat ettiğini⁵⁵³ söylerken, Safedî de vefat tarihi için 168 yılına işaret etmektedir.⁵⁵⁴ Şu‘be’nin 160 yılında vefat ettiği⁵⁵⁵ dikkate alındığında Kays’ın son zamanlarını göremediği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten Kays’ın Kûfeli olmasını,⁵⁵⁶ Şu‘be’nin de Vasıtlı olmasıyla⁵⁵⁷ beraber değerlendirecek, her iki ismin de muhtemelen vefatlarına yakın zamanlarda farklı şehirlerde yaşadıklarını söylemeliyiz. Buradan hareketle Şu‘be’nin, Kays’ı ihtilâtından ya da hafıza zayıflığından önceki dönemlerde görmesi ve onu bu şartlar altında değerlendirmesi muhtemeldir.

İbn Hibbân, Kays’ın oğlu tarafından telkine maruz bırakıldığına dair haberi, İbn Nümejr’den aktarmaktadır.⁵⁵⁸ İbn Nümejr’in kesin ifadelerine bakıldığında onun hem Kays ile hem de oğlu ile karşılaştığını anlamaktayız. Dolayısıyla İbn Nümejr olarak zikredilen râvinin en iyi ihtimalle 199 yılında vefat eden ve Zehebî tarafından hafız, sika ve imâm şeklinde nitelenen Abdullah b. Numeyr el-Hemedânî (ö. 199/814)⁵⁵⁹ olması gerekmektedir. Zehebî’nin bu isim hakkında dile getirdiği kesin ta‘dîl, İbn Nümejr’in aktardığı bilgiyi reddetmemizi veya bu konuda herhangi bir şüphe duymamızı engellemektedir.

⁵⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:159.

⁵⁵³ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:220.

⁵⁵⁴ Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefâyât*, 24:219.

⁵⁵⁵ Eslem b. Sehl er-Rezzâz el-Vâsıtî Bahşel, *Târihu Vasıt*, I (Beyrut: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1986), 1:110.

⁵⁵⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:220.

⁵⁵⁷ Bahşel, *Târihu Vasıt*, 1:109.

⁵⁵⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:222.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9:244-245.

Kays hakkında değerlendirmede bulunan III/IX. asır münekkitlerinden İbn Maîn, onun zayıf olduğuna işaret ederken,⁵⁶⁰ İbn Hanbel ise onun leyyin olduğunu⁵⁶¹ belirtmiştir. Buhârî de Kays'ı *ed-Duafâ*'sında zikretmiş,⁵⁶² Ebû Hâtîm ise onun sadûk, hadisi yazılan ancak hadisiyle ihticâc edilmeyen zayıf bir kimse olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶³ İbn Hibbân'ın akranı İbn Adî'nin, Kays hakkında Şu'be'nin görüşünün isabetli olduğunu ve rivâyetlerinin genelinde istikamet bulunduğunu ifade ettiğini görmekteyiz.⁵⁶⁴ Buna ilaveten Alâî'nin de Kays'ı muhtelit râviler arasında değerlendirdiği görülmektedir.⁵⁶⁵ Burada yaptığımız analizler aslında İbn Hibbân ve Şu'be'nin Kays hakkında farklı fikirlere sahip olsalar da birbirleri ile çelişmediklerine işaret etmektedir. Zira Şu'be ve bir kısım münekkitlerin değerlendirmeleri, Kays'ı tanıdıkları süreç ile sınırlıdır. İbn Hibbân ve diğer münekkitlerse hem Kays'ın kalan ömründeki değişim hem de rivâyetlerindeki gençlik ve ihtiyarlık ayrımı yapılmasına imkân verecek kadar geniş zamandaki tutarsızlıkları üzerine hüküm vermektedirler. Bu analizler aynı zamanda, cerh-ta'dîl ilminin dinamik ve sürece yayılan tekâmül özelliğine de işaret etmekte, herhangi bir râvi hakkında bu süreci dikkate alarak değerlendirme yapmanın daha isabetli olacağını ortaya koymaktadır.

İbn Hibbân-Şu'be karşılaştırmasında her iki münekkit tarafından râviler hakkında yapılan değerlendirmelerin ifade şekline de değineceğiz. Bu açıdan yapılan kıyas, tâbîîn dönemi ile başlayıp yaklaşık olarak IV/X. asra kadar devam eden ve râvilerin adalet, zabt ve hadisteki yetkinlikleri ile ilgili yoğun araştırma yapılan⁵⁶⁶ bir zaman dilimindeki ifade farklılıklarına ışık tutacaktır.

Şu'be'nin, râvileri değerlendirirken hem yalın bir dil kullandığı hem de yer yer anlaşılması güç teşbih ve temsillere değerlendirmelerini ifade ettiği

⁵⁶⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, nşr. Abdullah Ahmed Hasan (Dâru'l-Kalem, t.y.), 2:1:204; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî İbn Maîn, *Min kelami Yahyâ b. Maîn*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, t.y.), 1:112.

⁵⁶¹ İbn Hanbel, *Min Kelâmi'l-İmâm Ebî Abudllah b. Ahmed b. Hanbel fî ilel'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*, 90.

⁵⁶² Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, 99.

⁵⁶³ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, 7:98.

⁵⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:171.

⁵⁶⁵ Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah Alâî, *Kitâbü'l-muhtelitîn*, nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib-Ali Abdülbâsî Mezîd, 1. Bs (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996), 99-100.

⁵⁶⁶ Muhammed Mustafa A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, çev. Muhammed Enes Topgül - Muhammet İkbal Aslan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017), 21.

görülmektedir. Onun değerlendirmeleri arasında bulunan; yalan söylüyor, insanların en yalancısı, hafızası daha kötü olan birini görmedim gibi ifadeler, cerh-ta‘dîl ilminin terminolojisine uygun lafızlardır.⁵⁶⁷ Ancak “Hasan’dan rivâyette bulunmamla zina yapmam eşittir, ondan hadis aktarırsam ateşe atılmaktan korkarım, üç kuruşa yetmiş hadis uydurur, o sabredemediğim şeyler rivâyette ediyor.” gibi ifadeler de kullandığı teşbih ve temsil barındıran değerlendirmelere örnektir.⁵⁶⁸ Bize göre bu teşbihî ifadelerin kullanılmasındaki saiklerden biri, cerh-ta‘dîl ilminin henüz tam bir disiplin haline gelmemesidir. Cerh-ta‘dîl lafızlarının zaman ilerledikçe kemmiyet ve keyfiyet açısından gelişme kaydetmesi de bu duruma işaret etmektedir.⁵⁶⁹

İbn Hibbân’ın değerlendirmelerine baktığımızda ise teknik terimlerin hâkim olduğu ifadelerin bulunduğunu görmekteyiz. Bunlara örnek olarak “Vehimle rivâyette bulunmak, tedlis yapmak, teferrütte bulunmak, hata etmek, gaflete düşmek, muhalefet etmek, uydurma rivâyette bulunmak”⁵⁷⁰ gibi değerlendirmeleri zikredebiliriz. Bu karşılaştırma bizlere, Mustafa A‘zamî (ö. 1438/2017)’nin ifadesiyle hadis usulü kurallarının en katı ve tavizsiz olarak uygulandığı bu dönemin⁵⁷¹ başlarıyla ile son zamanları arasında en azından İbn Hibbân ve Şu‘be’nin değerlendirmeleri dikkate alındığında, olabildiğince fazla terimleşmenin yaşandığını göstermektedir.

İbn Hibbân-Şu‘be karşılaştırmasında değineceğimiz son konu, İbn Hibbân’ın Şu‘be’yi, el-Hasan b. Umâre’yi (ö. 153/770) değerlendirirken gafil kalmakla nitelemesi hakkındadır.⁵⁷² İbn Hibbân’ın aktardığına göre Şu‘be, el-Hasan b. Umâre hakkında “Hasan’dan rivâyette mi bulunmuşum yoksa zina mı yapmışım benim için fark etmez.” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁷³ Şu durumda el-Hasan, Şu‘be’ye göre metrûk bir kimsedir. İbn Hibbân’a göreyse, el-Hasan’ın temel problemi tedlis yapmasıdır. O, Ebân b. Ebû Ayyâş, Mûsâ b. Mutayr (ö. ?) gibi zayıf kimselerin, uydurarak sika kimselerden nakilde bulundukları rivâyetleri, rivâyette

⁵⁶⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:90, 195, 2:252.

⁵⁶⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:247, 274, 299, 2:449.

⁵⁶⁹ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, 2. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 111-112.

⁵⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:250, 274, 300, 349, 2:89, 251, 449.

⁵⁷¹ A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, 21.

⁵⁷² İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:274.

⁵⁷³ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:274.

bulunurken adı geçen zayıf kimseleri senedden düşürmek suretiyle sika kimselere yamamaktadır. Dolayısıyla el-Hasan, yaptığı tedlisle kendi rivâyet ehliyetine kast etmiştir. Şu‘be ise onun senedden zayıf râvileri düşürmesini fark etmemiş ve mutlak bir şekilde el-Hasan’ı cerh etmiştir.⁵⁷⁴ İbn Hibbân, her ne kadar Şu‘be’nin onu metrûk saymasına karşı gelse de gerçekte onun hakkındaki hükmünü net olarak eserinde dile getirmemektedir. Ancak o, *Sahîh*’inde el-Hasan’a bir atıfta bulunmaktadır. Buna göre el-Hasan’ın da bulunduğu tariki, eserine almak istemediğini çünkü bu tarikte A‘meş’in, el-Hasan’dan semâ ettiğini, el Hasan’ın da "عن" el-Minhâl’den nakilde bulunduğunu, el-Minhâl’inse "عن" Zâzân’dan aktardığını fakat Zâzân’ın, el-Berâ’dan semâ etmediğini ifade etmektedir.⁵⁷⁵ Şu durumda el-Hasan, İbn Hibbân’a göre metrûk bir kimse değildir. Şimdi her iki münekkit arasındaki ihtilafa daha yakından bakmak için hem kendilerine hem de başka isimlere ait çeşitli değerlendirmeleri zikretmek istiyoruz.

Şu‘be’nin, el-Hasan’ı, el-Hakem b. Uteybe (ö. 113/731)’den asılsız nakilde bulunduğu gerekçesiyle tenkit ettiğine dair bir ifade İbn Adî tarafından aktarılmaktadır.⁵⁷⁶ Aynı şekilde onu, insanların en yalancısı "أكذب الناس" şeklinde nitelediği de nakledilmektedir. Fakat bu ifadenin söylenme sebebi hadis uydurma olmayıp el-Hasan’ın, Hakem’e ait rivâyetlerin tamamını aktardım demesidir.⁵⁷⁷ Bu cevap Şu‘be’yi tatmin etmemiş olmalı ki onu bu şekilde ağır bir ifadeyle tenkit etmiştir.

Fellâs’ın, el-Hasan’ı değerlendirirken sadûk, sâlih, çokça hata yapan ve aşırı vehme sahip bir kimse olup metrûktur dediği nakledilmektedir.⁵⁷⁸

İbnü’l-Medîni’nin, onu zayıf gördüğü ve bu sebeple hadislerinin yazılamayacağına dair bir değerlendirme yaptığı aktarılmıştır.⁵⁷⁹ Ayrıca, onun hakkında hükme varmak için Şu‘be’ye ihtiyaç duymadığını ifade edince, muhatabı onun galatta bulunup bulunmadığını sormuş, Ali de “Ne galatı, o hadis uyduruyor.” demiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:274.

⁵⁷⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, 7:385.

⁵⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:94.

⁵⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:96.

⁵⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:98.

⁵⁷⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:97.

⁵⁸⁰ Zehebî, *Mîzân*, 1:514.

İbn Hanbel, onun metrûk olduğunu ifade etmiş, bid'atçı olup olmadığı sorulunca da aktardığı rivâyetlerin mevzu olduğunu, bu sebeple hadislerinin yazılamayacağını dile getirmiştir.⁵⁸¹

İbn Adî, el-Hasan'la ilgili yaptığı değerlendirmeler sonucunda, onun doğruluktansa zayıflığa yakın olduğuna "وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق" işaret etmektedir. Çünkü ona göre el-Hasan çokça hata yapan ve çokça vehimde bulunan bir kimsedir. İbn Adî'nin bu ifadeleri, Fellâs'tan iktibas yaparak kullandığı görülmektedir. Hatta İbn Adî, Şu'be'nin, el-Hasan'ı, el-Hakem'den rivâyetinde inkâr etmesine işaret etmekle birlikte el-Hasan hakkındaki hükmünü ortaya koymaktadır.⁵⁸²

Burada son olarak İbn Hibbân'ın, el-Hasan'ı tedlisle itham etmesine değinmek istiyoruz. Yaptığımız incelemeye göre onun müdellis olduğuna dair iddia, müdellis râvileri ihtiva eden eserlerden sadece İbn Hacer'in kitabında kendisine yer bulmuştur.⁵⁸³ İbn Hacer de yalnızca İbn Hibbân'ın değerlendirmesini aktarmakla yetinmiştir.⁵⁸⁴

Sonuç olarak, Şu'be'nin, el-Hasan'ı metrûk bir kimse olarak nitelemesi kendisinden sonraki birçok münekkit tarafından dile getirilmiştir. İbn Hibbân'ın Şu'be'ye ait yalnızca bir değerlendirme aktarması ve bunun da müfesser olmaması –başka kaynaklardaki ifadeler göz ardı edilerek- onu gafil kalmakla itham etmesi ve dolayısıyla el-Hasan'ı metrûk sayması sebebiyle eleştirmesi doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmemelidir. Kaldı ki Şu'be, müfesser bir ifade kullanmamış ya da kullanma ihtiyacı hissetmemiş veya kullansa da aktarılmamış olabilir. Ayrıca el-Hasan'ın müdellis olduğuna dair değerlendirmede de İbn Hibbân'ın tam olarak kabul gördüğü söylenemez.

⁵⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:97.

⁵⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:115.

⁵⁸³ Şu eserlerde el-Hasan b. Umâre taranmış ancak bulunamamıştır: Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahîm b. el-İrâkî, *Kitâbü'l-müdellisîn*, nşr. Rifat Fevzî Abdülmuttalib & Nâfiz Hüseyin Hammâd, 1. Bs (Dâru'l-Vefâ, 1415/1995); Ebû'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhîm b. Muhammed Sıbt İbn'ül-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, nşr. Yahyâ Şefik, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986); Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebûbekr Suyûtî, *Kitâbu esmâi'l-müdellisîn*, nşr. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr, 1. Bs (Beyrut, 1412/1992).

⁵⁸⁴ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, nşr. Âsım b. Abdillâh Karyûtî (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1983/1403), 53.

Netice olarak İbn Hibbân'ın, zayıf bir kimse şeklinde nitelendirdiği isimlerle, Şu'be'den aynı isimler hakkında aktarılan değerlendirmelerin genel hatlarıyla benzeştiği görülmektedir. İbn Hibbân'ın Şu'be'den geç dönemde yaşaması, râvilerdeki değişim sürecini izleme ve kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan değerlendirmeleri kullanmasına imkân tanımıştır. Bu durum ona hem analiz yapma hem de herhangi bir râvideki değişimi tespit etme imkânı sunmuştur.

2.1.2. İbn Hibbân-Yahyâ el-Kattân Mukayesesi

İbn Hibbân'ın eserinde Yahyâ el-Kattân'a nispet edilen değerlendirmeler, toplamda otuz sekiz râvi hakkındadır.⁵⁸⁵ Söz konusu râviler hakkındaki aktarımların çoğunluğu, Yahyâ'nın herhangi bir râviyi terk etme, ondan razı olmama, rivâyette bulunma veya bulunmama gibi nakillerden oluşmaktadır. Her iki münekkide ait ortak râvilerden oluşan tablo şu şekildedir:

Tablo 2: Yahyâ el-Kattân ve İbn Hibbân'ın ortak râvileri

No	Râvi Adı	İbn Hibbân'ın Değerlendirmesi	Yahyâ el-Kattân'ın Değerlendirmesi
1	el-Eclah b. Abdullah el-Kindî	كان لا يدرك ما يقول يجعل أبا سفيان أبا الزبير ويقلب الأسماء	ما كان الأجلح يفصل بين علي بن الحسين وبين الحسين بن علي
2	İbrâhim b. Muhammed el-Eslemî	يرى القدر ويذهب إلى كلام جهم ويكذب مع ذلك في الحديث	لم يُترك إبراهيم بن أبي يحيى للقدر إنما ترك للكذب
3	el-Haccâc b. Ertât	كان الحجاج مدلسا عمن رآه وعمن لم يره وكان يقول إذا حدثتني أنت بشيء عن شيخ لم أبال أن أرويه عن ذلك الشيخ وكان يروي عن أقوام لم يره	تركه، كان يحيى بن سعيد لا يحدث عن الحجاج بن أوطاة، لم يسمع الحجاج بن أوطاة من الشعبي إلا حديثا واحدا
4	İsa b. Ebû İsa el-Hannât	كان سيء الفهم والحفظ كثير الوهم فاحش الخطأ استحق الترك لكثيرته	ذكر عيسى الحنات فلم يرضه وذكر حفظا سيئا

⁵⁸⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102, 102, 121, 142, 197, 198, 210, 211, 222, 257, 269, 271, 325, 332, 349, 350, 436, 450, 468, 475, 2:13, 35, 70, 78, 98, 164, 220, 237, 241, 246, 255, 298, 343, 369, 399, 463, 474, 474 al-Mektebetü's-Sâmile'de, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî hakkında İbnu'l-Kattân'a ait bir değerlendirme bulunmakta ancak söz konusu değerlendirme üç farklı nüshada aranmış olmasına rağmen bulunamamıştır.

5	Mehdî b. Hilâl	كان ممن يروي الموضوعات عن الأثبات والمعضلات عن الثقات حتى خرج عن حد الاحتجاج به بحال	لا تأتة فإنه كذاب
6	Mûsâ b. Dihkân	كان صدوقا ثم اختلط بأخرة حتى كان لا يدري ما يحجث به فوقع المناكير في أحاديثه عند اختلاطه	أفسدوه بأخرة
7	Mücâlîd b. Saîd b. Ümeyr el-Hemdânî	كان رديء الحفظ يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل لا يجوز الإحتجاج به	لو شئت أن يجعلها إلي مجالد كلها عن الشعبي عن مسروق عن عبد الله فعل
8	es-Sirrî b. İsmâîl el-Hemdânî	كان يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل	استبان لي كذبه في مجلس واحد
9	Sâlih b. Ebû'l-Ahdar	اختلط عليه ما سمع من الزهري بما وجد عنده مكتوبا فلم يكن يميز هذا من ذاك	لكان خيرا ولكنه سمع وعرض ووجد شيئا مكتوبا فقال لا أدري هذا من هذا
10	es-Salt b. Dînâr el-Ezđî	ممن يشتم أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ويغض علي بن أبي طالب وينال منه ومن أهل بيته على كثرة المناكير في روايته	يحيى بن سعيد يقول ذهبت أنا وعوف إلى الصلت بن دينار فذكر الصلت عليا فقال منه فقال له عوف مالك يا أبا شعيب؟ لا رفع الله صرعنك، كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن الصلت بن دينار
11	Osman b. Sa'd el-Kâtib	كان ممن لا يميز شيخه من شيخ غيره ويحدث بما لا يدري ويجيب فيما يسأل فلا يجوز الاحتجاج به	ذكر له عثمان بن سعد الكاتب فجعل يعجب من الرواية عنه، سمعته يوما يقول حدثني عبيد بن عمير فوصفه فإذا هو عبد الله بن عبيد بن عمير
12	Abdurrahman b. Abdullah b. Utbe el-Hüzelî el-Mes'ûdî	صدوقا إلا أنه اختلط في آخر عمره اختلاطا شديدا حتى ذهب عقله وكان يحدث بما يجيئه فحمل فاختلف حديثه القديم بحديثه الأخير ولم يتميز فاستحق الترك	رأيت المسعودي سنة رآه عبد الرحمن فلم أكلمه
13	Ağleb b. Temîn es-Sa'dî	يروى المناكير عن المشاهير وكان ينتقص علي بن أبي طالب	تركه يحيى القطان

14	el-Ahves b. Hâkim eş-Şâmî	أما حديثه الأول فهو أصل صحيح وأما الخبر الآخر في وهب وغيلان فلا أصل له	تركه
15	Ali b. Zeyd b. Abdullah	كان شيخا جليلا وكان يهتم في الأخبار ويخطئ في الآثار حتى كثر ذلك في أخباره وتبين فيها المناكير التي يرويها عن المشاهير فاستحق ترك الاحتجاج به	كان يحيى بن سعيد يتفي الحديث من علي بن زيد بن جدعان
16	Amr b. Ubeyd	كان عمرو بن عبید داعية إلى الاعتزال يشتم أصاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ويكذب مع ذلك في الحديث توهم لا تعمد	كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن عمرو بن عبید
17	Bâzâm Ebû Sâlih	يحدث عن ابن عباس ولم يسمع منه	تركه يحيى القطان
18	Bahr b. Merrâr es-Sekafî	اختلف بأخرة حتى كان لا يدري ما يحدث فاختلط حديثه الأخير القديم ولم يتميز	تركه يحيى القطان
19	Bişr b. Harb en- Nedeбі	İbn Hibbân, sarîh görüş belirtmemiş ancak kitabına almakla mecruh bir kimse olduğunu ortaya koymuştur.	تركه يحيى القطان
20	Cüveybir b. Saîd	يروي عن الضحاك أشياء مقلوبة	قال يحيى بن سعيد القطان كنت أعرفه بحديثين ثم أخرج هذه الأحاديث وضعفه جدا، كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن جويبر بن سعيد
21	Ebân b. Abdullah el-Becelî	كان ممن فحش خطؤه وانفرد بالمناكير	ما سمعت يحيى بن سعيد القطان يحدث عنه بشيء قط
22	Hanzala b. Ubeydullah es- Sedûsî	اختلف بأخرة حتى كان لا يدري ما يحدث فاختلط حديثه القديم بحديثه الأخير	تركه يحيى القطان
23	Harâm b. Osman el-Ensârî	كان غالبا في التشيع منكر الحديث فيما يروي يقلب لأسانيد ويرفع المراسيل	قلت لحرام بن عثمان عبد الرحمان بن جابر ومحمد بن جابر وأبو عتيق هم واحد قال إن شئت جعلتهم عشرة
24	Hasîb b. Cahder	يروي عن الشاميين الثقات الأحاديث الموضوعات كان عنده	تركه يحيى القطان

		ثلاثة عشر حديثاً فقط فلما احتيج إليه أخرجت له الأرض أفلاذ كبدها	
25	Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî	كان خصيف شيخنا صالحاً فقيهاً عابداً إلا أنه كان يخطيء كثيراً فيما يروي وينفرد عن المشاهير بما لا يتابع عليه وهو صدوق في روايته إلا أن الإنصاف في أمره قبول ما وافق الثقات من الروايات وترك ما لم يتابع عليه وإن كان له مدخل في الثقات وهو ممن أئتمن الله	كنا تلك الأيام نجتنب حديث خصيف
26	İsmâil b. Müslim el-Mekkî	ضعيف	كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن إسماعيل المكي
27	İshâk b. Es-Sabâh	كثير الوهم فاحش الخطأ	اسكت ويلك
28	Sâlim b. Ebû Hafsa	يقلب الأخبار ويهم في الروايات	كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن سالم بن أبي حفصة
29	Ubeyde b. Muattib ed-Dabbî	كان ممن اختلط بأخرة حتى جعل يحدث بالأشياء المقلوبة عن أقوام أئمة ولم يتميز حديثه القديم من حديثه الجديد فبطل الاحتجاج به	كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن عبدة الضبي
30	Ureyf b. Dirhem el-Cemmâl	منكر الحديث على قلته لا يعجبني الاحتجاج به إذا انفرد	يسأل عن حديث عريف بن درهم فيمنع به
31	Kays b. Rebî' el-Esedî	فرأيت صدوقاً مأموناً حيث كان شاباً فلما كبر ساء حفظه وامتنحى بآبئ سوء فكان يدخل عليه الحديث فيجيب فيه ثقة منه بآبئه فلما غلب المناكير على صحيح حديثه ولم يتميز استحق مجانبته عند الاحتجاج	تركه يحيى القطان، كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن قيس بن الربيع
32	Leys b. Ebû Süleym b. Zenim el-Leysî	كان من العباد ولكن اختلط في آخر عمره حتى كان لا يدري ما يحدث به فكان يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل ويأتي عن الثقات بما ليس من أحاديثهم كل ذلك كان منه في اختلاطه	تركه يحيى القطان، كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن ليث

33	Muhammed b. Amr el-Vâkıfî	ممن ينفرد بالمناكير عن المشاهير يعتبر بحديثه من غير احتجاج به	فلم يرضه
34	Muhammed b. Ubeydullah el-Azremî	كان صدوقا إلا أن كتبه ذهبت وكان رديء الحفظ فجعل يحدث من حفظه ويهم فكثير المناكير في روايته	تركه يحيى القطان, كان يحيى وعبد الرحمن لا يحدثان عن محمد بن عبيد الله
35	Mûsâ b. Ubeyde b. Raşîd er-Rabezî	كان من خيار عباد الله نسكا وفضلا وعبادة وصلاحا إلا أنه غفل عن الإتقان في الحفظ حتى يأتي بالشيء الذي لا أصل له متوهما ويروي عن الثقات ما ليس من حديث الأثبات من غير تعمد له فبطل الاحتجاج به من جهة النقل وإن كان فاضلا في نفسه	فلم يرض موسى
36	en-Nehhâs b. Kahm	كان ممن يروي المناكير عن المشاهير ويخالف الثقات في الروايات لا يجوز الاحتجاج به	تركت حديثه
37	Yahyâ b. Ebû Hayye el-Kelbî	كان ممن يدلّس عن الثقات ما سمع من الضعفاء فالتزق به المناكير التي يرويها عن المشاهير	وهاه
38	Yahyâ b. Ubeydullah et-Teymî	يروي عن أبيه ما لا أصل له, كان يسيء الصلاة	كان يحدث عن يحيى ثم تركه, كان روى عنه ثم ترك الرواية عنه

Tabloda yer alan râviler hakkında İbn Hibbân ve Yahyâ el-Kattân'ın râvilerin cerhine dair kanaatlerinin örtüştüğü görülmektedir. Yani her iki münekkît tabloda yer alan râvilerin cerh edilmeleri noktasında hemfikirdir. Aynı şekilde her iki münekkîdin cerh gerekçelerinde de bir isim hariç mutabık olduğu görülmektedir. Şimdi tabloya daha yakından bakmak suretiyle mukayesemizi derinleştirmek istiyoruz.

Tabloda Yahyâ el-Kattân'a dair aktarılan râvî değerlendirmesi ya da râviler hakkında sahip olduğu iddia olunan kanaatlerin bir kısmının müfesser büyük bir kısmınınsa gayr-ı müfesser olduğu görülmektedir. Haklarında Yahyâ el-Kattân tarafından müfesser cerh ifadeleri zikredilen isimlerin (1-11) toplam sayısı on birdir. İbn Hibbân ve Yahyâ el-Kattân'ın bu isimlerden es-Sirrî b. İsmâil el-Hemdânî (ö. 141-151/758-767) hariç diğerlerinde aynı cerh gerekçelerine sahip

oldukları görülmektedir. Yahyâ, es-Sirrî'nin yalanını tespit ettiğini dile getirirken İbn Hibbân'ın, onun senedleri kalb, mürselleri de ref ettiğini dile getirmektedir. Ayrıca İbnü'l-Mübârek ve Yezîd b. Harûn'un da ondan nakilde bulunduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁸⁶ Bununla birlikte İbn Hibbân, İbnü'l-Mübârek'ten tavsiye isteyen birine es-Sirrî b. İsmâîl'den rivâyette bulunmamasını öğütlediğini de aktarmaktadır.⁵⁸⁷ Bununla birlikte ona göre, es-Sirrî'nin adalet mi yoksa zabt açısından mı cerhe konu olduğunu ortaya koymamızı sağlayacak herhangi bir açıklama sunmamaktadır. İbn Adî'nin eserine baktığımızdaysa mütekaddim münekkitler tarafından es-Sirrî'ye yöneltilen tenkitlerin herhangi bir sebep ortaya koymaktan uzak olduğu görülmektedir. Ancak onun yalancılığı hakkında da yalnızca Yahyâ el-Kattân'ın görüşü zikredilmektedir.⁵⁸⁸ Şu durumda İbn Hibbân'ın yaptığı değerlendirme, durum tespitinden ibaret olup Yahyâ el-Kattân'ın görüşü ile paralellik arz etmesi veya zabt kusuru şeklinde değerlendirilmesi mümkündür. Bize göre her iki münekkidin farklı düşünmesindeki temel etkense, Yahyâ'nın ilgili râviyi daha yakından tanınması, İbn Hibbân'ın ise ona rivâyetleri ve hakkında dile getirilen değerlendirmeler üzerinden ulaşmasıdır.

İbn Hibbân'ın eseri çerçevesinde oluşturduğumuz tabloda yer alan isimlerden yirmi altısı hakkında Yahyâ el-Kattân'ın müfesser bir ifadesi yer almamaktadır. Bu râviler hakkında kullanılan ifadelerden, onun bazı isimlerden razı olmaması ve bir kısmını da terk etmesi ön plana çıkmaktadır. İbn Hibbân, bu ifadelerden bir kısmını ya Yahyâ el-Kattân'dan ya da öğrencilerinden aktarmaktadır. Bu duruma örnek olarak İsa b. Ebû İsa, Mûsâ b. Ubeyde er-Rabezî ve Muhammed b. Amr (ö. ?), Nehhâs b. Kahm (ö. ?)'ı gösterebiliriz.⁵⁸⁹ Ancak Yahyâ'nın kanaati olarak aktarılan değerlendirmelerin bir kısmının da İbn Hibbân tarafından muallak bir şekilde eserinde yer aldığı görülmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Yahyâ tarafından terk edildiğine dair haber bulunan râvilerden dördü hakkındaki nakil, öğrencisi Fellâs tarafından nakledilmektedir.⁵⁹⁰ Aralarındaki hoca-talebe ilişkisi dikkate alındığında Amr'ın, Yahyâ'nın terk ettiği râviler hakkındaki kanaatinin mahiyeti noktasında herhangi bir problem yaşamadığını

⁵⁸⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:450.

⁵⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:451.

⁵⁸⁸ Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:536-537.

⁵⁸⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:98, 241, 298, 399.

⁵⁹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:197, 436, 2:474, 474.

ancak bunu aktarma ihtiyacı da hissetmediğini söyleyebiliriz. Şu durumda şöyle bir soru zihinlere gelmektedir: İbn Hibbân'ın muallak bir şekilde aktardığı Yahyâ'nın ilgili râvileri terk ettiğine dair ifadelerini müfesser hale getirebilir miyiz? Acaba Yahyâ, bu râviler hakkında gerçekten onları terk ettiğine dair müfesser bir değerlendirme yapmış mıdır? Şayet böyle ise bu durumda İbn Hibbân'ın söz konusu râviler hakkında, Yahyâ'dan aktarılan değerlendirmelerden elde ettiği bir çıkarım sonucu, terk etti ifadesini kullanmış olabileceğini düşünebiliriz. Bu sorunun cevabını bulamadığımızdaysa, Yahyâ'nın söz konusu râvileri bizzat kendi kanaatini ortaya koyacak şekilde niçin terk ettiğine dair soru işaretlerini de giderme imkânımızın bulunmadığına dikkat çekmeliyiz.

İbn Hibbân tarafından “Yahyâ onları terk etti” şeklinde nitelenen isimler hakkında, bizzat Yahyâ'ya dair müfesser ifadelerin muhtelif kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Buna göre o, Bahr b. Merrâr (ö. ?), İsmâil b. Müslim el-Mekkî (ö. ?), Hanzala b. Abdullah (ö. ?) gibi kimseleri muhtelit olmalarından dolayı tenkit ederken,⁵⁹¹ Hasîb b. Cahder (ö. 146/763)'in de yalancı olduğunu⁵⁹² dile getirmektedir. Buna ilaveten Bâzâm Ebû Sâlih (ö. 111-120/729-737) hakkında ise diğer kaynaklar, İbn Hibbân'ın aksine onun, Yahyâ el-Kattân tarafından terk edildiğine yönelik herhangi bir ifade aktarmamaktadır. Hatta Yahyâ'nın “Ashâbımızdan ne Bâzam'ı terk edeni bilirim ne de onun hakkında konuşanı.”⁵⁹³ diyerek İbn Hibbân'ın iddia ettiği terk etmeyi yalanlamış olmaktadır.

İbn Hibbân'ın yaptığı değerlendirmelere baktığımızdaysa, râvilerin durumunu ortaya koymada olabildiğince fazla malumat verdiği görülmektedir. Bu duruma örnek olmak üzere Yahyâ'nın razı olmadığına dair nakiller bulunan isimler hakkındaki değerlendirmelerini zikredebiliriz. Örneğin o, İsa b. Ebû İsa el-Hannât'ı değerlendirirken “O, hıfzı ve fehmi kötü birisiydi, hataları çoktu, bu sebepten dolayı terk edilmeyi hak etti.”⁵⁹⁴ şeklinde ifadeler kullanmaktadır.

Konuya dair bir başka örnek ise Mûsâ b. Ubeyde'dir. İbadeti ve fazileti ile meşhur olan bu râvi, kabrinden güzel kokuların gelmesiyle de bilinmektedir. Cerhta'dıl açısından ise İbn Hibbân'a göre sahip olduğu meziyetler, gaflete düşüp hadis

⁵⁹¹ Buhârî, *Kitâbu't-târîhu'l-kebîr*, 2:126; Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, 2:66; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 2:198.

⁵⁹² İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, 2:2:76.

⁵⁹³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 2:432.

⁵⁹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:98.

ilminde mutkin olmasının önüne geçmiş, öyleki tevehhüm eseri aslı olmayan rivâyetler nakletmiştir. Aynı şekilde yine kasıt taşımaksızın sika kimselerden, hafızası sağlam kimselerin sahip olmadığı rivâyetleri bulunmaktadır. Netice olarak ona göre her ne kadar fazilet sahibi olsa da ihticâca elverişli bir kişi değildir.⁵⁹⁵ İbn Hibbân'ın, râviler hakkında değerlendirme yaparken yeterince açıklamada bulunduğunu dile getirsek de Bâzâm⁵⁹⁶ ve Cüveybir b. Saîd (ö. 141-151/758-767)⁵⁹⁷ hakkında herhangi bir ifade kullanmadığını da belirtmeliyiz. Ancak eserinin isminden hareketle her iki râvinin de İbn Hibbân'a göre mecrûh kabul edildiğine dikkat çekmeliyiz.

İbn Hibbân-Yahyâ el-Kattân karşılaştırmasında değinmek istediğimiz bir başka konu da ihtilâttır. İbn Hibbân'ın, Yahyâ'dan daha fazla kimse hakkında ihtilât hükmü verdiği görülmektedir. Çünkü İbn Hibbân'ın, ortak râvilerden yalnızca biri hakkında Yahyâ el-Kattân'ın ihtilât hükmünü verdiğini aktarmaktadır.⁵⁹⁸ Buna karşın kendisi, yedi râvinin muhtelit olduğunu⁵⁹⁹ ifade etmektedir. Ancak İbn Hibbân'ın muhtelit olarak nitelediği isimlerden bir kısmının, farklı kaynaklarda Yahyâ tarafından da muhtelit şeklinde nitelendiği yer almaktadır.⁶⁰⁰ İbn Hibbân, her nedense Yahyâ'nın bu değerlendirmelerini eserine almamış ve yalnızca "Yahyâ onu terk etti." demek suretiyle, Yahyâ'ya göre haklarındaki hükmü ifade etmekle yetinmiştir. İbn Hibbân'ın muhtelit olarak nitelediği diğer iki kişi olan Abdurrahman b. Abdullah (ö. ?), İbn Sa'd'ın eserinde de muhtelit olarak yer almaktayken⁶⁰¹, Leys b. Ebî Süleym b. Zenim (ö. 138/755)'e dair iddia İsa b. Yûnus es-Sebî (ö. 187/802)'nin değerlendirmesi olarak bizzat *el-Mecrûhîn*'de⁶⁰² dile getirilmektedir. Bu râvilerden Abdurrahman, Yahyâ'nın karşılaştığı ancak konuşmaktan imtina ettiği bir kimsedir.⁶⁰³ Yahyâ'nın ihtilâta dair değerlendirmelerini aktarmaktan ziyade, onları terk etmesine yönelik bir ifade kullanan İbn Hibbân, ya ihtilâta dair Yahyâ'nın değerlendirmesine ulaşamamış

⁵⁹⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:241.

⁵⁹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:210.

⁵⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:257.

⁵⁹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:246.

⁵⁹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:221-222, 325, 468, 2:13, 164, 237, 246.

⁶⁰⁰ Buhârî, *Kitâbu't-târîhu'l-kebîr*, 2:126; Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr*, 2:66.

⁶⁰¹ İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 8:486.

⁶⁰² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:237.

⁶⁰³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:13.

veya Yahyâ'nın kendi indindeki otoritesinden dolayı sadece onlardan rivâyette bulunmamasını zikretmekle yetinmiştir. Sonuçta IV/X. yüzyıl cerh-ta'dîl geleneğinde, Yahyâ gibi otorite olarak kabul gören kimselerin, herhangi bir râviden rivâyeti veya rivâyetini terk etmesinin de bir cerh-ta'dîl uygulaması olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.

Yahyâ el-Kattân ve akranları, cerh-ta'dîl ilmini sistemleştiren ve bu alanda genel kıstaslar koyan kimselerdir.⁶⁰⁴ Ricâl tenkidinde otorite olan bu kimselerin, teşeddüt ve tesâhül açısından tasnifi dikkate alındığında, Yahyâ'nın müteşeddît bir münekkit olarak tanıtıldığı görülmektedir.⁶⁰⁵ Müteşeddît münekkitlerin râvileri değerlendirmesine karşı Zehebî, ihtiyatlı olmayı tavsiye etmektedir. Şayet bu kimseler herhangi bir şahsı tevsik ederlerse görüşleri doğrudan kabul edilmelidir. Ancak onların cerh ettiği râvi, başkaları tarafından da cerh edilir ve onun hakkında herhangi bir uzman münekkitten tevsik bulunmazsa, yaptıkları cerh dikkate alınır. Şayet otorite olan kimselerden birinin tevsiki söz konusu ise müteşeddît kimselerin ancak müfesser cerhi kabul edilir.⁶⁰⁶ Şu durumda Yahyâ el-Kattân'ın en azından müfesser olmayan değerlendirmeleri, ihtiyatlı davranmayı gerektirmektedir. Ancak İbn Hibbân'ın, râvilerin kusurlarını ortaya koyması, bu açıdan bakıldığında Yahyâ el-Kattân'ın, cerh-ta'dîl ilminde otorite sayılmasını bir kenara koyacak olursak, onun müfesser olmayan cerhlerinin mahiyeti hakkında akıl yürütmemize fayda sağlayacaktır. Bu faydanın bir adım ötesi de Yahyâ el-Kattân'a ait söz konusu değerlendirmelerin –Zehebî'nin ifadeleri çerçevesinde- kabulünün gerçekleşmesine katkı sağlamasıdır. Bir diğer ifadeyle, IV/X. yüzyılda yaşamış olan münekkit, yapmış olduğu çalışmalarla, kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan değerlendirmelerin arka plandaki sebeplerine ulaşarak ya da onları temellendirerek cerh-ta'dîl ilminin genişlemesine, dinamizmine ve tutarlılığına katkı sağlamış olmaktadır.

⁶⁰⁴ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 116, 126.

⁶⁰⁵ Zehebî, *el-Mûkızâ*, 83.

⁶⁰⁶ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dil (Erbeu rasâil fi ulûmi'l-hadîs içerisinde)*, 172.

2.1.3. İbn Hibbân-Abdullah b. Mübârek Mukayesesi

Tespitlerimize göre İbn Hibbân'ın eserinde İbnü'l-Mübârek'e nispet edilen değerlendirmeler yedi râvi hakkındadır.⁶⁰⁷ Şu'be ve Yahyâ el-Kattân'dan aktarılan değerlendirmeler dikkate alındığında bu sayının çok az olduğu görülmektedir. Öncelikle İbn Hibbân ve İbnü'l-Mübârek'in değerlendirdiği ortak râvilerden oluşan tabloyu vereceğiz. Sonrasında ise her iki münekkidi çeşitli açılardan karşılaştıracğız.

Tablo 3: İbnü'l-Mübârek ve İbn Hibbân'ın ortak râvileri

No	Râvinin Adı	İbn Hibbân'ın Değerlendirmesi	İbnü'l-Mübârek'in Değerlendirmesi
1	el-Cerrâh b. Minhâl el-Cezerî	كان أبو العطف رجل سوء يشرب الخمر ويكذب في الحديث	قال رجل لابن المبارك أكان أبو حنيفة عالما قال ما كان بخليق لذاك ترك عطاء وأقبل على أبي العطف
2	es-Sirrî b. İsmâil el-Hemdânî	كان يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل	إذا صرت إلى جرير فاكتب علمه كان ما خلا أحاديث ثلاثة أنفس محمد بن سالم وعبيدة بن معتب والسري بن إسماعيل
3	Kays b. Rebi' el-Esedî	فرأيتَه صدوقا مأمونا حيث كان شابا فلما كبر ساء حفظه وامتحن بآبن سوء فكان يدخل عليه الحديث فيجيب فيه ثقة منه بآبنه فلما غلب المناكير على صحيح حديثه ولم يتميز استحق مجانبته عند الاحتجاج	فجع القول فيه , قال لي عبد الله بن المبارك من لازمت بالكوفة قلت قيس بن الربيع قال فهلا زائدة
4	Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî	كان مرجئا داعيا إليه وهو أول من رد على أهل المدينة ونصر صاحبه يعني النعمان وكان عاقلا ليس في الحديث بشيء كان يروي عن الثقات ويهم فيها فلما فحش ذلك منه استحق تركه من أجل كثرة خطئه لأنه كان داعية إلى مذهبهم ⁶⁰⁸	لا يعجبني الاحتجاج بخبره إذا انفرد لا تعجبني شمائله

⁶⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:259, 399, 451, 2:221, 287, 371.

⁶⁰⁸ Bu bilgiler tezde esas aldığımız baskıda yer almamaktadır. Ancak yaptığımız değerlendirmelerde söz konusu bilgileri dikkate alacağız. bk. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2:271-272.

5	Mishâc b. Mûsâ ed-Dâbbî	روى حديثا منكرا في تقديم صلاة الظهر قبل الوقت للمسافر, لا يجوز الاحتجاج به	قلت لابن المبارك: حدثنا أبو نعيم بحديث حسن, قال: ما هو؟ قلت: حدثنا أبو نعيم عن مسهاج, عن أنس بن مالك, قال كنا إذا كنا مع رسول الله في سفر, و نزلنا منزلا, فقلنا زالت الشمس أو لم تزل صلى الظهر, ثم ارتحل, فقال ابن المبارك: وما حسن الحديث؟ ومن مسهاج حتى أقبل منه هذا الحديث؟
6	Abdullah b. Lehîa el-Gâfikî	أما رواية المتأخرين عنه بعد احتراق كتبه ففيها مناكير كثيرة وذاك أنه كان لا يبالي ما دفع إليه قراءة سواء كان ذلك من حديثه أو غير حديثه فوجب التنكب عن رواية المتقدمين عنه قبل احتراق كتبه لما فيها من الأخبار المدلسة عن الضعفاء والمتروكين ووجب ترك الاحتجاج برواية المتأخرين عنه بعد احتراق كتبه لما فيه مما ليس من حديثه	قال عبد الرحمن بن مهدي لا أحمل عن بن لهيعة قليلا ولا كثيرا كتب إلى بن لهيعة كتابا فيه حدثنا عمرو بن شعيب قال عبد الرحمن فقرأته على بن المبارك فأخرجه إلي بن المبارك من كتابه عن بن لهيعة قال حدثني إسحاق بن أبي فروة عن عمرو بن شعيب
7	Saîd b. el-Merzubân el-Bakkâl	كثير الوهم فاحش الخطأ	كان قريب الإسناد

Tabloya dikkatlice bakıldığında râvilerin cerhine dair İbn Hibbân ve İbnü'l-Mübârek'in tam bir mutabakat halinde olduğu anlaşılabacaktır. Bir başka ifadeyle tabloda yer alan yedi râvi de her iki münekkit tarafından cerh edilmiş isimlerden oluşmaktadır. Ancak İbnü'l-Mübârek'e nispet edilen değerlendirme lafızlarından ikisi hariç diğerlerinin müfesser olmadığı görülmektedir. İbnü'l-Mübârek'in yalnızca bir kişiyi kezzâb olarak nitelemesi⁶⁰⁹ ve ağır ifadelerden olabildiğince kaçınması⁶¹⁰ onun kanaatini ortaya koyacak asgari ifadelerle yetinmesine sebep

⁶⁰⁹ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim* (Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 1998), I, 30; Muhammed Osman Cemâl, *Abdullah b. Mübârek el-imâmü'l-kudve*, 4. Bs (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1998), 145.

⁶¹⁰ Muhammed b. Cemal Gûtî, *el-İmâm İbnü'l-Mübârek ve menhecühû fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-İslâmiyye, 2015), 332.

olmuş olabilir. Ancak bu durumun her iki münekkidin mukayesesinde imkânları kısıtlayan bir husus olduğu da muhakkaktır. Bununla birlikte İbn Hibbân'ın söz konusu râviler hakkındaki değerlendirmelerinin müfesser olması, yine de her iki münekkidi karşılaştırmamıza fayda sağlayacaktır.

İbnü'l-Mübârek'e nispet edilen müfesser değerlendirmeler, Mishâc b. Mûsâ ed-Dabbî (ö. ?) ve Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) hakkındadır. İbnü'l-Mübârek'e, Mishâc'ın da senedinde yer aldığı ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in öğle namazını zeval vakti girmek üzereyken ya da girdikten hemen sonra kıldığına dair bir rivâyet ulaşmaktadır. İbnü'l-Mübârek'e bu rivâyeti nakleden kimse hadisin hasen (güzel) bir rivâyet olduğunu belirtmiştir. O, bu kimseye “Nerede bu hadisin güzelliği (hasen)? Mishâc kim ki ben onun hadisini kabul etmek suretiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) namazı vaktinden önce kıldı.” diyeyim şeklinde karşılık vermiştir.⁶¹¹ İbn Hibbân ise Mishâc'ın deve kafilisi sahibi olduğuna dikkat çektikten sonra, onun hakkında çok detaya girmeksizin, İbnü'l-Mübârek'in tenkit ettiği hadise işaret etmekte ve “Seferde namazın takdimiyle alakalı münker rivâyeti var, hadisiyle ihticâc olunmaz bir kimse.” şeklinde ifade kullanmaktadır.⁶¹² Görüldüğü üzere Mishâc'ın cerh edilmesinde her iki münekkit de aktarılan metinden hareket etmiştir.

Müfesser ifadelerle cerh edilen diğer bir isim ise aynı zamanda ehl-i re'y ve ehl-i hadîs çatışmasının pratik bir örneği olarak telakki edebileceğimiz Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'dir. İbn Hibbân'ın aktardığına göre İmam Muhammed, İbnü'l-Mübârek'ten ders almak istemiş⁶¹³ ve bunu ondan rica etmesi için araya aracı koymuştur. İbnü'l-Mübârek'se, onun bu isteğine karşın “Şemâili hoşuma gitmiyor.” şeklinde bir cevap vermiştir.⁶¹⁴ Aynı şekilde İbn Adî'nin aktardığına göre de İbnü'l-Mübârek, İmam Muhammed'i cerh etmektedir.⁶¹⁵ Hem İbn Hibbân

⁶¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:371-372.

⁶¹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:371.

⁶¹³ Ancak Zâhid el-Kevserî (v. 1371/1952) de İmam Muhammed'in, İbnü'l-Mübârek'ten ders aldığına işaret ederek, İbn Hibbân'ın eserinde yer alan değerlendirmenin aksine bir iddia da bulunmaktadır. Muhammed Zâhid b. el-Hasan Kevserî, *Bulûğu'l-emânî fi sîreti'l-imâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1998), 8.

⁶¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:287.

⁶¹⁵ İbn Adî, İmam Muhammed'in, İbnü'l-Mübârek tarafından cerh edildiğini dile getirmektedir. Buna göre İbnü'l-Mübârek; İmam Muhammed ve İmam Ebû Yûsuf'tan hangisinin daha bilgili olduğuna dair soru soran kimseye, “Bana soruyu böyle sorma, aksine hangisi daha yalancıdır şeklinde sor.” şeklinde cevap verdiğini aktarmaktadır. İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:465-466

hem de İbn Adî'nin aktardığı veriler çerçevesinde, İmam Muhammed'in, İbnü'l-Mübârek tarafından mecrûh bir kimse olarak telakki edildiği, bunun sebebininse İmam Muhammed'in reyçi kişiliği olduğu açıktır.⁶¹⁶ İbn Hibbân da İmam Muhammed'e dair değerlendirmelerinde onun hadis rivâyetinde çokça hata yaptığına dahası mürciî olup mezhebine davet ettiğine işaretle bulunmaktadır.⁶¹⁷ Onun bu değerlendirmelerine göre İmam Muhammed'in ehl-i re'yyeden olması, dahası önder sayılacak bir pozisyona sahip bulunmasının, hem İbnü'l-Mübârek hem de İbn Hibbân için ortak bir cerh gerekçesi olarak telakki edildiğini söyleyebiliriz.⁶¹⁸

⁶¹⁶ Mihne sorgusu; lehte ya da aleyhte cevap veren ya da sükût ederek tevakkufta bulunmasına rağmen hiç bir kimsenin zarar görmeden çıkamadığı bir süreçtir. (Abdülfettâh Ebû Gudde, "Mes'eletü Halkı'l-Kur'an", *Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyyeti*, t.y., 10.) Bu süreç daha özelden ehl-i re'yye ve ehli hadis arasında inkar edilemez ayrışmalara neden olmuştur. Tarihsel olarak Harûn Reşid (ö. 193/809) döneminde İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798)'un baş kadılığa getirilmesiyle birlikte Mihne süreci dâhil, Hanefî mezhebine mensup fakihlerin bu göreve atandıkları bir süreç yaşanmıştır. Dolayısıyla halku'l-kur'an meselesinde idarenin emrini uygulayan fakih ve kadılardan en azından bir kısmının Hanefî olduğu anlaşılmaktadır. (Ali Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 150.) Her ne kadar Mihne sürecinde mağdur olan Hanefî fakihler bulunsada (Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*, 150.) fer'î meselelerde Hanefî mezhebine bağlı olan Mu'tezile'nin, ehl-i hadîse karşı katl dâhil işledikleri cürümler, ehl-i re'yye karşı, ehl-i hadîsin bakışını daha da keskinleştirmiştir. Hatta Mustafa es-Sıbâî (ö. 1384/1964), ehl-i hadîs'in, mu'tezileden intikam alma arzusunu, Ebû Hanîfe karşıtlığındaki temel neden olarak değerlendirmektedir. (Mustafa es-Sıbâî, *es-Sünne ve mekânetüha fi't-teşrii'l-islâmî* (el-Mektebü'l-İslâmî, t.y.), 466; Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*, 159-160.) Aynı şekilde Mihne'den sebep, yer yer cerh-tâ'dîl değerlendirmelerinin, cerh-tâ'dîl uygulamalarının etkisinden dolayı, râviler hakkında keyfî uygulamalar şeklinde dile getirildiğine dair şüphelerin varlığı da kabul edilebilir bir ihtimaldir. (Ünal, İsmail Hakkı, *İmâm Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 310.) Bununla birlikte özellikle Ebû Hanîfe aleyhindeki görüşlerin daha sonraki dönemlerde nispeten değişmesi de (Ünal, *İmâm Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 309.) bu dönem hakkında daha geniş ve sağlıklı bir bakış açısıyla hareket edildiğini düşündürmektedir. Buradan hareketle Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed hakkında yer alan iddiaları, bu bağlamda değerlendirmemizde fayda bulunmaktadır. Örneğin Şafîî bir muhaddis olan Zehebî, Ebû Hanîfe'nin menkıbesine dair yazdığı eserinde onu, "Asrının fakihi, yüksek mertebe ve iffetli nefis sahibi." bir kimse şeklinde takdim etmektedir. (Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Menâkibu'l-İmâm Ebu Hanîfe ve sâhibey Ebu Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan*, nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan Kevserî & Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, 3. Bs (Beyrut: Lecnet-ü İhyâi'l-Maârif en-Nu'mâniyye, 1408/1987), 13.) Son olarak Raşit Küçük, İbnü'l-Mübârek'in fıkıhta ilk olarak Ebû Hanîfe'nin metodunu benimsediğini ve *es-Sünen fi'l-fikh* adlı eserini, onun usûlüne göre oluşturduğunu vurgulamaktadır. (Raşid Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:123.)

⁶¹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2:271-272.

⁶¹⁸ Mehmet Özşenel, İmam Muhammed'e ait *el-Asâr, Muvatta, el-Hücce, es-Siyeru'l-kebîr* gibi eserlerin onun hadis ve ricâl konusundaki yetkinliğine işaret edebilecek seviyede olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu eserlerdeki, yaklaşık üç bin beş yüz hadis de ictihad seviyesindeki bir alimin hadis ilminde zayıf ya da yetersiz olmasını imkansız kılmaktadır. bk. Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'yye-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 138.

İbnü'l-Mübârek, Kays b. Rebi' el-Esedî'yi cerh etmektedir. İbn Hibbân, Kays hakkında İbnü'l-Mübârek'e nispet edilen iki değerlendirme aktarmıştır. Bu değerlendirmelerin birincisinde onun, Kays hakkında ağır konuştuğu ifade olunurken⁶¹⁹ bir diğerindeyse, Kays'tan hadis yazdığını söyleyen kişiye Zâide (ö. 161/777) yok muydu diyerek cevap vermiştir.⁶²⁰ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) tarafından Zâide'nin, Süfyân b. Uyeyne ile birlikte Kûfe'de ilim alınmaya elverişli iki kimseden biri olarak ön plana çıkarılması⁶²¹ dikkate alındığında, İbnü'l-Mübârek'in, Kays'ı üst seviyede bir isimle kıyasladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Adî'nin aktardığına göre İbnü'l-Mübârek, Kays'ın hadislerinde hata bulunduğunu ifade etmiştir.⁶²² Özellikle İbn Adî'nin aktardığı değerlendirme İbnü'l-Mübârek'in Kays'a ait nakilleri incelediği ve onlarda problem bulunduğunu, her ne kadar ihtilât hükmü vermese de bu problemlerin sıklıkla gerçekleştiğini hissettirmektedir. İbn Hibbân'sa daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Kays'ın hadislerini incelemek suretiyle onun son zamanlarında ihtilâta maruz kaldığını ifade etmektedir. Şu durumda hem İbnü'l-Mübârek'in hem de Kays'ın vefat tarihleri dikkate alındığında, İbnü'l-Mübârek'in Kays'ı büyük oranda ihtilâta maruz kalmış haliyle tanıdığı ve tespit ettiği problemlerin sıklığından dolayı ondan hadis yazımına karşı olduğu anlaşılmaktadır. Aslında İbn Hibbân daha önce de işaret ettiğimiz üzere, aynı şekilde Kays'a ait nakillerde problem bulunduğunu dile getirmektedir. Ancak onun meseleyi daha geniş çerçevede ele alarak Kays'ın hem gençlik hem de ihtiyarlık dönemindeki rivâyetlerini incelediği ve ihtilât hükmünü verdiği görülmektedir. Burada muhtemelen İbnü'l-Mübârek'in, Kays'la aynı dönemde yaşaması ve ondan hadis nakline karşı öğrencileri uyarması etkilidir. Ancak İbn Hibbân, yaşadığı dönem itibariyle, İbnü'l-Mübârek'in yaşadığı şartlarda olmayıp Kays hakkındaki tartışmaya daha geniş bir perspektiften bakmıştır.

Netice itibariyle, İbnü'l-Mübârek ve İbn Hibbân'ın ortak râvilerin cerhi ve bu cerhin gerekçeleri üzerinde hemfikir oldukları anlaşılmaktadır. Ancak İbnü'l-Mübârek'ten aktarılan gayr-ı müfesser değerlendirmelerin bulunmasından dolayı tam bir mukayese yapmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte

⁶¹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:220.

⁶²⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:221.

⁶²¹ Buhârî, *Kitâbu't-târihu'l-kebîr*, 3:432.

⁶²² İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:158.

işaret ettiğimiz ittifak, İbn Hibbân'ın müfesser değerlendirmeleriyle birlikte kendisinden önceki döneme ait değerlendirmeleri daha anlaşılır hale getiren bir kimse olduğunu göstermektedir.

2.1.4. İbn Hibbân-Ali b. Medîî Mukayesesi

İbn Hibbân'ı kendisinden önceki münekkitle karşılaştırdığımız bu kısımda son olarak Ali b. Medîî ile mukayese edeceğiz. H. 161 yılında doğan İbnü'l-Medîî; ömrünün yarısından fazlasını II/VIII. yüzyılda geçirmiştir. Bu açıdan bakıldığında İbn Hibbân'ı II/VIII. yüzyıl münekkidi ile karşılaştırmış olmaktayız.

İbn Hibbân, yedi râvi hakkında Ali b. Medîî'nin ricâl değerlendirmesini aktarmaktadır.⁶²³ Bunun yanında İbnü'l-Medîî tarikiyle hocası Yahyâ el-Kattân'dan aktardığı değerlendirmeler de yer almaktadır.⁶²⁴ Burada özellikle kendisine ait değerlendirmelerin bulunduğu ortak râviler üzerinden İbn Hibbân karşılaştırması yapmak istiyoruz.

Tablo 4:İbnü'l-Medîî ve İbn Hibbân'ın ortak râvileri

No	Râvinin Adı	İbn Hibbân'ın Değerlendirmesi	İbnü'l-Medîî'nin Değerlendirmesi
1	Sümâme b. Ubeyde el-Abdî	كان في لسانه فضل	كان علي بن المديني يرميه بالكذب
2	Ca'fer b. ez-Zübeyr	كان ممن غلب عليه التقشف حتى صار وهمه شيئا بالوضع	استغفر ربك
3	Zeyd b. Avf Ebû Rabîa Fehd	كان ممن اختلط بأخرة فما حدث قبل اختلاطه فمستقيم وما حدث بعد التخليط ففيه المناكير يجب التنكب عما انفرد من الأخبار	ذهب الفهدان
4	Abdullah b. Ca'fer el-Medîî	كان ممن يهم في الأخبار حتى يأتي بها مقلوبة, ويخطئ في الآثار حتى كأنها معمولة	هذا هو الدين, أبي ضعيف
5	Fehd b. Hayyân	كان ممن يخطئ حتى يجيء بأحاديث مقلوبة خرج عن حد الاحتجاج به لما أكثر من ذلك	ذهب الفهدان

⁶²³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:240, 250, 390, 507, 2:211, 242, 303.

⁶²⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:505, 2:70, 76, 156.

6	Mûsâ b. Ubeyde b. Neşit er-Rabezî	غفل عن الإتقان في الحفظ حتى يجيء بالشيء الذي لا أصل له متوهما ويروي عن الثقات ما ليس من حديث الأثبات من غير تعمد له فبطل الاحتجاج به من جهة النقل وإن كان فاضلا في نفسه	ضعيف يحدث بأحاديث مناكير
7	Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî	كان ممن يحفظ أيام الناس وسيرهم، وكان يروي عن الثقات المقلوبات وعن الأثبات المعضلات حتى ربما سبق إلى القلب أنه كان المتعمد لذلك	يضع الحديث

Tabloda yer alan değerlendirmeler çerçevesinde İbn Hibbân ve İbnü'l-Medîni'nin adı geçen râvilerin hükmü hakkında hemfikir oldukları görülmektedir. Bununla birlikte İbn Hibbân, Zeyd b. Avf (ö. ?)'ı muhtelit bir râvi olarak nitelemekte ve ihtilât öncesi nakillerinde problem bulunmadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde İbn Hibbân, değerlendirmelerini müfesser ifadelerle dile getirirken, İbnül-Medîni'nin Mûsâ b. Ubeyde, Sümâme b. Ubeyde ve Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö. 207/822) isimli râviler hariç gayr-ı müfesser değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Şimdi bazı râviler üzerine incelemeler yapmak suretiyle her iki münekkide ait değerlendirmeleri mukayese etmek istiyoruz.

İbnü'l-Medîni, Sümâme b. Ubeyde ve Muhammed b. Ömer'nin yalancı kimseler olduğuna işarete bulunmuştur. Onun el-Vakîdî'yi, doğrudan hadis uydurmakla nitelediği görülürken,⁶²⁵ Sümâme'yi yalancılıkla suçladığını da İbn Hibbân dile getirmektedir.⁶²⁶ İbn Hibbân'ın da bu râviler hakkında, onunla aynı kanaati paylaştığı görülmektedir. O, Sümâme'nin yalan söylediğine işarete bulunurken, dilinde fazlalık var demek suretiyle teşbihî bir ifade kullanmakta,⁶²⁷ el-Vâkîdî hakkında ise daha detaylı bir açıklama yapmaktadır. Bu bağlamda el-Vâkîdî hakkında kullandığı ifadeler “O, sika kimselerden maktûb, sebt kimselerden de mu‘dal nakiller aktarmaktadır. Öyle ki insan bunu kasıtlı yaptığına kâni oluyor.”⁶²⁸ şeklindedir. Burada iki önemli husus bulunmaktadır. Öncelikle yalancı olmak gibi ağır bir kusurla nitelenen isimler üzerinde herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. İkinci olarak da İbn Hibbân, yalancı râviyi tespit ederken aktarılan

⁶²⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:303.

⁶²⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:240.

⁶²⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:240.

⁶²⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:303.

değerlendirmeyeyle yetinmemiş, ilgili râvinin hadislerini incelemiş ve bu şekilde hükme varmıştır.

Her iki münekkide ait değerlendirme bulunan bir başka râvi de Mûsâ b. Ubeyde b. Neşit (ö. 153/770)'tir. İbnü'l-Medîni, onun zayıf bir kimse olup münker rivâyetlerde bulunduğunu dile getirmektedir.⁶²⁹ İbn Hibbân ise Mûsâ'nın dindarlığına işarette bulunduktan sonra, onun hadis ezberleme hususunda mutkin olmadığını, tevehhümde bulunmasından dolayı aslı olmayan rivâyetler naklettiğini, aynı şekilde kasıt taşımaksızın sika kimselerden hıfzı sağlam, sebt muhaddislerin sahip olmadığı rivâyetler aktardığını ve her ne kadar faziletli bir kimse olsa da zikredilen kusurlarından dolayı rivâyetleriyle ihticâc edilemeyeceğini vurgulamaktadır.⁶³⁰ Her iki münekkidin yaptığı değerlendirme birlikte ele alındığında, İbnü'l-Medîni'nin münker rivâyette bulunduğuna dair ifadesinin aslında, İbn Hibbân tarafından vuzuha kavuşturulduğunu görmekteyiz.

İbnü'l-Medîni'nin *el-Mecrûhîn*'de yer alan diğer değerlendirmelerinin de gayr-ı müfesser olduğu görülmektedir. Onun söz konusu râviler hakkındaki değerlendirmelerinde; babası Abdullah b. Ca'fer (ö. 178/794)⁶³¹ hakkında soru soran kimselere, babası olması hasebiyle onu başkasına sormalarını tavsiye etmesi ancak ısrarları karşısında cerh-ta'dîl ilminin, dini savunmak olduğuna dikkat çekerek, onu zayıf bir kimse şeklinde nitelediği görülmektedir.⁶³² Kendisine sorulan bir başka râvi olan Ca'fer b. Zübeyr hakkında da muhatabına, Allah (c.c.)'tan af dilemeyi tavsiye ettiği nakledilmektedir.⁶³³ Son olarak iki râviyi birlikte değerlendirmekte ve "İki Fehd gitti." demek suretiyle, onların zayıflığına işaret ettiği görülmektedir.⁶³⁴ İbn Hibbân'ın aynı isimler üzerinde yaptığı değerlendirmelere baktığımızda, cerhe gerekçe olarak kabul edilmesi gereken ifadeler kullandığı görülmektedir. Örneğin, İbnü'l-Medîni'nin yalnızca zayıf olarak nitelediği babası Abdullah hakkında "Rivâyetleri maklûb olacak şekilde vehmle

⁶²⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:242.

⁶³⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:241.

⁶³¹ Bununla birlikte İbn Hacer, ömrünün sonuna doğru onun hafızasının zayıfladığını söylemektedir. (İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 298.) Buradan hareketle olsa gerek İkrâmullah İmdâdü'l-Hakk, İbnü'l-Medîni'nin babası hakkında hem zayıflığa hem de sadakate dair rivâyelerini de dikkate alarak onun son zamanlar ihtilâta uğradığını iddia etmektedir. (İkrâmullah İmdâdulHakk, *el-İmâm Ali b. el-Medîni ve menhecuhû fî nakdi'r-ricâl* (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, t.y.), 50.)

⁶³² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:507.

⁶³³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:250.

⁶³⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:390, 2:211.

aktarıyor, hataları o boyutta ki sanki uydurulmuş.” demektedir.⁶³⁵ Bu konuda Ca‘fer b. Zübeyr hakkındaki değerlendirmesini de örnek vermek istiyoruz. Buna göre İbnü’l-Medîni’nin rivâyette bulunmayı bile kerih gördüğü Ca‘fer⁶³⁶ hakkında İbn Hibbân, “Zahid, fazilet sahibi bir kimse olup mevzuya benzer rivâyetleri var. Bunun sebebi, yaşantısının kendisini itkan sahibi olmaktan uzak tutmasıdır. Böyle olunca onun vehmi, hadis uydurmaya benzedi.”⁶³⁷ demektedir.

İbnü’l-Medîni’nin, Zeyd b. Avf’ı değerlendirirken “İki Fehd gitti” anlamındaki ifadesi, kendisine göre onun metrûk bir kimse olduğunu göstermektedir.⁶³⁸ Kaldı ki Buhârî, Zeyd’i değerlendirirken "سكتوا عنه" ifadesini kullanmış,⁶³⁹ İbn Adî de Buhârî’nin; Zeyd’in, Ali ve başkaları tarafından terk edildiğine dair bir kanaate sahip olduğunu nakletmiştir.⁶⁴⁰ İbn Hibbân’ın ise Zeyd’i metrûk bir kimse olarak tanımlamadığı görülmektedir. O, ihtilâta vurgu yapması yönüyle onun cerhini belirtmiş ancak ihtilât öncesi nakillerinde problem bulunmadığını, teferrüd ettiği hadislerden sakınılması gerektiğini, ihtilât sonrası nakillerin ise karıştırma sonucu münker olduğunu dile getirmiştir.⁶⁴¹ Her iki münekkidin Zeyd hakkındaki kanaatleri incelendiğinde birkaç ihtimal ortaya çıkmaktadır. Buna göre Ali, Zeyd’in ihtilâtına vakıf olamamış ve o an kusurları çerçevesinde hüküm vermiş veya ihtilâtını bilse de rivâyetleri arasında herhangi bir tefrike gidemeyeceğini düşündüğü için onun terk edilmesi gerektiği hükmüne varmış olabilir. İbn Hibbân ise onun ömrünün sonlarına doğru ihtilâta maruz kaldığını ancak önceki rivâyetlerinin müstakim olduğunu düşünmektedir. O, Zeyd’in problemlili rivâyetlerini de “Teferrüd ettiği nakillerden uzak durmak gerekir.” ifadeleriyle dile getirerek diğer muhaddislerin ona mutabaat edip etmediklerini araştırmak suretiyle tefrik etmektedir. Burada ön plana çıkan husus

⁶³⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:507.

⁶³⁶ Ali b. el-Medîni, bu ravi hakkında “Hadisi yazılmaz, zayıftır, beş para etmez.” demektedir. Ebu’l-Hasan Ali b. Abdullah İbnü’l-Medîni, *Suâlâtı Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe li’l-İmâm Ali b. el-Medîni*, nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (el-Fârûk el-Hadîsiyye li’t-Tıbbâati ve’n-Neşr, t.y.), 58.

⁶³⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:250.

⁶³⁸ Bu lafzın, hadisleri ihticâc ya da i’tibar için alınamayacak kimseler hakkında kullanıldığına dair bk. Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mu‘cemu elfâzi’l-cerh ve’t-ta’dîl* (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2007), 97.

⁶³⁹ Buhârî, *Kitâbu’t-târihu’l-kebîr*, 3:404.

⁶⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:167.

⁶⁴¹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:390.

IV/X. asır münekkidi olan İbn Hibbân'ın, böyle bir hükme vakıf olmasıdır. Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki İbn Hibbân bu tespitinde de yalnız kalmıştır.

Sonuç olarak İbn Hibbân, eserinde İbnü'l-Medîni'ye ait az sayıda değerlendirmeye yer vermiştir. İbn Hibbân ve Ali b. Medîni'nin ortak râviler hakkında vardıkları hükmün paralellik arz ettiğini söylemeliyiz. İbnü'l-Medîni'ye ait değerlendirmelerin bir kısmının müfesser olduğu, İbn Hibbân'ın da ilgili râvileri aynı gerekçelerle cerh ettiği görülmektedir. Buna ilaveten İbn Hibbân, yapmış olduğu analizlerle İbnü'l-Medîni'nin gayr-ı müfesser olan değerlendirmelerinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

2.2. İbn Adî'nin Kendisinden Önceki Münekkitlerle Mukayesesi

İbn Adî, kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmeleri toplamada büyük bir şöhrete sahiptir. Buna ilaveten râvileri değerlendirirken analitik bir üslup ile hareket etmesi, kendilerinden önceki münekkitlerle mukayesesinde bizlere önemli veriler sunmaktadır.

2.2.1. İbn Adî ve Şu'be Mukayesesi

İbn Adî-Şu'be karşılaştırması kırk iki ortak râvi üzerinden gerçekleştirilecektir.⁶⁴² Bu amaçla öncelikle söz konusu râviler hakkında hem İbn Adî'nin hem de Şu'be'nin değerlendirmelerini tablo halinde ortaya koymak istiyoruz.

Tablo 5:Şu'be ve İbn Adî'nin ortak râvileri

No	Râvi Adı	İbn Adî'nin Değerlendirmesi	Şu'be'nin Değerlendirmesi
1	Ca'fer b. İyâs Ebû Bîşr	أرجو أنه لا بأس به	يضعف حديث أبي بشر عن مجاهد، ما سمع منه شيئاً
2	Yahyâ b. Ubeydullah b. Mevhib	وفي بعض ما يرويه ما لا يتابع عليه	رأيت يصول صلاة لا يقيمها فترك حديثه

⁶⁴² Yaptığımız araştırmalar neticesinde, Şu'be'ye ait değerlendirmelerin, kırk iki ravi hakkında olduğu tespit edilmiştir.

3	Humeyd et-Tavîl	حميد له حديث كثير مستقيم فأغنى لكثرة حديثه أن أذكر له شيء من حديثه وقد حدث عنه الأئمة. وأما ما ذكر عنه أنه لم يسمع من أنس إلا مقدار ما ذكر وسمع الباقي من ثابت عنه فإن تلك الأحاديث يميزه من كان يتهمه أنه عن ثابت لأنه قد روى، عن أنس وروى عن ثابت، عن أنس أحاديث فأكثر ما في بابيه أن الذي رواه عن أنس البعض مما يدلسه، عن أنس وقد سمعه من ثابت وقد دلس جماعة من الرواة عن مشايخ قد رواه	جاء شعبة إلى حميد فسأله عن حديث فحدثه به ثم قال سمعته قال أحسب، قال: فقال شعبة بيده هكذا أني لا أريده فلما قام فذهب قال قد سمعته من أنس ولكنه شدد علي فأحببت أن أشدد عليه
4	Nu'man b. Sâbit	ليس هو من أهل الحديث ولا يحمل على من تكون هذه صورته في الحديث	حسن الرأي فيه
5	Câbir b. Yezîd el-Cû'fî	عامة ما قد فوه أنه كان يؤمن بالرجعة. وقد حدثه عنه الثوري مقدار خمسين حديثاً ولم يتخلف أحد في الرواية عنه ولم أر له أحاديث جاوزت المقدار في الإنكار، وهو مع هذا كله أقرب إلى الضعف منه إلى الصدق.	إذا قال حدثنا أو سمعت فهو من أوثق الناس، لم يكن يكذب، روى أشياء لم أصبر عنها، لا تنظرون إلى هؤلاء المجانين الذين يقعون في جابر، هل جاءكم من أحد لم يلقه؟، صدوق
6	Yezîd b. Ebân	نرجو أنه لا بأس به برواية الثقات عنه من البصريين والكوفيين وغيرهم	لأن يعمل الرجل يزني خير له من أن يروي عن أبان ويزيد الرقاشي، لأن أزني أحب إلي من أن أحدث عن يزيد الرقاشي
7	Hammâd b. Seleme b. Dînâr	هو من أئمة المسلمين	كيف سمع حماد هذا ولعله إنما جلس إلى سماك مجلسين أو ثلاثة وقد جلست إلى سماك أكثر من مئة مجلس ولم أسمع هذا قال قد ذكرت ذلك لحمام بن سلمة فقال

			قل له سمعته وأنت تضرب مع أبيك بالخف
8	Hişâm el-Kurdûsî	هشام بن حسان أشهر من ذاك وأكثر حديثاً فمن احتاج أن أذكر له شيئاً من حديثه فإن حديثه عن يرويه مستقيم ولم أرفي أحاديثه منكراً إذا حدث عنه ثقة، وهو صدوق لا بأس به	لو حابيت أحداً حابيت هشام بن حسان كان ختني ولكن لم يكن يحفظ، كان شعبة يتقي هشام بن حسان عن عطاء وعكرمة والحسن
9	İsmâil b. Ya'la el-Basrî	هو في جملة الضعفاء، وهو ممن يكتب حديثه	أكتبوا عنه فإنه رجل شريف لا يكذب
10	Muhammed b. Müslim b. Tedrüs	عن أبي الزبير نسخة وروى مالك، عن أبي الزبير أحاديث وكفى بأبي الزبير صدقاً إن حديث عنه مالك فإن مالكا لا يروي إلا عن ثقة، ولا أعلم أحداً من الثقات تخلف، عن أبي الزبير إلا قد كتب عنه، وهو في نفسه ثقة إلا أن يروي عنه بعض الضعفاء فيكون ذلك من جهة الضعيف، ولا يكون من قبله، وأبو الزبير يروي أحاديث صالحة ولم يتخلف عنه أحد، وهو صدوق وثقة لا بأس به	خدعني شعبة فقال لي لا تحمل عنه فإنني رأيته يسيء صلاته وليتني ما كنت رأيت شعبة، قال لي شعبة لا تأخذ، عن أبي الزبير فإنه لا يحسن يصلي قال ثم ذهب فكتب عنه، لا تكتب عنه فإنه لا يحسن يصلي، قال لي شعبة يا أبا عمرو لو رأيت أبا الزبير لرأيت شرطياً بيده خشبة
11	Ümâre b. Cüveyn	قد حدث عنه عبد الله بن عون بغير حديث والحمدان وهشيم وشريك، وعبد الوارث والثوري وغيرهم من ثقات الناس وقد حدث أبو هارون، عن أبي سعيد بحديث المعراج بطوله وقد حدث عنه الثوري بحديث المعراج ولم يذكر عنه شيئاً من التشيع والغلو فيه وقد كتب الناس حديثه	كنت ألتقي الركبان أيام الخراج أسأل، عن أبي هارون العبدي فلما تقدم أتيته فرأيت عنده كتاباً فيه أشياء منكراً في علي فقلت ما هذا الكتاب فقال هذا الكتاب حق، قلت تقر بهذا أو تؤمن قال هو على ما ترى قال فدفع الكتاب في يده وقمت، لأن أقدم فتضرب عنقي أحب إلي من أن أقول، حدثنا أبو هارون العبدي

12	Ömer b. Ebû Seleme	متماسك الحديث لا بأس به	يضعف
13	Abdülgaḥfâr b. el-Kâsım Ebû Meryem	ولعبد الغفار بن القاسم أحاديث صالحة وفي حديثه ما لا يتابع عليه وكان غالبا في التشيع وقد روى عنه شعبة حديثين ويكتب حديثه مع ضعفه	ترك حديثه
14	Talhâ b. Nâfi	طلحة بن نافع أبو سفيان صاحب جابر وقد روى عن جابر أحاديث صالحة رواه الأعمش عنه ورواه، عن الأعمش الثقات، وهو لا بأس به وقد روى، عن أبي سفيان هذا غير الأعمش بأحاديث مستقيمة	حديث أبي سفيان عن جابر إنما هي صحيفة
15	Muhammed b. Abdurrahman b. Leylâ	كما قال شعبة يستدل بها على أكثره ولم أذكره لأجل الطول، وهو مع سوء حفظه يكتب حديثه	تكلم فيه شعبة، ما رأيت أحدا أسوأ حفظا من بن أبي ليلى
16	Abbâd b. Kesîr	مقدار ما أملت منه عامته مما لا يتابع عليه	فاحذروا روايته، كان شعبة لا يستغفر لعباد بن كثير
17	Abdülhamîd b. Behrâm	هو في نفسه لا بأس به، وإنما عابوا عليه كثرة روايته عن شهر بن حوشب	عبد الرحمن بن بهرام صدوق إلا إلا أنه يحدث عن شهر بن حوشب
18	Bakıyye b. el-Velîd Hımsî	يخالف الثقات، إذا روى عن أهل الشام ثبة	ما أحسن حديثك، ولكن ليس له أركان
19	Ca'fer b. Zübeyr eş-Şamî	عامتها مما لا يتابع عليه والضعف على حديثه بين	فإنه يكذب على رسول الله
20	Ebân b. Ebû Ayyâş	أرجو أنه ممن لا يعتمد الكذب إلا أن يشبه عليه ويغلط وعامة ما أتاني أبان من جهة الرواة لا من جهته لأن أبان رووا عنه قوم مجهولين لما أنه فيه ضعف، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق كما قال شعبة	لأن أزني سبعين مرة أحب إلي من أن أحدث عن أبان بن أبي عياش، لأن أشرب من بول حمار حتى أروى أحب إلي من حديث أبان بن أبي عياش، سيء الرأي فيه، لأن يفعل الرجل بالزنا خير له من أن يروي عن أبان

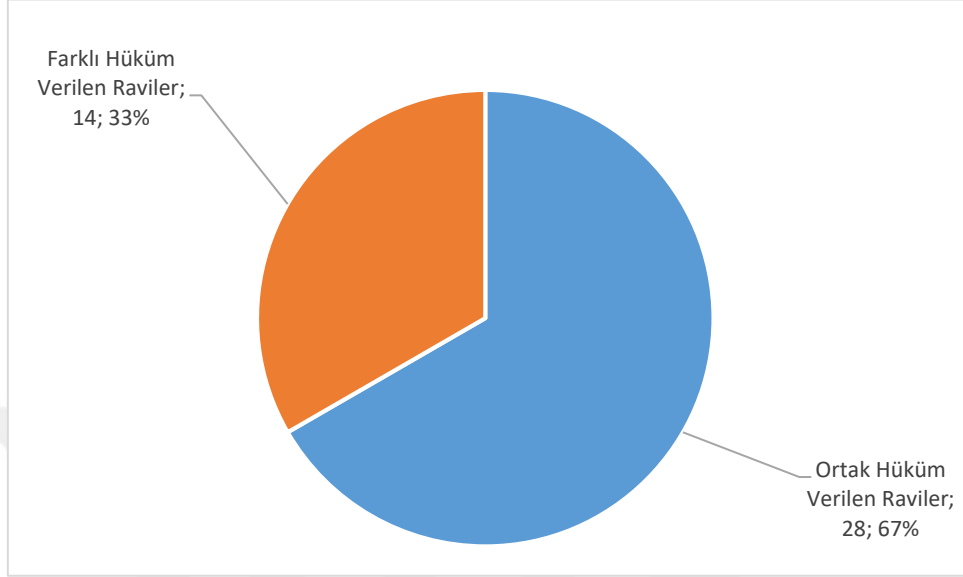
21	el-Hasan b. Umâre	الحسن بن عمار ما أقرب قصته إلى ما قاله عمرو بن علي أنه كثير الوهم والخطأ وقد روى عنه الأئمة من الناس , هو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	أفادني الحسن بن عمار عن الحكم قال احسب سبعين حديثاً فلم يكن لها أصل، روى الحسن بن عمار عن الحكم، عن يحيى الجزار سمع أحاديث فلقيت الحكم فسألته عنها فقال ما حدثت بحديث منها، كان شعبة يقع في الحسن بن عمار ثم حدث عنه، لا تحدثني عن الحسن بن عمار بشيء فإنه جاء عن الحكم بن عتيبة بأحاديث ليس منها شيء قد وضعه
22	Hammâd b. Ebû Süleymân	يحدث عن أبي وائل وعن غيرهما بحديث صالح ويقع في أحاديثه إفرادات وغرائب، وهو متماسك في الحديث لا بأس به	صدوق اللسان، لا يحفظ الحديث
23	Hafs b. Süleymân el-Esedî	عامة حديثه عن روى عنهم غير محفوظة	كان يستعير كتب الناس
24	Hüseyim b. Beşîr	وهشيم رجل مشهور وقد كتب عنه الأئمة، وهو في نفسه لا بأس به إلا أنه نسب إلى التدليس وله أصناف وأحاديث حسان وغرائب، وإذا حدث عن ثقة فلا بأس به، وربما يؤتى ويوجد في بعض أحاديثه منكر إذا دلس في حديثه عن غير ثقة وقد روى عنه شعبة والثوري ومالك، وابن مهدي، وابن أبي عدي وغيرهم من الأئمة، وهو لا بأس به وبرواياته	أن حدثكم هشيم عن عمر بن الخطاب فصدقوه، أن حدثكم هشيم عن عيسى بن مريم فصدقوه
25	Kays b. er-Rebî‘ el-Esedî	لقيس بن الربيع غير ما ذكرت من الحديث وعامة رواياته مستقيمة وقد حدث عنه شعبة وغيره من الكبار، وهو قد	أدرك قيساً لا يفوتك بنفسه، ثبته شعبة، من يعذرني من هذا الأحول يعني يحيى بن سعيد القطان يزعم أنه لا يرضى قيس بن الربيع،

		حدث عن شعبة وعن بن عيينة وغيرهما ويدل ذلك على أنه صاحب حديث والقول فيه ما قاله شعبة وإنه لا بأس به	ذاكرت قيس بن الربيع حديث أبي حصين فلوددت أن البيت وقع علي وعليه حتى يموت من كثرة ما كان يغرب علي، ألا تعجبون من هذا الأحوال يعني يحيى القطان يقع في قيس
26	Muhammed b. İshâk b. Yesâr	قد فتشت أحاديثه الكثيرة فلم أجد في أحاديثه ما يتهماً أن يقطع عليه بالضعف، وربما أخطأ أو وهم في الشيء بعد الشيء كما يخطئ غيره ولم يتخلف عنه في الرواية عنه الثقات والأئمة، وهو لا بأس به	صدوق، أمير المؤمنين في الحديث، لو كان لي سلطان لأمرت بن إسحاق على المحدثين
27	Mübârek b. Füdâle	عامة أحاديثه أرجو أن تكون مستقيمة فقد احتمل من قد رمي بالضعف أكثر ما رمي مبارك به	سألت شعبة عن مبارك وربع فقال مبارك أحب إلي منه
28	Mücceâ b. Zübeyr	هو ممن يحتمل ويكتب حديثه	كان شعبة يسأل عنه وكان لا يجترئ عليه لأنه من العرب وكان يقول هو كثير الصوم والصلاة.
29	Osman b. Miksem el-Berrî	عامة حديثه مما لا يتابع عليه إسناداً أو متناً، وهو ممن يغلط الكثير ونسبه قوم إلى الصدق وضعفوه للغلط الكثير الذي كان يغلط إلا أنه في الجملة ضعيف ومع ضعفه يكتب حديثه	أوه كان أبو عبيدة بن سيع سنين وجعل يضرب جبهته
30	Ali b. Zeyd b. Cüd'an	مع ضعفه يكتب حديثه	حدثنا قبل أن يختلط، كان رفعا
31	Rebi' b. Subayh	أحاديثه صالحة مستقيمة ولم أرى له حديثاً منكراً جداً وأرجو أنه لا بأس به وبروايته	من سادات المسلمين
32	Sülmâ b. Abdullah	عامة ما يرويه لا يتابع عليه على أنه قد حدث عنه الثقات من الناس	دعني لا أقيء

33	Saîd b. Beşîr el-Basrî	الغالب على حديثه الاستقامة والغالب عليه الصدق	صدوق اللسان في الحديث
34	Sevvâr b. Abdullah	كيف يتبين بهذا المقدار منه ضعفه أو صدقه وأرجو أنه في مقدار ما يرويه لا بأس به	ما تعني في طلب حديث فط فد ساد الناس
35	Salt b. Dînâr	عامة ما يرويه مما لا يتابعه الناس عليه	ما تقول في سفيان بن سعيد قال ذاك رجل ما أفادني شيئاً إلا وجدته كما أفادني من رجل لا يبالي عن روى، عن أبي شعيب المجنون الصلت بن دينار
36	Ubeyde b. Mu‘teb ed-Dabbî	مع ضعفه يكتب حديثه	أخبرني قبل أن تغير
37	Verkâ b. Ömer	وقد روى جملة ما رواه أحاديث غلط في أسانيدھا وباقى حديثه لا بأس به	لا تكتب مثل ورقاء حتى يرجع، لا تلقني حتى ترجع مثل ورقاء
38	Şehr b. Havşeb el-Eş‘arî	شهر هذا ليس بالقوي في الحديث، وهو ممن لا يحتج بحديثه، ولا يتدين به	عبد الرحمن بن بهرام صدوق إلا إلا أنه يحدث عن شهر بن حوشب
39	İbrâhim b. Osman Ebû Şeybe el-Absî	هو ضعيف على ما بينته، وهو وإن كان نسب إلى الضعف، فإنه خير من إبراهيم بن أبي حية الذي تقدم ذكره	لا تكتب عنه شيئاً، كذب والله
40	İsrâil b. Yûnus b. Ebû İshâk	الغالب عليه الاستقامة، وهو ممن يكتب حديثه ويحتج به	سلو عنها إسرائيل فإنه أثبت فيها مني
41	Hasan b. Dînâr	قد أجمع من تكلم في الرجال على ضعفه على أنني لم أر له حديثاً قد جاوز الحد في الإنكار، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	فجاء الحسن بن دينار فقال له شعبة يا أبا سعيد هاهنا فجلس فقال، حدثنا حميد بن هلال عن مجاهد، قال: سمعت عمر بن الخطاب يقول: قال فجعل شعبة يقول مجاهد سمع ابن عمر فقام الحسن
42	Muhammed b. Zübeyr	لمحمد بن الزبير الحنظلي غير ما ذكرت من الحديث وحديثه قليل والذي يرويه غرائب وإفرادات	مر به رجل فافترى عليه فقلت هذا من مثلك كبير فقال إنه أغاظني

İbn Adî ve Şu‘be mukayesesinde ihtilaf edilen râvilerin sayısını ortaya çıkarmak, farklı asırlarda yaşamış münekkitlerin mukayesesini için önemlidir. Ancak

yapılacak mukayesede esas alınacak husus herhangi bir râvi hakkındaki cerh ya da ta'dîl hükmüdür. Farklı bir ifadeyle bu cerhin ya da ta'dîlin sebebi istatistik oluşturulurken dikkate alınmayacaktır.

Şekil 17: Şu'be- İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesi

Şu'be ve İbn Adî'nin mukayeselerini gösteren grafikteki % 67'lik oran her iki münekkidin aynı hükmü verdiği râvilerle aittir. Haklarında ihtilaf edilen râvilerin sayısı on dört olup oran olarak % 33'e tekabül etmektedir. Bu veriler İbn Adî'nin ortaya koymuş olduğu hükümlerin, Şu'be'den aktarılan hükümlerle genel olarak uyum içinde olduğunu göstermekle birlikte önemli sayılabilecek bir muhalefetin de varlığını ortaya koymaktadır. İbn Adî'nin râviler hakkında hüküm verirken genellikle onlardan aktarılan hadis rivâyetlerini dikkate aldığı, değerlendirmelerini de söz konusu rivâyetler hakkında yaptığı yorumlarla dile getirdiği görülmektedir. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında ictihad farklılığı, rivâyetlere bütüncül bakış ya da birikmiş olan cerh-ta'dîl mirasının sağladığı avantajlar yer almaktadır. Şimdi haklarında her iki münekkidin ihtilaf ettiği râvilerden bir kısmına biraz daha yakından bakmak istiyoruz. Bu bağlamda araştırmaya tabi tutacağımız ilk isim Hişâm el-Kurdûsî (ö. 145/762)'dir.

İbn Adî, eserinde Şu'be'ye ait bu râviyi cerh eden bir değerlendirme aktarmaktadır.⁶⁴³ Burada aktarılan rivâyete göre Şu'be "Şayet ben herhangi birine iltimas geçseydim Hişâm b. Hassân'a geçerdim, çünkü kendisi benim eniştemdir,

⁶⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:416.

fakat ezberlemezdi.” demektedir. Şu‘be’nin, bu râvi hakkındaki ifadesi ile kast ettiği mananın ortaya konulması için neyi ezberlemezdi sorusunun cevabı bulunmalıdır. Yaptığımız tarama, Şu‘be’nin, Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738) hakkında da ezberlememe ithamında bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu söz onun genel olarak fıkıhla meşhur olduğu, ezber gerektiren hadis rivâyetinde ise gereken önemi vermediği şeklinde anlaşılmıştır.⁶⁴⁴ Bununla birlikte Ebû Hâtim ise onun, hadisiyle ihticâc olunmayan sadûk biri, fıkıhtaysa müstakim bir kimse olduğuna işaret etmekte, hadis rivâyet ettiğindeyse karıştırdığını dile getirmektedir.⁶⁴⁵ Alâî ise, onu ihtilât eden kimseler arasında sayarak hadis rivâyetindeki problemin kaynağına işaret etmektedir.⁶⁴⁶ Netice olarak Ebû Hanîfe’nin hocası⁶⁴⁷ Hammâd b. Ebî Süleymân’ın hadis ezberleyerek rivâyette bulunduğu ancak bu esnada bazı problemlerden dolayı tenkide maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Şu‘be’nin ezberlememe ithamını dikkate alarak nasıl ki Hammâd’ın cerhine işarete bulunmuşsa, Hişâm’ı da hadis ezberini gerektiği gibi yapamamakla suçladığını düşünebiliriz. Kaldı ki bizzat Hişâm’ın kendisi de uzunluğundan dolayı ezberlenmesi müşkil olan bir hadis hariç, tüm rivâyetlerini ezberlediğini, ancak bahsettiğimiz sebepten ötürü o hadisi yazdığını, ezberledikten sonra da onu imha ettiğini dile getirdiği aktarılmıştır.⁶⁴⁸ Bu itiraf aslında Hişâm’a yöneltilen ezberlememe ithamına kendi ağzından verilmiş bir cevap niteliğindedir. Ancak bu cevap onun ezberleme sorunu yaşadığını da içermektedir. Buradan hareketle Şu‘be’nin onu ezber yapma zorluğu çekmekle tenkit ettiği dolayısıyla ona karşı bir şüphe oluştuğunu var sayabiliriz. Ona iltimas geçmeme ifadesi de dikkate alındığında Şu‘be’nin Hişâm’ı, zayıf bir kimse olarak telakki ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 3:147.

⁶⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 3:147-148.

⁶⁴⁶ Alâî, *Kitâbü'l-muhteliîn*, 26.

⁶⁴⁷ Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Târîhi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 170.

⁶⁴⁸ Ebu'l-Haccâc Cemaleddîn Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 2. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403), 30: 188.

⁶⁴⁹ Zehebî de Hişâm’ı değerlendirirken “O, sikadır, bu konuda Şu‘be’nin sözüne iltifat edilmez.” diyerek kendisine göre Şu‘be’nin, Hişâm’ı zayıf saydığını ortaya koymaktadır. (Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Divânu'd-duafâ ve'l-metrûkîn ve halkun mine'l-mechûlîn ve sikâti fihim lînun*, nşr. Hammâd b. Mahmûd el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadisiyye, 1387/1967), 418.)

İbn Adî'nin, Hişâm hakkındaki değerlendirmesine gelecek olursak; ona göre Hişâm, şöhreti ve rivâyetlerinin fazlalığından dolayı, onun tevsikini ispat etmek için örnek vermeye bile gerek kalmayan bir kimsedir. Ayrıca, ona dair bir değerlendirme yapmasını isteyen kimselere de cevap olarak Hişâm'ın hadislerinin müstakim olduğunu, kendisinden sika kimse rivâyette bulunduğunda rivâyetleri arasında münker bulunmadığını, dahası onun doğru sözlü bir kimse olduğunu beyan etmektedir.⁶⁵⁰ Bu ifadelerle göre İbn Adî, Hişâm'ı sika kabul etmektedir. Ancak İbn Adî ondan aktarılan bir kısım nakillerde bazı problemler olduğuna işaret etmektedir. Ancak, problemli olan bu nakiller, Hişâm'ın kendisinden değil, Hişâm'dan nakilde bulunan zayıf râvilerden kaynaklanmaktadır. İbn Adî'nin Hişâm bahsinde değerlendirmelerini aktardığı isimlerden, ricâl değerlendirmesinde müteşeddît olarak bilinen Yahyâ b. Maîn de Hişâm'ı sika sayan münekkitlerden birisidir.⁶⁵¹

Hişâm hakkında her iki münekkidin farklı düşünmesinin sebepleri için şunlar söylenebilir. Şu'be, Hişâm'ı yakından tanımaktadır. Bu sebeple onun ezber yeteneğinin zayıf olduğunu ya da hadis ezberini ihmal ettiğini düşünebilir. İbn Adî ise Hişâm'ın hadislerinde yaptığı incelemeler neticesinde ondan kaynaklanan herhangi bir problem bulamadığı ya da zayıflık noktasında kendisinden daha ileride olan râvileri bulunduğu ve muhtemel problemlerin onlardan kaynaklandığını düşündüğü için adı geçen râvinin ta'dîline hüküm vermektedir.

İbn Adî, Yezîd b. Ebân er-Rakkâşî (ö. 119/737) hakkında da Şu'be'den farklı bir yaklaşıma sahiptir. Şu'be'nin, adı geçen râviyi cerh ettiği görülmektedir. İbn Adî'nin aktardığı rivâyete göre bu râvi, Şu'be'ye göre zina yapmanın kendisinden rivâyette bulunmaktan daha ehven olduğu bir kimsedir.⁶⁵² Bu ifade Yezîd'in, Şu'be'ye göre metrûk bir râvi olduğu anlamına gelmektedir. İbn Adî'ye, Yezîd'in sâlih rivâyetlere sahip olduğunu, kendisinden Basra, Kûfe ve başka şehirlerden sika râvilerin rivâyet etmesi durumunda hadislerinde bir problem olmayacağını umduğunu dile getirmektedir.⁶⁵³ Dolayısıyla genel olarak bakıldığında her iki münekkidin Yezîd b. Ebân hakkında farklı kanaatlere sahip

⁶⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:417.

⁶⁵¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:416.

⁶⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:130.

⁶⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:131.

olduğu görülmektedir. Çünkü Şu‘be, onu metrûk sayarken; İbn Adî’nin de belirli şartlarda hadislerinin problem taşımayacağına dair bir ümit ve kanaat dile getirdiği görülmektedir.

Şu‘be’nin şiddetli tenkidine uğramış bir râvinin, İbn Adî tarafından herhangi bir olumsuz ifade kullanmaksızın zikredilmesi, onun bu râviye yaklaşımını anlamamız için, Yezîd hakkındaki menfî ifadelerin ya da ona yöneltilen suçlamaların neler olduğunu araştırmamızı gerektirmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla *Tehzîb*’te Yezîd’in cerhine dair birkaç nakil aktarılmaktadır. Bunlar arasında onun kıssacı olması,⁶⁵⁴ kaderî olması⁶⁵⁵ ve hadisleri ezberlemeyip hataya düşmesi⁶⁵⁶ yer almaktadır. Şayet bunlar cerh sebebi olarak kabul edilecekse İbn Adî’nin bu ibarelerden sadece kıssacı olmasını eserinde aktardığı,⁶⁵⁷ dolayısıyla onun diğer iki duruma vakıf olamadığı, vakıf olmuşsa da Yezîd’in bu eleştirileri hak etmediği ya da kendi metodu içerisinde onları cerh edici birer durum olarak görmediği iddia edilebilir. Çünkü ona göre, ehli bid‘atten bir râvi propogandist olmayıp doğru sözlü bir kimse ise rivâyeti kabul edilir.⁶⁵⁸ Sâcî’nin de Yezîd hakkında vardığı değerlendirme İbn Adî’nin bu noktadaki prensibiyle örtüşmektedir. Çünkü ona göre Yezîd, doğru sözlü birisidir dolayısıyla bu sebeple o, hadisleri alınabilir râviler arasındadır.⁶⁵⁹ Hadisleri ezberlemeyip hataya düşmesine gelince, İbn Adî’nin yapmış olduğu değerlendirmede sika kimselerin ondan yaptığı rivâyetlerde problem olmadığına dikkat çekmesi, Yezîd’e isnat edilen hatalı rivâyetlerin kaynağının da Yezîd’in bir kısım râvileri olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu açılardan bakıldığında, İbn Adî’nin Yezîd’i ta‘dîl etmesi kabul edilebilir bir durum olabilir. Ancak Yezîd aleyhinde kanaate sahip olanların öne sürdüğü gerekçeler dikkate alındığında, İbn Adî’nin mutedil bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Çünkü Yezîd, sûfî yönü öne çıkan, dinî duygularla ağlayan ve ağlatan sâlih bir insandır. Bununla birlikte o, hadis ilminde zayıf bir

⁶⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 11:310.

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 11:309.

⁶⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 11:311.

⁶⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:130.

⁶⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:374.

⁶⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 12:311.

râvidir. Rivâyetlerinde hata yapması ve bir hocasından nakilde bulunduğunu başka hocasına isnat etmesi, rivâyetleriyle ihticâc olunmamasına sebep olmaktadır.⁶⁶⁰

Her iki münekkidin değerlendirmeleri karşılaştırıldığında İbn Adî'nin hükmünü müfesser bir dille ifade ettiği ancak Şu'be'nin cerh gerekçesini açıklamadığı görülmektedir. Başkaları tarafından Yezîd'e isnat edilen hadis yamama "إلراق" suçlaması dikkate alındığında, Şu'be'nin de böyle düşündüğü ya da kıssacı olması sebebiyle hadis alınmaya ehil saymadığı varsayılabilir. İbn Adî ise Yezîd'den aktarılan hadisleri incelemek suretiyle problem tayininde bulunmakta ve sika kimselerin ondan aktardığı rivâyeti kabul etme eğilimi taşımaktadır.

Bu bağlamda bahsetmemiz gereken bir diğer râvi Ömer b. Ebû Seleme (ö. 133/750)'dir. Çünkü Yahyâ el-Kattân, Şu'be'nin Ömer'i zayıf râviler arasında saydığını aktarmaktadır.⁶⁶¹ İbn Adî'nin ise Ömer hakkında yaptığı değerlendirmede onun için "متماذك لا بأس به"⁶⁶² ibaresini kullandığı görülmektedir. Bu ibareler araştırıldığında İbn Adî'nin onları ta'dîl amaçlı kullandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Ebân b. Yezîd el-Attâr (ö. ?) hakkında, yukarıdaki terkipte geçen ifadeleri 'hasenü'l-hadis, ehli sıdk' gibi ibarelerle kullanmıştır.⁶⁶³ Bunun yanında "متماذك لا بأس به" ibaresini aynı şekilde Husayn b. Ömer (ö. ?) hakkında da kullanmıştır. Bu râviye ait değerlendirmesinde de Mâlik'in ondan rivâyette bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁴ Bu ifadesi de yukarıda mevzubahis ibarenin kullanımının ne doğrultuda olduğunu anlama noktasında önemlidir. Çünkü İbn Adî'ye göre Mâlik'in bir râviden rivâyette bulunması o râvinin güvenilir bir kimse olduğuna işarettir.⁶⁶⁵ Dolayısıyla İbn Adî'nin Ömer b. Ebû Seleme'yi ta'dîl ettiği görülmektedir.

İbn Adî, Ömer hakkında hüküm verirken eserinde ondan bir takım isimlerin rivâyetlerine de işaretle bulunarak, bu rivâyetlerde problem olmadığını söylemektedir. Dolayısıyla İbn Adî'nin bu râvi hakkında hüküm verirken rivâyetlerini araştırdığı ve bu araştırma neticesinde elde ettiği müsbet sonuca göre ta'dîline karar verdiği anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁰ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 3:98.

⁶⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:78.

⁶⁶² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:85.

⁶⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:73.

⁶⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:302.

⁶⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:73.

Câbir b. Yezîd el-Cû'fî de İbn Adî'nin, Şu'be'den farklı hüküm verdiği râvilerdendir. Rivâyete göre Şu'be, Câbir'den nakilde bulunmaktadır. Kendisine birçok râviyi terk ettiği halde niçin Câbir'den rivâyette bulunduğu sorulduğunda, 'Sabredemediğim şeyleri rivâyet ediyor' şeklinde cevap verirken⁶⁶⁶ Şu'be'den aktarılan diğer bir rivâyette o, Câbir'in yalan söylemediğini ifade etmektedir.⁶⁶⁷ İbn Adî'nin eserinde aktardığı başka bir nakle göreyse, Şu'be'nin Câbir'den rivâyet ettiği zaman bir kişinin 'Ebâ Bistâm! Câbir mi? diyerek ona hayret etmesine karşılık, Şu'be, Câbir'in 'haddesenâ ve semi'tü' gibi ifadelerle rivâyette bulunduğu insanların en sikası olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁸ Bu alıntılar, Câbir'in Şu'be'ye göre sika bir râvi olduğunu göstermektedir. İbn Adî ise bu râvi hakkında değerlendirme yaparken, onun bir kısım sâlih rivâyetlere sahip olduğunu, kendisinden özellikle Süfyân es-Sevrî'nin elli civarında rivâyette bulunduğunu ve Şu'be, Süfyân b. Uyeyne gibi isimler de dâhil, hiçbir kimsenin onu terk etmediğini ifade etmiştir. Onu eleştirenlerin temel itirazı, ric'at inancına sahip olmasıdır.⁶⁶⁹ Câbir'in rivâyetlerinde sınırı aşacak nekâret görmese de o, "أقرب إلى الضعف منه إلى الصدق" sıdk'tan ise zayıf sayılmaya daha yakındır⁶⁷⁰ demektedir. Her iki münekkidin değerlendirmeleri karşılaştırıldığında Câbir hakkında ihtilaf ettikleri görülmektedir.

İbn Adî ve Şu'be'nin, Câbir el-Cu'fî üzerindeki ihtilafını daha iyi analiz edebilmek için diğer münekkitlerden ona yöneltlen değerlendirmelere de değinmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda onun hakkında kullanılan değerlendirme lafızları "كذاب، أكذب الناس، متروك، كذب، أروع" ifadleridir. Vera sahibi anlamına gelen evra' ifadesi Süfyân es-Sevrî tarafından kullanılmıştır.⁶⁷¹ Onun hakkında Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812)'ın "Şu'be ve Süfyân ondan hadis aldıktan sonra başkası ne diyebilir ki?" şeklinde bir ifade kullandığı görülmektedir. Câbir'in yalancılığına ya da terk edilmesine yönelik değerlendirme lafızlarını kullananlar

⁶⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:332.

⁶⁶⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:333.

⁶⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:333.

⁶⁶⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 1. Bs (Kahire: Mektebetü'n-Nahdâ el-Mısıriyye, 1369/1950), I, 85.

⁶⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:336.

⁶⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:332.

arasında Eyyûb (ö. 131/749), Leys, Zâide, İbn Maîn, Sa‘di, Nesâî, Âmeş (ö. 148/765), Süfyân b. Uyeyne, Ebû Hanîfe, Yahyâ el-Kattân⁶⁷² bulunmaktadır. Şu durumda cumhur, Câbir’in cerh sebebi olarak yalancılığını, hüküm açısından da terk edilmesi gerektiğini düşünmektedir. İbn Adî’nin, insanlar ondan rivâyette bulundu ifadesine gelecek olursak, verdiği isimlerin Süfyân es-Sevrî, Şu‘be, Züheyr, Şerîk, Sinân, Hasan b. Sâlih ve İbn Uyeyne’den oluştuğu, bunun yanında Kûfeliler ve başkaları şeklinde müphem kimselerden bahsettiği görülmektedir. Dolayısıyla o, İbn Uyeyne hariç, Câbir’in akranlarından onu cerh eden herhangi bir münekkidin ismini vermemektedir.

Câbir hakkında İbn Adî’nin, Şu‘be’den farklı düşünmesinde, münekkitlerin değerlendirmelerinin önemli bir paya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onların değerlendirmeleri bir kenara bırakılacak olunursa İbn Adî, temel iki hususa dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, sınırı aşmayan münker rivâyetlerken bir diğeri de Câbir’in ric‘ate inanmasıdır. Aslında her iki husus teorik olarak İbn Adî açısından Câbir’in cerhini gerektirmemektedir. Çünkü münker rivâyetleri, onun cerhine sebep olacak oranda değildir. Kişinin yalnızca bid‘at ehline mensubiyeti de ona göre bir cerh gerekçesi değildir. Bize göre onun yalancılığına dair kendisinden önceki münekkitlerden aktarılan değerlendirmeler, İbn Adî’nin Câbir’e bakış açısını şekillendirmiştir. Bununla birlikte rivâyetlerindeki nekaretin belirli bir oranda kalması, onu ağır bir şekilde cerh etmekten de alıkoymuştur. Netice itibarıyla İbn Adî şunu söylemektedir: Câbir, yalancı olmasa da sadakati yara alan bir kimsedir. Ancak benim onu yalancı saymamam, tevsik anlamına gelmez. Çünkü o sadakat ve zayıflık mukayesesinde zayıf sayılmaya daha elverişlidir.

İbn Adî’nin, Şu‘be’den farklı hüküm verdiği râvilerden bir başkası da Muhammed b. Müslim (ö. 126/ 743)’dir. Şu‘be’nin, adı geçen râvi hakkında Süveyd b. Abdülazîz’e (ö. 194/809) “Ondan hadis alma çünkü o namazı güzel kılmıyor.” dediği nakledilmektedir.⁶⁷³ İbn Adî’ye bu râvi hakkında geniş bir açıklama yapmaktadır. Ona göre Süfyân es-Sevrî, Şu‘be ve İmam Mâlik gibi münekkit muhaddisler ondan rivâyette bulunmuştur. Mâlik’in ondan rivâyeti, İbn Adî’ye göre başlı başına bir ta‘dîl anlamı taşımaktadır. Bunun yanında İbn Adî, bu

⁶⁷² Bu isimlerin değerlendirmeleri için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:327-332.

⁶⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:285.

râviye isnat edilen zayıflıkların, râvinin kendisinden değil ondan rivâyette bulunan bir kısım zayıf kimselerden kaynaklandığını iddia etmektedir. Netice olarak Muhammed b. Müslim kendisinden hiçbir kimsenin rivâyetten geri kalmadığı, doğru sözlü sika bir kimsedir.⁶⁷⁴

Bu iki münekkidin değerlendirmelerine bakıldığında Şu‘be’nin, onu cerh ettiği, İbn Adî’ninse ta‘dîl ettiği anlaşılmaktadır. İbn Adî, adı geçen râviyi ta‘dîl ederken birkaç farklı argüman kullanmıştır. Bunlardan birincisi, özellikle Muhammed b. Müslim’den rivâyette bulunan, münekkit muhaddislerin varlığını dile getirmesi ve bu durumu ilgili râvinin lehinde bir karine olarak telakki etmesidir. İbn Adî’nin adı geçen râvi hakkında hüküm verirken dile getirdiği gerekçelerden bir diğeri de ondan nakledilen rivâyetleri tedkik ederek, ona izafe edilen kusurların kendisinden değil, bir kısım zayıf râvilerinden kaynaklandığına işaret etmesidir. O, son olarak hiç kimsenin ondan rivâyetten geri kalmadığına işaret etmiş ve Muhammed b. Müslim’in doğru sözlü sika biri olduğunu belirtmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken hususlardan bir başkası da Şu‘be’nin bu râviden hadis alınmamasını tavsiye etmesinin, râvideki herhangi bir rivâyet kusuruna dayanmamasıdır. Şu‘be’nin onun hakkında, namazı güzel kılmamasını gerekçe göstererek menfi bir hükme sahip olduğu ortadadır. Dolayısıyla Şu‘be’nin bu râvi özelinde cerhte aşırı davrandığını, İbn Adî’nin ise adı geçen râviden rivâyette bulunanları araştırarak hem bu durumu hem de rivâyetlerindeki bazı hataların kaynağını gerekçe göstererek daha teknik bir metodla hüküm verdiğini söylemek mümkündür.

Ümâre b. Cüveyn (ö. 134/751) de İbn Adî ve Şu‘be tarafından farklı hükümlerle değerlendirilen râvilerden birisidir. Şu‘be’den, Ümâre b. Cüveyn’in cerhine işaret eden bir takım rivâyetler nakledilmektedir. Bu değerlendirmelerde Şu‘be, onun Hz. Ali (r.a.) hakkında hoş olmayan rivâyetler naklettiğini dile getirmekteyken⁶⁷⁵ bir diğerindeyse “Sana gelip boynumu vurdurmam, ondan hadis almamdan daha hayırlıdır.”⁶⁷⁶ demektedir. Ümâre’nin Şu‘be açısından durumunu açıkça ortaya koyacak bir başka rivâyetteyse onun, Hz. Osman (r.a.) (ö. 35/656) hakkında nakledilen ve içerisinde Hz. Osman (r.a.)’a küfür isnat edilen ifadeyi

⁶⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:291.

⁶⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:146.

⁶⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:147.

kabul etmesidir.⁶⁷⁷ Dikkat edilirse Şu‘be’den aktarılan bu üç naklin birisinde, Ümame’nin metrûk bir râvi olduğu ifade edilirken, diğer ikisinde yine, terkin gerektiren sebep ortaya konulmaktadır. Bu verilere göre, Ümare’nin, Hz. Osman (r.a.)’ı tekfir eden rivâyete inanarak kabul etmesi ve Hz. Ali (r.a.) hakkında nahoş rivâyetlerde bulunması, Şu‘be tarafından rivâyetlerinin reddi için gerekçe olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla o, Şu‘be tarafından sahâbeye karşı menfi davranışından dolayı kendisinden rivâyette bulunulması caiz olmayan metrûk bir kimsedir.

İbn Adî’ninse Ümâre hakkında daha ılımlı bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır. Aslında, eserinde yer verdiği kadarıyla bu râviyi cerh-ta‘dîl açısından değerlendirci herhangi bir ifade ile tenkide tabi tutmadığı görülmektedir. O, öncelikle Ümâre’nin sâlih rivâyetlerinin olduğunu söylemekte, akabinde de bu râviden hadis ilminde sika olarak değerlendirilen kimselerin rivâyette bulunduğunu, Sevrî’nin miraç hadisini ondan aktardığını fakat bu esnada ona ait herhangi bir Şîî eğiliminden ya da aşırılığına dair herhangi bir durumdan bahsetmediğini delil getirerek, Ümâre hakkında zımnî de olsa olumlu bir kanaate sahip olduğunu⁶⁷⁸ ortaya koymuştur.

İbn Adî, adı geçen râvi hakkındaki değerlendirmesinde sika kimselerin ondan rivâyetine büyük bir değer atfetmektedir. Dolayısıyla Ümâre, İbn Adî’ye göre kendi ifadesiyle sika râvilerin rivâyette bulunduğu, nakillerine i‘tibar edilen bir kimsedir. Ancak bu sika kimselerin ondan rivâyet etmesine işarette bulunurken, Şu‘be’den aktarılan cerh ifadesini bağlayıcılık noktasında dikkate almamıştır. Kaldı ki herhangi bir râvi hakkında hüküm vermek, ondan rivâyette bulunmaktan daha hafif bir değerlendirme değildir. Bize göre onun, Şu‘be’nin değerlendirmesini kabul etmeyerek Ümâre’yi metrûk saymamasının arka planında birkaç önemli husus vardır. Öncelikle Şu‘be’nin “Sana gelip boynumu vurdurmam, ondan hadis almamdan daha hayırlıdır.” ifadesi, herhangi bir illet ortaya koymamaktadır. Yani gayr-ı müfesser bir cerhtir. Burada İbn Adî’nin gayr-ı müfesser cerhi kabul etmediği anlaşılmaktadır. Şu‘be’nin, Hz. Ali ve Hz. Osman (r.anhumâ) ile ilgili iddialarına gelince, söz konusu iddiaların arka planında, Şîî düşüncenin yattığı

⁶⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:147.

⁶⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:149.

kabul edilmelidir. İbn Adî'nin bu ifadeleri de Ümâre hakkındaki kanaatini ortaya koymada belirleyici birer unsur olarak telakki etmediği görülmektedir. Çünkü onu değerlendirirken Süfyân'a atıfta bulunmak suretiyle, Şu'be'nin söz konusu iddialarına cevap vermiş olmaktadır. Yukarıda da işaret edildiği üzere İbn Adî, Süfyân'ın ondan miraç hadisini aktardığını ancak ne Şîi olmasından ne de aşırılığından herhangi bir söz açmadığını dile getirmektedir. Dolayısıyla Ümâre hakkında Şu'be'nin değerlendirmesine kayıtsız kalırken müfesser cerh ya da cerhe konu olan itikadî arka plana şahitlik edecek farklı değerlendirmeler aradığı anlaşılmaktadır. Buna ilaveten Ümâre'nin aktardığı hadislerde de problem görmemesi onu ta'dîl etmesine yol açmıştır.

İbn Adî-Şu'be mukayesesinde İbn Adî'nin râvileri tenkit ederken onlardan aktarılan rivâyetler üzerine incelemeler yaptığı, bu incelemeler neticesinde elde ettiği bulgularla birlikte kendisinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelere yer yer dikkat ettiği görülmektedir. Onun ricâl tenkidi yaparken sahip olduğu bu ictihadî yön, bir kısım râviler hakkında Şu'be'den farklı düşünmesine yol açmıştır. Ayrıca İbn Adî'nin herhangi bir râvi hakkında hüküm verirken gerekçeli izahlar yapmaya gayret ettiği ifade edilmelidir. Şu'be bazen böyle bir gerekçeye başvursa da onun genellikle müfesser olmayan ifadeler kullandığını söylemeliyiz. Bu durum farklı asırlarda yaşayan iki münekkit için önemli bir husustur.

2.2.2. İbn Adî ve Abdullah İbnü'l-Mübârek Mukayesesi

Yahyâ el-Kattân ve Şu'be'ye nispet edilen cerh-ta'dîl değerlendirmeleri dikkate alındığında, İbnü'l-Mübârek'e ait değerlendirmelerin az olduğu görülmektedir. Aktarılan bu değerlendirmelere ait tablo şu şekilde oluşmuştur.

Tablo 6:İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî'nin ortak râvileri

No	Râvi ismi	İbn Adî'nin Değerlendirmesi	İbnü'l-Mübârek'in Değerlendirmesi
1	İbrâhim b. Osman	هو ضعيف على ما بينته، وهو وإن كان نسب إلى الضعف، فإنه خير من إبراهيم بن أبي حية الذي تقدم ذكره	أنه ترك حديث أبي شيبه الواسطي

2	İsmâil b. Müslim el-Mekkî	أحاديثه غير محفوظة عن أهل الحجاز والبصرة والكوفة إلا أنه ممن يكتب حديثه	تركه ابن المبارك
3	Eyyûb b. Hût el-Basrî	هو عندي كما ذكره عمرو بن علي إنه كثير الغلط والوهم وليس من أهل الكذب.	تركه ابن المبارك
4	Bakıyye b. Velîd el-Hımsî	قد تقدم ذكره في ذلك أن صفته في روايات الحديث كإسماعيل بن عياش إذا روى عن الشاميين فهو ثبت، وإذا روى عن المجاهولين فالعهدة منهم لا منه، وإذا روى عن غير الشاميين فربما وهم عليهم، وربما كان الوهم من الراوي عنه وبقية صاحب حديث ومن علامة صاحب الحديث أنه يروي عن الكبار والصغار ويروي عنه الكبار من الناس وهذا صورة بقية	إذا اجتمع بقية وإسماعيل بن عياش في حديث فبقية أحب إلي
5	Sâbit b. Ebû Safiyye	ولأبي حمزة هذا أحاديث وضعفه بين علي رواياته، وهو إلى الضعف أقرب	أخذ كتابه فمزقه ثم نهض ومضى
6	Hakem b. Abdullah el-Eylî	ضعفه بين علي حديثه	أنه ترك حديث الحكم
7	Abdullah b. Muharrir	وهذه الأحاديث لابن محرر عامتها غير محفوظة وله غير ما أملت أحاديث يرويه عنه الثقات وروايته عَمَّن يرويه غير محفوظة	لو خیرت بین أن أدخل الجنة، وأن ألقى عبد الله بن محرر لاخترت لقاءه ثم أدخل الجنة فلما رأيت كانت بكرة أحب إلي منه
8	Hammâd b. Seleme	هو من أئمة المسلمين، وهو كما قال علي بن المديني من تكلم في حماد بن سلمة فاتهموه في الدين وهكذا قول أحمد بن حنبل فيه	يقول دخلت البصرة فما رأيت أحدا أشبه بمسالك الأول من حماد بن سلمة
9	Hasan b. Umâre	ما أقرب قصته إلى ما قاله عمرو بن علي أنه كثير الوهم والخطأ	أنه ترك حديث الحسن بن عمار
10	Hasan b. Dînâr	وقد أجمع من تكلم في الرجال على ضعفه على أني لم أر له حديثا قد جاوز الحد في الإنكار، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	ترك حديث الحسن بن دينار. اللهم إني لا أعلم إلا خيرا ولكن أصحابي وقفوا فوقفت

11	Nasr b. Tarîf	وربما يحدث بأحاديث يشارك فيها الثقات إلا أن الغالب على رواياته أنه يروي ما ليس محفوظا وينفرد عن الثقات بمناكير، وهو بين الضعف وقد أجمعوا على ضعفه.	أنه ترك حديث نصر بن طريف أبو جزي
12	Hârîce b. Mus‘ab	هو ممن يكتب حديثه وعندي أنه إذا خالف في الإسناد أو في المتن فإنه يغلط، ولا يعتمد، وإذا روى حديثا منكرا فيكون البلاء ممن رواه عنه فيكون ضعيفا وليس هو ممن يعتمد الكذب	تركه ابن المبارك
13	Ravh b. Misâfir	وهو في جملة الضعفاء الذين يكتب حديثهم	أنه ترك حديث روح بن مسافر
14	Selm b. Sâlim el-Belhî	لسلم بن سالم أحاديث إفرادات وغرائب وأنكر ما رأيت له ما ذكرته من هذه الأحاديث وبعضها لعل البلاء فيه من غيره وأرجو أن يحتمل حديثه	سئل ابن المبارك عن الحديث الذي يحدثه في أكل العدس أنه قدس على لسان سبعين نبيا فقال، ولا على لسان نبي واحد إنه لمؤذ منفخ من يحدثكم قالوا سلم بن سالم قال عمن قالوا عنك قال وعني أيضا
15	es-Serrî b. İsmâil el-Kufi	هو إلى الضعف أقرب	لا تكتب حديث عبدة والسري بن إسماعيل، ومحمد بن سالم
16	Amr b. Ubeyd	هو مذموم ضعيف الحديث جدا معلى بالبدع وقد كفانا ما قال فيه الناس	قيل لابن المبارك كيف رويت عن هشام وأصحابه وسعيد بن أبي عروبة ولم تكتب عن عمرو، قال: إن عمرا كان بدعيا
17	Osman b. Miksem	لعثمان البري غير حديث كثير عمن يروي عنه وله أصناف وعامة حديثه مما لا يتابع عليه إسنادا أو متنا، وهو ممن يغلط الكثير ونسبه قوم إلى الصدق وضعفوه للغلط الكثير الذي كان يغلط إلا أنه في الجملة ضعيف ومع ضعفه يكتب حديثه	أنه ترك حديث عثمان البري

18	Muhammed b. Sâlim	الضعف على روايته بين	لا تكتب حديث عبدة والسري بن إسماعيل، ومحمد بن سالم.
19	Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî	ليس بروايته بأس إذا حدث عنه ثقة فحديثه مستقيم	صدوق اللسان
20	Muallâ b. Hilâl	ولمعلی غیر ما ذكرت والذي ذكرت والذي لم أذكره إما أسانيداً موضوعاً وإما متونها بين الأمر جداً، وهو في عداد من يضع الحديث.	عندنا شيخ أبو عصمة، وهو نوح بن أبي مريم يضع كما يضع معلی
21	Mukâtil b. Süleymân	ولمقاتل غير ما ذكرت من الحديث حديث صالح وعامة أحاديثه، لا يتابع عليه على أن كثيراً من الثقات والمعروفين قد حدث عنه والشافعي محمد بن إدريس يقول الناس عيال على مقاتل بن سليمان في التفسير وكان من أعلم الناس بتفسير القرآن وله كتاب الخمسة آية التي يرويها عنه أبو نصير منصور بن عبد الحميد الباوردي وفي ذلك الكتاب حديث كثير مسند، وهو مع ضعفه يكتب حديثه.	أنه ترك حديث مقاتل بن سليمان
22	Nu‘man b. Sâbit	له أحاديث صالحة وعامة ما يرويه غلط وتصاحيف وزيادات في أسانيدها ومتونها وتصاحيف في الرجال وعامة ما يرويه كذلك ولم يصح له في جميع ما يرويه إلا بضعة عشر حديثاً، ليس هو من أهل الحديث، ولا يحمل على من تكون هذه صورته في الحديث	وقد تكلم فيه
23	Kays b. Rebî‘ el-Esedî	لقيس بن الربيع غير ما ذكرت من الحديث وعامة رواياته مستقيمة وقد حدث عنه شعبة وغيره من الكبار، وهو قد حدث عن شعبة وعن بن عينة وغيرهما ويدل ذلك	في حديثه خطأ

		على أنه صاحب حديث والقول فيه ما قاله شعبة، وإنه لا بأس به	
24	Züheyr b. Muhammed	وهذه الأحاديث لزهير بن محمد فيها بعض النكرة ورواية الشاميين عنه أصح من رواية غيرهم وله غير هذه الأحاديث ولعل الشاميين حيث رووا عنه أخطأوا عليه فإنه إذا حدث عنه أهل العراق فروايتهم عنه شبه المستقيم وأرجو أنه لا بأس به.	لم يرو عنه ابن المبارك، ولا ذكر عنه شيئاً
25	Hüşeym b. Beşîr	هو في نفسه لا بأس به إلا أنه نسب إلى التدليس وله أصناف وأحاديث حسان وغرائب، وإذا حدث عن ثقة فلا بأس به، وربما يؤتى ويوجد في بعض أحاديثه منكر إذا دلس في حديثه عن غير ثقة وقد روى عنه شعبة والثوري ومالك، وابن مهدي، وابن أبي عدي وغيرهم من الأئمة، وهو لا بأس به وبرواياته	قلتُ لهشيم لم تدلس وأنت كثير الحديث فقال إن كبيرك قد دلسا الأعمش وسفيان
26	Haccâc b. Ertât	إنما عاب الناس عليه تدليسه، عن الزهري وعن غيره، وربما أخطأ في بعض الروايات فأما أن يتعمد الكذب فلا، وهو ممن يكتب حديثه	يدلس حجاج عن شيوخ العزمي
27	Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim	هو كثيراً ما يخالف أصحابه ويتبع أهل الأثر إذا وجد فيه خيراً مسنداً، وإذا روى عنه ثقة ويروى هو عن ثقة فلا بأس به وبرواياته.	قيل لابن مبارك أبو يوسف أعلم أم محمد؟ قال: لا تقل أيهما أعلم ولكن قل أيهما أكذب
28	Şerîk b. Abdullah el-Hâris	الغالب على حديثه الصحة والاستواء والذي يقع في حديثه من النكرة إنما أتى فيه من سوء حفظه لا أنه يتعمد في الحديث شيئاً مما يستحق أن ينسب فيه إلى شيء من الضعف	ليس حديثه بشيء

29	Nûh b. Ebû Meryem	هو مع ضعفه يكتب حديثه	هو يقول لا إله إلا الله، عندنا شيخ أبو عصمة، وهو نوح بن أبي مريم يضع كما يضع معلى
30	Hubeyyib b. Habîb ⁶⁷⁹	وهذان الحديثان الذي ذكرتهما لا يرويهما، عن أبي إسحاق غيره وهما أنكر ما رأيت له من الرواية	أنه ترك حديث حبيب بن أبي حبيب

Tabloya göre İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî'nin değerlendirmelerinin yer aldığı toplam otuz râvi bulunmaktadır. Her iki münekkidin cerh ya da ta'dîl hükmü vermedeki benzeşme veya ayrışma oranını vermeden önce birkaç hususa değinmemiz gerekmektedir. Öncelikle İbnü'l-Mübârek'in, Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) ve Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) hakkında, yalnızca tedlis yaptıklarına işarette bulunduğu görülmektedir. Tek başına bu ifade onun kesin kanaatini ortaya koymaktan uzaktır. Öncelikle İbnü'l-Mübârek'in tedlis hakkında ne düşündüğünü netleştirmek gerekmektedir. Bu bağlamda yaptığımız araştırma onun tedlis yapanları şiddetli bir şekilde tenkit ettiği ve "İnsanlar tedlis yapıyorlar, Allah (c.c.) onların tedlisini kabul etmez." dediği nakledilmektedir.⁶⁸⁰ İbnü'l-Mübârek'in bu ifadeleri, tedlis yapmakla nitelediği isimleri cerh ettiğini göstermektedir.

İbnü'l-Mübârek, Bakıyye b. Velîd el-Hımsî (ö. 197/812)'yi nitelerken de onu İsmâil b. Ayyâş ile mukayese etmekte ve Bakıyye'nin ona daha sevimli geldiğini söylemektedir. Burada görüldüğü üzere nisbî bir değerlendirme bulunmaktadır. Onun Bakıyye hakkındaki kanaatini tam olarak ortaya koymak için başka değerlendirmelerine de bakmak gerekmektedir. İbnü'l-Mübârek bir başka değerlendirmesinde Bakıyye'yi "صدوق ولكنه كان يكتب عن أقبل وأدبر" ifadesini kullanarak onu sadûk şeklinde nitelemiştir.⁶⁸¹ Onun bu ifadesi Bakıyye'nin sadûk olduğunu ancak hoca seçiminde herhangi bir kriter taşımadığını ortaya koymaktadır. İbn Adî, Bakıyye'yi nitelerken Şamlılardan rivâyetlerinde onu sebt saymaktadır. Buna mukabil meçhul hocalarından aktardığı nakillerde asıl problemin bu hocaları olduğunu ifade etmekte, Şamlılar dışındaki kimselerden aktardığı nakillerdeyse iki ihtimal ileri sürmektedir. Buna göre o, ya vehimle

⁶⁷⁹ İbn Adî'nin açık bir hükmü bulunmadığı için bu ismi istatistik dışında tuttuk.

⁶⁸⁰ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rebi' b. Hâdi Umeyr (İhyâi Tûrâsi'l-İslâmî, 1984/1404), 2:632.

⁶⁸¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 7:626.

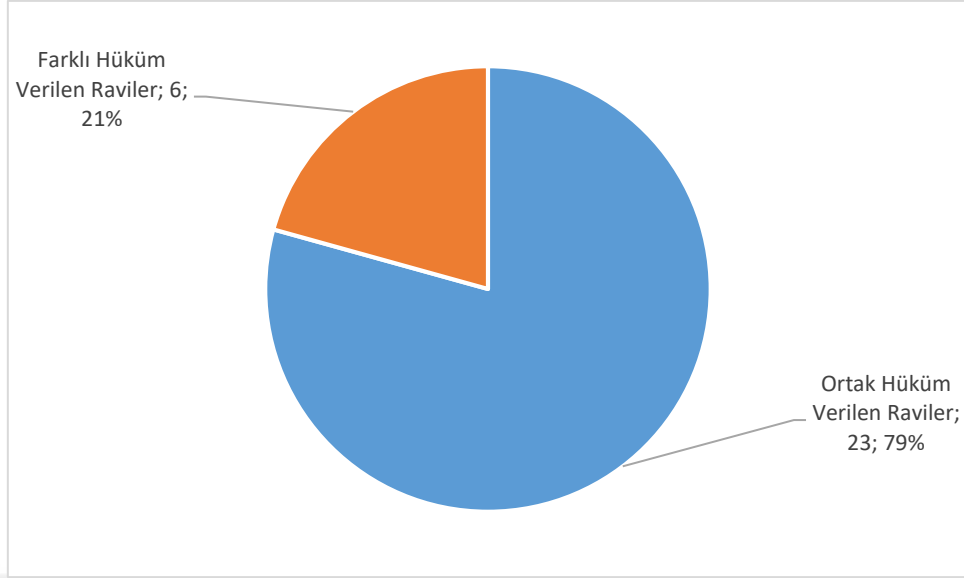
hareket etmekte ya da kendisinden nakilde bulunanlar hata etmektedir.⁶⁸² Hem İbnü'l-Mübârek'in hem de İbn Adî'nin değerlendirmelerini beraber ele aldığımızda Bakıyye'nin özünde mecrûh olduğunu iddia etmek doğru olmaz. Bu sebeple İbnü'l-Mübârek'in temelde onu ta'dîl ettiğine ancak bazı rivâyetlerindeyse problem bulunduğu kanaat getirdiğini söyleyebiliriz.

İbnü'l-Mübârek, Kays b. Rebî'yi değerlendirirken yalnızca hadislerinde hata bulunduğu dikkat çekmektedir. Onun bu yalın ifadesini, cerh şeklinde algılayabilir miyiz? Aslında herhangi bir râvinin hatalı rivâyetlerinin galebe çalması, onun cerhini gerektirmektedir.⁶⁸³ Ancak İbnü'l-Mübârek'in, Kays'a ait rivâyetlerde hata oranından bahsettiğini görememekteyiz. Buna ilaveten onun Kays hakkında kullandığı ifade, ilgili râvinin cerhine ya da ta'dîline dair herhangi bir yargı ifadesi olmayıp yalnızca bir durum tespitinden oluşmaktadır. Müteahhirun dönemine ait ricâl kitaplarında, İbnü'l-Mübârek'in Kays'a dair ifadelerinin yeterli derecede yer bulmaması da bu duruma işaret etmektedir.

Tablo üzerinden yaptığımız değerlendirmede değinmek istediğimiz bir başka konuya kullanılan değerlendirme lafızlarının müfesser olup olmamalarıyla alakalıdır. İbnü'l-Mübârek'e dair aktarılan değerlendirmelerin sıklıkla râvinin terk edildiğini ifade ettiği görülmektedir. Kullanılan bu ifadeler niçin terk etti sorusuna cevap verememektedir. Buna ilaveten Sâbit b. Ebû Safiyye (ö. 148/765) isimli râvide görüldüğü üzere onun fiziksel tepki vererek, râvi hakkındaki kanaatini belirttiği görülmektedir. Haccâc b. Ertât ve Hüseyim b. Beşîr adlı râvilerin tedlis yapmaları, Kays b. Rebî'nin rivâyetlerinde hata bulunması, Nûh b. Ebû Meryem (ö. 173/789) ve Muallâ b. Hilâl (ö. ?)'in hadis uydurması gibi ifadeleri, İbn Adî'nin aktardığı kadarıyla onun müfesser değerlendirmeleridir. Ancak şunu ifade etmeliyiz ki İbnü'l-Mübârek'e dair müfesser değerlendirmeler İbn Adî'nin eserinde oldukça az bulunmaktadır. Şimdi bu mülahazalardan sonra İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî'nin mukayesesini yapabiliriz.

⁶⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:276.

⁶⁸³ Hatîb, *el-Kifâye*, 143-144.

Şekil 18:İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesi

Grafiğe konu olan yirmi dokuz râviden, yirmi üçünde İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî'nin görüşleri aynı doğrultudadır. % 79'luk oran her iki münekkidin hemfikir olduğu kısma işaret etmektedir. Geriye kalan % 21'lik oran ise her iki münekkidin bir birinden farklı düşündüğü bir başka deyişle birinin ta'dîl edip diğerinin cerh ettiği kimseleri göstermektedir. İncelemelerimize göre bu kimseler: Haccâc b. Ertât, Hüseyim b. Beşîr, Züheyr b. Muhammed (ö. 162/778), Şerîk b. Abdullah (ö. 177/793), Nûh b. Ebû Meryem, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798)'dir. Bu grafikte yer alan bilgilere göre İbn Adî-İbnü'l-Mübârek benzeşmesi, İbn Adî-Şu'be benzeşmesine göre daha yüksek bir orandadır. Şimdi İbnü'l-Mübârek ve İbn Adî mukayeselerini ortak isimlerden bazılarına daha yakından bakarak devam etmek istiyoruz.

Bu bağlamda analiz yapmak istediğimiz ilk râvi Haccâc b. Ertât'dır. Bu râvi mescitte ders halkası kurarak insanlara hadis rivâyet eden ve onlardan rağbet gören bir kimsedir. İbnü'l-Mübârek; Haccâc'ın, Muhammed b. Hamîdullah el-Arzamî (ö. 155/771)'den hadis rivâyet etmekte olduğunu, ancak bu rivâyetlerde tedlise başvurduğunu söylemektedir.⁶⁸⁴ Tedlis bir kısım güvenilir râviler tarafından da rivâyetlerde başvurulan bir yöntem olmasına rağmen genel olarak kabul görmemiş bir uygulamadır. Dolayısıyla Abdullah'ın, tedlis hakkındaki kanaati, bizlere bu

⁶⁸⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:520.

râviye karşı bakışını ortaya koyacak bir ipucu sunmaktadır. Kâdî İyâz (ö. 544/1149)'ın Mâlikî fakihler hakkında kaleme aldığı eserinde Abdullah b. Mübârek'in tedlisi hoş görmediği aktarılmaktadır.⁶⁸⁵ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de Abdullah'ın, Haccâc'ı terk ettiğini aktarmaktadır.⁶⁸⁶ Dolayısıyla tedlis yaparak rivâyette bulunan Haccâc, Abdullah tarafından terk edilmiştir.

İbn Adî, Haccâc'ı değerlendirirken onun hakkındaki tedlis ithamını dikkate almıştır. Bu durum "İnsanlar onu tedlisle ayıpladılar." sözünden anlaşılmaktadır.⁶⁸⁷ Ancak verdiği hükümle onun tedlisini bir cerh sebebi olarak kabul etmediği, ancak buna karşılık bazı rivâyetlerde hatalar yaptığını ifade ettiği görülmektedir. Bununla birlikte o, tedlisin bir takım münekkitler tarafından yalanın kardeşi olarak nitelendirildiğini de aktarmaktadır.⁶⁸⁸ Dolayısıyla o, muhtemelen, Haccâc hakkında hüküm verirken, münekkitlerin tedlis hakkındaki genel kanaatini de göz önüne alarak Haccâc'ın rivâyetlerinde bilerek yalan söylemediğine değinmiştir. Yani bu râvi hakkında yalan olarak nitelenen tedlis ithamına, kasten yalan söylemez diyerek cevap vermiş olmaktadır. Neticede O, Haccâc hakkındaki değerlendirmeleri aktardıktan sonra bu râvinin, hadisleri yazılabilecek bir kimse olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁹ İbn Adî'nin kullandığı bu ibare, Züheyr Osman Ali Nûr tarafından hadis âlimlerinin geneline göre ta'dîlin altıncı seviyesine denk geldiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁹⁰

İbn Adî, bu râvi hakkında hüküm verirken birkaç adım takip etmiştir. Bunlardan birincisinde onun rivâyetlerinden bazı örnekler sunarak bu rivâyetler çerçevesinde çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Daha sonraysa onun hakkındaki tedlis ithamını da 'belki hata etme' seviyesinde tutarak, kasten yalan söylemediğini belirtmiş ve hadislerinin yazılabileceğine işaret etmiştir. Bununla birlikte tedlis yapmasıyla alakalı olarak semâ ya da tahdîs lafızlarını ayırıcı bir gerekçe olarak kullanmamıştır.

⁶⁸⁵ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti â'lâmi mezhebi Mâlik*, nşr. Muhammed Sâlim Hâşim, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998), 3:51.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, 1:191.

⁶⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:527.

⁶⁸⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:107.

⁶⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:527.

⁶⁹⁰ Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû*, 2:2:149.

Netice olarak İbn Adî'ye göre Haccâc, hadisleri alınabilecek bir râvidir. Onu böyle bir hükme sevkeden âmilin, kasten yalan söylemediğine ve bazen hataları olduğuna işaret ettiği üzere, Haccâc'ın hatasının, doğrusundan çok olmadığı sonucuna ulaşmamızı sağlayan ifadeleridir.

Bu bağlamda değerlendireceğimiz bir diğer râvi de Züheyr b. Muhammed el-Anberî el-Horasânî (ö. ?)'dir. İbnü'l-Mübârek'in bu râviden rivâyette bulunmadığı nakledilmiştir.⁶⁹¹ İbn Adî ise onu, hadis rivâyetinde problemi bulunmayan biri olarak tanıtmaktadır.⁶⁹² Ancak o, bu hükmü rivâyetlerini analiz ederek vermiştir. İbn Adî, öncelikle Züheyr'e ait bir takım rivâyetleri eserinde aktarmış ve bunlarda bir kısım problemler olduğuna dikkat çekmiştir. Sonra adı geçen râviden rivâyette bulunanlardan, Şamlıların -bir kısım hataları olma ihtimalini ifade etmekle birlikte-rivâyetlerinin diğerlerine nazaran daha sahih olduğunu belirtmiştir. Iraklıların Züheyr'den yaptığı rivayetleri de müstakim rivayetlere benziyor şeklinde bir ifade kullanarak sıhhat açısından yeterli gördüğünü ihsas ettirmiştir.⁶⁹³ Züheyr'in nisbesine dikkat edilirse onun Irak tarafından bir kimse olduğu anlaşılabacaktır. Şu durumda İbn Adî'nin değerlendirmeleri dikkate alındığında, İbnü'l-Mübârek'in ondan hadis almama gerekçesi, onun daha çok Iraklıların nakilleriyle karşılaşması ve hükmünü bu çerçevede vermiş olma ihtimalidir. Bununla birlikte İbn Adî, Züheyr'in râvileri arasında tefrike gitmiş ve yine muhtemelen Züheyr'den kaynaklanan bir problemle, Iraklıların Şamlılara nazaran daha az sıhhatli nakilde bulunduğunu belirtmiştir.

Şerîk b. Abdullah da İbn Adî'nin, İbnü'l-Mübârek'ten farklı bir hükümle değerlendirdiği râvilerden birisidir. İbnü'l-Mübârek'e adı geçen râvinin durumu sorulduğunda o, Şerîk'in hadislerinin bir değeri olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹⁴ Ancak bir başka nakildeyse Şerîk, İbnü'l-Mübârek'e göre Kûfelilerin hadislerini bilme noktasında Süfyân es-Sevrî'den daha öndedir.⁶⁹⁵ Bu iki rivâyet dikkate alındığında Şerîk'in, İbnü'l-Mübârek tarafından, hataları doğrularından fazla olan bir râvi olarak değerlendirildiği, bu sebeple de rivâyetlerine pek itibar edilmediği söylenebilir. Ancak İbn Adî'ye gelince o, Şerîk'in hadislerinin genel olarak sıhhat

⁶⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:177.

⁶⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:187.

⁶⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:187.

⁶⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:11.

⁶⁹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:13.

üzere olduğuna, ona nisbet edilen bazı cerh kusurlarının, adı geçen râvi hakkında zayıf hükmü vermeyi gerektirmediğine işaret etmektedir.⁶⁹⁶

İbn Adî, Şerîk hakkında hüküm vermeden önce onun rivâyetlerinden örnekler aktarmaktadır. Daha sonra değerlendirmesini, bazı destekleyici rivâyetler ve çıkarımlarla sunmaktadır. Ona göre Şerîk, öncelikle Kûfe’de bir kısım meziyetlerle öne çıkan bir şahıstır. Abdullah b. Mübârek ve Abdurrahman b. Mehdî dâhil olmak üzere kendisi, birçok kimse için rivâyete kaynak olan bir râvidir. İbn Adî, bu bilgileri sunduktan sonra onun hadislerinden bahsetmektedir. Bu bağlamda ona göre Şerîk; maktu, müsned ve başka türlerde hadislere sahip bir kimsedir. Kendisi, eserinde bu rivâyetlerden bir kısmını aktardığını, bunlardan bazılarında ise problemler olduğunu dile getirmektedir. Ona göre burada dile getirilen problemler, hafızasının kötü olmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa Şerîk, hadislerinin zayıf sayılmasını gerektirecek, bilinçli bir yanlış rivâyet etme eğilimi taşımamaktadır.⁶⁹⁷

İbn Adî, bu râvi hakkında hüküm verirken öncelikle onun toplum içerisindeki konumundan bahsetmiş, sonra da hadis ehli tarafından kendisine rağbet edilen bir kimse olduğuna dikkat çekmiştir. Bu esnada kullandığı ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla o, Şerîk’in hadislerinin kısımlarını tespit etmiş, bunlardaki problemleri de analiz ederek, var olan bu problemlerin kaynağına işaretle bulunmuştur. Burada dikkat çekilmesi gereken iki husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre Şerîk’in rivâyetlerindeki problemler İbn Adî’ye göre zayıf hükmünün verilmesini gerektirecek yoğunlukta olan problemler değildirler. Yani o, her ne kadar zabt kusuruna sahip olsa da rivâyetleri karşılaştırıldığında sağlam rivâyetleri problemlili rivâyetlerinden daha fazladır. Dikkat çekilmesi gereken ikinci durumsa İbn Adî’nin bu problemlerde Şerîk’in kasten bir dahli olmadığını söylemesidir. Bu ifade onu kasten hadis uyduran veya rivâyetin sıhhatini zedeleyecek şekilde ekleme-çıkarmalarda bulunan kimselerin dışında tutmaktadır. İbn Adî’nin bu değerlendirmeleri dikkate alındığında Şerîk hakkında İbnü’l-Mübârek’e göre daha hoşgörülü davrandığını söyleyebiliriz.

Bu bağlamda ele alacağımız bir başka râvi de Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhim’dir. Rey ekolünün önemli bir ismi olan Ebû Yûsuf, İbnü’l-Mübârek’in

⁶⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:33.

⁶⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:35.

şiddetli tenkidine uğramıştır. Kendisine İmam Muhammed veya Ebû Yûsuf mu hadiste daha bilgilidir diye sorulduğunda o, “Bana öyle deme, bana bu ikisinden hangisi daha yalancıdır de.” diye karşılık vermiştir.⁶⁹⁸ Buna karşılık İbn Adî, Ebû Yûsuf hakkında daha müspet bir kanaate sahiptir. Ona göre Ebû Yûsuf, ehl-i re’y içerisinde hadisleri en fazla olan kişidir. Fakat o, Hasan b. Umâre gibi birçok zayıf râviden rivâyette bulunmaktadır. Aynı şekilde Ebû Yûsuf, İbn Adî’ye göre, şayet mesele hakkında müsned bir haber varsa, çoğu zaman ehl-i hadîs’e ittiba ederek, ehl-i re’y’e muhalefette bulunmaktadır. İbn Adî, Ebû Yûsuf’un, sika kimselerden rivâyette bulunup, ondan da sika kimselerin nakletmesi şartıyla, rivâyetlerinde problem olmadığını iddia etmektedir.⁶⁹⁹

Ebû Yûsuf, İbnü’l-Mübârek tarafından yalancılıkla suçlanırken, İbn Adî tarafından belirli şartlarla da olsa sika olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla İbn Adî, bu râvide de İbnü’l-Mübârek’e muhalefette bulunmaktadır. Ancak bu noktada İbn Adî’nin adı geçen râvi hakkında sahip olduğu tenkit kriterine baktığımız zaman, ehl-i hadîs-ehl-i re’y karşıtlığının burada da kendisini hissettirdiği anlaşılmaktadır. Öncelikle, her ne kadar Ebû Yûsuf, İbn Adî tarafından, “rivâyete sarılan” bir kimse olarak tanımlansa da ehl-i re’y’in müsnet rivâyetlere dahi pek itibar etmediği şeklinde bir değerlendirme satır aralarında okunmaktadır. Bu da İbn Adî’nin Rey ehli’ne karşı ön yargısını ortaya koymaktadır. Kaldı ki Ebû Yûsuf, hadislerin nakli hususunda hadis rivâyet usullerine itibar eden, rivâyetlerinde başta semâ lafzı olmak üzere rivâyet sîgalarını yerli yerinde kullanan, muhaddis kimliği ön plana çıkmış bir kimsedir.⁷⁰⁰

Sonuç olarak; İbnü’l-Mübârek, İbn Adî’nin tali kaynaklarından birisidir. Bahse konu olan râviler hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler, genel olarak İbnü’l-Mübârek’ten aktardığı değerlendirmelerle uyum halindedir.

İbn Adî’nin râvileri değerlendirirken, İbnü’l-Mübârek’e göre daha mutedil olduğu görülmektedir. Örneğin her ikisi de bir râvi hakkında bazı kusurlar isnat ederken, İbn Adî bu kusurların İbnü’l-Mübârek’in aksine, o râvi için zayıf hükmünü gerektirmeyecek oranda olduğunu dile getirmektedir.

⁶⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:465.

⁶⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:468.

⁷⁰⁰ Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf’un Hadis Anlayışı*, 2. Bs (İstanbul: Klasik, 2001), 124.

Ehl-i re'y konusunda da İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf örneğinde görüldüğü üzere, İbn Adî'nin, İbnü'l-Mübârek'e nazaran daha mutedil ifadeler kullandığı ve daha müsbet bir görüntü çizdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu müsbet yaklaşım onu, ehl-i re'y karşıtlığından da kurtaramamaktadır.

2.2.3. İbn Adî ve Yahyâ el-Kattân Mukayesesi

Yahyâ el-Kattân, İbn Adî'nin eserinde birkaç farklı atıfla yer almaktadır. Bunlardan bir kısmında doğrudan Yahyâ'nın ricâl değerlendirmeleri aktarılırken bir kısmındaysa herhangi bir râvi hakkındaki muhtemel kanaati öğrencileri tarafından nakledilmektedir. Bu kanaatlerden bir kısmı, râvinin hükmünü belirten ifadeler ihtiva etmezken bir kısmında da açık bir gerekçe sunulmaktadır. Dolayısıyla bu nakiller arasında yer alıp da net bir hüküm bildirmeyen rivâyetler, araştırmanın dışında bırakılmaya gayret edilmiştir. Bu bölümde Yahyâ'nın, râviler hakkında verdiği hükümler merkeze alınarak, İbn Adî'nin, aynı râviler hakkında verdiği hükümlerin ne derece Yahyâ'ya ait olan değerlendirmelere mutabık olduğu veya aykırı düştüğü ayrıca İbn Adî'nin bu bağlamda yaptığı değerlendirmeler analiz edilecektir.

Tablo 7:Yahyâ el-Kattân ve İbn Adî'nin ortak râvileri

No	Râvi Adı	İbn Adî'nin Değerlendirmesi	Yahyâ el-Kattân'ın Değerlendirmesi
1	İsmâil b. Abdurrahman b. Ebû Kerîme es-Süddî	وهو عندي مستقيم الحديث صدوق لا بأس به.	ما رأيت أحدا يذكر السدي إلا بخير وما تركه أحد، عندي لا بأس به
2	İshâk b. Gusn	لا أعرف اسم أبيه ولا أعرفه غير ما ذكرت	تركه بعد
3	Eş'as b. Abdülmelik el-Hümrânî	أحاديثه عامتها مستقيمة، وهو ممن يكتب حديث ويحتج به، وهو في جملة أهل الصدق، وهو خير من أشعث بن سوار بكثير.	كان يحيى بن سعيد يجيء إلى الأشعث فيجلس في ناحية وما سألته عن شيء وما رأيته سأل الأشعث عن شيء قط، لم ألق أحدا يحدث عن الحسن أثبت من أشعث، ما رأيت في أصحاب الحسن أثبت من

			أشعث، وما أكثرت عنه، ولكنه كان ثبًا
4	Bişr b. Nūmeyr el-Kuṣeyrī	عامة ما يرويه عن القاسم وعن غيره لا يتابع عليه وهو ضعيف كما ذكره.	تركته
5	Sābit el-Būnānī	وما هو إلا ثقة صدوق وأحاديثه أحاديث صالحة مستقيمة إذا روى عنه ثقة وله حديث كثير، وهو من ثقات المسلمين وما وقع في حديثه من النكرة فليس ذاك منه إنما هو من الراوي عنه لأنه قد روى عنه جماعة ضعفاء ومجهولين، وإنما هو في نفسه إذا روى عن هو فوقه من مشايخه فهو مستقيم الحديث ثقة.	يحيى بن سعيد يقول عجب من أيوب يدع ثابت البناني لا يكتب عنه.
6	Cābir b. Yezīd el-Cu'fī	عامة ما قذفوه أنه كان يؤمن بالرجعة. وقد حدثه عنه الثوري مقدار خمسين حديثاً ولم يتخلف أحد في الرواية عنه ولم أر له أحاديث جاوزت المقدار في الإنكار، وهو مع هذا كله أقرب إلى الضعف منه إلى الصدق.	ترك جابر الجعفي قبل أن يقدم علينا الثوري، تركه يحيى بن سعيد
7	el-Hasan b. Dīnār	قد أجمع من تكلم في الرجال على ضعفه على أنني لم أر له حديثاً قد جاوز الحد في الإنكار، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	تركه يحيى
8	Husayb b. Cahder	أحاديثه قلما يتابعه أحد عليها، وربما روى عنه ضعيف مثله مثل عباد بن كثير والحسن بن دينار كما ذكرته فلعل البلاء منهم لا منه.	كان خصيب بن جحدر يكذب
9	Rebi' b. Abdullah	لم أر لربيع بن عبد الله بن خطاب هذا حديثاً يتهماً لي أن أقول من أي جهة أنه ضعيف والذي يرويه عن الحسن، وابن سيرين إنما هي مقاطيع.	أنا أعلم به فلا ترو عنه شيئاً

10	Seyf b. Vehb	ولسيف غير ما ذكرت قليل وقد نسبه يحيى القطان وابن حنبل إلى الضعف	كان سيف هالكا من الهالكين
11	Seyf b. Süleymân	حديثه ليس بالمنكر وأرجو أنه لا بأس به	كان عندنا ثقة ممن يصدق ويحفظ
12	Sevvâr b. Mus‘ab el-Hemdânî	عامة ما يرويه ليست محفوظة، وهو ضعيف كما ذكره	لم يكن بثقة، ولا يكتب حديثه
13	es-Sirrî b. İsmâil Kûfî	هو إلى الضعف أقرب	استبان لي كذبه في مجلس
14	ed-Dahhâk b. Mûzâhîm	والضحاك بن مزاحم عرف بالتفسير فأما رواياته، عن ابن عباس وأبي هريرة وجميع من روى عنه ففي ذلك كله نظر، وإنما اشتهر بالتفسير.	كان الضحاك عندنا ضعيفا، لو كان بين يدي ما سألته عن شيء فضعف حديثه جدا، ما زال مخلطا
15	Abbâd b. Râşid	ليس حديثه بالكثير وحديثه مقدار ما له مما ذكرته وما لم أذكره على الاستقامة	تركه
16	Osman b. Umeyr	رديء المذهب غال في التشيع يؤمن بالرجعة على أن الثقات قد رووا عنه وله غير ما ذكرت ويكتب حديثه على ضعفه	كان يحيى لا يرضاه، ليس هو عثمان الثقفي ذلك ثقة
17	Âsım b. Ubeydullah b. Âsım	قد روى عنه سفيان الثوري، وابن عيينة، وشعبة وغيرهم من ثقات الناس وقد احتمله الناس، وهو مع ضعفه يكتب حديثه.	ضعف عاصم بن عبيد الله فقال يحيى هو عندي نحو بن عقيل
18	Abul‘alâ b. Âmir es-Sa‘lebî	قد حدث عنه الثقات ويحدث عن سعيد بن جبير، وابن الحنفية وأبي عبد الرحمن السلمي بأشياء، لا يتابع عليها	تعرف وتنكر
19	Abdülhamîd b. Ca‘fer	أرجو أنه لا بأس به وهو ممن يكتب حديثه	كان يضعف عبد الحميد بن جعفر

20	Affân b. Müslim	ولا أعلم لعفان إلاً أحاديث عن حماد بن سلمة وعن حماد بن زيد وعن غيرهما أحاديث مراسيل فوصلها وأحاديث موقوفة فرفعها هذا مما لا ينقصه لأن الثقة وإن كان ثقة فلا بد فإنه يهتم في الشيء بعد الشيء وعفان لا بأس به صدوق وأحمد بن صالح المصري رحل إلى عفان من مصر فلحقه ببغداد في سنة اثني عشر وكتب عنه ببغداد وكانت رحلته إليه خاصة دون غيره	إذا وافقني عفان لا أبالي من خالفني
21	Muhammed b. Ubeydullah el-Arzamî	عامة رواياته غير محفوظة	تركه ابن المبارك ويحيى
22	Muhammed b. Sâlim	الضعف على روايته بين	فليس بشيء
23	Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ	هو مع سوء حفظه يكتب حديثه	سيء الحفظ جدا
24	Muhammed b. Amr b. Sehl	يكتب حديثه في جملة الضعفاء	يضعفه جدا
25	Matar b. Tahman	هو مع ضعفه يجمع حديثه ويكتب.	يشبه مطر الوراق بابن أبي ليلى في سوء الحفظ، وابن أبي ليلى مضطرب الحديث.
26	Mücâlid b. Saîd b. Umeyr	عامة ما يرويه غير محفوظ	مجالد لا يفصل قول مسروق من قول علقمة، كان يضعفه، في نفسي منه
27	Müsennâ es-Sabbâh	قد ضعفه الأئمة المتقدمون والضعف على حديثه بين.	لم يتركه من أجل حديث عمرو بن شعيب ولكن اختلاط منه في عطاء، لا يحدثان عنه
28	Mehdî b. Hilâl	عامة ما يرويه، لا يتابع عليه وليس على حديثه ضوء، ولا نور لأنه كان يدعو الناس إلى رأيه وبدعته	لا تكتب عنه فإنه كذاب

29	Necîh Ebû Ma'ser	لَه من الحديث غير ما ذكرت وقد حدث عَنْهُ الثَّوْرِيُّ وهشيم والليث بن سعد وغيرهم من الثقات، وَهُوَ مع ضعفه يكتب حديثه.	كان يحيى لا يحدث، عن أبي معشر المدني ويستضعفه جدا ويضحك إِذَا ذكره
30	Bekkâr b. Abdullah	لا بأس به، البلاء من عمه موسى لا منه	كنا نتقي موسى و لم يرو بكار إلا عن موسى
31	Ca'fer b. Zübeyr	الضعف على حديثه بين	لو شئت أن أكتب عنه الفا لكتبت عنه، ضعفه
32	Amr b. Ubeyd	ضعيف الحديث جدا، معلن البدع	كان يحيى حدثنا عنه ثم تركه
33	Abdurrahman b. Osman	هو ممن يكتب حديثه	كان يحيى حسن الرأي فيه، وكان يحيى ربما كلمني فيه ويقول كنتم تكتبون عن من دونه
34	İsa b. Ebû İsa	لا يتابع عليها متنا ولا اسنادا	فلم يرضه وذكر حفظا سيئا
35	Ferec b. Füdâle	هو مع ضعفه يكتب حديثه	كله وجهه
36	Mûsâ b. Ubeyde	وهذه الأحاديث عامته مما ينفرد بها من يرويهها وعامة متونها غير محفوظة وله غير ما ذكرت من الحديث والضعف على روايته بين	نتقي عبيدة
37	Ebân b. Sam'a	إنما عيب عليه اختلاطه لما كبر ولم ينسب إلى الضعف لأن مقدار ما يرويه مستقيم، وقد روى عنه البصريون مثل سهل بن يوسف هذا، ومحمد بن أبي عدي، وأبو عاصم وغيرهم بأحاديث وكلها مستقيمة غير منكرة إلا أن	تغير بأخرة

		يدخل في حديثه شيء بعد ما تغير واختلط	
38	Hanzala b. Ubeydullah es-Sedûsî	إنما أنكر من أنكر رواياته لأنه كان قد اختلط في آخر عمره فوقع الإنكار في حديثه بعد اختلاطه	قد رأيته وتركته على عمد وكان قد اختلط.
39	Abdullah b. Seleme el-Eftas	هو ممن احتمله الناس وصدقه بعضهم، وهو ممن يكتب حديثه	ليس بثقة
40	Atâ b. es-Sâib	اختلط في آخر عمره فمن سمع منه قديما مثل الثوري، وشعبة فحديثه مستقيم، ومن سمع منه بعد الاختلاط فأحاديثه فيها بعض النكرة	سمع حماد من زيد عن عطاء بن السائب قبل أن يتغير.
41	Yûnus b. Habbâb	هو من الغالين في التشيع وكان يحمل على عثمان أحاديثه مع غلوه تكتب	ما تعجبني الرواية عن يونس
42	Yezîd b. İbrâhim	ليزيد بن إبراهيم أحاديث مستقيمة عن كل من يروي عنه، وإنما أنكرت عليه أحاديثه رواها، عن قتادة، عن أنس، وهو ممن يكتب حديثه، ولا بأس به وأرجو أن يكون صدوقا	لم ألق أثبت منه
43	Hammâd b. Seleme b. Dînâr	هو من أئمة المسلمين، وهو كما قال علي بن المديني من تكلم في حماد بن سلمة فاتهموه في الدين وهكذا قول أحمد بن حنبل فيه	حماد بن سلمة، عن زياد الأعلم، وقيس بن سعد ليس بذلك. ولكن حديث حماد بن سلمة، عن الشيوخ عن ثابت وهذا الضرب يعني أنه ثبت فيها.
44	Ru'be b. el-Accâc eş-Şâir	ولأ أعلم لرؤية مسندا إلا ما ذكرت والذي أشار يحيى القطان فقال أما أنه لم يكذب يعني في هذا الحديث، لم يكن بروايته بأس والله أعلم	دع رؤية بن العجاج قلت كيف قال أما إنه لم يكذب.

45	Saîd b. Zeyd	لسعيد بن زيد غير ما ذكرت أحاديث حسان وليس له متن منكر لا يأتي به غيره، وهو عندي في جملة من ينسب إلى الصدوق.	كان يحيى بن سعيد لا يستمرئه
46	Abdullah b. Saîd	عامة ما يرويه الضعف عليه بين	واستبان لي كذبه في مجلس
47	Abdullah b. Meysere	عامة ما يرويه لا يتابع عليه	كان يمسح على الخرقه فأنكره وجعل يضحك
48	Abdurrahman b. Ziyâd b. En'am	عامة حديثه وما يرويه، لا يتابع عليه	عبد الرحمن بن زياد ثقة
49	Amr b. Şu'ayb b. Muhammed	عمرو بن شعيب في نفسه ثقة وقد روى عن عمرو بن شعيب أئمة الناس وثقاتهم وجماعة من الضعفاء إلا أن أحاديثه، عن أبيه، عن جده عن النبي صلى الله عليه وسلم اجتنبه الناس مع احتمالهم إياه ولم يدخلوه في صحاح ما خرجوه وقالوا هي صحيفة	حديث عمرو واه عندنا
50	Hilâl b. Habbâb	وأرجو أنه لا بأس به	كان قد تغير
51	Nu'man b. Sâbit	ليس هو من أهل الحديث	لا نكذب الله ربما سمعنا الشيء من رأي أبي حنيفة فاستحسنه فأخذنا به، يذهب في الفتوى إلى مذهب الكوفيين، ليس بصاحب حديث
52	Nehhâs b. Kahm	أحاديثه مما ينفرد به عن الثقات ولا يتابع عليه	يضعف حديثه

53	Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî	ليس بروايته بأس إذا حدث عنه ثقة فحديثه مستقيم	وكان شيعيا قدريا وليس بحديثه بأس، يحدث عن محمد بن راشد
54	İsmâil b. Müslim el-Mekkî	أحاديثه غير محفوظة عن أهل الحجاز والبصرة والكوفة إلا أنه ممن يكتب حديثه.	تركه يحيى، لم يزل مختلطا، كان يحدثنا بالحديث الواحد على ثلاثة ضروب
55	İshâk b. Yahyâ b. Talhâ	لإسحاق أحاديث غير ما ذكرت، ولم أجد في أحاديثه أنكر مما ذكرته، وحديث من كذب مشهور، وهو خير من إسحاق بن أبي فروة وإسحاق بن نجيع بكثير.	ذاك شبه لا شيء.
56	Şerîk b. Abdullah b. El-Hâris	الغالب على حديثه الصحة والاستواء والذي يقع في حديثه من النكرة إنما أتى فيه من سوء حفظه لا أنه يتعمد في الحديث شيئا مما يستحق أن ينسب فيه إلى شيء من الضعف	لو كان قدامي شريك لم أكتب عنه، لا يعبأ بشريك
57	Şu‘be, (Muhammed, Sâlim) Ebû Bekir b. Ayyâş	هو في رواياته عن كل من روى عندي لا بأس به وذاك أني لم أجد له حديثا منكرا إذا روى عنه ثقة إلا أن يروي عنه ضعيف	لو كان أبو بكر بن عياش بين يدي ما سألته عن شيء
58	Osman b. Miksem el-Berrî	لعثمان البري غير حديث كثير عمن يروي عنه وله أصناف وعامة حديثه مما، لا يتابع عليه إسنادا أو متنا، وهو ممن يغلط الكثير ونسبه قوم إلى الصدق وضعفوه للغلط الكثير الذي كان يغلط إلا أنه في الجملة ضعيف ومع ضعفه يكتب حديثه	تركه يحيى
59	Verkâ b. Ömer	له عن ابن الزناد نسخة وعن منصور بن معتمر نسخة وقد روى جملة ما رواه أحاديثه غلط في أسانيدنا وباقي حديثه لا بأس به	لا يساوي شيئا
60	Bahr b. Merrâr b. Abdurrahman	ولبحر بن مرار هذا غير ما ذكرت من الحديث شيء يسير، ولا أعرف له حديثا منكرا فأذكره ولم أر أحدا من	رأيت يعني بحر بن مرار قد خولط روى عنه الأسود بن شيبان

		المتقدمين ممن تكلم في الرجال ضعفه إلا يحيى القطان ذكر أنه كان قد خولط ومقدار ما له من الحديث لم أر فيه حديثاً منكراً	
61	Eṣ'as b. Sevvâr en-Neccâr	وأشعث بن سوار قد روى عنه أبو إسحاق السبيعي، وشعبة وشريك ولم أجد لأشعث فيما يرويه متناً منكراً إنما في الأحاديث يخلط في الإسناد ويخالف	سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ يَقُولُ الْحِجَاجُ بْنُ أَرْطَاةَ، وَمُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ عِنْدِي سَوَاءٌ وَأَشْعَثُ بْنُ سَوَارٍ دُونَهُمَا.
62	Îsrâil b. Yûnus b. Ebû Îshâk	حديثه الغالب عليه الاستقامة، وهو ممن يكتب حديثه ويحتج به	لا يعبأ بإسرائيل، إسرائيل فوق أبي بكر بن عياش، لم أر إلا عَنْ كُلِّ مَنْ أَرْضَى مَا رَوَيْتَ إِلَّا عَنْ خَمْسَةٍ
63	Eclah b. Abdullah b. Muâviye	له أحاديث صالحة غير ما ذكرته يروي عنه الكوفيون وغيرهم ولم أجد له شيئاً منكراً مجاوز للحد لا إسناداً، ولا متناً، وهو أرجو أنه لا بأس به إلا أنه يعد في شعبة الكوفة، وهو عندي مستقيم الحديث صدوق	ما كان الأجلح يفصل بين علي بن الحسين، والحسين بن علي
64	Bükeyr b. Âmir el-Becelî	هذا ليس بكثير الرواية وروايته قليلة ولم أجد له متناً منكراً وهو ممن يكتب حديثه	كَانَ حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ تَرَكَهُ وَحَسِبَهُ إِذَا تَرَكَهُ حَفْصٌ
65	Ca'fer b. Muhammed b. Ali	جعفر من ثقات الناس كما قال يحيى بن معين	ما كان كذوباً، في نفسي منه شيء
66	Haccâc b. Ertât	إنما عاب الناس عليه تدليسه، عن الزهري وعن غيره، وربما أخطأ في بعض الروايات فأما أن يتعمد الكذب فلا، وهو ممن يكتب حديثه	الْحِجَاجُ بْنُ أَرْطَاةَ وَمُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ يَسَارٍ سَوَاءٌ وَأَشْعَثُ بْنُ سَوَارٍ دُونَهُمَا
67	Humeyd et- Tavîl	له حديث كثير مستقيم فأغنى لكثرة حديثه أن أذكر له شيء من حديثه وقد حدث عنه الأئمة.	كنتُ أسأل حميد عن الشيء في فتيا حسن فيقول نسيت. سألت حميد عن حديث الحسن؟ فقال: لا أحفظه

68	Rebi' b. Subayh	للربيع أحاديث صالحة مستقيمة ولم أر له حديثاً منكراً جداً وأرجو أنه لا بأس به وبرواياته	لا يرضى الربيع بن صبيح
69	Talhâ b. Yahyâ b. Ubeydullah	وقد روى أحاديث رواه عنه الثقات وما برواياته عندي بأس	لم يكن بالقوي
70	Târik b. Abdurrahman	له أحاديث وليس بالكثير وأرجو أنه لا بأس به	طارق بن عبد الرحمن ليس عندي بأقوى من بن حرملة
71	Abdurrahman b. Harmele	ولم أرفي أحاديثه حديثاً منكراً	لو شئت أن القنه لفعلت قلت كان يتلقن؟ قال: نعم
72	Ubeydullah b. Ebû Ziyâd	قد حدث عنه الثقات ولم أرفي حديثه شيئاً منكراً فأذكره	كان وسطاً لم يكن بذاك
73	Ubeydullah b. Süfyân	عبيد الله هذا غير ما ذكرت وفي بعض أحاديثه بعض النكرة	لا يرضى
74	Ömer b. Âmir	هو عندي لا بأس به	لم يكن يرضاه
75	Amr b. Müslim	وليس له حديث منكراً جداً فأذكره	ما أرى هشام بن حجير إلا أمثل منه. قرأت على يحيى كتاباً فيه عن هشام بن حجير حديث فتكلم فيه بشيء فقلت أضرب عليه فقال نعم.
76	Kays b. er-Rebî' el-Esedî	لقيس بن الربيع غير ما ذكرت من الحديث وعامة رواياته مستقيمة وقد حدث عنه شعبة وغيره من الكبار، وهو قد حدث عن شعبة وعن بن عيينة وغيرهما ويدل ذلك على أنه	يقع في قيس الأسدي. يزعم أنه لا يرضى قيس بن الربيع

		صاحب حديث والقول فيه ما قاله شعبة وإنه لا بأس به	
77	Muhammed b. İshâk b. Yesâr	قد فتشت أحاديثه الكثيرة فلم أجد في أحاديثه ما يتهماً أن يقطع عليه بالضعف، وربما أخطأ أو وهم في الشيء بعد الشيء كما يخطئ غيره ولم يتخلف عنه في الرواية عنه الثقات والأئمة، وهو لا بأس به	ما تركت حديث محمد بن إسحاق إلا لله
78	Muhammed b. Süleyym	في بعض روايته ما لا يوافقه الثقات عليه وهو ممن يكتب حديثه	لا يعبأ بأبي هلال
79	Muhammed b. Amr	وروى عنه مالك غير حديث في الموطأ وغيره وأرجو أنه لا بأس به	رجل صالح ليس بأحفظ الناس للحديث، ليس هو ممن تريد
80	Muâviye b. Sâlih	ما أرى بحديثه بأساً وهو عندي صدوق إلا أنه يقع في أحاديثه إفرادات	ما كنا نأخذ عنه ذلك الزمان، ولاً حرفاً، كان لا يرضى معاوية بن صالح
81	Muhil b. Muhriz	أرجو أنه مستقيم الحديث	كان وسطاً ولم يكن بذاك، كان بين ذلك
82	Nu‘man b. Râşid	النعمان بن راشد قد احتمله الناس روى عنه الثقات مثل حماد بن زيد وجرير بن حازم ووهيب بن خالد وغيرهم من الثقات وله نسخة عن الزهري، ولا بأس به.	مضطرب فضعهف جداً
83	Vikâ b. İyâs	أرجو أنه لا بأس به	لم يكن وقاء بالقوي، ما كان وقاء بن إياس بالذي يعتمد عليه
84	Hemmâm b. Yahyâ	وهمام أشهر وأصدق من أن يذكر له حديث منكر أوله حديث منكر وأحاديثه مستقيمة، عن قتادة، وهو	لا يستمرئ همام. لا أروى عن همام بن يحيى، لا يعبأ بهمام

		مقدم أيضاً في يحيى بن أبي كثير وعامة ما يرويه مستقيم.	
85	Yezîd b. Keysan	قد روى عنه جماعة من الثقات وأرجو ألا يكون بروايته بأس	ليس هو ممن يعتمد عليه، وهو صالح وسط
86	Bâzam b. Ebû Sâlih	ما لم يتابعه أهل التفسير ولم أعلم أحدا من المتقدمين رصيه	لم أر أحدا من أصحابنا ترك أبا صالح، لم يتركه شعبة ولا زائدة
87	el-Hasan b. Sâlih b. Hay	هو عندي من أهل الصدق	لم يكن بسكة
88	Mübârek b. Füdâle	عامة أحاديثه أرجو أن تكون مستقيمة فقد احتمل من قد رمي بالضعف أكثر ما رمي مبارك به	لا يرضى مبارك
89	Mühelleb b. Ebû Hanîfe	ولم أر له حديثا منكرا فأذكره	جابر بن صالح أحب منه
90	Husayf b. Abdurrahman	وإذا حدث عن خفيف ثقة فلا بأس بحديثه وبرايته	كنا نجتنب خفيفا، كان يحيى يضعف خفيفا
91	Abdurrahman b. Īshâk	وفي حديثه بعض ما ينكر ولا يتابع عليه والأكثر منه صحاح، وهو صالح الحديث	سألت عنه فلم أرهم يحمده
92	el-Hasan b. Zekvân	يحيى القطان، وابن المبارك قد روى عنه كما ذكرته وناهيك للحسن بن ذكوان من الجلالة أن يرويا عنه، وأرجو أنه لا بأس به.	حدث يحيى بن سعيد عن الحسن بن ذكوان بأحرف ولم يكن عنده بالقوي

93	Ebân b. Yezîd el-Attar	قَالَ الشَّيْخُ: وَأَبَانُ بْنُ يَزِيدَ الْعَطَّارُ لَهُ رَوَايَاتٌ غَيْرُ مَا ذَكَرْتُ، وَهُوَ حَسَنُ الْحَدِيثِ مُتَمَّا سِكَ يُكْتَبُ حَدِيثُهُ وَلَهُ أَحَادِيثٌ صَالِحَةٌ، عَنْ قَتَادَةَ وَغَيْرِهِ وَعَامَّتُهَا مُسْتَقِيمَةٌ، وَأَرْجُو أَنَّهُ مِنْ أَهْلِ الصَّدَقِ.	لا أروي عن أبان العطار
94	Ümâre b. Cüveyn	وقد حدث عنه عبد الله بن عون بغير حديث والحمدان وهشيم وشريك، وعبد الوارث والثوري وغيرهم من ثقات الناس وقد حدث أبو هارون، عن أبي سعيد بحديث المعراج بطوله وقد حدث عنه الثوري بحديث المعراج ولم يذكر عنه شيئاً من التشيع والغلو فيه وقد كتب الناس حديثه.	تركه
95	İkrime b. Ammâr	مستقيم الحديث اذا روى عنه ثقة	سألت يحيى عن أحاديث عكرمة عن يحيى بن أبي كثير فضعفها وقال ليس بصحاح
96	Muhammed b. es-Saib	قَالَ الشَّيْخُ: وَلِلْكَلْبِيِّ غَيْرُ مَا ذَكَرْتُ مِنَ الْحَدِيثِ أَحَادِيثٌ صَالِحَةٌ وَخَاصَّةً، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، وَهُوَ رَجُلٌ مَعَ رُوفٍ بِالتَّفْسِيرِ وَلَيْسَ لِأَحَدٍ تَفْسِيرٌ أَطْوَلُ، وَلَا أَشْبَعُ مِنْهُ وَبَعْدَهُ مِقَاتِلُ بْنُ سُلَيْمَانَ إِلَّا أَنَّ الْكَلْبِيَّ يُفْضَلُ عَلَى مِقَاتِلٍ لَمَّا قِيلَ فِي مِقَاتِلٍ مِنَ الْمَذَاهِبِ الرَّدِيئَةِ.	تركه يحيى
97	el-Alâ b. Hâlid	لعلاء بن خالد من الحديث شيء يسير وقد رماه يحيى القطان، وابن معين وغيرهما بالكذب	تركت على عمد
98	Ziyâd Ebû Ömer el-Basrî	إنما أشار يحيى القطان إلى أنه كان يروي حديثين أو ثلاثة ثم جاء بعد بأشياء فإنما يعني والله أعلم بأحاديث مقاطيع فأما المسند فإني لم أر عنه شيئاً	كان شيخا يغفل

99	Yahyâ b. Ebû Hayye	وهو من جملة المتشيعين بالكوفة	يضعفه, لو استحللت أن أروى، عن أبي جناب حديثاً لرويت في تكبير العيد
100	Sâbit b. Yezîd	ليس له رواية إلا الشيء اليسير, روى عنه يحيى القطان من المقطوع	كان وسطاً, إنما أتيت مرة فأملئ علي ثم لم أعد إليه
101	Abdullah b. Bûsr	هذا ليس له غير ما ذكرت إلا اليسير من الرواية	لا شيء
102	Ömer b. Velîd	قليل الحديث	ليس هو عندي ممن أعتمد عليه ولكنه لا بأس به
103	Abdûlvâhid b. Kays	صاحب مواعظ بالبصرة	كان يشبه لا شيئ
104	Ferkad	كان يعد من صالحى البصرة وليس هو بكثير الحديث	ما يعجبني الحديث عن فرقد
105	Mûsâ b. Dihkân	ليس له كثير حديث	أفسدوه بأخره
106	Meymûn Ebû Abdullah	يعرف بهذا الحديث	محض وجهه, لا يحدث عنه
107	Hişâm b. Huceyr	ليست بالكثير وقد روى عنه بن جريج وغیره	لم يرضه, فتكلم فيه

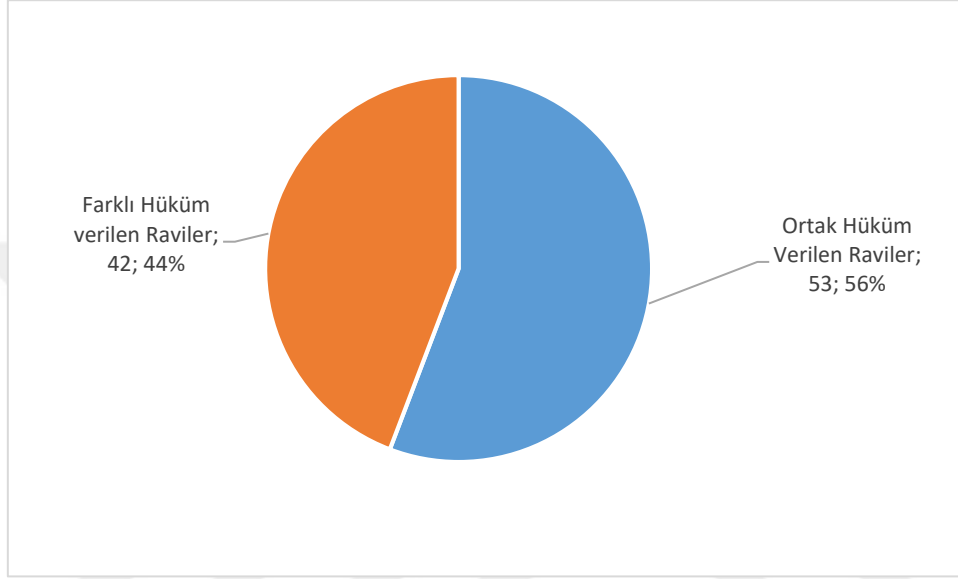
108	en-Nadr b. Mutarrıf	ليس للنضر من الحديث إلا الشيء اليسير	سمعت النضر إن لم أحدثكم فأمي فاعلة لا يكنى فتركته لهذا
109	İshâk b. es-Sabah	إسحاق بن الصباح هذا لا أعرفه إلا في هذه القصة، وما أظن أن له حديثا مسندا	يقول ليحيى: تحفظ عن عبد الملك بن عمير عن موسى بن طلحة؛ أن عبد الله اشترى أرضا من أرض السواد، وأشهدني عليها؟ فقال يحيى: عمن؟ فقال: عن إسحاق بن الصباح، فقال: اسكت ويلك
110	Hâlid b. Rabah el-Hüzelî	روى عنه يحيى القطان، وهو عندي لا بأس به	أفسدوه بالقدر
111	Abdülvâhid b. Ziyâd	هو ممن يصدق في الرواية	كنا نجلس على بابه يوم الجمعة بعد الصلاة فنذاكره حديث الأعمش لا يعرف منه حرفا
112	Abdûlmelik b. Ebû Süleymân	وقد رواه عن عبد الملك من الكوفيين غير شعبة وغير من ذكرتم	لو روى عبد الملك بن أبي سليمان حديثا آخر مثل حديث الشفعة لترك حديثه

Yaptığımız incelemeler neticesinde *el-Kâmil*'de, Yahyâ el-Kattân'a nispet edilen değerlendirmelerin yüz on iki râvi hakkında olduğu tespit edilmiştir. Bu râviler hakkında İbn Adî'nin kanaatinin ya da Yahyâ'ya nispet edilen değerlendirmenin mukayeseye uygun olmamasından⁷⁰¹ dolayı her iki münekkidin uzlaşma ve ayrışma oranını tespit için tabloda zikrettiğimiz ilk doksan beş ismi dikkate alacağız. Yine tablodaki verilerden hareketle Yahyâ'nın, râviler hakkındaki kanaatinin üç şekilde aktarıldığını söylemeliyiz. Bunlardan birincisine göre Yahyâ, ilgili râvi hakkında müfesser ibareler kullanarak hüküm vermektedir.⁷⁰² Bir diğerinde ise, ilgili râvinin hükmüne dair net ancak müfesser olmayan ifadeler

⁷⁰¹ Bu ravilerden bir kısmının yalnızca hadislerinin sayısına değinilmiş ya da rivâyet halkasına işaret edilmiş veya nisbî bir değerlendirme yapılmıştır. Biz daha somut bir istatistik elde etmek üzere bu tarz ifadeler bulunan nakilleri dikkate almayacağız.

⁷⁰² Örneğin Eclah b. Abdullah'ın zabtındaki kusuru ifade etmek üzere "Eclah, iki kişiyi birbirinden ayırt edemezdi." demektedir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:136.

kullandığı görülmektedir.⁷⁰³ Son grupta ise Yahyâ'nın öğrencileri tarafından, onun herhangi bir râviye ait kanaati şeklinde aktarılan değerlendirmeler yer almaktadır. Bu aktarımlardaki temel dil ise müfesser olmayan lafızlardan oluşmaktadır. Bu sınıfa giren râviler hakkında genel olarak hüküm çıkarılacak ibareler yer almakta, fakat bu hükmün gerekçesini sadece aktarılan ibarelerden anlamak imkânsız olmaktadır.⁷⁰⁴

Şekil 19: Yahyâ ve İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesi

Grafiği oluşturan râvilerin toplam sayısı doksan beştir. Her iki münekkidin bu isimler hakkındaki kanaatini yansıtmaya çalıştığımız bu grafiğin neredeyse iki eşit dilimden oluşması İbn Adî'nin, Yahyâ ile râvi tenkit kriterlerinde ciddi oranda ayrıştığını göstermektedir. İbn Adî ve Yahyâ'nın toplam elli üç (1-53) râvinin değerlendirmesinde hemfikir oldukları, geriye kalan diğer râvilerde ise farklı düşündükleri görülmektedir. Şimdi her iki münekkidin ayrışma noktalarını ortaya koyabilecek bazı isimler hakkındaki değerlendirmelerini analiz etmeye çalışacağız.

Bu bağlamda ele alacağımız ilk râvi, Eclah b. Abdullah'tır. Yahyâ; Mücâlid (ö. ?) ve Eclah hakkında soru soran birine Eclah'ın, Mücâlid'den daha kötü bir durumda olduğunu söylemektedir.⁷⁰⁵ Yahyâ'nın Mücâlid hakkındaki kanaati de Eclah'takine benzemektedir. Ona göre Mücâlid; Mesruk (ö. 63/683) ve Alkame (ö.

⁷⁰³ Bu duruma misal olarak Talhâ b. Ubeydullah hakkındaki “kuvvetli değildi” ibaresi örnek olarak gösterilebilir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:179.

⁷⁰⁴ Örneğin, İsrâil b. Yûnus b. Ebû İshâk hakkındaki “Yahyâ onu pek dikkate almazdı” ibaresi bu duruma işaret etmektedir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:129.

⁷⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:36.

62/682)'nin sözünü ayırt edemeyecek durumdadır.⁷⁰⁶ Yine başka bir nakle göre Yahyâ, onu Hüseyin b. Ali ile Ali b. Hüseyin'i ayırt edemeyen biri olarak nitelemektedir.⁷⁰⁷ Yani Eclah, Yahyâ'ya göre ciddi bir zabt problemi yaşamaktadır.

İbn Adî ise Eclah'a ait bir kısım sâlih rivâyetleri zikretmiş, bunlar dışında da başka sâlih rivâyetleri olduğunu dile getirmiştir. Ondan Kûfeliler ve başkalarının rivâyette bulunduğunu, bu rivâyetler içerisindeyse metin ya da isnad açısından sınırı aşacak derecede münker rivâyet görmediğini ifade etmiştir. Daha sonra onun Kûfe Şîîlerinden sayıldığına işaret ederek, kendisine göre sadûk olduğunu ve hadislerinde problem bulunmadığını söylemiştir.⁷⁰⁸

Dikkat edilirse İbn Adî, Eclah hakkında tafsilatlı bir değerlendirme yapmaktadır. Öncelikle o, adı geçen râvinin birçok bölgeden öğrencileri olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla o, meçhul olmayan, maruf bir râvidir. Daha sonra Eclah'ın rivâyetlerini metin ve sened açısından sika râvilerden gelen rivâyetlerle karşılaştırarak onların münker olmadığına dikkat çekmiş ve problem yok diyerek onun hakkında kanaatini ortaya koymuştur. Rivâyetleri hakkında problem olmadığı belirtildikten sonra şayet bu râvi için menfî bir durumdan bahsetmek gerekirse onun, ehli bid'atten olmasının eleştirilmeye en uygun bir husus olduğu açıktır. Ancak İbn Adî, onun sadûk bir kimse olduğunu da dile getirerek bid'atinin rivâyetine etki etmediğini belirtmiş olmaktadır. Aslında dikkat edilirse Yahyâ da onun bid'ati ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Her iki münekkidin ihtilaf ettiği husus, bize göre rivâyetlerde yer alan hatanın cerhi gerektirip gerektirmemesi hususundaki farklı kanaattir. Özellikle İbn Adî'nin, Eclah'ı değerlendirirken sınırı aşacak derecede münkeri bulunmamakta demesi, onun Yahyâ'ya göre hata miktarı konusunda daha hoşgörülü olduğunu göstermektedir.

Bahr b. Merrâr hakkında İbn Adî ve Yahyâ el-Kattân'ın değerlendirmelerinin birbirine tezat olduğu görülmektedir. Çünkü Yahyâ bu râvinin ihtilâta maruz kaldığını ifade etmektedir.⁷⁰⁹ Dolayısıyla Yahyâ'nın iddiasına göre Bahr, ihtilât sebebiyle mecruh bir kimsedir. Kaldı ki Yahyâ'nın, adı geçen râviden

⁷⁰⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:168.

⁷⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:136.

⁷⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:140.

⁷⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:235.

rivâyette bulunduđu⁷¹⁰ ancak ihtilât öncesi ve sonrası hadisleri tefrik edilemediği için onu terk ettiğine dair nakiller de mevcuttur.⁷¹¹

Yahyâ'nın adı geçen râvi hakkında ihtilât dile getirmesine rağmen, İbn Adî'nin Bahr hakkında, Yahyâ'dan farklı düşündüğu anlaşılmaktadır. O, eserinde görüldüğu üzere, Yahyâ'nın Bahr hakkındaki kanaatinden haberdar olmakla birlikte, Bahr'ı değerlendirirken ihtilâta değinmemiştir. Ona göre Bahr, rivâyeti az olan bir râvidir. Bu rivâyetler arasında da münker sayılabilecek nakiller yer almamaktadır. Kaldı ki mütekaddim münekkitlerden, Yahyâ dışında ona herhangi bir cerh isnat eden de bulunmamaktadır.⁷¹² Bu değerlendirmelerden İbn Adî'nin, adı geçen râvinin rivâyetlerini önce tespit ettiği, sonra bu rivâyetlerin sıhhatini araştırdığı ve cerhi gerektirecek bir kusur görmediği anlaşılmaktadır. şu durumda her iki münekkidin Bahr hakkındaki ihtilafı nasıl anlaşılmalıdır?

Bahr'a ait rivâyetlerin az olması - İbn Adî'ye göre Yahyâ dışında başka münekkitler onun cerhinden bahsetmese de- rivâyetlerinden uzak durulduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında İbn Adî'nin Bahr'a ait nakillerde problem bulmaması anlaşılır bir durumdur. Çünkü o, aslında Bahr'ın ihtilât sebebiyle terk edilmesinden dolayı zaten ihtilâtından önceki nakillerini incelemiş olmaktadır. Dolayısıyla İbn Adî'nin ulaştığı sonuç bir açıdan II/VIII. asırda yaşayan Yahyâ el-Kattân'ın dile getirdiği hususla paralellik arz etmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında gerçekte ihtilafın bulunmadığı zikrolunabilir.

İbn Adî ve Yahyâ el-Kattân'ın ihtilaf ettiği râvilerden bir başkası şerık b. Abdullah'tır. Yahyâ'ya bu râvinin son zamanlar rivâyette bulunurken karıştırdığına dair iddia hatırlatılınca o da bunu doğrulamıştır.⁷¹³ Bir başka nakilde de Yahyâ onun hakkında “şayet şerık, benim hocalarım tabakasından olsaydı ondan yazmazdım” dediği.⁷¹⁴ ve onu önemsemediđi⁷¹⁵ aktarılmaktadır. Onun, şerık hakkında kullandığı ibareler bu râviyi metrûk bir kimse olarak vasıflandırdığını göstermektedir.

⁷¹⁰ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 5:2126.

⁷¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 1:194.

⁷¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:236.

⁷¹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:10.

⁷¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:11.

⁷¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:12.

İbn Adî'ye göreyse Şerîk, rivâyetlerinin genelinde sıhhat bulunan bir kimsedir. Zayıflığını gerektirmeyecek oranda var olan hataları hafızasının kötü olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak söz konusu hatalı rivâyetlerde bilinçli bir dahli olmadığından onu herhangi bir açıdan zayıf saymak doğru olmaz.⁷¹⁶ Burada dikkat edilirse İbn Adî iki önemli hususa dikkat çekmektedir. Buna göre Şerîk, hafızasında problem olan biridir. Bu noktada aslında Yahyâ el-Kattân'la hemfikirdirler. İkinci olan husus ise onun rivâyetlerinin genelinde problem bulunmamasıdır. Şu durumda her iki münekkidin farklı hükme varmasındaki temel saik, râvi tenkidinde cerhı gerektiren kusurların miktarıdır. Yahyâ el-Kattân bu konuda teşeddütle hareket ederken, İbn Adî'nin ona göre tesâhül gösterdiği anlaşılmaktadır.

Abdurrahman b. Harmele (ö. 145/762), Yahyâ el-Kattân'ın değerlendirmesine göre sahife sahibi olup telkine de yatkınlığı bulunan bir kimsedir. Bu sebeple zabtında problem bulunmaktadır. Kendisine Muhammed b. Amr (ö. ?) veya Abdurrahman b. Harmele'den hangisinin daha sevimli geldiği sorulduğunda, o, Muhammed'i işaret etmiştir. Abdurrahman'ın durumunu soran kimseye de “Şayet ben ona telkinde bulunmak istesem o buna müsaitti.” cevabını vermiştir.⁷¹⁷ Aynı şekilde Yahyâ, bizzat Abdurrahman'ın “Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) bana yazmam için ruhsat verdi. Ben hafızası kötü ya da ezberlemeyen biriydim.” (Buradaki şüphenin Yahyâ el-Kattân'a ait olduğu anlaşılmaktadır.) dediğini aktarmaktadır. Ayrıca Yahyâ'nın ondan yüz civarında hadis aktardığı da rivâyet olunmaktadır.⁷¹⁸ Buna karşın İbn Adî, Abdurrahman'ın fazla hadise sahip olmamakla birlikte münker rivâyetine rastlamadığını ifade etmektedir.⁷¹⁹

Her iki münekkidin adı geçen râvi hakkında verdikleri hüküm dikkate alındığında önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Şayet, Yahyâ'nın kastettiği telkin, onun hafızasıyla alakalı bir telkinse, bu durumda Abdurrahman'ın, ilmini yazıyla koruduğu dikkatten kaçmamalıdır. Dolayısıyla İbn Adî'nin incelediği rivâyetlerin söz konusu eserde yer alması muhtemeldir. Eserde yer alan sağlam nakiller dikkate alındığında İbn Adî'nin ulaştığı sonucun tabii olduğu ortadadır. Ancak Yahyâ el-

⁷¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:35.

⁷¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:502.

⁷¹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:503.

⁷¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:503.

Kattân'ın tespiti Abdurrahman'ın hafızasından aktardığı rivâyetlerde muhtemelen problem olacağını haber vermektedir. Bu durum da sağlıklı bir ricâl tenkidi gerçekleştirmek için ilk dönem değerlendirmelerinin vazgeçilmez birer veri olduğunu göstermektedir.

Ru'be b. el-Accâc (ö. 145/762) da İbn Adî'nin, Yahyâ'dan farklı kanaate sahip olduğu râvilerden birisidir. Yahyâ bu râvi hakkında “Onu bırak, ancak o yalan söylemezdi.”⁷²⁰ demektedir. Burada Yahyâ'nın terk edilmesini istediği durumun ne olduğu çok net değildir. Aslında İbn Adî, Ru'be'nin sadece bir müsned rivâyetini bildiğini söylemektedir.⁷²¹ Aslında İbn Adî'nin bu ifadesi Yahyâ'nın tutumunu da açıklamaktadır. Bir başka ifadeyle Yahyâ, Ru'be hakkındaki ifade ile onun hadis ilmiyle iştigal etmediğine vurgu yapmıştır.

İbn Adî ise ondan gelen nakli eserine almış ve bu rivâyette problem olmadığını ifade etmiştir.⁷²² Bu durumda adı geçen râvi hakkında Yahyâ'nın onu bırak demesi, rivâyetlerinin olmadığına, yani hadisçi yönüyle tanınmadığına bir işaret olarak düşünülebilir. İbn Adî de Hz. Peygamber (s.a.v.) önünde söylendiğini düşündüğü bir şiiri nakletmesi hasebiyle, onun rivâyetini dikkate almış, sınırlı sayıda da olsa hakkında birkaç değerlendirme yapıldığı için ona eserinde yer vererek, onun hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Şu durumda aslında Yahyâ'nın onu cerh etmediği, sadece onun hadis ilmiyle iştigal etmediğine vurgu yapmak istediği anlaşılmaktadır.

Araştırmamızda yer vermemiz gereken bir başka râvi de Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768)'dır. Yahyâ, Muhammed b. İshâk'ın yalancı olduğunu düşünmekte ve onu sert bir dille eleştirmektedir. O, adı geçen râviyi sırf Allah rızası için terk ettiğini de ifade etmektedir.⁷²³ Dolayısıyla Yahyâ'ya göre İbn İshâk, kendisinden rivâyetin asla caiz olmadığı bir kimsedir.

İbn Adî, Muhammed b. İshâk konusunda Yahyâ'dan farklı düşünmektedir. Ona göre Muhammed b. İshâk, öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v.)'in savaşları ve bunlarla alakalı rivâyetleri toplamada büyük bir fazilet sahibidir. Kendisinden sonra gelen müellifler bu konuda ona yetişememişlerdir. Kaldı ki nice sika ve önde gelen

⁷²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:120.

⁷²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:123.

⁷²² İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:123.

⁷²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:255.

muhaddisler ondan rivâyette bulunmuştur. Ancak nasıl ki başka râviler, rivâyetlerinde yer yer hatalar yapıyorsa, İbn İshâk da bazı hata ve yanlışlıklara sahiptir. Bu hata ve yanlışlıkların sayısı da onun hakkında zayıf hükmü vermek için yeterli değildir.⁷²⁴

Aktardığımız değerlendirmeler çerçevesinde Yahyâ ve İbn Adî'nin, İbn İshâk hakkındaki farklı kanaatleri ortadadır. Ancak Yahyâ'nın adı geçen râvi hakkında yalancılık hükmü verirken herhangi bir gözlem ya da analize dayanmadığı, yalnızca kendisine aktarılan değerlendirmeyi esas aldığı görülmektedir. Hişâm b. Urve -Mâlik b. Enes - Vüheyb b. Hâlid kanalıyla ulaşan bu değerlendirmeye göre Muhammed b. İshâk, Hişâm (ö. 146/763)'ın karısı Fâtıma bint. el-Münzir (ö. ?)'den rivâyette bulunmaktadır. Ancak Hişâm, hanımı küçükken onunla evlendiğini söyleyerek, İbn İshâk'ın yalancı olduğunu iddia etmiştir. Çünkü ona göre hanımı ölünceye dek başka bir erkekle karşılaşmamıştır.⁷²⁵ İbn Adî'nin değerlendirmesine gelince o, öncelikle İbn İshâk'ın rivâyetlerinden birçoğunu araştırmıştır. Bu konudaki araştırmaları onu, İbn İshâk hakkında bir takım hatalara işaret etmesine rağmen, zayıf hükmünü vermekten uzak tutmuştur. Bu durum, İbn İshâk'ın İbn Adî tarafından tespit edilen hatalarının, herhangi bir râvi için zayıf hükmünü gerektirecek yoğunlukta hatalar olmadığına işaret etmektedir. İbn Adî, adı geçen râvi hakkındaki hükmünü desteklemek üzere sika ve önde gelen muhaddislerin ondan rivâyetini de destekleyici delil olarak ileri sürmüştür.⁷²⁶

Yahyâ el-Kattân'a nispet edilen değerlendirmelerin bir kısmının müfesser olmadığı görülmektedir. Bu değerlendirmelerden "تركته، نتقي" gibi bazıları doğrudan onun ifadeleri iken bir kısmı da öğrencilerinin gözlemlerine dayanmaktadır. Öğrencilerinin gözlemleri olduğu anlaşılan ifadeler arasında "لم يكن عنده بالقوي، لا" gibi ifadeler yer almaktadır. Şimdi haklarında bu şekilde değerlendirme lafızları bulunan bazı isimlere de bakmak suretiyle İbn Adî- Yahyâ el-Kattân mukayyesine devam etmek istiyoruz.

Burada ele alacağımız râvilerden ilki Hasan b. Zekvân (ö. 141/758)'dır. Yahyâ'nın öğrencisi Fellâs, Hasan b. Zekvân'ın ona göre zayıf râvilerden olduğunu

⁷²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:270.

⁷²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:255.

⁷²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:270.

söylemiştir.⁷²⁷ İbn Adî'ye, Hasan b. Zekvân'ın bazı hadislerinde tek kaldığını dile getirmiş ve hakkında hadis ilminin iki büyük ismine işaret ederek (Yahyâ el-Kattân ve Abdullah b. el-Mübârek) onların, Hasan'dan rivâyetinin Hasan hakkındaki sika hükmünü gösteren delil olduğunu dile getirmiştir.⁷²⁸

İbn Adî'nin aktardığına göre Yahyâ'nın, Hasan'dan rivâyeti bağlamında iki nakil söz konusudur. Bunlardan birisi Fellâs tarafından, bir diğeri de Ali b. Medîni tarafından nakledilmiştir. Ancak bu rivâyetler birbirleriyle tezat durumdadır. Çünkü Amr, Yahyâ'nın ondan rivâyette bulunmadığını söylerken, Ali'ye Yahyâ'nın ondan rivâyette bulunduğunu ifade etmiştir. İbn Adî'ye bu konudaki tutumuna, eserine Yahyâ'nın adı geçen râviden rivâyetine yer vererek,⁷²⁹ Ali'nin kanaatini esas aldığını göstermektedir.

İbn Adî, Hasan'a ait rivâyetlerin sayısı ve onların kimler tarafında rivâyet edildiğine dair bir malumatı bulunmaktadır. Çünkü o, Hasan'ın, eserinde zikretmediği bir takım rivâyetlerinin bulunduğunu ve bunlardan bir kısmında Hasan'ın teferrüt ettiğini dile getirmiştir.⁷³⁰ Bu durumda İbn Adî'nin, Hasan hakkındaki hükmünü destekleyici olarak Yahyâ'ya atıfta bulunması, onun rivâyette sıkı davranmasından dolayı adı geçen râviye verdiği hükmü, tekit etme amacı taşıdığı şeklinde okunabilir. Dolayısıyla Ali'nin, Yahyâ hakkında aktardığı ifade, Yahyâ'nın zayıf kimselerden rivâyette bulunmadığı gerekçesiyle tenkit edilebilir bir ifadedir.⁷³¹

Rebi' b. Subayh (ö. 160/776) ve Muhammed b. Süleym (ö. 167/783) isimli râviler hakkında Yahyâ el-Kattân'a nispet edilen değerlendirmeler de öğrencilerine ait gözlemlerden oluşmaktadır. İbn Adî'nin aktardığı bir rivâyette, Yahyâ'nın, Rebi' b. Subayh'tan razı olmadığı yer almaktadır.⁷³² Yahyâ'nın kanaatinin aktarıldığı bu tabir, hakkında kullanılan râvinin hadislerini terk ettiği anlamına

⁷²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:158.

⁷²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:60.

⁷²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:158.

⁷³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:160.

⁷³¹ Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Suâlâtü Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dilihim*, nşr. Ziyâd Mahmûd Mansûr, 1. Bs (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1414/1994), 331; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2:353.

⁷³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:37.

geldiği şeklinde yorumlanmaktadır.⁷³³ Bu durumu Yahyâ'nın, Rebi'den hadis aktarmadığını ifade eden İbn el-Müsennâ'ya ait nakil de desteklemektedir.⁷³⁴

İbn Adî, adı geçen râvi hakkında müsbet bir görüşe sahiptir. O, Rebi'nin sahih hadisleri bulunduğunu ve ciddi münker rivâyetine rastlamadığını dolayısıyla herhangi bir problem taşımadığını ifade etmektedir.⁷³⁵ Bu değerlendirme, İbn Adî'nin, adı geçen râvinin rivâyetlerini araştırdığını ve rivâyetlerinde her ne kadar bazı problemler bulunsa da bunlar hakkında zayıf hükmünü vermesini gerektirecek ciddi problemler olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak bu durum, İbn Adî'nin, hüküm vermede, Yahyâ'ya göre daha mutedil davrandığını da göstermektedir. Çünkü o, adı geçen râvinin bazı rivâyetlerinde sıhhate zarar vermeyecek derecede problemler bulunduğunu, hakkında değerlendirme yaparken "ciddi" ibaresini kullanarak ortaya koymaktadır.

Muhammed b. Süleym de Fellâs'ın ifadesine göre Yahyâ'nın dikkate almadığı "لا يعأ به" râvilerdendir.⁷³⁶ Yahyâ'nın herhangi bir râviyi dikkate almaması da o râvinin metrûk olduğuna delalet ettiği şeklinde anlaşılmıştır.⁷³⁷ Fellâs da Yahyâ'nın ondan rivâyet etmediğini ifade ederek,⁷³⁸ Muhammed b. Süleym hakkında kullanılan ibarenin delaleti noktasında yukarıdaki görüşü desteklemektedir.

İbn Adî'nin, Muhammed b. Süleym hakkında hüküm verirken kullandığı lafızlardan, ona ait rivâyetleri araştırdığı anlaşılmaktadır. Ona göre adı geçen râvinin rivâyetlerinden bir kısmı, sika râvilerin muvafakat etmediği nakillerden oluşmaktadır. Yani o, bazı rivâyetlerde sika râvilere muhalefet etmektedir. Bununla birlikte İbn Adî, Muhammed b. Süleym'in, hadisleri yazılabilecek râvilerden olduğunu dile getirmektedir.⁷³⁹ Böylece İbn Adî, adı geçen râviyi, rivâyetlerinin reddi konusunda, kendisinin zihninde olan sınırı aşmamasından dolayı tamamen inkâr etmemiş, sika râvilere muvafık olan rivâyetlerinin kabul edileceğine işaretle bulunmuştur. Bu hükmü verirken de rivâyetlerin incelenmesinden râvinin

⁷³³ Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 385.

⁷³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:37.

⁷³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:41.

⁷³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:436.

⁷³⁷ Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 385.

⁷³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:436.

⁷³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:442.

durumuna ulaştıran bir yolu takip etmiştir. Çünkü İbn Adî, Muhammed b. Süleym'den gelen rivâyetler ve onun hakkındaki değerlendirmelerin birçoğuna sahiptir. Yahyâ'nın bu râvi hakkında hüküm verirken birkaç ihtimalden hareket ettiği düşünölebilir. Buna göre Yahyâ, adı geçen râvinin rivâyetlerinden bir kısmının problemlili olduğuna vakıf olmuş ve onun cerhine hükmetmiş ya da yine aynı râvi hakkında başka münekkitlerden esas aldığı bir kanaat olup bu kanaate göre bir tavır sergilemiştir.

Bükeyr b. Âmir (ö. ?) isimli râvi, İbn Adî ve Yahyâ el-Kattân'ın farklı düşündüğü bir başka râvidir. Bu râvinin durumu Yahyâ'ya sorulunca o, Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810)'ın ondan rivâyette bulunmadığını, onun bir kimseyi terk etmesinin de herhangi bir râvi hakkında yeterli bir işaret olduğunu söylemiştir.⁷⁴⁰ Yahyâ'nın adı geçen râvi hakkında hüküm verirken kullandığı argüman, teoride kalmamış, pratikte de hayat bulmuştur. Bu durumu ortaya koyan delil, Fellâs'ın; Yahyâ'nın, Bükeyr'den rivâyette bulunduğunu duymadığına dair nakildir.⁷⁴¹ İbn Adî'ye Bükeyr'i fazla rivâyeti bulunmayan ancak bununla birlikte var olan rivâyetleri arasında da metni münker olmayan hadislerle sahip bir râvi olarak değerlendirmiştir. İbn Adî'ye göre o, hadisleri yazılabilecek bir kimsedir.⁷⁴²

Yahyâ'nın, bu râvi hakkında cerh hükmü verirken, Hafs'ın ondan nakilde bulunmamasını bir kriter olarak belirlediği görölmektedir. İbn Adî'ye, onun hakkındaki kanaatine rivâyetleri üzerine yaptığı araştırmalar neticesinde elde ettiği bulgular çerçevesinde ulaşmıştır. İbn Adî her ne kadar onun aktardığı nakillerin senedleri hakkında herhangi bir ifade kullanmasa da metin açısından söz konusu rivâyetlerin ciddi bir problem taşımadığını belirtmektedir. şu durumda İbn Adî, Bükeyr hakkındaki kanaatini metin tenkidi yapmak suretiyle elde etmiş olmaktadır.

İbn Adî-Yahyâ el-Kattân mukayesesinde değineceğimiz bir başka râvi de Kays b. Rebi'dir. Buna göre Yahyâ'nın, bu râviden razı olmadığına, onu eleştirdiğine hatta bu eleştiri dolayısıyla şu'be'nin, Yahyâ'ya tenkit yönelttiğine dair rivâyet bulunmaktadır.⁷⁴³ Yahyâ'nın bu râviden rivâyette bulunmadığına dair nakil de onun kanaatinin hangi doğrultuda olduğunu tam olarak ortaya

⁷⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:202.

⁷⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:202.

⁷⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:203.

⁷⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:159.

koymaktadır.⁷⁴⁴ İbn Adî'ye adı geçen râvinin öncelikle rivâyetleri hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra rivâyetlerinin tamamının sahih olduğunu dile getirmiş, Şu'be ve diğer önde gelen muhaddislerin ondan rivâyette bulunduğunu, onun da Şu'be'den rivâyette bulunduğunu belirterek, bu durumu Kays'ın hadis ehli olduğuna delalet eden bir işaret olarak kabul etmiştir. Son olarak da Kays hakkında söz Şu'be'nin sözüdür demek suretiyle onun tevsikini ifade etmiştir.⁷⁴⁵

Yahyâ'nın adı geçen râvi hakkındaki değerlendirmeleri, onu hangi noktadan eleştirdiğine dair ipucu vermemektedir. Onun görüşünü netleştirmek için yaptığımız araştırmalarda da herhangi açıklayıcı bir bilgiye rastlayamadık. Aslında onu niçin cerh ettiğine dair sorular Yahyâ hayattayken de kendisine sorulmuş ancak cevap alınamamıştır. Bu bağlamda Yahyâ'ya Süfyân tarafından, Kays'a rivâyette hata isnadı ve onu eleştirip-eleştirmediği sorulmuş, o da böyle bir şeyin olmadığını dile getirmiştir. Bunun akabinde soruyu soran kişi, onu yalancı olarak mı görüyorsun diye sormuş o da yine hayır cevabını verince, "Yahyâ bu konuda bir delil getiremedi." demiştir.⁷⁴⁶ Başkaları tarafından Kays'a yönelik dile getirilen eleştirilere baktığımızda iki hususun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, ömrünün sonuna doğru hafızasının zayıfladığını haber verirken bir diğeri de oğlunun eserine idraçta bulunmasından bahsetmektedir.⁷⁴⁷

İbn Adî'nin değerlendirmesiye bizlere şu sonuçları vermektedir: Öncelikle o Kays'ın, zikrettikleri dışında da rivâyetleri olduğuna değinmiş ve bunların tamamının problemsiz olduğunu söylemiştir. İkinci olarak önde gelen muhaddislerin rivâyetini adı geçen râvinin hadis ilminde belli bir konumu olduğuna delil olarak zikretmiştir. Akabinde kendi zihninde Kays hakkında var olduğunu düşündüğümüz hükmü, "Söz Şu'be'nin sözüdür." diyerek geri plana almıştır. Son olarak da bu râvi hakkında problem olmadığını dile getirerek onun hakkındaki kanaatini ortaya koymuştur. Dolayısıyla İbn Adî, öncelikle rivâyetleri araştırmak suretiyle bir hüküm çıkarmış, önde gelen muhaddislere atıfta bulunarak da vardığı hükmü kuvvetlendirmek istemiştir.

⁷⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:159.

⁷⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:171.

⁷⁴⁶ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 14:472.

⁷⁴⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:222.

Netice olarak İbn Adî ve Yahyâ el-Kattân mukayesesinde üç önemli sonuç ortaya çıkmaktadır. Öncelikle İbn Adî, Yahyâ el-Kattân'a nazaran değerlendirmelerini analitik bir üslup takip ederek gerekçeli izahlarla ortaya koymaktadır. İkinci olarak İbn Adî, râvileri değerlendirirken Yahyâ karşısında daha mütesahhil davranmaktadır. Bu durum her iki ismin, hakkında ihtilaf ettiği râvilerin sayısının ciddi bir oranda artmasına sebep olmuştur. Üçüncüsü, bu izahlar yer yer Yahyâ el-Kattân'ın müfesser olamayan değerlendirmelerinin arka planının anlaşılmasında önemli bir hüviyet kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında IV/X. asır münekkitlerinin, kendilerinden önceki münekkitlere ait değerlendirmelerin anlaşılmasında da önemli bir yeri haiz oldukları görülmektedir.

2.2.4. İbn Adî ve Ali b. Medîî Mukayesesı

İbn Adî'nin eserinde değerlendirmeleri yer alıp karşılaştırma yapacağımız son isim de Ali b. Medîî'dir. İbnü'l-Medîî'ye ait değerlendirmelerin toplam otuz bir kişi hakkında olduğu görülmektedir. Bu râvilerden Ömer b. Mugis (ö. ?) hakkında İbn Adî "Hadisi az, herhangi bir şey aklıma gelmiyor."⁷⁴⁸ demektedir. Onun bu ifadesini dikkate alarak İbn Adî-İbnü'l-Medîî mukayesesini otuz isim üzerinden gerçekleştireceğiz.

Tablo 8:İbnü'l-Medîî ve İbn Adî'nin ortak râvileri

No	Râvi Adı	İbn Adî'nin Değerlendirmesi	İbnü'l-Medîî'nin Değerlendirmesi
1	Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb Sahibu'l-Megâzî	أثنى عليه أحمد وعلي، وتكلم فيه يحيى، وهو مع هذا كله صالح الحديث ليس بمتروك	يحسن القول في أحمد
2	İbrâhim b. Ebû Leys	أرجو أنه لا بأس به	يحسن القول في إبراهيم بن أبي الليث
3	Bişr b. Harb en-Nedebî	عامة ما يرويه، عن القاسم وعن غيره، لا يتابع عليه، وهو ضعيف كما ذكره	تركه

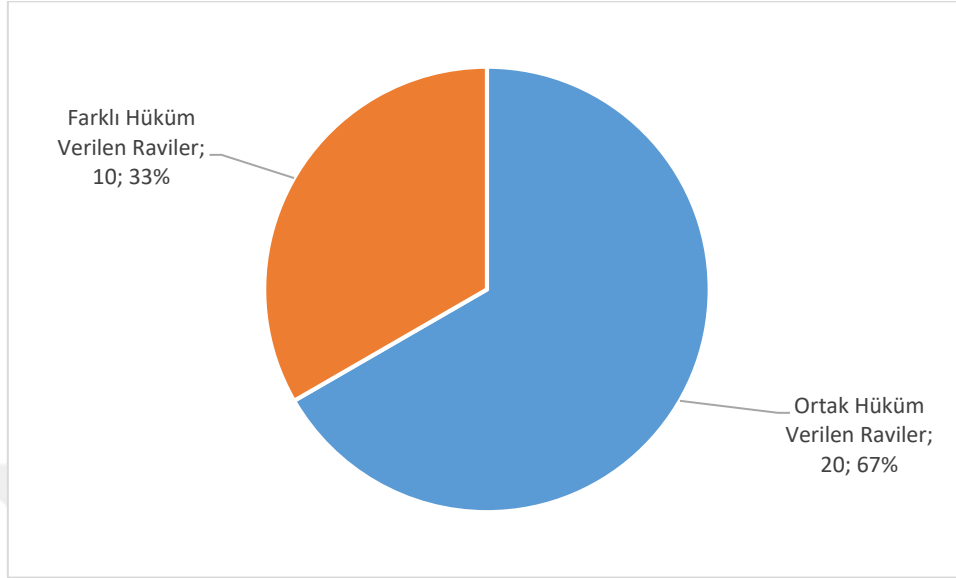
⁷⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:94.

4	el-Cerrâh b. Minhâl Ebû Atuf	الضعف على رواياته بين وذلك لأن له أحاديث، عن الزهري والحكم وأبي الزبير وغيرهم ويبين ضعفه إذا روى عن هؤلاء الثقات فإنه يروي عنهم ما لا يتابعه أحد عليه	ضعيف لا يكتب حديثه
5	Câriye b. Harem el- Hünâî	جارية بن هرم أحاديثه كلها ما لا يتابعه الثقات عليها	كان رأسا في القدر وكان ضعيفا في الحديث كتبنا عنه ثم تركناه
6	el-Hâris b. Abdullah	عامة ما يرويه عنهما غير محفوظ	كذاب
7	Hammâd b. Seleme b. Dînâr	هو من أئمة المسلمين، وهو كما قال علي بن المديني من تكلم في حماد بن سلمة فاتهموه في الدين وهكذا قول أحمد بن حنبل فيه	من تكلم في حماد بن سلمة فاتهموه، من تكلم في حماد بن سلمة فاتهموه في الدين
8	el-Hasan b. Umâre	ما أقرب قصته إلى ما قاله عمرو بن علي أنه كثير الوهم والخطأ	ضعيف لا يكتب حديثه
9	Hüsam b. Mesak b. Zalim b. Şeytan	عامة أحاديثه إفرادات، وهو مع ضعفه حسن الحديث، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	ليس أحدث عن الحسام بن مصك
10	Saîd b. Abdülcebbâr	عامة حديثه الذي يرويه عن الضعفاء وغيرهم مما، لا يتابع عليه	لم يكن بشيء وكان حدثنا بشيء وأنكرنا عليه
11	Abdullah b. Ca'fer	هو مع ضعفه يكتب حديثه	في حديث الشيخ ما فيه أو قال فيه شيء
12	Abdullah b. Zeyd b. Eslem	هو مع ضعفه يكتب حديثه على أنه قد وثقه غير واحد	ليس في ولد زيد بن أسلم ثقة
13	Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem	هو ممن يكتب حديثه	ليس في ولد زيد بن أسلم ثقة
14	Ömer b. Âmir	هو عندي لا بأس	شيخ صالح
15	el-Alâ b. Kesîr	منكر الحديث	ضعيف الحديث جدا
16	Muhammed b. Ebû el-Furât	كما قال علي يحدث عن حبيب الشيء بعد الشيء	يقول روى عن حبيب أحاديث مناكير وضعفه
17	Muhammed b. Saîd b. Ebû Kays	عامة ما يرويه لا يتبع عليه	قتل في الزندقة وصلب
18	Muhammed b. Sâlim	الضعف على روايته بين	أنا لا أحدث عن محمد بن سالم

19	Muâviye b. Yahyâ	عامه روايته فيها نظر	ضعيف
20	el-Velîd b. Muallim	كل أحاديثه غير محفوظة	ضعيف لا يكتب حديثه
21	Üsâme b. Zeyd b. Eslem	لم أجد لأسامة بن زيد حديثا منكرا جدا لا إسنادا، ولا متنا وأرجو أنه صالح	ليس في ولد زيد بن أسلم ثقة
22	Haffâf b. Mûsâ el-Haffâf	ولم أر في حديثه شيئا منكرا وقول من وثقه أقرب إلى الصواب ممن ضعفه	كان يسيء القول في بشار الخفاف هذا
23	Halîfe b. Hayyât	هو مستقيم الحديث صدوق	لو لم يحدث كان خيرا له
24	el-Hasan b. Ebû Ca'fer	هو عندي ممن لا يعتمد الكذب، وهو صدوق كما قاله عمرو بن علي ولعل هذه الأحاديث التي أنكرت عليه توهما أو شبه عليه فغلط	تركت حديث الحسن بن أبي جعفر لأنه شج أمه
25	Şebîb b. Saîd el-Habetî	لعل شبيب بمصر في تجارته إليها كتب عنه بن وهب من حفظه فيغلط ويهم وأرجو أن لا يعتمد شبيب هذا الكذب	ثقة
26	Îtâb b. Beşîr	روى عن خفيف عن مقسم عن عائشة حديث الإفك وزاد فيه ألفاظا لم يقلها إلا عتاب عن خفيف ومع هذا فإني أرجو أنه لا بأس به	ضربنا على حديثه
27	Abdülgaaffâr b. El-Kâsım Ebû Meryem	وفي حديثه ما لا يتابع عليه وكان غاليا في التشيع روى عنه شعبة حديثين ويكتب حديثه مع ضعفه	كان يضع الحديث
28	Müslim b. El-Hâlid	حسن الحديث وأرجو أنه لا بأس به	منكر الحديث ما كتبت عنه وما كتبت عن رجل عنه
29	Yahyâ b. Ebû Enise	يقع في رواياته ما يتابع عليه، وما لا يتابع عليه، وهو مع ضعفه يكتب حديثه	ضعيف لا يكتب حديثه
30	Abdurrahman b. Osman	هو ممن يكتب حديثه	لا احدث عنه بشئ
31	Ömer b. Mugîs	لم يحضرني شيء فأذكره وهو قليل الحديث	منكر الحديث

İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmelerine bakıldığında onların genellikle gayr-ı müfesser olduğu yani varılan hükmün gerekçesini belirtmediği anlaşılmaktadır. Bu durum her iki münekkidin mukayesesinde araştırmayı

kısıtlayıcı bir özellik taşımaktadır. İbn Adî-İbnü'l-Medîni'nin verdikleri hüküm açısından taksimi aşağıdaki şekilde grafiğe çıkarılmıştır.

Şekil 20: İbnü'l-Medîni ve İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesi

Yukarıda da işaret edildiği üzere her iki münekkidin değerlendirmede bulunduğu ortak râvi sayısı otuzdur. Grafiğe göre İbn Adî ve İbnü'l-Medîni'nin aynı hükme vardığı râvilerin toplam sayısı yirmi olup (1-20), bu sayı % 67'lik bir orana karşılık gelmektedir. İhtilaf edilen râvilerin sayısı ise on olup (20-30), % 33 oranında karşıtlık söz konusudur. İbnü'l-Medîni'nin, genellikle gayr-ı müfesser ifadeler kullanmasından dolayı İbn Adî'yi merkeze almak suretiyle ilgili değerlendirmeleri analiz edeceğiz.

Bu kısımda ilk sırada değineceğimiz râviler; Zeyd b. Eslem'in, Üsâme (ö. ?) ve Abdurrahman (ö. 182/798) adlı çocuklarıdır. Ali b. Medîni, "Zeyd b. Eslem'in çocukları arasında sika kimseler yok." diyerek her iki râvinin zayıf olduğuna işaret etmiştir.⁷⁴⁹ İbn Adî'ninse adı geçen râvileri zayıf kimse olarak nitelemediği görülmektedir. O, Abdurrahman'ın hasen hadislere sahip olduğuna ve insanların ondan rivâyette bulunup bir kısmının da onu sadûk bir kimse olarak kabul ettiğine işaret ederek, hadisleri yazılan râvi şeklinde tavsif etmektedir.⁷⁵⁰

İbn Adî'nin, Abdurrahman'ı zayıf saymadığı, ancak güçlü bir şekilde sika olduğuna da değinmediği görülmekle birlikte birkaç noktaya işaret etmemiz

⁷⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:442.

⁷⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:448.

gerekmektedir. Buna göre, öncelikle o, Abdurrahman'ın rivâyetlerini inceleyerek bu rivâyetlerin durumunu ortaya koymaktadır. Daha sonraysa onun metrûk bir râvi olmadığını ortaya koymak için, insanların kendisinden rivâyette bulunduğuna, hatta bir kısmının onu sadûk saydığına işaret etmiş ve en nihayetinde onun hakkında herhangi bir cerh ibaresi kullanmaksızın, hadislerinin yazılabileceği hükmünü vererek onu, cumhura göre ileri derecede olmasa da ta'dîl etmiştir.

İbn Adî, Üsâme hakkında da Abdurrahman için yaptığı yoruma benzer bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu râvinin de rivâyetlerinde sened ve metin araştırması yapmış, neticede bunların her iki açıdan da münker rivâyetler olmadığına hükmetmiş, daha sonra onun sâlih bir kimse olmasını umarak, kullandığı ifadeler çerçevesinde ta'dîline işarette bulunmuştur.⁷⁵¹

Dikkat edilirse İbn Adî, her iki râvi için de açık ve güçlü ifadelerle ta'dîl ifadeleri kullanmamıştır. Bunun yanında o, hüküm verirken diğer münekkitler ve muhaddislere de işarette bulunarak, herhangi bir râvi hakkındaki düşüncesini destekleme ihtiyacı hissetmektedir. Böylesi bir durum, bizce mevzubahis râvilerin hadislerinin İbn Adî'ye göre i'tibar için yazılabilecek hadisler olduğunu, dolayısıyla burada kullandığı sâlih ve hadisleri yazılabilir ibarelerinin de Züheyr Osman Ali'nin işaret ettiği üzere ta'dîlin son iki derecesine tekabül ettiğini göstermektedir.⁷⁵² Bu râviler üzerinden İbn Adî ve İbnü'l-Medînî'nin cerh-ta'dîl kriterlerinde farklılık bulunduğu anlaşılmaktadır. Açıkçası İbn Adî'nin zayıf bir tonla adı geçen râvileri ta'dîl etmesi onun İbnü'l-Medînî'ye göre tesâhül göstermesi şeklinde de okunabilir.

Bu araştırma çerçevesinde değinmemiz gereken isimlerden bir diğeri de Beşşâr b. Mûsâ el-Haffâf (ö. 228/842)'tır. İbn Adî'nin, tevsik ettiği bu râvinin Ali b. Medînî tarafından menfi ifadelerle anıldığı nakledilmiştir.⁷⁵³ Dolayısıyla İbn Adî, bu râvi hakkında da Ali'den farklı bir kanaate sahiptir.

İbn Adî, Beşşâr hakkındaki kanaatini şu şekilde ifade etmiştir:

“Beşşâr, hadisle meşhur birisidir, ondan sika kimseler rivâyette bulunmuştur ve ben de onda problem olmadığını düşünüyorum. O, çokça hadis yazmış, insanlar da ondan hadis yazmıştır. Ben onun rivâyetlerinde münker bir şey görmedim.

⁷⁵¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:82.

⁷⁵² Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû*, 2:2:148-151.

⁷⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:86.

Dolayısıyla onu tevsik edenlerin sözleri, onu zayıf kabul edenlerin kanaatlerine göre doğru olmaya daha yakındır.⁷⁵⁴

İbn Adî bu râviyi tevsik ederken onun hakkında verdiği hükme birkaç argüman daha eklemiştir. Ona göre Beşşâr, hadisçiliği ön planda olan bir kimsedir. Yine hadisçiliğindeki şöhretine paralel olarak kendisi metrûk olmayan, yani insanların rivâyette bulunduğu, çokça hadis yazan bir muhaddistir. Bunların yanında İbn Adî, Beşşâr'ın hadislerini araştırarak, onlar arasında münker bir rivâyet görmediğini söylemiştir. Dahası münekkit muhaddislerden onun hakkında nakledilen değerlendirmeleri de dikkate alarak, yukarıda zikredilen ifadeleriyle uyumlu bir şekilde, Beşşâr'ı tevsik edenlerin kanaatlerinin doğru sayılmaya daha uygun olduğunu dile getirmiştir.

Burada İbn Adî'nin, adı geçen râvi hakkında bir kanaat ortaya koyarken, onun rivâyetlerini araştırarak hüküm vermesi, işaret edilmesi gereken bir noktadır. Çünkü bir râvinin hadisçi olarak tanınması, metrûk sayılmayıp, kendisinden rivâyette bulunulması, çokça hadis yazması vb. durumlar birçok isim için söz konusu olabilir. Dolayısıyla bu vasıflara sahip herhangi bir râvinin mutlak olarak ta'dîli gerekmez. Ancak İbn Adî'nin söz konusu vasıfları, herhangi bir ravi hakkında ulaştığı kanaatini desteklemek amacıyla kullandığı görülmektedir.

Hasan b. Ebû Ca'fer (ö. ?) de hüküm açısından İbn Adî'nin İbnü'l-Medîni'ye muhalefette bulunduğu râvilerdendir. Rivâyete göre Ali, Hasan'dan hadis aktarmaktadır. Ancak o, annesinin kafasını yarması sebebiyle Ali tarafından terk edilmiştir. Dolayısıyla Hasan, Ali'ye göre metrûk bir râvidir.⁷⁵⁵ Burada Ali'nin, Hasan'ı direk hadis rivâyetindeki herhangi bir kusurundan dolayı değil, murûeti sarsıcı bir davranış sergilemesinden ötürü terk ettiği görülmektedir.

İbn Adî ise, Fellâs'ın Hasan hakkındaki kanaatini de delil göstererek bu râviyi sadûk olarak tanımlamaktadır. O, yalana tevessül etmeyen, doğru sözlü birisidir. Ona göre Hasan, garip rivâyetlerde bulunsa da alınmaya uygun nakilleri olan bir isimdir. İbn Adî, kendisinin Hasan'dan gelen bir kısım hadisleri münker kabul ettiğini, bu durumunsa Hasan'ın vehminden ya da bazı rivâyetleri karıştırmasından mütevellit hatasından dolayı olduğunu iddia etmektedir.⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:188.

⁷⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:133.

⁷⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:143.

Hasan, Ali tarafından annesine sergilediği davranış çerçevesinde değerlendirilirken, İbn Adî, Hasan'ın bu davranışını zikretmesine rağmen onu değerlendirirken bu nakle kayıtsız kalmıştır. Hasan hakkında dile getirdiği hükme ise onun rivâyetleri üzerine yaptığı incelemeler çerçevesinde ulaşmıştır. Hasan'ın yalancı olmadığına dair yaptığı vurgu, rivâyetlerinde yer alan hataların zabtındaki noksanlıktan kaynaklandığını göstermektedir. Dolayısıyla İbn Adî, İbnü'l-Medîî'nin cerh gerekçesi olarak kabul ettiği hususta onunla farklı bir konumda bulunmaktadır.

Her iki münekkidin ihtilaf ettiği râviler bağlamında son olarak Müslim b. Hâlid ez-Zencî (ö. 179/795)'ye değineceğiz. Müslim, Ali'nin rivâyette bulunmadığı isimler arasında yer almaktadır. Kendisi onun hakkında “O münkerü'l-hadistir. Ondan hadis almadım, ondan rivâyet edenden de nakilde bulunmadım.” demektedir.⁷⁵⁷ Dolayısıyla Ali'nin ifadeleri bu râvinin metrûk bir kimse olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Adî ise bu râvinin bir kısım rivâyetlerini eserine aldığına işaret etmiş ve onlar üzerinde bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmelerde Müslim'in tek başına kaldığı nakillere de değinmiştir.⁷⁵⁸ İbn Adî, bu râvi hakkında hüküm verirken de “Zikrettiklerim dışında da hadisleri vardır. O hasenü'l-hadistir, onda problem olmamasını umuyorum.”⁷⁵⁹ şeklinde ifade kullanmıştır.

İbn Adî'nin bu râviyi ta'dîl ettiği görülmektedir. Ancak onun ta'dîli diğer sika râvilerin ta'dîli gibi güçlü bir ta'dîl izlenimi vermemektedir. Kaldı ki hasenü'l-hadis ibaresi de genel olarak rivâyetleri i'tibar için alınabilecek râviler hakkında kullanılmaktadır.⁷⁶⁰ Bununla birlikte İbn Adî onun metrûk olmadığını da dile getirmektedir.

Sonuç olarak İbnü'l-Medîî'nin gayr-ı müfesser değerlendirmelerinin her iki münekkidin mukayesesinde kısıtlama getirdiği görülmektedir. Ancak yaptığımız incelemeler neticesinde İbn Adî'nin, İbnü'l-Medîî'ye göre ricâl tenkidinde mütesahil davrandığını söylemeliyiz. Ayrıca o, yaptığı analizlerle

⁷⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:7.

⁷⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:8.

⁷⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:11.

⁷⁶⁰ Aydın, “Hadis İstılahları Sözlüğü”, “Hasenü'l-hadis”, 112.

İbnü'l-Medîni'ye isnat edilen cerh-ta'dîl hükümlerini anlamamıza fayda sağlayacak veriler de ortaya koymaktadır.

2.3. Değerlendirme

Temel hadis kitaplarının teşekkülü ve hadis rivâyet faaliyetlerinin şekilsel değişimi IV/X. asra geldiğimizde râvi sayısının ciddi bir oranda azalmasına sebep olmuştur. Ancak cerh-ta'dîl faaliyetlerinin bu durumdan bağımsız bir şekilde artarak devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde kendilerinden önceki râvi değerlendirmelerini bir araya toplayan çeşitli eserlerin kaleme alınması ve bunlarla birlikte yeniden ricâl tenkidi yapılması ilim erbabınca cerh-ta'dîl uygulamalarının temelden bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Mukayese amacıyla belirlediğimiz Şu'be, Abdullah b. el-Mübârek, Yahyâ el-Kattân ve Ali b. Medîni isimli münekkitlere ait değerlendirmelerden bir kısmı, İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserinde yer almaktadır. Her iki müellif karşılaştırıldığında İbn Adî'nin eserinin hem bu münekkitlere hem de kendilerinden önceki isimlere ait değerlendirmeleri en fazla içeren kitap olduğu ortaya çıkmaktadır.

İbn Hibbân ve İbn Adî öncesi bu münekkitlere ait değerlendirmelerde iki önemli husus ön plana çıkmaktadır. 1- Söz konusu münekkitler, genellikle inceledikleri râvinin rivâyete ehil olup olmadıklarını ortaya koyucu ifadeler kullanmıştır. 2- Değerlendirmelerini ifade ederken, sıklıkla gayr-ı müfesser lafızlara yer vermişlerdir. IV/X. asra geldiğimizde İbn Hibbân ve İbn Adî'nin, zikrettiğimiz iki hususu vuzuha kavuşturmaya gayret ettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü incelemelerimize göre her iki isim de genellikle haklarında ihtilaf bulunan isimlere ait hem kendilerinden önceki değerlendirmeleri zikretmeleri hem de çeşitli yöntemlerle aktardıkları rivâyetlerdeki isabet ya da hataları ortaya çıkarma gayreti taşıdıkları görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında zorunlu bir gereklilik olarak da genellikle İbn Hibbân ve İbn Adî'nin müfesser ifadelerle değerlendirmelerde bulunduğunu söylemeliyiz. Onları bu zaviyeden mukayese ettiğimizde, İbn Adî'nin eserine aldığı değerlendirme miktarı, örnek olarak zikrettiği hadislerin hacmi ve yaptığı analizlerle ön sırada yer aldığı görülmektedir.

İbn Hibbân'ın, mecrûh râvileri eserine almasından dolayı onun değerlendirmelerinin mütekaddim münekkitle ait değerlendirmelerle büyük bir oranda muvafakat gösterdiğini söylemeliyiz.⁷⁶¹ İbn Adî'ninse haklarında ihtilaf bulunan isimleri eserine alacağına dair ifadesi dikkate alındığında, onun da genel olarak % 65'lik bir benzeşme oranına sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu oranın Yahyâ el-Kattân karşısında daha da azaldığını ifade etmeliyiz. Bize göre bu durumun başlıca sebebi, Yahyâ el-Kattân'a nazaran İbn Adî'nin daha mütesahil davranmasıdır. Elde ettiğimiz bu sonuç, cerh-ta'dîl ilminin belirli bir standart üzerinden ilerlediğini öncelikle göstermektedir. Buna ilaveten sonradan gelen münekkitletlerin kendilerinden önceki münekkitletleri kayıtsız bir şekilde takip etmediği, kendi incelemeleri neticesinde onlara muvafık değerlendirmeler ortaya koydukları gibi onlardan farklı kanaatlere de sahip olabildiklerini ortaya koymaktadır.

⁷⁶¹ Ravinin ta'dîlindense, cerhine dair açıklama yapılması cerh-tadil ilminin tabiatına uygun olarak böyle bir muvafakatı doğurmuştur diyebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IV/X. ASIRDA KULLANILAN CERH-TA'DİL LAFIZLARI

İlk üç asır ricâl değerlendirmelerinin ifade edilmesinde kullanılan dilin birkaç grupta sınıflandırılması mümkündür. Buna göre bazı değerlendirmeler müfesser ve teknik ıstılahları ihtiva ederken, bir kısmı da teşbih barındıran ve gündelik hayatta kullanılan lafızları kapsamaktadır. Son olarak râvinin cerh-ta'dîl açısından hükmünü ortaya koymakla birlikte müfesser olmayan değerlendirme lafızlarının da kullanıldığı görülmektedir.

IV/X. asır münekkitlerinin ricâl tenkidinde kullandığı cerh-ta'dîl lafızları, söz konusu dönemin hadis tarihi açısından bulunduğu noktayı ortaya koymada faydalanılması gereken birer veridir. Çünkü herhangi bir dönemin ricâl tenkidi açısından orijinalitesinin ve dinamizminin tespiti, üretilen ya da takip edilen kavramlarla da alakalıdır. Şimdi çalışmamızın bu kısmında İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserlerinde kullandığı tenkit lafızları incelenerek IV/X. asır bu açıdan değerlendirilecektir.

1. İbn Hibbân'ın Kullandığı Cerh-Ta'dîl Lafızları

Çalışmamızda İbn Hibbân'ın mecrûh râvileri ihtiva eden *Kitâbu'l-Mecrûhîn*'adlı eserinin esas alınacağı daha önce zikredilmişti. Dolayısıyla "İbn Hibbân'ın cerh-ta'dîl lafızları" başlığı altında genel olarak cerhe dair lafızların zikrolunması kaçınılmaz olacaktır. Bununla birlikte okumalarımızda İbn Hibbân'ın yer yer ta'dîle dair de lafızlar kullandığı ya da herhangi bir râvinin cerhini ortaya koymak üzere ta'dîle dair lafızlardan istifade ettiği görülmektedir. Bu nedenle nadiren olsa da ta'dîle dair lafızlara da değineceğimizi belirtmeliyiz.

İbn Hibbân'ın kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarıyla ilgili inceleme yapacağımız bu kısımda dikkat çekmemiz gereken bir başka husus da onun, râvi tenkidini yapma amacına işaret eden ifadeleridir. Çünkü böyle bir durum İbn Hibbân'ın kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarını anlamamıza katkı sağlayacaktır. İbn Hibbân'ın taksiminde

râviler hakkındaki hükümler ya da onların zikredilme gerekçesi üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar ihticâc,⁷⁶² i'tibar⁷⁶³ ve kadh'dır.⁷⁶⁴

İhticac lafzıyla değerlendirilen râvilerden bir kısmının çıkarım yoluyla ta'dîl edildiğini söylemeliyiz. Yani bu kavram, ta'dîl edilmeyi tazammun etmektedir. Bununla birlikte rivâyetleriyle ihticâc edilmeyeceğine dair ifade bulunan râvilerin de bu şekilde değerlendirilmesinde hem adalet açısından hem de zabt açısından tenkide maruz kaldığını söylemeliyiz. Rivâyetlerinin bir kısmıyla ihticâc caiz iken bir kısmıyla ihticâc edilemeyeceğine dair ifade bulunan kimselerin ise genellikle zabt açısından tenkit edildiğini, rivâyetlerine mutabaat ya da şahit bulunduğunda veya ihtilât gibi problemlerde temyiz gerekçesiyle sağlam nakilleri tespit edildiğinde söz konusu râvilerin de nakilleriyle ihticâc edilebileceğini vurgulamalıyız.

İ'tibar araştırması genellikle rivâyetleri tek başına delil sayılmayan zayıf râvilerin hadislerini takviye amacıyla yapılır.⁷⁶⁵ Bu açıdan bakıldığında rivâyetleri i'tibar araştırmasına uygun olan râvilerin de zabt açısından tenkide tabi olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla bu isimler terk edilmez, ya herhangi bir râviyi nakilde destekler ya da başka bir tarikten gelen rivâyetle desteklenerek ihticâc edilmesi muhtemel olan rivâyetlere yakınlaşır. Kitaplarda kadh için zikri caiz olan isimlere baktığımızda bunların kusurları ya da aktardıkları problemleri rivâyetlerden dolayı hem yerilmesinin hem de tanıtılmasının amaçlandığı görülmektedir.

İbn Hibbân'ın eserini oluştururken râvileri; ihticâc, i'tibar ya da kadh gibi ortak payda ile taksim etmesi, kullandığı değerlendirme lafızlarının söz konusu paydalar arasındaki geçişkenliğine sebep olmaktadır. Çünkü herhangi bir râvinin ihticâca elverişli olması ya da ancak kadh için zikrinin caiz olması farklı sebeplerin bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. Şu durumda onun değerlendirme lafızlarının daha net ve bağımsız başlık altında incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla biz bu kısımda “adalet ve zabt açısından tenkide tabi tutulan râviler hakkında kullanılan

⁷⁶² İbn Hibbân'ın ihticâc lafzı kullanmak suretiyle değerlendirme yaptığı raviler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:92, 97, 98, 107, 108, 111, 112, 117, 120, 129, 132, 134, 137, 139, 144.

⁷⁶³ İbn Hibbân'ın i'tibar lafzı kullanmak suretiyle değerlendirme yaptığı raviler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:92, 148, 157, 167, 223, 302, 335, 408.

⁷⁶⁴ İbn Hibbân'ın kadh lafzı kullanmak suretiyle değerlendirme yaptığı raviler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:117, 138, 150, 158-159, 215, 225, 290, 323, 359.

⁷⁶⁵ Selahattin Polat, “İ'tibâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23:455.

lafızlar” başlığını kullanmayı uygun gördük. Buna ilaveten İbn Hibbân’ın kullandığı değerlendirme lafızlarından bir kısmının da onun vardığı kanaatin illetini ortaya koymaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle, kast ettiğimiz lafızlar hem zabt hem de adalet vasfındaki probleminden kaynaklanabilir. Bu sebeple incelememizde söz konusu lafızları müstakil bir şekilde analiz etmemiz, araştırmamızın tamamlanması için gereklidir. Şimdi az sayıdaki ta‘dîl ifadelerine dikkat çektikten sonra İbn Hibbân’ın râvi değerlendirme lafızlarını incelemeye geçmek istiyoruz.

İbn Hibbân, râvileri değerlendirirken yer yer "صدوق" lafzını kullanmaktadır.⁷⁶⁶ Bu lafız, esas olarak râvinin doğruluğuna işaret etmekle birlikte onun zabt vasfında kusur bulunduğunu da tazammun etmektedir. Çünkü haklarında sadûk ifadesi kullanılan râvilerin aynı zamanda hata yapmaları,⁷⁶⁷ vehme sahip olmaları,⁷⁶⁸ ihtilâta maruz kalmaları,⁷⁶⁹ rivâyetleri arasında münker nakillerin bulunması⁷⁷⁰ ya da hafıza bozukluğuna sahip olmaları⁷⁷¹ gibi ifadelerle de nitelendiğini görmekteyiz. Bununla birlikte İbn Hibbân’ın, yalnızca “sadûk” ya da “sadûk müstakîmu’l-hadis” lafzını kullanarak değerlendirme yaptığı râviler de bulunmaktadır. Ancak bu râvilerin eserde incelenen asıl isimler olmadığı yalnızca satır aralarında kendilerine değinildiği görülmektedir.⁷⁷² İbn Hibbân’ın, sadûk lafzına ilaveten râvilerin ta‘dîline dair "ثقة",⁷⁷³ "ثقة مأمون",⁷⁷⁴ "متقن",⁷⁷⁵ "حافظ"⁷⁷⁶ gibi lafızları da kullandığı görülmektedir.

1.1. Râvilerin Adalet Yönünü Niteleyen Lafızlar

İbn Hibbân, râvi değerlendirmesi yaparken râvinin hem kendisini hem de rivâyetlerini göz önünde bulundurmakta; ayrıca aktarılan rivâyeti niteleyen lafızlar

⁷⁶⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:345, 350, 401, 431, 456, 477, 534, 2: 13, 62, 118, 129, 130, 173, 190, 222, 223-224, 246, 255, 260, 295, 450, 455.

⁷⁶⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:345, 350, 477.

⁷⁶⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:118, 130.

⁷⁶⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:13, 222, 223-224, 246, 455.

⁷⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:129, 534.

⁷⁷¹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:455.

⁷⁷² İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:431, 421, 2:173, 260.

⁷⁷³ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:121, 227, 322, 518.

⁷⁷⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:230, 2:222.

⁷⁷⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:132, 2:353, 363.

⁷⁷⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:132.

kullanmaktadır. Bu durum, râvilerin adalet vasfına yönelik değerlendirmelerinde de görülmektedir. Örneğin bazı râviler hakkında deccâl, fâsık gibi ifadeler kullanmakla onların adalet vasfına sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte herhangi bir râvinin rivâyetlerinin mevzu olması ya da sika kimselerin hadisleri ile benzeşmemesi gibi ifadeler de rivâyetleri üzerinden râvinin adalet vasfını tartıştığını göstermektedir.

İbn Hibbân'ın deccâl lafzını دجال من دجالة, شيخ دجال, دجال من دجالة gibi terkiplerle kullandığı görülmektedir.⁷⁷⁷ Bir ricâl tenkit terimi olarak İbn Hibbân'ın kullandığı deccâl lafzı, mütekaddim münekkittler arasında İmam Mâlik tarafından, Muhammed b. İshâk b. Yesâr hakkında kullanılmıştır.⁷⁷⁸

İbn Hibbân'ın deccâl lafzını kullandığı isimlere baktığımızda, bunlardan Saîd b. Zî La' ve isimli râvi hariç diğerlerinin "كذاب, يضع الحديث" gibi lafızlarla ve aktardığı rivâyet hakkında da "هذا موضوع"⁷⁷⁹ ifadesini kullanmak suretiyle onların yalancı olduklarına işaret ettiği görülmektedir. Burada şerh düştüğümüz râvi olan Saîd b. Zî La' ve hakkında İbn Hibbân'ın yaptığı yorum, onu da yalancı bir kimse olarak telakki ettiğini göstermektedir. Buna göre Hz. Ömer (r.a.)'le karşılaştığını iddia eden Saîd, onun sarhoş edici "يشرب المسكر" bir içecek içtiğini iddia etmektedir. İbn Hibbân ise "ولم يكن عمر ممن يشربها أول الإسلام حيث كان شربها حلالا, بل حرمها على" ibaresini kullanarak, onun asla sarhoş edici bir içeceği içmediğini vurgulamaktadır.⁷⁸⁰ Şu durumda yalnızca iki hadis aktardığını dile getirdiği Saîd, İbn Hibbân'ın değerlendirmeleri çerçevesinde söz konusu iddiayı uyduran kimse olmaktadır.⁷⁸¹

⁷⁷⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:113, 138, 144, 154, 164, 225, 396, 2:11, 331.

⁷⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*, 1:20.

⁷⁷⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:138.

⁷⁸⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:396.

⁷⁸¹ Her ne kadar İbn Hibbân, burada "müskir" ifadesini kullansa da Buhârî ve Ukaylî "nebîz" ifadesine yer vermiştir. Bununla birlikte Ukaylî, Saîd'le ilgili durumu daha açık bir şekilde aktarmıştır. Bu bağlamda Saîd'in aktardığına göre; bir arabî, Hz. Ömer (r.a.)'in su kabından nebîz içmek suretiyle sarhoş olmuştur. Bundan haberdar olan Hz. Ömer (r.a.), ona celde uygulanması emrini vermiş, akabinde arabî, "Ben, senin su kabından nebîz içtim." demek suretiyle itiraz etmiştir. Hz. Ömer (r.a.)'se "Biz sana sarhoş olduğun için celde uyguluyoruz." demiştir. Hem İbn Hibbân hem de Buhârî; Hz. Ömer'in, hamr'ı; akli götüren herşey olarak

İbn Hibbân'ın deccâl lafzının kullanımı noktasında Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî'ye de değinmek istiyoruz. O, adı geçen râviyi *el-Mecrûhîn*'de müstakil bir biyografi açarak değerlendirmiş, aynı zamanda bir başka râviyi değerlendirirken de *Sikât*'ında ona atıfta bulunmuştur. İbn Hibbân, Sâlih b. Abdullah et-Tirmizî (ö. ?) isimli râviyi *Sikât*'ında değerlendirirken, Sâlih b. Abdullah'ı hadis ve sünnet sahibi şeklinde övmüş ve Sâlih b. Muhammed'e işaret ederek "ذاك مرجئ دجال من الدجاللة" ifadesini kullanmıştır.⁷⁸² Sâlih b. Muhammed'in *el-Mecrûhîn*'deki biyografisine gelecek olursak, İbn Hibbân'ın onu, "propagandist, kadılık görevi almak için rüşvet veren, hamr içen ve içilmesini de mübah gören, mütekaddim muhaddislere zulmeden"⁷⁸³ bir kimse olarak nitelediğini görmekteyiz. Ancak bu ifadeler arasında yalancılığa işaret eden herhangi bir lafzın yer aldığı görülmemektedir. Şu durumda İbn Hibbân'ın deccâl lafzını yalnızca yalancı kimseler hakkında kullandığını söyleyemeyiz. O, bu lafzı, yalancı kimseleri de kapsayacak şekilde ağır bir tenkitle değerlendireceği râviler hakkında kullanmaktadır.

İbn Hibbân'ın, râvilerin adaletiyle ilgili kullandığı lafızlardan bir kısmı da onların yalancılığını ifade etmektedir. Bu değerlendirme lafızlarından "يضع" gibi ifadeler, yalnızca İbn Hibbân değil, birçok münekkit tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında Sümâme b. Ubeyde el-Abdî'yi değerlendirirken "كان في لسانه فضل" lafzını kullanmış ve İbnü'l-Medîni'nin onu yalancılıkla suçladığını ifade etmiştir.⁷⁸⁹ Hem lafzın yalancılık şeklinde anlaşılmasına müsait olması hem de hemen müteakiben İbnü'l-Medîni tarafından ilgili râvinin yalancılıkla suçlanmasına işaretle bulunulması, söz konusu lafzın yalancı râviyi nitelediğini düşündürmektedir.

nitelediğini aktarmaktadır. Dahası o, İbn Hibbân'ın ifadesine göre "Ben akıllı götüren hiçbir şey içmem." demektedir. Şu durumda arabî'nin nebiz içme hikayesini aktaran Saîd, Hz. Ömer ve sarhoş edici nebiz bağlamında tek sorumlu râvidir. (Buhârî, *Kitâbu't-târihu'l-kebîr*, 3:471; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, 2:104-105; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:396.)

⁷⁸² İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 8:317.

⁷⁸³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:470.

⁷⁸⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:136, 145, 146, 150, 157, 158 160, 164, 168, 2:331.

⁷⁸⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:154, 164, 169, 182.

⁷⁸⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:93, 105, 109, 117, 133-134.

⁷⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:312, 340.

⁷⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:102, 259, 516, 2:348.

⁷⁸⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:240.

Araştırmalarımıza göre İbnü'l-Medîni'nin görüşü olarak aktarılan değerlendirme ilk olarak Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde yer almaktadır.⁷⁹⁰ Ancak Buhârî'nin söz konusu değerlendirmeyi açıklayacak başka herhangi bir bilgi naklettiği görülmemektedir. Şu durumda İbnü'l-Medîni'nin, Sümâme'yi yalancılığa nispet etmesinde dile getirilecek herhangi bir gerekçemiz bulunmamaktadır. İbn Hibbân'ın ifade ettiği "كان في لسانه فضل" ibaresinin, *Târîhu İbn Yûnus*'da Muhammed b. Ahmed b. İyâz el-Cenbî (ö. ?) isimli kimse hakkında kullanıldığını görmekteyiz. Buradaki kullanıma göre adı geçen şahıs, ülkenin bir kısım valileri hakkında ileri-geri konuşmaktadır. Hatta bu sebeple sorguya çekildiği ve buna bağlı olarak aldığı darbeden dolayı vefat ettiği iddia edilmektedir.⁷⁹¹ Bu lafzın kullanımına dair şu durumda iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Buna göre ya söz konusu lafız, kişinin yalancılığını göstermek üzere kullanılmaktadır ya da kişinin konuştuğunda sert bir üsluba sahip olduğunu, sözünü sakınmadığını, eleştiri huyunun aşırılığını nitelemektedir. Her ne kadar saydığımız gerekçelerden dolayı İbn Hibbân'ın, bu lafzı kullanmaktaki muradını net bir şekilde ortaya koyamasa da cerh-ta'dîl ilminin uygulanma amacına matufen Sümâme'nin yalancılığını kastettiğini varsayabiliriz.

İbn Hibbân, namuslu kadınlara iftira atan ve umursamazca haramlar işleyen Ferezdak b. Gâlib et-Temîmî'yi de "ظاهر الفسق" lafzını kullanarak cerh etmektedir. Ona göre böyle bir haslete sahip kişi terk edilmeyi hak etmektedir.⁷⁹² İbn Hibbân, bir kısım râvileri değerlendirirken de "رجل سوء" lafzını kullanmaktadır.⁷⁹³ Bir niteleme lafzı olarak bu terkinin, İbn Maîn tarafından da kullanıldığı görülmektedir. el-Fadl er-Rakkâşî'yi, söz konusu lafızla niteleyen İbn Maîn'e onun hadisi sorulduğunda İbn Maîn'in, o, pis kaderinin ne olduğunu sormaya gerek var mı şeklinde anlaşılabilecek "لا يسأل عن القدر الخبيث" ifadesiyle karşılık verdiği görülmektedir.⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ Buhârî, *Kitâbu't-târîhu'l-kebîr*, 2:178.

⁷⁹¹ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 1:434.

⁷⁹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2: 204.

⁷⁹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:259, 470, 2: 493.

⁷⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, 7:64.

İbn Hibbân'ın "رجل سوء" olarak nitelediği kimseler hakkındaki değerlendirmelerine yakından baktığımızda bazı hususların ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin ehl-i re'y'in rivâyette bulunduğu Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî; propagandist, kadılık görevi almak için rüşvet veren, hamr içen, içilmesini de mübah gören ve mütekaddim muhaddislere zulmeden bir kimse olarak değerlendirilmiştir.⁷⁹⁵ Aynı şekilde ehl-i re'y'in önemli gördüğü bir başka isim olan el-Cerrâh b. Minhâl de hamr içmekte ve hadis rivâyetinde yalan söylemektedir.⁷⁹⁶ Bu ifadenin kullanıldığı Yûnus b. Habbab ise rafizî olup Hz. Osman (r.a.)'ın, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in iki kızını öldürdüğüne dair nakilde bulunduğu dile getirilmektedir.⁷⁹⁷ Burada zikrettiğimiz değerlendirmeler çerçevesinde İbn Hibbân'ın mezkur ifadeyi kullanırken, teknik olarak râviyi değerlendirme amacı gütmeyeceği daha çok ilgili kişilerin hem ahlakını hem de kategorik olarak mensubiyetlerini niteleme amacıyla hareket ettiği görülmektedir.

İbn Hibbân, râvi değerlendirmesinde meçhul kimselere de işarette bulunmaktadır. Bu bağlamda onun, hem "مجهول, جهالة, مجاهيل" hem de "لا يكاد يعرفه" gibi lafızlar kullandığı görülmektedir.⁷⁹⁸ İbn Hibbân'ın, doğrudan meçhul dediği kimselere baktığımızda önemli bir detay göze çarpmaktadır. Buna göre babasından rivâyette bulunan Abdurrahman b. Ebû Nasr b. Amr (ö. ?) isimli râvinin biyografisinde, Abdurrahman'ın babasına işaret etmek suretiyle "أبوه مجهول" gibi bir ifade kullanarak kimlik ve hoca talebe ilişkisindeki bilgi eksikliğini dile getirmektedir.⁷⁹⁹ Burada kullandığı meçhul lafzı, alışageldiğimiz üzere teknik bir ifadedir. Ancak o, yaklaşık olarak aynı durumun söz konusu olduğu Saîd b. Ziyâd ve babası arasındaki ilişkide de cehâletin ortadan kalkması için gerekli ölçüyü dile getirmektedir. Buna göre o, "والشيخ إذا لم يرو عنه" demek suretiyle cehâletin ortadan kalkması için sika bir kimsenin kendisinden rivâyette bulunmasını gerekli görmüştür.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:470.

⁷⁹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:259.

⁷⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:493.

⁷⁹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:160, 291, 348, 356, 412, 2:25, 204.

⁷⁹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:25.

⁸⁰⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:412.

İbn Hibbân, hadis hırsızlığı "يسرق الحديث" lafzını kullanarak da herhangi bir râvinin rivâyet hakkına sahip olmadığı halde nakilde bulunduğuna işaret etmek suretiyle onu adalet açısından kusurlu saymaktadır. O, İbrâhim b. İshâk b. İsa (ö. ?)'nın haberleri kalb ettiği ve hadis çaldığını ifade etmekte, tek bir râvinin teferrüt ederek aktardığı hadisi onu görmemesine rağmen başka bir isimden "فعمد الى حديث" nakletmektedir.⁸⁰¹ İbn Hibbân'ın bu değerlendirmesinde râvinin iki kez yalancı sayılmayı hak ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, doğrudan rivâyet hakkına sahip olmadığı hadisi kendisine mâl etmesiyle bir diğeri ise likâsının bulunmadığı kimseden, fert bir şekilde aktarılmasına dahi dikkat etmeksizin hadisi başka bir şeyhten nakletmesidir.

İbn Hibbân'ın ricâl tenkidinde kullandığı lafızlardan bir kısmı da onların adalet açısından ta'dîline işaret etmektedir. Râvilerin hadis rivâyetinde doğruluğuna işaret etmek üzere "صدوق" lafzını kullandığını görmekteyiz.⁸⁰² Bunun yanında İbn Hibbân "كان صدوقاً في الرواية" lafzını da râvinin sadakatine işaret etmek üzere kullanmaktadır.⁸⁰³ Her ne kadar bu ifadeler râvinin hadis rivâyetinde yalancı olmadığına işaret etse de onların hadislerinde problem bulunmadığını göstermemektedir. Örneğin İbn Hibbân, Sağdî b. Sinân el-Ukaylî (ö. ?)'yi rivâyette doğru sözlü bir kimse olarak nitelemiş fakat aynı zamanda çokça hata yapmasından dolayı infirâd ettiği rivâyetlerle ihticâc edilemeyeceğine de hükmetmiştir.⁸⁰⁴ Bu duruma bir başka örnek olarak da Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî (ö. 127/744) isimli râvi gösterilebilir. İbn Hibbân'a göre bu râvi de doğru sözlü olup sika kimselerden münker rivâyet aktarmada teferrüd etmektedir.⁸⁰⁵ Şu durumda İbn Hibbân'ın, sadûk lafzını kullanmakla, rivâyetlerinin problem taşıdığına işarette bulunmadığı sürece zabt açısından zayıf kimseleri nitelediğini de söyleyebiliriz. Çünkü o, zayıf olarak "ضعيف كثير الخطأ" nitelediği Süleymân b. Dâvûd el-Yemânî (ö. ?)'yi değerlendirirken isim benzerliğini nefyetmek üzere Süleymân b. Dâvûd el-Havlânî

⁸⁰¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:119.

⁸⁰² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:534, 2:129, 130, 190, 246, 255, 260.

⁸⁰³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:477.

⁸⁰⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:477.

⁸⁰⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:129.

(ö. ?)'ye işaret etmiş ve "هو صدوق مستقيم الحديث" lafzını kullanmıştır.⁸⁰⁶ Bu karşılaştırma, İbn Hibbân'ın hem sadûk demesi hem de ilgili râvinin aktardığı rivâyetlerin müstakim olduğuna işaret etmesinden dolayı, adı geçen râviyi adalet ve zabt açısından ta'dîl ettiğini göstermektedir.

1.2. Râvilerin Zabıt Yönünü Niteleyen Lafızlar

İbn Hibbân, râvilerin zabıtına yönelik değerlendirmelerini ifade ederken oldukça teknik ibareler kullanmıştır. Söz konusu lafızlar, bazen tek başına kullanılmakta bazen de iki farklı ya da daha fazla lafızla birlikte dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra İbn Hibbân'ın, herhangi bir zabıt kusurunu dile getirmek amacıyla alternatif lafızlar da oluşturduğu görülmektedir.

İbn Hibbân, râvilerin çokça hata yaptıklarını dile getirmek üzere "كثير الخطأ" gibi lafızlar kullanmaktadır.⁸⁰⁷ Bu ifadelerden müfritu'l-hata lafzının, İbn Hibbân öncesi herhangi bir münekkît tarafından kullanıldığı tespit edilememiştir.⁸⁰⁸ Kesretü'l-hata lafzının İbn Ebî Hâtim tarafından,⁸⁰⁹ kesîru'l-hata'nın İbn Hanbel tarafından,⁸¹⁰ fâhişu'l-hata lafzının da İbn Hibbân'la akran olan İbnü'l-Kânî (ö. 351/962)⁸¹¹ tarafından kullanıldığı görülmektedir. İbnü'l-Kânî'nin vefat tarihi dikkate alınırca, burada zikrettiğimiz değerlendirme lafızlarından ikisinin ilk olarak İbn Hibbân tarafından kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

İbn Hibbân, yukarıda zikredilen izafet terkiplerine ilaveten daha farklı formatlarda da herhangi bir râvinin çokça hata etmesine dikkat çekmektedir. Örneğin Abdurrahman b. Süleymân el-Gasil (ö. 171/787) adlı râviyi

⁸⁰⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:421.

⁸⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:97, 101, 128, 133, 142, 193, 309, 337, 342, 400, 403, 421, 432, 513, 2:20, 21, 107, 266.

⁸⁰⁸ Müfritu'l-hata lafzı, *Mecrûhîn*'in Sümeî baskısında bu şekilde yer alırken, aynı eserin Dâru'l-Va'y baskısı "ذلك أقل خطأ من هذا وهذا أكثر الوهم منفرد الخطأ" şeklinde "Münferidu'l-hata" şeklinde aktarılmıştır. (2:258) Biz incelemede temel aldığımız Sümeî baskısını dikkate aldık. Kaldı ki İbn Hibbân, bu ifadeyi bir mukayese çerçevesinde kullanmaktadır. Yani burada "Şu, bundan daha az hatalı iken, bu ise vehmi çok, hatası aşırı "مفرط" olandır" demektedir. Bu durumda "azlığın" karşılığı ancak "aşırılık" olmalıdır.

⁸⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, 7:323.

⁸¹⁰ İbn Hanbel, *İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 2:34.

⁸¹¹ Abdülbâkî b. Kânî Bağdâdî, *Mu'cemu's-sahâbe*, nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Selâm el-Misrâtî (Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, t.y.), 1:110.

değerlendirirken "كان ممن يخطئ ويهم كثيرا" ifadesini kullanmaktadır.⁸¹² Bu duruma örnek olarak gösterilecek başka bir râvi ise İbrâhim b. Osman el-Absî (ö. ?)'dir. İbn Hibbân onu değerlendirirken de "كان ممن كثر وهمه وفحش خطؤه" ifadesini kullanmaktadır.⁸¹³

İbn Hibbân, râvilerin hafızaları hakkında değerlendirme yaparken hem hafızalarının zayıflığına hem de ihtilâta maruz kalmalarına işaret eden muhtelif lafızlar kullanmaktadır. Onun burada zikrettiğimiz "سيئ الحفظ, سوء حفظ, رديء" lafızları⁸¹⁴ doğrudan râvilerin hafızalarındaki zayıflığa işaret etmektedir. Bu lafızlardan seyyiu'l-hıfz lafzını, Abdurrahman b. Harme'le'den nakille ilk olarak İbn Maîn'in *Târîh*'inde görmekteyiz.⁸¹⁵ Suü'l-hıfz lafzı da en erken İbn Hanbel'in *İlel*'inde yer almaktadır.⁸¹⁶ Radîu'l-hıfz lafzı da İbn Adî'nin aktarımına göre⁸¹⁷ en erken Süleymân b. Harb (ö. 224/838) tarafından kullanılmıştır. İbn Hibbân'ın muhtelit râvilere işaret etmek üzereyse birkaç farklı lafza değerlendirmeleri arasında yer verdiği görülmektedir. Bu lafızlar şunlardır: "تغير بأخرة",⁸¹⁸ "تغير بأخرة, حتى كبل بالحديد",⁸¹⁹ "اختلط بأخرة",⁸²⁰ "تغير حفظه",⁸²¹ "بقي في تغير شديد".⁸²²

İbn Hibbân'ın, râvinin hafızasındaki ihtilâtı dile getirmek üzere kullandığı lafızların temelde ihtilât ve tegayyür olduğu görülmektedir. Bize göre İbn Hibbân, her iki lafız arasında temelde herhangi bir ihtilaf görmemektedir.⁸²³ Örneğin, Muhammed b. el-Fadl es-Sedûsî (ö. ?)'yi değerlendirirken "اختلط في آخر عمره و تغير"

⁸¹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:22.

⁸¹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:101.

⁸¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:127, 143, 208, 400, 513, 2:20, 21, 98, 107, 109, 205.

⁸¹⁵ İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, 2:1:153.

⁸¹⁶ İbn Hanbel, *İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1:409.

⁸¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:104.

⁸¹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:132.

⁸¹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:195.

⁸²⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:221, 319.

⁸²¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:334.

⁸²² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:404.

⁸²³ Usul ve cerh-ta'dîl kitapları, ihtilât ve tağayyür tanımı noktasında karşılaştırıldığında usulcülerin her iki kavramı farklı şekilde nitelediği, münekkitlerin ise aynı manada ve birbirine alternatif olarak kullandığı görülmektedir. Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usulünde İhtilât* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 59.

"كان لا يدري ما يحدث به" ömrünün sonuna doğru ihtilâta maruz kaldığını ve hafızasının bozulduğunu ifade etmektedir.⁸²⁴ Dikkat edilirse İbn Hibbân, hem ihtilât hem de tegayyür kavramının "vav atıf harfiyle" birbirine atfetmektedir. Nüceyh es-Sindî (ö. ?) isimli râviyi değerlendirirken de onun tegayyür ifadesini ihtilât sürecine yönelik bir niteleme olarak kullandığı görülmektedir. Çünkü İbn Hibbân, Nüceyh hakkında "كان ممن اختلط في آخر عمره وبقي قبل أن يموت سنين في تغير" ifadesini kullanmaktadır.⁸²⁵ Ancak Muâviye b. Yahyâ es-Sadeffî'yi (ö. ?) değerlendirirken kullandığı "كان يشتري الكتب و يحدث بها ثم تغير حفظه فكان يحدث" ifadesi⁸²⁶ hiyerarşik olarak tegayyürün, ihtilâttan daha az hafıza bozukluğuna işaret etmek için de kullanıldığını göstermektedir.

İbn Hibbân "كثير الاختلاط",⁸²⁸ "كثير التخليط",⁸²⁹ "التخليط في الحديث",⁸²⁷ gibi lafızlar da kullanmaktadır. İbn Hibbân'ın, haklarında bu ifadeleri kullandığı isimlere daha yakından baktığımızda onların, hadis rivâyet ederken karıştırmak suretiyle rivayetleri düzgün bir şekilde gerçekleştiremeyen kimseler oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla aslında söz konusu isimler muhtelit kimseler değildir. Örneğin Abdullah b. Kesîr b. Ca'fer (ö. 201-210/816-825), İbn Hibbân'ın değerlendirmesine göre hadisi az, ancak rivâyet ettiği esnada çokça karıştıran bir kimse olup yalnızca sika kimselerin muvafakat ettiği nakilleriyle ihticâc olunan bir şahıstır.⁸³⁰

İbn Hibbân'ın, râvilerin zabtına yönelik kullandığı lafızlardan bir kısmı da onların vehmi ile alakalıdır. O, bu bağlamda çeşitli lafızlar kullanmaktadır. Tespitlerimize göre bu lafızlar şunlardır: "كثير الوهم",⁸³¹ "يهم في الآثار الوهم"

⁸²⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:311.

⁸²⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:404.

⁸²⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:334.

⁸²⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:213.

⁸²⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:227.

⁸²⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:503.

⁸³⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:503.

⁸³¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:133, 142, 193, 227, 238, 239, 299, 336, 337, 398, 432, 513.

الفاحش", ⁸³² "غلب الوهم على حديثه حتى بطل", ⁸³³ "غلب عليه الوهم حتى فحش خطؤه", ⁸³⁴ "كان الغالب عليه الوهم والخطأ", ⁸³⁵ "واسع الوهم". ⁸³⁶

İbn Hibbân, hadis rivâyetinde gafil davranmakla nitelediği kimseler hakkında da çeşitli lafızlar kullanmaktadır. Bu lafızlar şu şekildedir: "أغفى عن تعاهد حفظ الحديث حتى صار كأنه يكذب", ⁸³⁷ "غلب عليه التقشف حتى غفل عن تعاهد الحديث", ⁸³⁸ "غلب عليه التقشف حتى صار وهمه شبيها بالوضع", ⁸³⁹ "غلب عليه التقشف حتى أغفى عن تعهد الحديث", ⁸⁴⁰ "غلب عليه الصلاح حتى غفل عن حفظ الحديث وإتقانه", ⁸⁴¹ "غلب عليه الخير والصلاح حتى غفل عن الإتيان في الحديث", ⁸⁴² "غلب عليه الصلاح والعبادة حتى غفل عن حفظ الأخبار وجودة الحفظ", ⁸⁴³ "غلب عليه العبادة حتى غفل عن الإتيان فيما يروي", ⁸⁴⁴ "من عباد أهل البصرة وزهادهم فيه غفلة", ⁸⁴⁵ "شيخ مغفل". ⁸⁴⁶

İbn Hibbân'ın gafil râviler hakkında kullandığı lafızların bir kısmı, söz konusu gafletin sebebi olarak kişinin ibadet ve tasavvuf hayatından dolayı hadis ilmini ihmal etmesi olduğunu göstermektedir. Buna ilaveten yalnızca gafil kalmakla nitelediği kimselerden Ubeyy b. Meymûn et-Teymî (ö.167/783)'yi kasıt taşımaksızın vehim sonucu mevzu rivâyet aktardığını, ancak ehl-i ilimden herhangi birinin onun kasıt taşıdığını düşünmesinin de muhtemel olduğunu dile getirmektedir. ⁸⁴⁷ İbn Hibbân'ı adı geçen râvi hakkında bu şekilde kararsız bırakan durum, Fellâs'ın Ubeyy hakkındaki değerlendirmesi olsa gerektir. Çünkü Amr, ona

⁸³² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:169.

⁸³³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:219.

⁸³⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:265.

⁸³⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:378.

⁸³⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:395.

⁸³⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:109.

⁸³⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 224.

⁸³⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:250.

⁸⁴⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:258.

⁸⁴¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:438.

⁸⁴² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:471.

⁸⁴³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:499.

⁸⁴⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:139.

⁸⁴⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:205.

⁸⁴⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:487, 2:127, 178, 244, 282, 433.

⁸⁴⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:178.

göre çokça hata yapan ve vehimde bulunan bir kimse olup aynı zamanda metrûktur.⁸⁴⁸

İbn Hibbân'ın yukarıda zikrettiğimiz değerlendirme lafızlarını birlikte kullandığı da görülmektedir. Örneğin o, Âsım b. Ubeydullah el-Kuraşî (ö. 132/749)'yi değerlendirirken ⁸⁴⁹"كان سيء الحفظ, كثير الوهم, فاحش الغلط" lafızlarını aynı anda kullanmaktadır. Buna benzer bir başka kullanım da İsa b. Ebû İsa el-Hannât hakkında dile getirilen ⁸⁵⁰"كان سيء الحفظ والفهم, كثير الزلل, فاحش الخطأ" lafzıdır. İbn Hibbân'ın bu kullanımını sebep-sonuç ifade eden terkip şeklinde algılamamızda herhangi bir problem görülmemektedir. Buna göre Âsım'ın temel problemi zayıf hafızaya sahip olup rivâyet ederken aşırı vehimden kurtulamaması, sonuç olarak da rivâyetlerinde çokça hata bulunmasıdır. Aynı şekilde İsa da zayıf hafızası ve kavrayışındaki noksanlık sebebiyle rivâyet ederken birçok hataya sebep olmuştur.

Sonuç olarak İbn Hibbân, râvilerin zabt yönüne dair birçok lafız kullanmaktadır. Özellikle II/VIII. yüzyıl münekkitlerinin kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarıyla kıyaslandığında mezkur lafızların bir kısmını ilk defa kendisinin kullandığı anlaşılmaktadır. Bunlara ilaveten onun, râviler hakkındaki değerlendirmelerini ifade ederken gerekçeli izahlarda da bulunduğu görülmektedir. Son olarak da o, ilk dönemlerde çok alışık olmadığımız şekilde değerlendirme lafızlarını beraber kullanarak sebep-sonuç ilişkisini yansıtan bir üslup takip etmektedir.

1.3. Müstakil Olarak Ele Alınması Uygun Olan Lafızlar

İbn Hibbân'ın kullandığı bir kısım cerh-ta'dîl lafızlarının kategorik olarak adalet ya da zabt vasfına indirgenememesi, diğer bir ifadeyle her iki vasıftan kaynaklanan problem için kullanılma ihtimali, bunların müstakil bir başlık altında incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu durumu şöyle de açıklayabiliriz: Hakkında yalnızca terk hükmü verilen herhangi bir ismin, terk gerekçesinin adalet ya da zabt

⁸⁴⁸ el-Hüseyin b. İbrahim b. el-Hüseyin b. Ca'fer Cûzekânî, *el-Ebâtil ve'l-menâkir es-sihâhu ve'l-meşâhir*, nşr. Abdulcabbâr Abdurrahman el-Firyevâî, 1. Bs (Hind: Matbatü's-Silefiyye, 1403/1983), 2:333.

⁸⁴⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:109.

⁸⁵⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:98.

vasfına zarar veren herhangi bir kusur olması muhtemeldir. Şimdi alt başlıklar halinde İbn Hibbân'ın kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarını incelemeye devam edeceğiz.

1.3.1. “Münker” Kavramı ve Türevleri

İbn Hibbân, râvi tenkidinde münker kavramına sıklıkla yer vermektedir. Bu kavramın kullanımına baktığımızda hem bizzat râvinin kendisinin nitelendiği hem de ilgili şahsın aktardığı rivâyetin nitelendiği görülmektedir. Bu kısımda söz konusu kullanımın farklı şekillerine, delaletine ve kimler hakkında sarf edildiğine geçmeden önce İbn Hibbân'a göre münker kavramının ne anlama geldiğine yoğunlaşmak istiyoruz.

İbn Hibbân, Eymen b. Nabil (ö. ?) isimli râvinin Fâtıma (ö. ?) isimli bir kimseden nakilde bulunduğuna işaret ederek “Fâtıma'nın kim olduğunu bilmiyorum, hadis bu sebeple münker”⁸⁵¹ demektedir. Dikkat edilirse hadisin münker sayılmasında tanınmayan bir râvinin senedde yer alması gerekçe kılınmıştır. Hakkında münker lafzı kullanılan başka bir râvi de el-Hakem b. Saîd el-Emevî (ö. ?)'dir. İbn Hibbân'a göre el-Hakem; hatası fâhiş, vehmi çok olan bir kimsedir. el-Hakem'in bu durumu, onun İbn Hibbân tarafından "حتى صار منكر" "münkerü'l-hadis" olarak nitelenmesine sebep olmuştur.⁸⁵² el-Hakem'in, ciddi zabt kusuru dolayısıyla rivâyetlerinde aşırı problem bulunduğu ve rivâyetlerinin reddedildiği anlaşılmaktadır. Kaldı ki İbn Hibbân, onun rivâyetlerinin ihticâca elverişli olmadığını da açıkça belirtmektedir.⁸⁵³ Münker ifadesinin kullanımı için vereceğimiz bir başka örnekte ise bu lafızla aktarılan metin nitelenmektedir. İbn Hibbân'ın münker olarak nitelendirdiği söz konusu metne göre Hz. Peygamber (s.a.v.) "كان يرفع يديه في كل خفض ورفع" namazda her eğilip kalkmada ellerini kaldırmaktadır. Ancak o, Zührî'den aktarılan rivâyeti delil göstermek suretiyle, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in böyle yapmadığını vurgulamaktadır. Bu hadisin râvisini de meşhur kimselerden münker nakillerde bulunan biri olarak tanıtmakta ve “Sikaya muvafakatıyla ihticâc olunmazken, sebt kimselere

⁸⁵¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:208.

⁸⁵² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:303.

⁸⁵³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:303.

infirâdında nasıl olsun.” şeklinde hayret ifadesi kullanmaktadır.⁸⁵⁴ Bu bağlamda işaret edeceğimiz son münker kullanımı da ⁸⁵⁵ "حديث منكر لا أصل له, خبر منكر لا أصل له" gibi ifadeler olup aktarılan hadisin aslının bulunmadığını ifade etmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz örneklerin odak noktası münker olarak isimlendirilen rivâyetin, râvilerin tanınmaması, adalet ya da zabt sıfatında problem bulunması veya aktarılan metnin sünnete aykırılık arz etmesi, asılsız olması gibi gerekçelerle merdud sayılmasıdır. Şu durumda münker lafzının, herhangi bir râviye nispet edildiğinde ilgili râvinin rivâyet açısından reddedilmesine dair bir kanaat sebebiyle kullanıldığını varsayabiliriz. Kaldı ki münker kavramı, tanımlanması noktasında ulemanın ihtilaf ettiği bir cerh lafzıdır.⁸⁵⁶ Münker lafzının tekil olarak herhangi bir hadis hakkında kullanılması veya bir niteleme sıfatı olarak râvinin münkerü'l-hadis sayılması, reddedilecek rivâyet oranı hakkında bize ipuçları sunmaktadır.

Adâb b. Mahmûd el-Hameş, İbn Hibbân üzerine yaptığı çalışmada onun iki yüz seksen yedi râvi hakkında münker lafzını kullandığını dile getirmektedir.⁸⁵⁷ İbn Hibbân'ın münker lafzını şu formatlarda kullandığı görülmektedir:

"منكر الحديث",⁸⁵⁸ "منكر الحديث جدا",⁸⁵⁹ "منكر الرواية في قلته",⁸⁶⁰ "منكر الحديث على قلته",⁸⁶¹ "منكر الرواية فيما يروي",⁸⁶² "منكر الرواية على قلته",⁸⁶³ "منكر الرواية",⁸⁶⁴ "منكر الحديث جدا على قلته".⁸⁶⁵

Bunlara ilaveten o, herhangi bir râviyi değerlendirirken aktardığı rivâyetler hakkında da münker ifadesini kullanmıştır. Örnek lafızlar şu şekildedir:

"يروي المناكير, ينفرد بمناكير, الغالب على حديثه المناكير".⁸⁶⁶

⁸⁵⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:381.

⁸⁵⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:426, 2:87.

⁸⁵⁶ el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihî*, 3:377.

⁸⁵⁷ el-Hameş, *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihî*, 3:381.

⁸⁵⁸ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:104, 130, 138, 143, 151, 197, 207.

⁸⁵⁹ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:92, 105, 182, 212, 218, 223.

⁸⁶⁰ Örnek için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:201.

⁸⁶¹ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:240, 329, 330, 335, 349-350, 436.

⁸⁶² Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:338, 392.

⁸⁶³ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:360, 2:445.

⁸⁶⁴ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:398, 443, 521, 285, 465.

⁸⁶⁵ Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:449, 496, 502, 2:60, 162, 169.

⁸⁶⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:94, 98, 117, 131, 151, 160.

İbn Hibbân'ın, kullandığı münker lafzı bize yoğunlaşmamız gereken iki unsurun var olduğunu göstermektedir. Bunlardan biri, râviyi niteleyen bir lafız olarak münkerü'l-hadis iken bir diğeri de rivâyet edilen metnin, münker lafzıyla anılmasıdır.

İlk defa Yahyâ el-Kattân tarafından kullanılan⁸⁶⁷ münkerü'l-hadis lafzının, İbn Hibbân'a göre kullanıldığı bağlam ve delaleti söz konusu kavramın anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Şimdi münkerü'l-hadis lafzının kullanıldığı bağlamı göstermek üzere birkaç örnek zikretmek istiyoruz. Ancak şunu belirtmeliyiz ki bu amaçla ortak lafız olarak “münkerü'l-hadis” terkiibini esas alacağız. Dolayısıyla “münkerü'r- rivaye”, “münkerül'l-hadis cidden” gibi farklı terkipleri göz ardı edeceğiz. Bu bağlamda vereceğimiz ilk örnek Ravh b. Cenâh(ö. ?) hakkındaki şu ifadedir: “Münkerü'l-hadis cidden, sika kimselerden, hadis ilminde derinliği olan kimselerin uydurma olduğu hükmünü vereceği nakillerde bulunuyor.”⁸⁶⁸ Bir diğer örneğimiz ise Saîd b. Mesleme el-Kuraşî (ö. ?)'yi niteleyen “Münkerü'l-hadis cidden, rivâyette fâhiş hataları olan bir kimsedir.” değerlendirmesidir.⁸⁶⁹ Son olarak vereceğimiz örnek ise Ali b. Yezîd el-Elhânî (ö. 113/731) hakkındadır. Buna göre İbn Hibbân, Ali'yi değerlendirirken “Münkerü'l-hadis cidden, rivâyetlerindeki karışıklık kimden bilmiyorum, zayıf râvileri var, cerhi sadece Ali'ye münhasır kılmak doğru olmaz.”⁸⁷⁰ demektedir. Burada zikrettiğimiz örneklerin kullanıldığı bağlam üç farklı durumu ortaya koymaktadır. Buna göre birincisi, râvinin adalet ikincisi zabt vasfına işaret ederken, sonuncusu da ne adalet ne de zabt vasfıyla alakalı olup netice olarak cerhe işaret etse de cerhin sebebini tam olarak tayin edememektedir. Sonuç olarak münkerü'l-hadis lafzının, râvilerin hem adalet hem de zabt vasfı hakkında kullanıldığını söylemeliyiz.

İbn Hibbân'ın cerh-ta'dîl metodolojisinde münkerü'l-hadis lafzının delaletinin de ortaya konulması gerekmektedir. Bu amaçla manasındaki farklı tondan dolayı yapacağımız araştırmada “münkerü'l-hadis” ve “münkerü'l-hadis cidden” terkiibini esas alacağız. Yaptığımız araştırmalar neticesinde her iki lafzın bu konuda ikna edici örnek olduğunu düşündüğümüz üç farklı hükme delalet ettiği

⁸⁶⁷ Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdillâh b. eş-Şâfiî İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimeşk*, nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 49:464.

⁸⁶⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:374.

⁸⁶⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:403.

⁸⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:86-87.

görülmektedir. Bunlar söz konusu râvilerin aktardığı rivâyetlerle şartlı ihticâc, ihticâca elverişli olmaması ve râvinin terk edilmesini ihtiva etmektedir. İncelediğimiz kavramın cerh lafzı olması ve söz konusu râvilerin mecrûh kimselerden addedilmesinden dolayı, aktardıkları rivâyetlerden en azından bir kısmıyla ihticâc edilebileceğine hüküm verilmesi önemli bir husustur. Tespit ettiğimiz örnekleri zikretmeden önce İbn Hibbân'ın ihticâc şartlarına tekrardan işaret etmekte fayda bulunmaktadır. Ona göre rivâyetleriyle ihticâcta bulunulacak râviler beş şartı taşımalıdır. Bu şartlardan birinin bile kaybolması, ilgili râviyi ihticâctan düşürecektir. Buna göre râvi; dininde adil, sözünde sadık, rivâyet ettiği hadisi akledabilen, aktardığı hadisin manasına zarar verecek hususları fark eden ve tedlisten uzak bir kimse olmalıdır.⁸⁷¹ Şu durumda rivâyetlerinin bir kısmıyla ihticâcta bulunan kimseler, her ne kadar “münkerü'l-hadis cidden” ya da “münkerü'l-hadis” lafzıyla değerlendirilseler de rivâyetlerinde ihticâca engel olan problem ortadan kalktığında üst perdeden tevsik şartlarına haiz duruma gelmektedir.

Sübeyt b. Kesîr ed-Dabbî (ö. ?), hadisi az olmakla birlikte münkerü'l-hadis olarak nitelenmiştir. İnfirât ettiği hadislerle ihticâc caiz değildir.⁸⁷² İbrâhim b. el-Muhâcir b. Mismâr (ö. ?) isimli kişi de İbn Hibbân tarafından “münkerü'l-hadis cidden” lafzıyla değerlendirilmiştir. Adı geçen râvinin hadisleriyle ihticâc noktasında İbn Hibbân'ın infirâd ettiği rivâyetlerle ihticâc hoşuma gitmez dediği görülmektedir.⁸⁷³ Dikkat edilirse müellif, ilgili râvilerin aktardıkları rivâyetlerde tek kalmadıkları zaman, söz konusu rivâyetlerin delil olarak kullanılabileceğine işaret etmektedir.

İbrâhim b. Ziyâd el-Eslemî (ö. ?), İbn Hibbân'ın “münkerü'l-hadis cidden” lafzıyla değerlendirdiği bir isimdir. Ona göre Mâlik'ten asılsız nakilde bulunan İbrâhim, hadisleriyle hiçbir surette ihticâc edilmeyecek bir kimsedir.⁸⁷⁴ el-Ağleb b. Temîm es-Sa'dî (ö. ?) isimli râvi de münkerü'l-hadis olup fâhiş hata yapmasından dolayı ihticâc sınırının dışına çıkmıştır.⁸⁷⁵ Dikkat edilirse isimlerini zikrettiğimiz râvilerden biri adalet, diğeri de zabt açısından tenkide konu olmuştur.

⁸⁷¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1:151.

⁸⁷² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:240.

⁸⁷³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:105.

⁸⁷⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:110-111.

⁸⁷⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:197.

Son olarak münkerü'l-hadis lafzının kullanımıyla alakalı İbn Hibbân'ın metrûk hükmünü verdiği râvilerden örnekler zikretmek istiyoruz. Vereceğimiz ilk örnek Abdurrahman b. el-Kutâmî (ö. 181-190/797-796)'dir. İbn Hibbân'a göre adı geçen râvi, münkerü'l-hadis olup sebt kimselerden aktardığı hadisler sika kimselerin hadislerine benzememektedir. Bu sebeple rivâyetlerinden kaçınmak gerekir.⁸⁷⁶ Bu konudaki bir başka örnek ise Ziyâde b. Muhammed (ö. ?) olup "münkerü'l-hadis cidden" lafzıyla nitelenmiş ve terk edilmeyi hak ettiği dile getirilmiştir. Onun böyle bir ifadeyle anılmasına sebep olan problem ise meşhur kimselerden münker rivâyet aktarmasıdır.⁸⁷⁷

Yaptığımız araştırma ve incelemeler neticesinde münker kavramının, reddi gerektirdiği, şayet mezkur lafız tekil hadisler hakkında kullanılırsa söz konusu naklin reddi, kişiyi niteler tarzda kullanıldığında da o kimsenin hadislerinin reddinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hakkında münkerü'l-hadis kavramının kullanıldığı râvilerden bir kısmının, sika ya da sebt râvilerin kendilerine muvafakatıyla, rivâyetlerinde bulunan nekaretin ortadan kalktığı, bu sebeple de kısmen ihticâca elverişli hale geldiği anlaşılmaktadır.

1.3.2. "Râvinin Hadisçiliği" Bağlamında Kullanılan Lafızlar

İbn Hibbân'ın kullandığı râvi değerlendirme lafızlarından bir kısmının da öncelikle ilgili râvinin hadisçiliğini hedef alan ifadelerden oluştuğu görülmektedir. Burada zihinlere şöyle bir soru gelmektedir: Acaba söz konusu ifadelerle râvilerin hadisçi olmadığı mı kast edilmektedir yoksa bu ifadeler ciddi bir tenkit lafzı olarak mı değerlendirilmelidir? Bu sorunun cevabını bulmak üzere haklarında söz konusu ifadelerin kullanıldığı isimlerden bazılarını zikretmek istiyoruz.

İbn Hibbân, Berzea' b. Abdurrahman (ö. ?) isimli râviyi değerlendirirken "لأن الحديث لم يكن من صناعته" demektedir ve onun asılsız münker rivâyetinde bulunduğunu, dahası vehimle hareket ettiğini ve aktardığı nakille ihticâc edilemeyeceğini belirtmektedir.⁸⁷⁸ Saîd b. Beşîr en-Neccârî (ö. ?)'nin râvisi Leys b. Sa'd hakkında kullanılan "ليس في الحديث بشيء" ifadesi de râvinin zayıf olduğuna

⁸⁷⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:12.

⁸⁷⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:386.

⁸⁷⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:227.

işaret etmektedir. Çünkü İbn Hibbân, isimlerini zikrettiğimiz her iki râviyi kast ederek “Şayet iki zayıf râvi, mevzu bir haberi aktarıyorsa.....” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.⁸⁷⁹ İbn Hibbân, İbn Maîn tarafından tevsik edildiğine işaret ettikten sonra, Abbâd b. Kesîr er-Ramlî (ö. 171/787)’yi değerlendirirken de "عندي لا شيء" ifadesini kullanmış ve aktardığı bir rivâyeti örnek vererek onu, sebt kimselerin hadislerine benzemeyen nakillerde bulunmakla itham etmiştir.⁸⁸⁰ Bu değerlendirme İbn Maîn’in tevsiki de dikkate alındığında Abbâd’ın, İbn Hibbân tarafından zayıf bir kimse olarak nitelendiğini ve zabt vasfında problem bulunduğunu göstermektedir. İbn Hibbân, Muhammed b. Râşid eş-Şâmî (ö. 161/777)’yi değerlendirirken de "لم يكن صناعة الحديث من بزه" demek suretiyle, onun hadisçi kimliği hakkında bir değerlendirme ifade etmektedir. Buna ilaveten adı geçen râviyi sâlih bir kimse olup çokça vehimde bulunmasından dolayı aşırı münker rivâyetlere sahip olmakla da nitelemektedir.⁸⁸¹ Burada işaret edeceğimiz lafızlardan bir başkası da "لم يكن يعرف بالحديث ولا بكتابه" ifadesidir. İbn Hibbân bu ifadeyi İbrâhim b. Hudbe (ö. ?) hakkında kullanmıştır.⁸⁸² Aslında o, "دجال من الدجاجة" demek suretiyle İbrâhim’i daha sert ve net ifadelerle değerlendirmektedir. Çünkü İbrâhim ona göre gençliğinde düğünlere gidip raks eden biriyken, ihtiyarlayınca Mâlik b. Enes’ten nakillerde bulunmuştur.⁸⁸³ Bu konuda son olarak "ليس بشيء في" ifadesine değinmek istiyoruz. Bu lafız genel olarak İbn Hibbân’ın iki farklı ismi aynı anda değerlendirmede bulunduğu, ancak hakkında söz konusu lafız kullandığı ikinci râvinin, ilk râvinin durumunu daha da karmaşık hale getirdiği bir bağlama sahiptir. Örneğin İshâk b. el-Hâris el-Kûfî (ö. ?), İbn Hibbân’a göre münkerü’l-hadis olup, asıl râvisi oğlu Abdurrahman (ö. ?)’dır. İbn Hibbân her ne kadar İshâk hakkında, onu münkerü’l-hadis şeklinde değerlendirmek suretiyle hadislerinin reddolunacağına işaret etse de bu durumun gerçekte sebebini tam olarak ortaya koyamamaktadır. Çünkü o, "التخليط" kimden

⁸⁷⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:400.

⁸⁸⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:160.

⁸⁸¹ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2:262.

⁸⁸² İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:114.

⁸⁸³ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:113.

anlayamadım, İshâk'tan mı yoksa oğlundan mı?" demektedir. Oğlu Abdurrahman hakkında da "ليس بشيء في الحديث"⁸⁸⁴ ifadesini kullanmaktadır. Abdurrahman hakkında değerlendirmelerinden biri "leyse bi şey"⁸⁸⁵ olan İbn Maîn, başka bir değerlendirmesinde onu zayıf⁸⁸⁶ bir râvi olarak nitelemiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz lafızlara dair yaptığımız incelemeler İbn Hibbân'ın, haklarında bu lafızları kullandığı kimseleri; İbrahim b. Hudbe hariç, diğerlerini hadisçi olup olmadıkları yönünden ele almadığını, onları tenkit süzgecinden geçirmek suretiyle zayıflıklarına hükmettiğini ve bu kanaatini de söz konusu ifadelerle dile getirdiğini göstermektedir. İbn Hibbân, İbrâhim b. Hudbe'nin hadisçiliğini hadis rivâyeti ya da kitâbetiyle herhangi bir bağının olmadığı gerekçesiyle nefy etmektedir.

1.3.3. Delaleti Râvinin Terkine İşaret Eden Lafızlar

İbn Hibbân'ın kullandığı bir kısım değerlendirme lafızları da râvinin metrûk olduğuna işaret etmektedir. Ancak söz konusu lafızların dile getirilmesinde iki farklı üslubun kullanıldığı görülmektedir. Buna göre kullanılan lafzın ya râvinin doğrudan terk edilmesi veya açıkça râvinin metrûk sayılmasına işaret etmese de yapısı ve bağlamından hareketle bu anlama geldiği anlaşılmaktadır. Bu başlık altında inceleyeceğimiz lafızların sınırını çizmek amacıyla zabt ya da adalet vasfına yönelik herhangi bir kusurun açık bir şekilde ifade edilmesini dikkate almayacağımızı belirtmeliyiz. Ayrıca bu ihtirâzî ifademizin dışında kalan ancak farklı bir başlık altında değerlendirdiğimiz "münker" ve "lâ şey" gibi terkipleri de bu başlığın dışında bırakacağımızı ifade etmeliyiz.

Terk edilmeyi hak etti anlamına gelen "استحق الترك" lafzı İbn Hibbân tarafından hem adalet hem de zabt sıfatı açısından problemleri bulunan râviler hakkında kullanılmaktadır. Adalet vasfından dolayı İbn Hibbân'ın terk edilmesi gerektiğine vurgu yaptığı kimselerin hadis uydurdukları ve bilinçli bir şekilde hadisleri kalb ettikleri,⁸⁸⁷ namuslu kadınlara iftira atmak ve görmediği kimselerden

⁸⁸⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:143.

⁸⁸⁵ İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, 2:2:38.

⁸⁸⁶ İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, 2:1:239.

⁸⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:171.

nakilde bulunmak gibi fîsk ve yalancılık⁸⁸⁸ olmak üzere bazı kusurlara sahip oldukları görülmektedir. Zabt açısından terk edilmesi gerektiğine işaret edilen kimselerin de söz konusu kusurlarının aşırılığı ön plana çıkmaktadır. Örneğin Bahr b. Kenîz es-Sekkâ (ö. 160/766), rivâyette bulunurken fâhiş hata ve çokça vehim sahibi bir kimse olmasından dolayı İbn Hibbân'a göre terk edilmeyi hak etmektedir.⁸⁸⁹ Bunun yanında bir kısım muhtelit râviler de metrûk sayılan kimselerden olup bunları terke götüren asıl sebep, ihtilât öncesiyle sonrası aktardıkları hadislerin tefrikinde var olan imkansızlıktır.⁸⁹⁰ Bunlara ilaveten İbn Hibbân, bazen kısmî terk şeklinde hüküm de vermektedir. Örneğin Abdurrahman b. Süleymân b. el-Gasil'i değerlendirirken "Sikalara muhalefet ettiğinde terk edilmesi zihne gelir." demektedir.⁸⁹¹ Yani İbn Hibban'a göre teferrüt etmediği ya da aktardığı rivâyetlerin muvafakatı bulunduğu zaman Abdurrahman terk edilmemelidir.

İbn Hibbân'ın râvinin terk edildiğini ifade eden "متروك الحديث" lafzını, her ne kadar kendisinden önceki münekkitlerin bazılarında aktarsa⁸⁹² da kendi değerlendirme lafzı olarak kullanmadığı görülmektedir. Yalnız bu ibareyi çağrıştıran "متروكون" ve "عداد المتروكين" lafzına sınırlı da olsa yer vermektedir.⁸⁹³

İbn Hibban, kendisinden önceki münekkitlerin görüşü olarak aktardığı halde metrûku'l-hadis lafzını tercih etmemesi bakımından mütekaddimlerinden ayrılmaktadır. Bize göre bunun temel sebebi; "terki hak etmiştir" ifadesi de dikkate alındığında onun vereceği hükmün, kendisi tarafından dile getirilme ve illetini daha uygun bir bağlamda kullanma arzusudur. Yani metrûku'l-hadis demek, fâsık olduğu için ya da ihtilâttan dolayı eski ve yeni rivâyetleri tefrik edilemediğinden dolayı terki hak etti demekten daha fazla bilgi sunmamakta ve bir münekkit olarak kendisini ortaya koymamaktadır.

Râvilerin terk edilmesini ifade etmek amacıyla İbn Hibbân tarafından kullanılan bir başka lafız da "لا يشتغل" ifadesidir. Bu lafızla nitelenen râvilerden bir

⁸⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:367.

⁸⁸⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:220.

⁸⁹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:334.

⁸⁹¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:22.

⁸⁹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:121, 151, 2:142, 168, 391.

⁸⁹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:116, 230, 506, 2:185, 366, 444.

kısının sebt ve sika kimselerden uydurma nakilde bulundukları İbn Hibbân tarafından dile getirilmektedir.⁸⁹⁴ Bunun yanı sıra sikalardan onlara ait olmayan hadisler aktaran,⁸⁹⁵ mevkuf rivâyeti ref eden, senedlerde kalb yapan⁸⁹⁶ kimseler de söz konusu lafızla değerlendirilmiştir. İbn Hibbân'ın aynı lafzı herhangi bir râvinin rivâyetlerinin bazısı için kullandığı da görülmektedir. Buna göre şiir anlatmakla meşhur olan Şebîb b. Şeybe Ebû Muammer (ö. 170/786) isimli râvi, hadis rivâyetinde bulunurken hata etmektedir. İnfirad ettikleriyle ihticâta bulunulmayan bu isim, mutabaatı olmayan nakiller aktardığında da ilgilenilmez "لا يشتغل" bir kimsedir.⁸⁹⁷ Bu örnekler söz konusu lafzın, kendileri için kullanıldığı râvilerin tamamen ya da kısmen terk edilmesi amacıyla dile getirildiğini ortaya koymaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu lafzın ilk kullanımını Ahmed b. Hanbel'e aittir.⁸⁹⁸

İbn Hibbân'ın kullandığı "واه" lafzı da metrûk râvileri nitelemektedir. Bu durum Bakıyye b. Velîd'in biyografisinde açık bir şekilde görülmektedir. Buna göre o, Hims şehrine sırf Bakıyye'nin durumunu araştırmak üzere gitmiş ve onun hadislerini incelemiştir. Bakıyye'nin doğrudan ve el-Mücâşî b. Amr (ö. 171-180/787-796), es-Sirrî b. Abdülhamîd (ö. ?) gibi yalancı, zayıf ve metrûk "عن أقوام" kimseler üzerinden, Mâlik, Şu'be gibi hadis ilminde önder olan muhaddislerden hadis aldığını fark etmiştir. Ancak tedlisle de bilinen Bakıyye'nin öğrencileri Bakıyye-Mâlik ya da Bakıyye-Şu'be senedinde yer alan "أسقط الواهي بينهما" vâhî kimseleri iskat etmek suretiyle, rivâyetleri tedlis yoluyla aktarmaktadırlar.⁸⁹⁹ Görüldüğü üzere İbn Hibbân, senedden düşürülen isimleri vâhî olarak nitelemiş, öncesinde de onların metrûk kimseler olduğuna işaret ederek söz konusu lafzın kullanım amacını ortaya koymuştur. Bu lafız aynı şekilde İbn Hibbân tarafından, sikalardan uydurma nakilde bulunan ya da sebt kimselerin sahip olmadığı nakiller aktaran kimseler hakkında da kullanılmaktadır.⁹⁰⁰

⁸⁹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:303, 346, 464.

⁸⁹⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:346.

⁸⁹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:461.

⁸⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:461.

⁸⁹⁸ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 55.

⁸⁹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:230.

⁹⁰⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:198, 2:291, 346 Mervân b. Sâlim hakkında (1:198) "vâh" lafzı kullanılmış, ilgili ravinin biyografisinde de (2:346) sikalardan, sebt kimselerin sahip olmadığı nakillerde bulunduğu ifade edilmiştir.

İbn Hibbân'ın, "تألف في النقل ذاهب في الرواية" lafzını da metrûk râviler hakkında kullandığı anlaşılmaktadır.⁹⁰¹ Bu lafızla değerlendirdiği tek râvi olan Muhammed b. Useym el-Hadramî (ö. ?)'nin sika râvilerin nakillerine benzemeyen rivâyetler aktarması, söz konusu rivâyetlerin hiçbir surette ihticâca konu edilmemesine sebep olmuştur.⁹⁰²

1.3.4. Tasnif Dışı Cerh-Ta'dîl Lafızları

İbn Hibbân'ın kullandığı bir kısım lafızları da "Tasnif dışı cerh-ta'dîl lafızları" başlığı altında incelemeyi uygun bulduk. Bizi bu duruma sevk eden âmil, söz konusu lafızların terkibi ve terkipten dolayı öncelikle yukarıda zikredilen müstakîl başlık altında işlenmesinin uygun olmayacağıdır. Söz konusu lafızların incelenmesine "Allah'tan hayrını istediğim kimselerdendir" anlamına gelen "هو ممن استخير الله فيه" lafzıyla başlanacaktır.

İbn Hibbân, bu lafzı dokuz farklı râvi hakkında kullanmaktadır.⁹⁰³ Bu râvilerin biyografilerine bakıldığında onların, metrûk olmamakla birlikte ciddi kusurlara sahip kimseler olduğu; bununla birlikte belirli şartlar altında rivâyetlerinin kabul edilebileceği görülmektedir. Söz konusu râviler çokça hata yapmak ve vehimde bulunmak,⁹⁰⁴ münker rivâyet aktarmak,⁹⁰⁵ sebt kimselerin hadislerine benzemeyen nakillerde bulunmak⁹⁰⁶ gibi kusurlarla nitelenmişlerdir. İbn Hibbân'ın bu lafızla değerlendirdiği râvilerden biri olan Hâlid b. Yezîd ed-Dîmeşkî (ö. 185/801) ona göre çokça hata yapan bir kimsedir; ayrıca Hâlid'in babasından münferiden yaptığı rivâyetleri ihticâca elverişli değildir. Bununla birlikte Hâlid, ta'dîl sınırına yakın olan bir kimsedir.⁹⁰⁷ Dikkat edilirse İbn Hibbân, söz konusu lafzı kullandığı kimselerin rivâyetlerini belirli şartlarda kabul etmektedir. Bu durumda "estehîrullahe fîhi" ifadesini, İbn Hibbân tarafından kesin olarak tevsik edilemeyen ancak metrûk da sayılamayacak ve belirli şartlar altında

⁹⁰¹ Bu lafzın, hadisleriyle ihticâc olunmayacak râviler hakkında kullanıldığına dair bk. el-Gavrî, *Mu'cemu elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 78.

⁹⁰² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:278.

⁹⁰³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:222, 251, 346, 350, 446, 2:105, 129, 188, 464.

⁹⁰⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:222, 346, 350, 446, 2:105.

⁹⁰⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:129.

⁹⁰⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:188.

⁹⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:345-346.

hadisleriyle ihticâcın caiz olduğu kimseler için kullanılan bir lafız şeklinde değerlendirebiliriz.⁹⁰⁸ Söz konusu lafzın, İbn Mehdî tarafından İsmâil b. Abdülmelik hakkında kullanıldığı "استخير الله, استخير الله, أضرب على حديثه" görülmektedir.⁹⁰⁹ Ancak İbn Hibbân bu lafzı, metrûk bir râvi hakkında kullanırken muhtemelen ondan nakilde bulunmaktan Allah'a sığınma amacıyla dile getirmektedir. Dolayısıyla söz konusu lafzın her iki münekkidin kullanımında farklı bir amaca matuf olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hibbân'ın râvi tenkidinde kullandığı başka bir lafız da "كَانَ أَخْرَجَتْ" İbn Hibbân'ın râvi tenkidinde kullandığı başka bir lafız da "كَانَ أَخْرَجَتْ" ifadesidir. Yaklaşık olarak "Yer, sanki en değerli hazinesini ona açtı." anlamına gelen bu ifade, hakkında kullanılan râvinin maruf olmayan rivâyetler aktarması ve bu sebeple de ağır bir şekilde tenkidini ifade etmektedir. İbn Hibbân tarafından bu lafızla değerlendirilen isimlere baktığımızda onların; asılsız nakilde bulunan, sika kimselerden uydurma rivâyetler aktaran, babasından mevzu nüsha rivâyet eden ya da yalancılığı açık olan kimseler olduğu görülmektedir.⁹¹⁰ Netice itibarıyla İbn Hibbân, bu lafzı ağır cerh kusuru taşıyan kimseler hakkında kullanmaktadır. Ayrıca bir cerh-ta'dîl lafzı olarak bu ifadeyi ilk kullanan kimsenin yine İbn Hibbân olduğu görülmektedir.

2. İbn Adî'nin Kullandığı Cerh-Ta'dîl Lafızları

İbn Adî, eserinde yer alan râvilerin iki kısımdan oluştuğunu ifade etmektedir. Buna göre bir kısım râviler herhangi bir cerhle nitelenmiş kimselerden oluşmaktayken diğer kısımda cerhi ya da ta'dîline dair kendileri hakkında ihtilaf bulunan isimler yer almaktadır.⁹¹¹ Birinci grup hakkında kullanılan ifadelere bakılacak olursa bu râvilerin, zayıflığı üzerinde icma oluşmuş kimseler olduğunu söylemek mümkündür. İkinci grupta ise yine İbn Adî'nin ifadesinden hareketle zayıf kimselerin yanında, ta'dîl edilmiş râvilerin de bulunacağı anlaşılmaktadır. İbn Adî, "Bazılarının cerh ettiği bazılarının da ta'dîl ettiği kimseler hakkında da

⁹⁰⁸ Bu lafzın "Hata eden ancak hatası fâhiş olmayan" kimseler hakkında kullanıldığına dair bk. Ebu'l-Hasan Mustafa b. İsmâil, *Şifâu'l-alîl bi elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 1. Bs (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1991), 319.

⁹⁰⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:127; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:450.

⁹¹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:135, 164, 349, 2:264, 273.

⁹¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:78-79.

herhangi bir iltimas geçmeksizin ilmimce tercihte bulunacağım.”⁹¹² demektedir. Bu durumda İbn Adî'nin hem cerhe hem de ta'dîle dair râvi tenkit terimleri kullandığı ifade edilmelidir.⁹¹³

İbn Adî'nin cerh-ta'dîl lafızlarını inceleyeceğimiz bu kısımda, râviler hakkında biyografi oluştururken takip ettiği usule değinmemiz faydalı olacaktır. O, râviler hakkında hüküm verirken, genel olarak üç adım takip etmektedir. Bu bağlamda ilgili biyografide öncelikle râvi hakkında mütekaddim münekkitle ait değerlendirmeleri zikretmektedir. Ardından râvinin rivâyetlerinden örnekler aktarmakta ve söz konusu örneklerde yer alan problemleri dile getirmektedir. Son olarak da râvi hakkında ulaştığı kanaatini ortaya koymaktadır. İbn Adî'nin, herhangi bir râvi hakkında hüküm verirken yer yer kendisinden önceki münekkitle esas aldığı ya da onları lehte birer delil olarak kullandığı görülmektedir.⁹¹⁴ İbn Adî'nin kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarının bir kısmı doğrudan râvilerle, bazıları da rivâyetleri ile alakalıdır. Örneğin kezzâb, metrûk, muhtelit, yüktebu hadisu, la be's, zayıfu'l-hadis, sâlihu'l-hadis, mütekaribu'l-hadis, hasenü'l-hadis, azizu'l-hadis, sadûk, hüccet, sika, meçhul, leyyinu'l-hadis, sebt, münkerü'l-hadis, zayıf, hafız gibi ifadelerinin doğrudan râvileri nitelediği açıktır. Ancak gayr-ı mahfûza, gayr-ı müstakim, münker, mevzu, sâlih rivâyet, hasen hadis, batıl, garib gibi lafızların da rivâyetlerle alakalı olduğu görülmektedir.

İbn Adî'nin bazen net ifadeler kullanarak doğrudan râvi hakkında hüküm vermemesi ve analitik bir üslupla râvi hakkında hüküm vermek için rivâyetleri üzerine yaptığı analizleri çokça dile getirmesi, pratik olarak râvi hakkındaki kanaatinin ne olduğu ve nasıl elde edilebileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Hatta Züheyr Osman Ali Nûr'un tespit ve iddiasına göre, yalnızca bir münekkit için fazla sayılabilecek iki yüz yirmi dört farklı cerh-ta'dîl lafzı kullanması⁹¹⁵ da dikkate

⁹¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:79.

⁹¹³ İbn Adî'nin eserinde yer alan sika râviler hakkında bir araştırma için bk. *er-Ruvât es-sikât ellezîne zekerahum İbn Adî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 1. Bs., (el-Medînetü'l-Münevvera: Dâru'l-Me'sûr, 1435/2014)

⁹¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:418, 3:64, 4:470, 5:401, 6:298, 491, 7:313, 397, 8:144, 9:169.

⁹¹⁵ Nûr, *İbn Adî ve menhecuhû*, 2:158 Züheyr Osman Ali Nûr, her ne kadar 224 sayısını verse de aktardığı cerh-tadil lafızlarını incelediğimizde bu lafızların belirli kilit kelimelerin etrafında döndüğü görülmektedir. Aynı şekilde İbn Adî'nin kullandığı cerh-tadil lafızlarına dair yaptığımız incelemeler de bu doğrultuda bir sonuç vermiştir. Bu bağlamda onun cerh-tadil ameliyesi -istisnaların varlığına dikkat çektikten sonra- ثقة، صدق، استقامة، لا بأس به، صالح، ضعيف، لا يتبع، غير محفوظة، لا يعتمد الكذب، وضع، يسرق الحديث، كذب، باطل يكتب حديثه، ليس بالمعروف، منكرو، لا يتابع، غير محفوظة، لا يعتمد الكذب، وضع، يسرق الحديث، كذب، باطل

alındığında sorun daha karmaşık bir hal almaktadır. Başka bir ifadeyle yukarıda bir kısmına işaret ettiğimiz lafızlar, râvi hakkında cerhe ya da ta'dîle ulaşılan hükmü net bir şekilde ortaya koymakta mıdır? Yani hakkında la be's veya sâlih denilen bir kimse ta'dîl mi edilmiştir yoksa cerh mi? Şimdi yapacağımız incelemelerde bu soruların da cevabını aramaya çalışacağız. Öte yandan burada zikrettiğimiz tespitleri ve problemleri de dikkate alarak İbn Adî'nin cerh-ta'dîl lafızlarından en fazla kullandığı lafızları inceleyeceğimizi belirtmeliyiz.

2.1. Râvinin Ta'dîline İşaret Eden Lafızlar

İbn Adî'nin, râvilerin ta'dîline işaret etmek amacıyla kullandığı lafızları iki farklı grupta değerlendirebiliriz. Buna göre hüccet, hafız ve sika gibi lafızlar râvinin tam manasıyla ta'dîl edildiği anlamına gelmektedir. Sâlih, hasenü'l-hadis, sadûk, sebt gibi lafızların ise ilk gruptan daha az güçlü bir anlam ifade ettiği görülmektedir. Şimdi bu ayrımı esas alarak onun kullandığı ta'dîl lafızlarını incelemek istiyoruz.

"حجة" lafzı, İbn Adî'nin yer yer kullandığı lafızlardandır. İbn Adî'nin, hakkında hüccet lafzını kullandığı râvilerin hadis rivâyetinde şöhretleriyle bilinen kimseler oldukları görülmektedir. Bu isimler arasında Saîd b. Ebû Arûbe ve İsmâil b. Ayyâş ön plana çıkmaktadır. Ne var ki her iki isim de ömürlerinin belli bir kısmından sonra ihtilâta uğramışlardır.⁹¹⁶ Dolayısıyla onların İbn Adî'nin eserine dâhil edilmelerindeki temel faktörün, ihtilât sonrası rivâyetlerinde görülen problemler olduğunu söylemeliyiz. Aynı şekilde hüccet lafzıyla nitelenen bazı râvilerin de hem hadis ilminde şöhrete hem de problem bulunmayan rivâyetlere sahip oldukları dile getirilmektedir.⁹¹⁷

"ثقة" lafzı da İbn Adî'nin râvileri ta'dîl ederken kullandığı, güçlü değerlendirme lafızlarından biridir. İbn Adî, sika kimseler şeklinde nitelediği isimlerin bazen hata yapabileceğini; zira bu durumun kaçınılmaz olduğunu; bununla birlikte az sayıdaki hatanın râvinin güvenilirliğine zarar vermeyeceğini ifade etmektedir.⁹¹⁸ Bu kimselerin hadisleri genel olarak problem

lafızları ve bunların farklı kombinasyonlarındaki kullanımı etrafında gerçekleştiği görülmektedir.

⁹¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:488, 4:451.

⁹¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:136, 3:319.

⁹¹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:105.

taşınamaktadır.⁹¹⁹ Ancak az önce işaret ettiğimiz üzere, sika bir kimse de hata yapabilir⁹²⁰ ya da zayıf kimselerin kendilerinden rivâyette bulunması sebebiyle nakilleri arasında hatalar bulunabilir.⁹²¹ İbn Adî'nin sika râviye dair kullandığı bu ifadeleri, onların aktardığı rivâyetlerin hatalı rivâyetler şeklinde nitelenenler hariç, ihticâc için alınabileceğini göstermektedir.

İbn Adî'nin doğrudan ta'dîl olarak niteleyebileceğimiz bir başka ifadesi de "حافظ" lafzıdır. İbn Maîn'in kezzâb şeklinde nitelediği, Nesâî'nin⁹²² de hadislerini reddettiği Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862), İbn Adî'ye göre hadis hafızlarından olup Buhârî ve Muhammed b. Yahyâ'nın rivâyette bulunduğu, sika kimselerin de hem hıfz hem de itkan yönünden itimat ettiği bir isimdir. Ona göre İbn Maîn ve Nesâî, Ahmed hakkında aşırıya giderken onu öven Ahmed b. Hanbel, kabul edilebilir bir duruş sergilemiştir.⁹²³ Aynı şekilde İbn Adî'ye göre sıdk ve hıfz ehli'nden olan İsrâîl b. Yûnus es-Sebîl hadislerinin geneli istikamet üzere bulunan bir kimsedir. Onun aktardığı rivâyetler yazılır ve onlarla ihticâc olunur.⁹²⁴ Bununla birlikte İbn Adî'nin hafız ya da hıfz ehli olarak nitelediği isimler yer yer hatalı rivâyetlere sahiptir.⁹²⁵ Bu şekilde hataları bulunan kimselerin ihticâca elverişli olmadıklarına dair ifade bulunmaması sebebiyle söz konusu hatalı rivâyetlerinin reddedileceğini ancak geriye kalan rivâyetlerinin doğrudan kabul edileceğini söylemeliyiz.

Râvinin sadakatine işaret "أهل الصدق, صدوق" lafzı da râvilerin ta'dîl etmek amacıyla İbn Adî'nin kullandığı başka bir lafızdır. İbn Adî'nin, sıdk kavramını kullanarak râvinin doğruluğuna hüküm vermesinde, ricâl bilgisi⁹²⁶ ve ilgili râviden aktarılan hadislerde problem bulunmamasının öne çıktığı görülmektedir.⁹²⁷ Örneğin Hasan b. Ebî Ca'fer, İbn Adî tarafından, Fellâs'ın onun hakkındaki kanaati esas alınarak sadûk şeklinde nitelenmiştir. Hasan'ın rivâyetlerinde yer alan problemlerin kaynağı ise tevehhüm veya karıştırmadır.⁹²⁸ İbn Adî bazı râviler

⁹¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:404, 2:308.

⁹²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:105.

⁹²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:308, 7:291.

⁹²² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:296, 300.

⁹²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:300.

⁹²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:135-136.

⁹²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:339, 4:305.

⁹²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:143, 4:282, 444, 6:207.

⁹²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:312, 431, 3:157, 4:167.

⁹²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:143.

hakkında hüküm vermemesini de hadislerinin yetersiz oluşuna bağlamaktadır.⁹²⁹ Selm el-Alevî'yi değerlendirirken, sayısı beşi geçmeyen rivâyete sahip olduğunu dile getirmiş ve bu miktarın râvinin sadakatini ya da yalancılığını ortaya koymada yeterli olamayacağını belirtmiştir.⁹³⁰ Yeterli hadis sayısına sahip kimselerin hadislerini de sika kimselerin hadisleriyle karşılaştırarak onların doğruluğu hakkında bir değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. el-Hasan b. Abdurrahman el-Fezârî (ö. ?)'yi değerlendirirken "Hadis çalmakta, hadisleri ehl-i sıdkın hadisine benzemiyor." şeklinde kullandığı ifade bu duruma işaret etmektedir.⁹³¹ Buna ilaveten rivâyetleri arasında herhangi bir problem bulunmaması ya da aşırı sayılabilecek bir problem bulunmaması da râvinin doğruluğuna işaret eden bir delil olarak kabul edilmektedir.⁹³² Bu bağlamda el-Hasan b. Sâlih el-Hemedânî (ö. 169/785) örnek olarak gösterilebilir. Rivâyetleri arasında problemsiz hadislerin de bulunduğu işaret eden İbn Adî, "Miktarı aşan oranda münkerini görmedim, bana göre sadûk kimselerdendir."⁹³³ demek suretiyle, râvinin doğruluğunu belirlemede sahip olduğu hatanın miktarına değindiği görülmektedir. Diğer taraftan sadûk lafzını, genellikle zabt kusuru ile ilişkili bir şekilde ele almak da mümkündür. Çünkü kişinin sadakatine dikkat çekilmesi, şayet zâbıt olduğuna dair ayırıcı ifade kullanılmamışsa onun bazı hatalara sahip olduğunu; bu hataların da sadûk olmasından kaynaklandığını ve kasıtlı gerçekleşmediğini göstermektedir. Bu durumu hem el-Hasan b. Ca'fer hem de el-Hasan b. Sâlih el-Hemedânî hakkında İbn Adî tarafından sarf edilen değerlendirmelerde görmekteyiz.

İbn Adî, râviler hakkında sadûk hükmünü verdiğinde onların yalancı olmadığını belirtmiş olmaktadır. Özellikle hadis sayılarının azlığından dolayı râvinin sıdkını ya da kizbini ortaya koyamayacağını belirtmesi bu duruma doğrudan işaret etmektedir. Buna ilaveten sadûk kavramını, kizbin karşıtı şeklinde kullanmaktadır.⁹³⁴ Başka münekkitler tarafından yalancılıkla suçlanan kimsenin, sadûk olduğuna dikkat çekmesi veya bazı râvileri nitelerken yalanı

⁹²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:563, 4:352, 6:450.

⁹³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:352.

⁹³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:190.

⁹³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:431, 2:140, 413, 3:143, 157.

⁹³³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:157.

⁹³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:563, 4:352, 6:450.

kastetmediklerini ancak hata ettiklerini vurgulaması da bu duruma örnektir.⁹³⁵ İbn Hırâş, İbn Adî'nin aktardığına göre yemin ederek Ahmed b. el-Furât (ö. 258/871)'in kasıtlı bir şekilde yalan söylediğini iddia etmektedir. Ancak bu iddia İbn Adî'ye göre aşırılıktır. İbn Adî'yi bu kanaate iten sebep, Ahmed'in münker sayılabilecek nakiller aktarmamasıdır. Dolayısıyla o, hıfz ve sadakat ehlidir.⁹³⁶

Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere İbn Adî'nin sadûk olarak nitelediği isimlerden bir kısmının hadisleri arasında problemlı rivâyetler bulunmaktadır. Bu noktada İbn Adî'nin doğruluğuna kanaat getirdiği kimselerin ihticâc açısından eşit olmadığını, aralarında bir tefriğe gittiğini görmekteyiz. Buna göre Eş'as b. Kesîr (ö. ?), hadisi yazılıp ihticâc edilirken,⁹³⁷ Süleymân b. Hayyân (ö. ?) sadûk ancak hadisleriyle ihticâc edilmeyen bir râvi olarak nitelenmiştir. İbn Adî'nin böyle bir kanaatte bulunmasında Süleymân'ın kötü bir hafızaya sahip olması ve ilgili râvinin hadis rivâyetinde sıkça hata etmesi temel bir etkidir.⁹³⁸

İbn Adî'nin râvilerin ta'dîlinde kullandığı başka bir lafız ise "مستقيم" lafzıdır. Ona göre herhangi bir râvinin müstakim olması, öncelikle rivâyetlerinin sika kimselerin rivâyetlerine muhalif olmadığını,⁹³⁹ rivâyetlerinin mutabaatlarının bulunduğunu,⁹⁴⁰ rivâyetlerinde problem bulunmadığını,⁹⁴¹ bulunsa da sınırı aşacak derecede olmadığını⁹⁴² göstermektedir. Örneğin, Ömer b. Saîd (ö. ?), rivâyetlerinde sika kimselere muhalefet etmesinden dolayı müstakim olmayan hadislere sahiptir.⁹⁴³ Süveyd b. İbrâhim'in rivâyetleri, bir kısmı müstakim bir kısmı ise karıştırmadan dolayı başkasının aktarmadığı nakillerden oluşmaktadır.⁹⁴⁴ el-Cerrâh b. Melîh (ö. ?) de hadisleri müstakim olup herhangi münker bir rivâyete sahip değildir.⁹⁴⁵ el-Eclah b. Abdullah el-Kindî, metin ya da sened açısından sınırı aşacak derecede problemlı rivâyete sahip olmadığı için müstakîmu'l-hadîstir.⁹⁴⁶ Buna karşın Sâlih b. Muhammed el-Leysî (ö. 145/762)'nin rivâyetlerinin bir kısmı

⁹³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:312, 3:143, 261, 8:489.

⁹³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:312.

⁹³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:39.

⁹³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:282.

⁹³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:124.

⁹⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:425.

⁹⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:445, 2:83, 413.

⁹⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:140, 4:41.

⁹⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:124.

⁹⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:489.

⁹⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:413.

⁹⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:140.

müstakimken diğer bir kısmında problemler bulunmaktadır. Bu durum, İbn Adî'nin onu, hadisi yazılabilen zayıf kimse şeklinde değerlendirmesine sebep olmuştur.⁹⁴⁷ İbrâhim b. Abdurrahman el-Hârezmî de hadislerinin geneli, gayr-ı mahfûz olması sebebiyle müstakîmu'l-hadîs sayılmamıştır.⁹⁴⁸

İbn Adî'ye göre herhangi bir râvinin müstakim sayılıp sayılmaması hem kendisinden hem de râvilerinden kaynaklanabilmektedir. Az önce de işaret ettiğimiz üzere herhangi bir râvinin rivâyetleri arasında problem bulunması ya da mutabaatının olmaması gibi kusurlar, o rivâyetin istikamete sahip olmadığını göstermektedir. İşaret edilen bu kusurların bir kısmı, bizzat râviden kaynaklanırken bir kısmı da onun râvileri eliyle gerçekleşmektedir. İbn Adî'nin değerlendirmeleri arasında herhangi bir hocanın hadislerinin müstakim olmasının, sika kimsenin kendisinden rivâyet etmesi şartına bağlandığını görmekteyiz.⁹⁴⁹ Bu duruma Münzir b. Mâlik el-Abdî (ö. ?)'yi örnek olarak gösterebiliriz. İbn Adî'ye göre o, kendinden sika kimsenin rivâyette bulunması şartıyla "müstakîmu'l-hadîs"tir. Çünkü böyle bir durumda hadisleri arasında reddedilmeyi gerektiren problemleri rivâyetler yer almayacaktır.⁹⁵⁰

Bu konuda son olarak ihticâc meselesine değinmek istiyoruz. İbn Adî, müstakîmu'l-hadîs olarak değerlendirdiği İsrâîl b. Yûnus'un hadisleriyle ihticâc edilebileceğine hükmetmektedir. Çünkü ona göre İsrâîl, rivâyetlerinin çoğunluğu müstakim olan ve bunun yanında sadakat ve hıfz ile bilinen bir kimsedir.⁹⁵¹ Buradan hareketle, rivâyette doğrusu hatasından az olmayan kimselerin hadislerinin kabulüne dair genel yaklaşım çerçevesinde⁹⁵² İbn Adî'nin, "müstakîmu'l-hadîs" hükmü verdiği kişilerin hadislerinin ihticâca uygun olduğunu, hatalı bilinen rivâyetlerin de doğal olarak reddedilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

İbn Adî'nin, râvilerin ta'dîlini dile getirmek amacıyla kullandığı lafızlardan bir başkası da "ثبت" ifadesidir. Bir takım rivâyetlerinde sika kimselere muhalefette bulunduğu dair değerlendirme yaptığı Bakıyye b. Velîd'i nitelerken "ancak Şam ehlinden yaptığı rivâyetlerde sebtir, başkalarından yaptığı rivâyetlerdeyse

⁹⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:92.

⁹⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:422.

⁹⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:70, 6:477, 8:93.

⁹⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:93.

⁹⁵¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:136.

⁹⁵² Hatîb, *el-Kifâye*, 143-144.

karıştırır”⁹⁵³ demesi, sebt lafızını zabtı sağlam kimseler için kullandığını göstermektedir. Aynı şekilde Süleymân b. Mûsâ ed-Dımeşkî’yi (ö. ?) de fakih bir kimse olarak nitelemiş ve sika kimselerin ondan rivâyette bulunduklarına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte Süleymân b. Mûsâ’nın bazı rivâyetlerde teferrüt ettiğini belirtmiş fakat kendisine göre sebt ve sadûk bir kimse olduğuna dair hükmünü ifade etmiştir.⁹⁵⁴ Aslında İbn Adî’nin, adı geçen râvinin sebt olduğunu ifade ederek onun zabtının sağlamlığına hükmettiğini, sadûk vurgusunu yaparak da teferrüt ettiği hadisler hakkında herhangi bir şüphe bulunmadığına işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Sebt konusunda zikredeceğimiz son örnek Süleymân b. Dâvûd es-Sicistânî’dir. İbn Adî’nin aktardığına göre İbrâhim b. Saîd el-Cevherî (ö. ?), Ebû Dâvûd’un bin hadiste hata yaptığını iddia etmektedir.⁹⁵⁵ İbn Adî ise bu iddianın dile getirilme sebebini anlamadığını söyledikten sonra, Ebû Dâvûd’un ancak sika olduğunu beyan etmektedir. Ona göre hafızasından kırk bin hadis aktaran herhangi bir kimsenin, başkasının mürsel aktardığı rivâyeti vasletmek ya da mevkuf olarak aktardığı hadisi merfu aktarmak gibi bazı hatalarda bulunması tuhaf karşılanacak bir şey değildir. İbn Adî’nin, Ebû Dâvûd hakkındaki nihaî düşüncesine değinecek olursak “O, bana göre ve başkasına göre ancak müteyakkız ve sebt birisidir.”⁹⁵⁶ şeklindeki ifadesidir. Dikkat edilirse hakkında sebt lafzı kullanılan her üç ismin de adalet açısından herhangi bir kusur taşımadığı görülmektedir. Dolayısıyla İbn Adî, sebt lafzını, aktarılan rivâyetlerin sağlam bir şekilde muhafaza edildiğini göstermek üzere râvilerin kısmen ya da tamamen ta’dîline işaret etmek üzere kullanmaktadır.

İbn Adî’nin eserinde genel olarak zayıf râvilerin yer alması, onun daha az sayıda ta’dîle işaret eden lafız kullanmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda onun kullandığı lafızlarda bazen aktardığı rivâyetler üzerinden râviyi nitelerken, bir kısmında da doğrudan râvinin tavsif ettiğini görmekteyiz.

2.2. Râvinin Cerhine İşaret Eden Lafızlar

İbn Adî’nin, râvilerin cerhine dair kullandığı lafızları iki başlık altında incelememiz mümkündür. Buna göre söz konusu lafızlardan bir kısmı hadis

⁹⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:276.

⁹⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:261-262.

⁹⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:275.

⁹⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:278.

uydurma, batıl rivâyette bulunma gibi ağır kusurları ifade ederken bir kısmı da râvinin zayıf sayıldığına işaret etmekle birlikte kullanılma sebebinin ilk gruptaki gibi ağır kusurlardan oluşmadığı lafızlardır. Dolayısıyla onun cerhe dair lafızlarını râvinin yalancılığı ve zayıf sayılması ekseninde incelemeye çalışacağız.

İbn Adî'nin cerh lafızlarını inceleyeceğimiz bu kısımda dikkat çekmemiz gereken başka bir husus da râvileri naklettikleri hadisler üzerinden değerlendirirken kullandığı lafızlardır. Örneğin o, râvileri incelerken genellikle onların hadislerine bakmakta ve söz konusu rivâyetlerinin mutabaatının bulunmadığını ya da gayr-ı mahfûz ya da münker olduğunu ifade etmektedir. Bu lafızların salt kullanımının bir cerh lafzı olduğu izaha gerek duymayacak kadar açıktır. Yani kişinin münker rivâyete sahip olması, rivâyetinde bir problemin bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla râvi hakkında hüküm elde etmemize olanak tanıyan münker ifadesi başlı başına bir cerh lafzıdır. Ancak münker rivâyetten dolayı herhangi bir râvinin mecruh addedilmesi farklı bir konudur. Çünkü rivâyet şartlarına uymayan bir kusurun varlığı, belli bir oranı aşmadıkça İbn Adî'ye göre râvinin cerhini gerektirmez.⁹⁵⁷ Kaldı ki İbn Adî, bazı râvileri değerlendirirken; çoğu anlamına gelen ⁹⁵⁸"كثير", rivâyetlerinin geneli anlamına gelen ⁹⁵⁹"عامه أحاديثه", rivâyetlerinin tamamı anlamına gelen ⁹⁶⁰"كل أحاديثه", nadiren anlamına gelen ⁹⁶¹"الأحايين", belki anlamına gelen ⁹⁶²"ربما" lafızlarını kullanmış, yer yer sıklık bildiren herhangi bir ifade kullanmaksızın râvinin hata yaptığına dikkat çekmiştir.⁹⁶³ Sonuç olarak cerh lafızlarını inceleyeceğimiz bu kısımda, râvi cerh edilsin ya da edilmesin hakkında kullanılan lafızları, incelememize dâhil edeceğimizi vurgulamak istiyoruz.

2.2.1. Râvinin Yalancılığına İşaret Eden Lafızlar

İbn Adî, incelediği râvilerden bazılarının yalancılığına hükmetmektedir. Onun söz konusu hükmü ifade etmek için çeşitli lafızlar kullandığı görülmektedir.

⁹⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:278, 7:270.

⁹⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:10, 3:115.

⁹⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:366, 3:28, 5:128, 6:269, 7:171, 8:482.

⁹⁶⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:352.

⁹⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:516.

⁹⁶² İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:270.

⁹⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:471, 4:56, 62.

Bu lafızlar bazen doğrudan râvi ile ilgili iken "لا تشبه أحاديثه , كذب, يضع الحديث" "Ahmed b. Tâhir b. Harmele (ö. ?)'dir.⁹⁶⁵ Öte yandan İbn Adî, yalancılıkla nitelediği kimseleri farklı şekillerde tenkit etmektedir. Örneğin, Ahmed b. Muhammed b. es-Salt'ı değerlendirirken "Yıllar önce vefat etmiş kimselerden semâ etmişçesine hadis aktardığı için yalancılar arasındaki en hayâsız kimsedir." şeklinde ağır bir ifade kullanmaktadır.⁹⁶⁶ el-Hüseyn b. Ali b. el-Hasan (ö. ?) isimli râvi hakkında da Mutayyen (ö. ?) isimli kimsenin ilgili râvi hakkındaki değerlendirmesini iktibas ederek "كذاب بن كذاب بن" "kızam ben kızam ben" şeklinde bir ifade dile getirmiştir.⁹⁶⁷

İbn Adî, sayısal olarak az olsa da râvilerin bir kısmı hakkında "كذاب" lafzını kullanmaktadır.⁹⁶⁴ Hakkında bu lafzı kullandığı râvilerden biri, hem hadis rivâyetinde hem de gündelik hayatta yalan söyleyen Ahmed b. Tâhir b. Harmele (ö. ?)'dir.⁹⁶⁵ Öte yandan İbn Adî, yalancılıkla nitelediği kimseleri farklı şekillerde tenkit etmektedir. Örneğin, Ahmed b. Muhammed b. es-Salt'ı değerlendirirken "Yıllar önce vefat etmiş kimselerden semâ etmişçesine hadis aktardığı için yalancılar arasındaki en hayâsız kimsedir." şeklinde ağır bir ifade kullanmaktadır.⁹⁶⁶ el-Hüseyn b. Ali b. el-Hasan (ö. ?) isimli râvi hakkında da Mutayyen (ö. ?) isimli kimsenin ilgili râvi hakkındaki değerlendirmesini iktibas ederek "كذاب بن كذاب بن" "kızam ben kızam ben" şeklinde bir ifade dile getirmiştir.⁹⁶⁷

İbn Adî'nin "كذاب" lafzını, yalancılığı nefy ederek, bazı râvileri değerlendirirken râvinin adalet değil, zabt kusuruna sahip olduğunu ortaya koymak için de kullandığı görülmektedir. Örneğin Eyyûb b. Hût (ö. ?) isimli râviyi değerlendirirken, onun yalancılardan olmadığını söylemekte, bu görüşünü güçlendirmek için de Fellâs'ın değerlendirmesine işaret ederek Eyyûb'un çokça vehimde bulunmasından dolayı rivâyette aşırı oranda hata yaptığını vurgulamaktadır.⁹⁶⁸ Aynı şekilde bazı râviler hakkında kullandığı "لا يعتمد الكذب" ifadesi de yalancılık ve hata etme arasındaki ince sınırı belirginleştirmekte ve tenkidin adalet vasfına değil, zabt vasfına yönelik olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁶⁹ Örneğin İbn Adî, Ahmed b. Hafs el-Cürcânî (ö. ?) isimli râviyi değerlendirirken

⁹⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:324, 328, 3:162, 4:516, 522.

⁹⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:324.

⁹⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:328.

⁹⁶⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:244.

⁹⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:10.

⁹⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:330, 2:527, 3:503, 4:405, 516, 8:489.

onun, mutabaatı bulunmayan rivâyetler aktardığını ancak bunu yaparken yalan kastı taşımadığını; fakat hafızasından rivâyet etmesinden dolayı karıştırdığını ifade etmektedir.⁹⁷⁰

İbn Adî'nin, râvinin yalancılığına işaret etmek için kullandığı lafızlardan bir diğeri de "يضع" ve bu kelimenin türevleridir. Bu ifade onun tarafından iki farklı şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan ilkinde göre incelediği herhangi bir râvi hakkında hadis uyduruyor, hadis uydurmakla itham ediyoruz gibi doğrudan kendi kanaatini ifade etmektedir.⁹⁷¹ Diğer kullanımdaysa ilgili râvinin "وهو في عداد من يضع الحديث" hadis uyduran kimselerden sayıldığına işaret etmektedir.⁹⁷² Buradan hareketle esasında varılan hükmün, İbn Adî dışındaki münekkitlere ait olduğu; İbn Adî'nin de bu hükmü kabul ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Adî, bir kısım râvilerin de uydurma rivâyette bulunduklarına işaret etmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu râvilerden bazıları söz konusu rivâyetleri uydurmakla da itham edilmişlerdir.⁹⁷³ Örneğin Bişr b. Ubeyd ed-Dârisî (ö. ?), İbn Adî'nin ifadesine göre kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmede gafil kaldığı bir kimse olup sika kimseler üzerine hadis uydurmaktadır.⁹⁷⁴ Bişr hakkındaki uydurma ithamı yalancılığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak İbn Adî'nin uydurma rivâyette bulunduklarını dile getirmekle birlikte aktarılan bu hadislerin kim/kimler tarafından uydurulduğundan bahsetmediğine dair değerlendirmeleri de mevcuttur.⁹⁷⁵

İbn Adî, uydurma hadis rivâyet eden kimseler hakkında yaptığı değerlendirmelerde yer yer bir orandan da bahsetmektedir. Örneğin bir kısım râvilerin rivâyetlerinin tamamının "أحاديثه كلها موضوعة عن مالك وعن غير" uydurma olduğunu ifade ederken⁹⁷⁶ bir kısmındaysa rivâyetlerinin genelini "عامة أحاديثه"

⁹⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:330.

⁹⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1. 292, 316, 337, 540, 561, 3:205, 209, 5:145, 7:539, 541, 551, 556, 559, 567, 9:202.

⁹⁷² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:558, 3:233, 6:23, 130, 8:102, 9:123.

⁹⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:333, 561, 2:173, 405, 3:231, 4:176, 293, 5:435, 6:260.

⁹⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:173.

⁹⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:411, 409, 6:304.

⁹⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:412, 3:329, 461, 4:293, 7:367, 8:498.

"موضوعة" uydurma hadislerden oluştuğunu vurgulamaktadır.⁹⁷⁷ İbn Adî'nin incelediği râvilerin birçoğuyla karşılaşmamış olması; diğer bir ifadeyle onları genellikle rivâyetleri üzerinden değerlendirmesi göz önüne alındığında söz konusu isimlerin ona göre de yalancı olduklarını söylememizi gerektirmez. Ancak İbn Adî'nin bu râvileri cerh ettiği açıktır.

Yalancı râviler hakkında İbn Adî'nin kullandığı lafızlardan bir başkası da "يسرق الحديث" hadis hırsızlığıdır. Hadis hırsızlığını ifade eden farklı tanımlamalar mevcut olup bu tanımlamaların ortak noktası; râvinin, hadis uydurmasa da hadis naklederken yaptığı işten dolayı gündelik hayatta yalan söyleyen bir kişi olarak değerlendirilmesidir.⁹⁷⁸

İbn Adî'nin eserinde yer alan hadis hırsızlığı ile ilgili değerlendirmeler dikkate alındığında, söz konusu fiilin ona göre de yalancılığa işaret ettiği görülmektedir. Çünkü onun bu değerlendirmelerle yalancılığa işaret ettiğini düşünmemiz olabildiğince tabîî bir durumdur. Çünkü o, hadis hırsızlığı yapmakla nitelediği isimleri şu şekilde tercüme edilebilecek ifadelerle de değerlendirmektedir: "Hadis çalıp görmediğinden rivâyette bulunma",⁹⁷⁹ hadis uydurup onu tanınmayan kimselerden aktarma,⁹⁸⁰ sika kimselerden mevzu rivâyetler aktarma,⁹⁸¹ sikalardan batıl rivâyette bulunma,⁹⁸² hadis uydurma,⁹⁸³ sikaların mütabi olmadığı çalıntı hadislerle sahip olma,⁹⁸⁴ hadis çalıp ziyade bulunma ve hadis uydurma."⁹⁸⁵ gibi ifadeleri örnek olarak gösterilebilir. Ancak bu örneklerle birlikte İbn Adî'nin Süleymân b. Dâvûd el-Minkarî hakkındaki yorumu, hadis hırsızlığı ifadesinin yer yer yalancı olmayan râviler hakkında da kullanıldığını göstermektedir.

İbn Adî, Süleymân'ın hadislerinden bir kısmının çalıntı olduğuna şu ifadelerle işaret etmektedir: "Hadislerinin bir kısmı çalıntı bir kısmı da münkerdir,

⁹⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:411, 2:404, 4:293.

⁹⁷⁸ Bu konuya "İbn Adî'nin râvi tenkit metodu" kısmında değinilmiştir. Detaylı bilgi için ilgili kısma bakabilirsiniz.

⁹⁷⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:405.

⁹⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:195.

⁹⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:484.

⁹⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:428, 6:368.

⁹⁸³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:435, 9:123.

⁹⁸⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:539.

⁹⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:567.

onu bu duruma sokan şey ise kitaplarının kaybolup zihninden rivâyetle bulunması ve hata etmesidir. Yoksa o, kasten yapmıyor.”⁹⁸⁶

Dikkat edilirse İbn Adî, rivâyetlerin çalıntı olması veya münker olmasını, tek bir sebebe bağlamıştır. Bu sebep de kitapların zarar görmesinden dolayı hafızadan rivâyet etmek zorunda kalmadır. İlgili râviyi değerlendirirken kasıt taşımadığına işaretle bulunması, onu yalancı bir kimse olarak görmediğine işaret etmektedir. Dolayısıyla o, hadislerinin bir kısmı çalıntı ifadesini kullanırken aslında hadisi zabt eksikliğinden dolayı yanlış kişiye isnat etti demiş olmaktadır. Bu örneği de dikkate almak suretiyle, İbn Adî’nin cerh lafızları arasında yer alan hadis hırsızlığını genel olarak yalancı râviler hakkında kullandığını, fakat bazen yalancılık dışındaki herhangi bir kusurun da söz konusu lafzın kullanılmasına sebep teşkil ettiğini söylemeliyiz. Dolayısıyla herhangi bir râvi hakkında kullanılan hadis hırsızlığı lafzının tam olarak hangi amaçla kullanıldığını belirlememiz için daha yakından bakarak incelemede bulunmamız ihtiyata uygun bir davranıştır.

İbn Adî’nin "باطل" kelimesini de yalancılıkla nitelediği râviler hakkında kullandığını görmekteyiz. Çünkü batıl rivâyetle bulunduğu dile getirilen isimler hakkında zikredilen değerlendirmelerinden bazılarına baktımızda onlar arasında kizb,⁹⁸⁷ vaz,⁹⁸⁸ sirkat⁹⁸⁹ gibi açıkça yalana işaret eden lafızların ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin bunlardan Ahmed b. Tâhir b. Harmele, İbn Adî tarafından batıl bir rivâyetle bulunduğu işaret edildikten sonra kezûb yani aşırı yalancı birisi olarak nitelenmiştir.⁹⁹⁰ Bir diğer örnekse İbrâhim b. Hayyân el-Ensârî (ö. ?)’dir. İbn Adî, onu da “Sika kimselerden batıl rivâyetleri var, hadislerinin tamamı uydurmadır.”⁹⁹¹ şeklinde değerlendirmiştir.

İbn Adî’nin haklarında batıl kelimesi kullandığı râvilerden bir kısmını aynı zamanda yalancılıkla nitelemesine karşın, söz konusu lafzı tekil olarak da kullandığı görülmektedir. Bu isimlere daha yakından bakılacak olursa onlardan, Abdullah b. Muhammed b. Saîd (ö. 281/894) isimli kişinin daha fazla dikkat çektiği

⁹⁸⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:305.

⁹⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:321, 339, 411, 2:224, 6:144, 504.

⁹⁸⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:411, 3:458-461, 4:176, 6:127-129, 7:550.

⁹⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:283, 3:195-196, 605, 5:428-429, 6:260, 368.

⁹⁹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:324.

⁹⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:411.

görülmektedir.⁹⁹² İbn Adî'ye göre Abdullah; Firyâbî ve başkalarından batıl rivâyette bulunmakta olup o, ya kafasından çıkanın ne olduğunu fark etmemekte veya bu rivâyetleri kasıtlı nakletmektedir.⁹⁹³ Bu yorum aslında batıl rivâyet aktarmanın bir kasıt taşıdığını, yukarıda örneklendirildiği üzere bu lafzın her ne kadar daha çok yalancı kimseler hakkında kullanılması uygun olsa da potansiyel olarak gaflet gibi kusurların da rivâyetin batıl şeklinde nitelenmesine sebep olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle batıl lafzını, İbn Adî'nin genel olarak uydurma anlamında kullandığını dolayısıyla râvilerin yalancılığına dair bir işaret olarak telakki edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Ancak söz konusu lafzın kullanılmasında yer yer yalancılıktan farklı kusurların da sebep olduğu görülmektedir. Bu yüzden İbn Adî'nin değerlendirmeleri arasındaki bu ayrıma dikkat etmek faydalı olacaktır.

2.2.2. Râvinin Zayıflığına İşaret Eden Lafızlar

İbn Adî, râvinin zayıflığına işaret eden lafızları hem râvi hem de mervî için kullanmaktadır. "ضعيف", "مجهول", "ضعيف الحديث", "مظلم الأمر" gibi lafızların, bizzat râvinin şahsını nitelediği görülmektedir. Öte yandan "لا يتابع عليه", "منكر", "ضعيف" gibi lafızlar da mervîyi nitelemektedir. Bunlara ilaveten İbn Adî, tespit ettiği herhangi bir kusuru râvinin sıfatı şeklinde de bir cerh lafzı olarak kullanmaktadır. Bu değerlendirme ifadelerine "لين الحديث", "منكر الحديث" gibi lafızları örnek olarak gösterebiliriz. Şimdi burada üç grup halinde zikrettiğimiz lafızları, terkiibini göz ardı etmek suretiyle inceleyeceğiz.

Râvinin hadislerinde problem bulunduğunu gösteren "ضعيف" kelimesini, İbn Adî hem adalet açısından hem de zabt açısından cerh ettiği râviler hakkında kullanmaktadır. Örneğin o, hem hadis rivâyetinde hem de gündelik hayatında yalan söyleyen Ahmed b. Tâhir b. Harmele'yi "ضعيف جدا" demek suretiyle değerlendirmektedir.⁹⁹⁴ Buna ilaveten hakkında "بين الأمر في الضعف" ibaresini

⁹⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:287, 315, 341, 412, 501, 2:394, 5:74, 420, 6:68, 133, 360, 7:503.

⁹⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:420.

⁹⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:324.

kullandığı Ahmed b. Harûn el-Beledî (ö. ?)'yi de hadis uydurmakla nitelemektedir.⁹⁹⁵ İbn Adî'nin bazı râvileri de hadisleri yazılabilir nitelikte kimseler olarak değerlendirdiğini görmekteyiz. Bu durum söz konusu râvilerin terk edilmeyi hak eden yalancı bir kimse olmadığını, dolayısıyla sahip oldukları zayıflığın zabt ile alakalı bir kusurdan kaynaklandığını göstermektedir. Örneğin o, İbn Maîn'in leyse bi şey lafzıyla nitelediği Bekkâr b. Abdülaziz b. Ebû Bekre (ö. ?) isimli râviyi değerlendirirken "La be's olmasını umarım, o hadisleri yazılan zayıf kimselerdendir."⁹⁹⁶ demektedir. Bunlara ilaveten İbn Adî'nin, zayıf râviler içerisinde hadislerinin yazılmasına işaret etmediği ancak yalancı ya da hadis uydurma gibi aşırı bir tenkit terimiyle nitelemediği kimseler de bulunmaktadır.⁹⁹⁷

İbn Adî'ye göre "kim zayıftır" sorusunu yönelttiğimizde alacağımız cevabı, vasıfları arasında muhtelif rivâyet kusurlarının ya da doğrudan hadis uydurma gibi kasıtlı davranışların bulunduğu kimse oluşturmaktadır. Buna göre yalancı, hadis uyduran, hadis çalan, rivâyetlerinde çokça münker bulunan, hadislerinin mutabaatı bulunmayan, hadislerinin geneli gayr-ı mahfûz olan, sika kimselere muhalefet eden ve rivâyetlerinde çelişkiler bulunan kimseler zayıf râvi olarak isimlendirmeyi hak etmektedir.⁹⁹⁸

Râvinin cerhine işaret eden lafızlardan bir başkası da "منكر الحديث" ifadeleridir. Ancak münker lafzı, başlı başına rivâyet kusurlarını çağırırsa da münker lafzının herhangi bir râvideki mutlak varlığı, o râvinin mecrûh sayılması için yeterli değildir. Çünkü İbn Adî bir kısım râvileri değerlendirirken onların, münker rivâyetlere sahip olduklarını ancak bunların doğrudan cerhi gerektirecek oranda bulunmadığını ifade etmektedir.⁹⁹⁹ Örneğin o, az sayıda râvisi bulunan Şu'be (ö. ?) isimli râvinin rivâyetlerini inceledikten sonra "Zayıf hükmünü vermemi gerektirecek aşırı münkerini görmedim, onda bir sakınca olmamasını umarım."¹⁰⁰⁰ demektedir. İbn Adî'nin münker rivâyetin râvinin cerhine sebep olması için zihninde bir oran belirlediği açıktır. Onun münker rivâyete sahip olmayan kimseleri

⁹⁹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:333.

⁹⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:219.

⁹⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:235, 3:283, 545, 5:205.

⁹⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:324, 333, 428, - 429, 2:101, 4:518, 535, 5:39.

⁹⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:428-429, 5:39.

¹⁰⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:39.

ta'dîl ettiği,¹⁰⁰¹ münkeri az olan veya sınırı aşmayan kimseleri de hadisi yazılan kimselerden saydığı¹⁰⁰² bunun yanında rivâyetlerindeki münker miktarı aşırı olan kimseleri de zayıf addettiği, bir kısmını ise münkerü'l-hadis şeklinde nitelediği¹⁰⁰³ görülmektedir. Örneğin el-Hüseyn b. Abdullah (ö. ?) isimli râvi hakkında hüküm verirken "O, zayıf, münkerü'l-hadistir, zayıflığı rivâyetlerinde açıkça görülmektedir."¹⁰⁰⁴ şeklinde açıklama yapmaktadır. Bir cerh terimi olarak münker lafzının hükme etkisini bu şekilde netleştirdikten sonra, İbn Adî'nin münker kavramını nasıl anladığını veya ona göre hangi rivâyet kusurunun münker olarak isimlendirilmeyi hak ettiğini ortaya koymamız gerekmektedir.

İbn Adî'nin münker lafzını şu durumlarda kullandığı görülmektedir: Gâr hadisi olarak bilinen hadisi aktaran kimsenin başkaları tarafından tekzib edilmesi,¹⁰⁰⁵ sika veya sadûk bir kimsenin rivâyetinde bulunduğunda hadislerinde problem olmayan bir hocadan, zayıf kimsenin tek başına aktardığı rivâyet,¹⁰⁰⁶ reddedilen rivâyetlerinde tevehhüm ya da karıştırmaktan ileri gelen hataların bulunması,¹⁰⁰⁷ ihtilâtından dolayı rivâyetlerin münker sayılması¹⁰⁰⁸ rivâyetin senedinde tek kalma,¹⁰⁰⁹ mevkuf olan rivâyeti merfu olarak aktarma,¹⁰¹⁰ rivâyetlerin mutabaatının bulunmamasından dolayı münker sayılması,¹⁰¹¹ rivâyetleri sika kimsenin rivâyetlerine benzemeyen kimsenin münkerü'l-hadis olarak tesmiye edilmesi.¹⁰¹² Buradan hareketle İbn Adî'ye göre münker lafzının, çeşitli sebeplere istinaden reddedilen ya da problem barındıran rivâyet/râvi hakkında niteleme amacıyla kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda rivâyetlerinin çoğu kabule şayan olan kimselerin, daha az oranda bulunan problemlili nakillerden dolayı cerh edilmediğini, rivâyetlerindeki hataya göre hadislerinin yazılabileceğini, ancak aşırı problemlili rivâyetlere sahip kimselerin rivâyetlerinin de reddedildiğini söyleyebiliriz.

¹⁰⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:312, 445, 501-502, 2:16, 52-53, 83.

¹⁰⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:336, 3:217, 369, 4:132.

¹⁰⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:406, 3:231, 8:81.

¹⁰⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:231.

¹⁰⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:445.

¹⁰⁰⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:312-314.

¹⁰⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:143.

¹⁰⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:343.

¹⁰⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:463, 8:90.

¹⁰¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:464.

¹⁰¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:27.

¹⁰¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:406.

İbn Adî, râvi tenkidinde "غير محفوظ" lafzını da kullanmaktadır.

Tespitlerimize göre bu lafız, incelenen râvinin rivâyetlerini niteleme amacıyla dile getirilmektedir. Hakkında bu lafzın kullanıldığı râvinin, cerh-ta'dîl açısından hükmüne baktığımızda gayr-ı mahfûz şeklinde nitelenen nakillerin yoğunluk oranının belirleyici olduğu görülmektedir. Bu bağlamda hadislerinin tamamı¹⁰¹³ ya da geneli gayr-ı mahfûz¹⁰¹⁴ olan kimseler net bir şekilde zayıf sayılmışlardır. Ancak rivâyetlerinin bir kısmı gayr-ı mahfûz nakillerden oluşan kimselerin hadislerinin yazılacağına yani i'tibar için dikkate alınacağına yönelik ifadeler de bulunmaktadır.¹⁰¹⁵

İbn Adî'nin herhangi bir hadisi, gayr-ı mahfûz lafzını kullanarak değerlendirmesi ne anlama gelmektedir? Bu sorunun cevabını onun nadiren kullandığı mahfûz lafzıyla karşılaştırarak bulmaya çalışacağız. İbn Adî, sahâbî râvisi Ebû'l-Ahves (ö. ?)'in ve Kays b. Ebû Hâzim (ö. ?)'in babası olduğu iddia edilen bir hadisi, Yahyâ b. Büreyd el-Eş'arî (ö. ?) isimli râviyi değerlendirmek için aktarmakta ve Ebû'l-Ahves'ten gelen tarikin mahfûz olduğunu dile getirmektedir.¹⁰¹⁶ Bir başka örnekteyse Saîd b. Beşîr'in tek başına aktardığı hadisin senedini incelemektedir. Bu sened; "سعيد بن بشير عن مجاهد عن ابن عباس عن أبي بن كعب" şeklindedir. Ancak Saîd b. Beşîr'in talebesinin talebesi konumundaki el-Velîd b. Utbe (ö. 240/854) isimli râvi, zikrettiğimiz senedde yer alan İbn Abbâs'ı iskat etmek suretiyle rivâyeti aktarmıştır. İbn Adî'ye göre sened bu haliyle gayr-ı mahfûz olup, mahfûz olan şekli ilk zikrettiğimiz tariktir.¹⁰¹⁷ Her iki örnekten hareketle İbn Adî'nin mahfûz lafzıyla, farklı senedlerle aktarılan iki nakilden doğru olana işaretle bulunduğunu söylemeliyiz.¹⁰¹⁸ Buradan hareketle hakkında gayr-ı mahfûz şeklinde bir lafız kullandığı hadisin, aslına uygun olmayan bir şekilde aktarılan rivâyet anlamına geldiğini görmekteyiz.

¹⁰¹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:547, 3: 574, 8:210, 352, 537.

¹⁰¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:422, 2:48, 101, 3:574, 4:136, 392, 535.

¹⁰¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:463, 2:52, 7:439, 443, 9:85.

¹⁰¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:74.

¹⁰¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:415.

¹⁰¹⁸ Mahfûz kavramının, müteahhirûn alimlerince şâz hadisin karşısındaki rivâyet için, ancak ilk dönemlerde rivâyetin; aslına uygun, doğrusu ya da zabt edilen tarikine işaret etmek üzere kullanıldığına dair bk. Hüseyin Akgün, "Mütেকaddimûn Âlimlerin Hadislerin Aslımı Tespit İçin Kullandıkları İki Kavram: 'Aslu'l-hadis' ve 'Mahfûz'", *Hikmet Yurdu* 7/14 (2014): 117-118.

İbn Adî'nin kullandığı cerh lafızlarından bir başkası da rivâyetin mutabaatının bulunmaması anlamına gelen "لا يتابع" lafzıdır. O, bu lafızla, aktarılan rivâyetin bir benzerinin bulunmadığını ifade etmektedir. Örneğin Eyyûb b. Abdullah el-Mellâh (ö. ?) isimli râvinin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in abdestine dair aktardığı rivâyeti zikretmiş ve bu rivâyetin aktarıldığı tarikle, herhangi bir mutabaatının bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁰¹⁹ Biz de yaptığımız araştırmalarda bu rivâyetin mutabaatına rastlayamadık. Aynı şekilde Ömer b. Râşid isimli râviye dair aktardığı hadislerin tamamında sikaların mutabaatının bulunmadığını zikretmektedir.¹⁰²⁰ Bu örneklerden ikisinde Ömer'in, Hişâm b. Urve'den doğrudan hadis aktardığına işaret eden İbn Adî, aynı rivâyetlerin İbn Mus'ab (ö. ?) tarikinde, Ömer ve Hişâm arasında Muhammed b. Aclân (ö. ?) isimli râvinin bulunduğunu söylemektedir.¹⁰²¹ Bu örnek üzerinden de görüldüğü gibi İbn Adî, aktarılan hadisi, özellikle sika kimseler üzerinden araştırarak farklı tariklerini ortaya koymaya çalışmakta ve herhangi bir sonuca ulaşamazsa mutabaatın bulunmadığına hükmetmektedir.

Bu noktada rivâyetleri üzerine mutabaatın bulunmamasının, râvi hakkındaki hükme tesirine de değinmek istiyoruz. Bu bağlamda İbn Adî'nin bazı râviler hakkında sadece mutabaat yokluğuna işaretle yetinirken¹⁰²² bir kısmında da rivâyetlerin geneline¹⁰²³ ya da tamamına işaret eden¹⁰²⁴ ifadeler kullandığını belirtmeliyiz. İbn Adî, hadislerine mutabaat bulunmadığı şeklinde tespitle bulunduğu bu râvilerden bir kısmı hakkında doğrudan zayıf hükmü vermektedir.¹⁰²⁵ Diğer bir kısmındaysa onların zayıf olmakla birlikte hadislerinin yazılabileceğine değinilmekte¹⁰²⁶ bazılarında ise yalnızca mutabaatın bulunmadığına hükmedilmektedir.¹⁰²⁷ Şu durumda zayıf olarak nitelenen ya da hadisleri hakkında onların i'tibar için alınabileceğine işaret bulunan kimselerin hükmü açıktır. Bize göre yalnızca hadislerinin mutabaatının bulunmadığına işaret edilen râviler

¹⁰¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:20.

¹⁰²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:34.

¹⁰²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:31-32.

¹⁰²² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:529,547, 7:31, 8:36.

¹⁰²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:437, 503, 2:87, 366, 3:10, 522, 4:129, 539, 5:138, 6:269, 7:151, 360, 507.

¹⁰²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:232, 542, 7:352.

¹⁰²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:158, 5:124.

¹⁰²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:182, 3:18, 570, 4:85.

¹⁰²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:395, 503, 511, 2:188, 6:34.

hakkında İbn Adî'nin kanaatini, yukarıda temas ettiğimiz oranları dikkate alarak tespit edebiliriz. Buradan hareketle hadislerinin tamamında mutabaat bulunmayan kimseler terk edilmeli, rivâyetlerinin genelinde mutabaat bulunmayanlar zayıf sayılmalı, rivâyetlerinin bir kısmında mutabaat bulunmayan râvilerin ise, sıhhati engelleyecek başka kusurlara sahip değilse mutabaatı bulunan diğer hadisleri alınmalıdır.

İbn Adî'nin kullandığı cerh lafızlarından bir başkası da "لا يعتمد الكذب" ifadesi olup bununla lafzın doğası gereği rivâyette var olan hatanın adalet vasfından değil, zabt eksikliğinden kaynaklandığını ifade etme amacı taşıdığını düşünmekteyiz. Gördüğümüz kadarıyla bu lafızla nitelediği isimlerin bir kısmının, hafızalarından rivâyet etmelerinden dolayı galatta bulunduklarını¹⁰²⁸ veya vehim sonucu¹⁰²⁹ problemlili rivâyetler aktardıklarını dile getirmektedir. İbn Adî'nin bu lafızla nitelediği râviler hakkındaki hükmüne baktığımızda, hadislerinin yazılabileceğine¹⁰³⁰ ve kabul edilebileceğine işaret ettiği görülmektedir.¹⁰³¹

Sonuç olarak İbn Adî'nin kullandığı cerh lafızlarının yoğun bir şekilde bazı ıstılahlar ekseninde olduğu, bunların da bir kısmının doğrudan râviyi nitelerken bir kısmının ise râvinin rivâyetinde yer alan kusurlara işarette bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca onun farklı cerh lafızlarını birlikte kullandığı da görülmekte olup buradan hareketle söz konusu lafızları tek bir anlama indirgemekten ziyade, bağlamından hareket ederek farklı amaçlar için kullanmış olabileceğini ve ona göre değerlendirme yapmanın daha isabetli olduğunu belirtmeliyiz.

2.3. Hem Cerh Hem de Ta'dîl Edilen Râviler Hakkında Kullanılan Lafızlar

İbn Adî, bazı tenkit lafızlarını da hem ta'dîl hem de cerh ettiği râviler hakkında kullanmaktadır. Bu lafızlardan öne çıkanlar; "صالح, حسن, لا بأس, يكتب" hakkında kullanılmaktadır. Bu lafızlardan öne çıkanlar; "صالح, حسن, لا بأس, يكتب" ifadeleridir. Söz konusu lafızların râvi değerlendirmelerinde hangi amaçla

¹⁰²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:330, 4:516, 8:469.

¹⁰²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:405.

¹⁰³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:527, 3:503.

¹⁰³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:405.

yer aldığını anlamak adına o lafızların kullanıldığı bağlamın önemli bir durum arz ettiği görülmektedir.

İbn Adî'nin hem cerh hem de ta'dîl ettiği râviler hakkında kullandığı lafızlardan öncelikle değineceğimiz "حسن" dir. İbn Adî tarafından haklarında hasen lafzı kullanılan kimselere baktığımızda söz konusu isimlerin ayrıca şu lafızlarla da değerlendirildiği görülmektedir:

"أهل الصدق، مستقيم، ثبت، الإمام، صالح، لين، يكتب حديثه، وليس فيما يرويه حديث منكر المتن زيكتب حديثه، عامة ما يرويه حيان إلا أنه لا يتابع عليه، له أحاديث حسان غرائب وإفرادات، هو حسن الحديث وهو مع ذلك يكتب حديثه مع ضعفه."¹⁰³²

Hasen ifadesinin hangi amaçla kullanıldığını daha iyi anlayabilmek için bu râvilerden en üst seviyede ta'dîl edilen ve en alt seviyede de cerh edilen birkaç isim hakkında İbn Adî'nin değerlendirmesine yakından bakmak istiyoruz.

Ca'fer b. Berkân el-Kilâbî (ö. 154/770), İbn Maîn tarafından başka kimselerden yaptığı rivâyetlerde sika ve sadûk olmakla nitelenirken, Zührî'den nakillerinde zayıf şeklinde değerlendirilmektedir.¹⁰³³ İbn Adî ise Ca'fer'in, sika kimselerden olduğuna dair şöhreti bulunduğu işaret ettikten sonra, onun müstakim hasen senedlere sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre Zührî'den rivâyette zayıf sayılmasının temel sebebi, kendisinden daha sebt kimselerle kıyas edilmesi ve bu kıyastaki inceliğin dikkatten uzak tutulmasıdır.¹⁰³⁴ Bu değerlendirmeler çerçevesinde Ca'fer'in, mutlak olarak zayıf bir kimse olmadığını, yalnızca Zührî'den rivâyetlerinde, Zührî'nin ashâbı olarak nitelenmesi mümkün olan kimseler karşısında zayıf kaldığını söyleyebiliriz. Onun, bu yargıya varırken müstakim hasen rivâyetlerden bahsetmesi, rivâyetlerinin genel olarak diğer râvilerden aktarılan nakillerle uyum içinde olduğuna işaret etmektedir.

İbn Adî, aynı şekilde Saîd b. Sâlih el-Kaddâh (ö. ?) isimli râviyi de ta'dîl etmektedir. İbn Maîn'den tevsik ve taz'ifine dair nakilde¹⁰³⁵ bulunan İbn Adî, Saîd'i

¹⁰³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:405, 501-502, 519, 2:73, 373, 389, 3:26-27, 59, 174, 178, 366, 4:322, 328, 355, 425, 454, 543, 5:253, 6:77, 246, 322, 402, 7:294, 9:163.

¹⁰³³ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî İbn Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî fi tecrîhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dimeşk, t.y.), 85; İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, 2:1:322, 344.

¹⁰³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:373-374.

¹⁰³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:452.

değerlendirirken onun, hasenü'l-hadis biri olduğunu ifade etmiş ve hadislerini müstakim şeklinde nitelendirmiştir. Netice itibarıyla kendisine göre Saîd, sadûk olup rivâyetleri kabul edilen ve herhangi bir probleme sahip olmayan bir râvidir.¹⁰³⁶ Dikkat edilirse İbn Adî, hasen kelimesini bu râvi hakkında bir sıfat şeklinde kullanmış ve hem doğru sözlülüğüne hem de hadislerindeki istikametine dikkat çekmek suretiyle, adalet ve zabt açısından herhangi bir problem taşımadığına işaretle bulunmuştur. Şu durumda bu râvinin rivâyetlerinin ihticâc için kullanılmasının önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır.

Ömer b. Habîb el-Adevî (ö. 317/929), İbn Adî tarafından hasenü'l-hadis şeklinde nitelendikten sonra zayıf olmakla birlikte hadislerinin yazılacağı ifade edilmektedir.¹⁰³⁷ Aynı şekilde İbn Adî, İbn Maîn, Nesâî ve Buhârî'ye dair Ömer'in cerhini ifade eden değerlendirmeler de aktarmaktadır.¹⁰³⁸ Ömer'in rivâyetlerindeki probleme gelecek olursak; bunlar arasında gayr-ı nahfuz rivâyet,¹⁰³⁹ maruf olan nakli terk edip münker rivâyet aktarma,¹⁰⁴⁰ başkasının takip etmediği bir tarikle rivâyette bulunma¹⁰⁴¹ garip nakilde bulunma¹⁰⁴² gibi kusurlar olduğu görülmektedir. Ömer'in aktardığı rivâyetlere baktığımızda bunlardan birinin esmâ-i hüsnâ ile,¹⁰⁴³ bir başkasının kıyametin kopacağı vakit kişinin elinde bir hurma fidesi varsa onun dikilmesini tavsiye ile¹⁰⁴⁴ bir diğeri de Allah (c.c.)'ı görüp görmeme ile¹⁰⁴⁵ alakalı olduğu görülmektedir. Şu durumda İbn Adî'nin bu râvi özelinde hasenü'l-hadis tabirini kullanırken râvinin hadisçilik yönünü takviye veya cerh edici bir amaç gütmeyişini çünkü rivâyetlerinde cerhi gerektirecek hataların varlığına dikkat çektiğini söylemeliyiz. Bize göre o, bu lafızla Ömer'in aktardığı hadislerin içeriğine dair bir değerlendirme yapmak istemektedir. Bu bağlamda

¹⁰³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:454.

¹⁰³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:77.

¹⁰³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:71.

¹⁰³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:72.

¹⁰⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:73.

¹⁰⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:73.

¹⁰⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:76.

¹⁰⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:73.

¹⁰⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:76-77.

¹⁰⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:72.

râvinin zayıflığına işarette bulunması da söz konusu iddiamızı destekler mahiyettedir.¹⁰⁴⁶

İbn Adî'nin hasen lafzını hem ta'dîl hem de cerh ettiği râviler hakkında kullandığı görülmektedir. Onun bu lafızla nitelediği kimseler hakkındaki kesin kanaatini ortaya koymak için ilgili râvi hakkındaki değerlendirmelerine bütüncül bir bakış açısıyla bakmak isabetli bir yorum yapmayı mümkün kılacak metod olacaktır. Şimdi hasen lafzı gibi hem ta'dîl hem de cerh edilen râviler hakkında kullanılan bir başka ifade olan "صالح" lafzını inceleyeceğiz.

İbn Adî, sâlih lafzıyla hem râvinin kendisini hem de rivâyetlerini nitelemektedir. İbn Adî'nin hadisçiliğinden ziyade kişiliği itibarıyla sâlih şeklinde nitelediği kimselerden bir kısmının, dindarlığı ve zühdüyle öne çıkmış ancak hadis rivâyetinde gevşek kalmalarından ötürü hata yapmaktan veya hatalı rivâyette bulunmaktan kurtulamamış kimseler olduğu görülmektedir.¹⁰⁴⁷ Ancak bizim asıl değinmek istediğimiz husus bir cerh ve ta'dîl lafzı olarak sâlih kelimesinin râviyi ya da rivâyetlerini "أحاديثه صالحة, صالح الحديث" nitelemesidir. Bu duruma örnek olabilecek çok sayıda kullanım, İbn Adî'nin eserinde yer almaktadır.¹⁰⁴⁸

İbn Adî'ye göre hadis rivâyetinde sâlih râvi kimdir diye sorduğumuzda öncelikle metrûk olmayan kimse akla gelmektedir. Çünkü İbn Hanbel ve Ali b. Medînî'nin övgüde bulunduğu¹⁰⁴⁹ Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb (ö. 228/842), bir kısım rivâyetleri münker sayılmakla birlikte sâlihu'l-hadis olup, metrûk değildir.¹⁰⁵⁰ Aynı şekilde herhangi sâlih bir rivâyete sahip olmayan Süleymân b. İsa es-Siczî (ö. ?) de hadis uyduracak derecede mevzu rivâyetlere sahip bir kimsedir.¹⁰⁵¹ Her iki râvi hakkında İbn Adî'nin aktardığımız değerlendirmeleri sâlih lafzıyla nitelenen râvinin asgarî düzeyde kim olduğuna cevap verir niteliktedir.

Şimdi aynı lafzın, şayet tevsik anlamında kullanılıyorsa üst sınırını da belirlememiz gerekmektedir. Yaptığımız incelemeler neticesinde İbn Adî'nin bu

¹⁰⁴⁶ Hasen kelimesi tarihi süreç içerisinde bir cerh-ta'dîl lafzı olarak kullanılsa da onun, yer yer sözlük manasına uygun olarak "manası güzel görülen, hoş bulunan hadis" anlamında da kullanıldığı ifade edilmektedir. Aydın, "Hadis İstılahları Sözlüğü", 110-111.

¹⁰⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:191, 4:120.

¹⁰⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:287, 351, 353, 3:70, 561, 4:477, 5:495, 6:245, 7:296.

¹⁰⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:286.

¹⁰⁵⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:286-287.

¹⁰⁵¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:293.

lafzı, rivâyetlerinin tamamı müstakim olan kimseler hakkında da kullandığını görmekteyiz.¹⁰⁵² Bu râvilerden Sâbit el-Bünânî, sâlih kavramının üst sınırını belirleme adına uygun bir örnektir. İbn Adî; onu değerlendirirken “Sâbit; ancak sikadır, hadisleri müstakim sâlih rivâyetlerdir.” demektedir. Sâbit’i, Eyyûb’un onu terk ettiğine dair rivâyet gerekçesiyle eserine aldığı anlaşılan¹⁰⁵³ İbn Adî, Sâbit’in hocalarından aktardığı rivâyetlerde problem bulunmadığını yani onların müstakim olduğunu ancak ondan rivâyette bulunan kimselerden bir kısmının zayıf meçhul kimseler olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁵⁴ Böylelikle o, Sâbit’e ait rivâyetlerdeki muhtemel problemlere ışık tutmaktadır.

İbn Adî tarafından kendileri ya da hadisleri sâlih lafzıyla nitelenen diğer râvilere baktımızda onlar hakkında şu ifadelerin de kullanıldığını görmekteyiz:

"يكتب حديثه, وغن كان ليس بالقوي في الحديث فإنه يكتب حديثه يقبل إذا روى عنه ثقة, ولم أجد له حديثاً منكراً جداً لا إسناداً ولا متناً وأرجو أنه صالح, أحاديثه ليست بالمنكرة وهو عندي ممن يجب أن يقبل حديثه, هو عندي ممن لا يعتمد الكذب وهو صدوق ولعل هذه الأحاديث التي أنكرت عليه توهماً أو شبه عليه فغلط, كان رجلاً صالحاً إلا أنه يحمل على حفظه فيخطئ وإذا حدث عنه ثقة فهو مستقيم الحديث, هو عندي من أهل الصدق."¹⁰⁵⁵

Bu veriler çerçevesinde İbn Adî’nin sâlih lafzını adalet vasfı noksan olan herhangi bir râvi hakkında kullanmadığı görülmektedir. Aynı şekilde bir kısım râvileri nitelerken rivâyetlerinin müstakim olmasına işarette bulunması da onların zabt açısından ciddi bir problemlerinin bulunmadığını göstermektedir. Sonuç olarak İbn Adî, bu lafzı hem kesin bir dille tevsik ettiği hem de zayıf saymakla birlikte hadisi i’tibar için alınmaya uygun kimseler hakkında kullandığı görülmektedir.

İbn Adî’nin hem cerh hem de ta’dîl ettiği râviler hakkında değerlendirmede bulunurken kullandığı lafızlardan bir başkası da "لا بأس" ifadesidir. Farklı terkiplerle beraber kullandığı bu lafzın, öncelikle ona göre hangi anlama geldiğini ortaya koymak istiyoruz.

¹⁰⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:123, 308, 314, 3:70, 4:41.

¹⁰⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:306.

¹⁰⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:308.

¹⁰⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:273, 351, 519, 2:70, 82, 314, 389, 413, 3:143, 157, 333, 340, 342, 344, 351, 353, 574, 4:282, 346-347, 450, 5:462, 6:344, 8:187, 9:168.

İncelemelerimiz çerçevesinde İbn Adî, "لا بأس" lafzını, terkine hüküm verdiği herhangi bir râvi hakkında kullanmamıştır. Onun, zayıflığına dair bir kanaat getiremediği, bununla birlikte sıdkını da ortaya koyamadığı râvi hakkında da la be's ifadesini kullanmak suretiyle "Umarım hadislerinde problem yoktur"¹⁰⁵⁶ dediği görülmektedir. Bu ifadede onun, sıdk karşılığında zayıflık ibaresini kullanmasına dikkat etmeliyiz. İbn Adî, aslında bu değerlendirmesiyle, söz konusu râvinin yalancılık ve doğruluğa aykırılığı karşısında, "Onun doğruluğunu ortaya koymaya yetecek derecede nakline sahip değilim." demektedir. İkinci olarak onun, zayıf saydığı bir kısım râviler hakkında da "la be's" ibaresini kullandığını görmekteyiz. Aslında İbn Adî'nin bir kısım râvileri nitelerken "la be's" lafzına da yer vermesi, zayıflıklarının daha az şiddetli olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁰⁵⁷

İbn Adî'nin, la be's lafzını kullanmak suretiyle değerlendirdiği râvilerin üç gruba ayrılması mümkündür. Bu râvilerden bir kısmının rivâyetlerinde istikamet bulunmaktayken,¹⁰⁵⁸ bir kısmındaysa; arasında muhalefet etme,¹⁰⁵⁹ münker rivâyete sahip olma gibi istikameti bozan problemliler¹⁰⁶⁰ yer almaktadır. Son olarak Muhammed b. Müslim b. Tedrüs (ö. ?) isimli râvide görüldüğü üzere açık bir şekilde tevsik yer almaktadır.¹⁰⁶¹ Bu örnekler söz konusu lafzın, hem sika hem de zayıf râvileri nitelemek üzere kullanıldığını göstermektedir.

İbn Adî'nin bulgularına göre, bu lafızla tenkit ettiği râvilere ait problemler; sınırı aşacak derecede münker bulunmama,¹⁰⁶² muhalefet etme,¹⁰⁶³ zayıf olma¹⁰⁶⁴ mütabisi bulunmama¹⁰⁶⁵ gibi kusurlardır. Ayrıca o, sakınca bulunmadığına kanaat getirdiği râvilerden bir kısmını değerlendirirken de hadislerinde istikamet olduğunu belirtmekte fakat onların da bir kısım hatalı rivâyetlere sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶⁶ Bu örneklerden hareketle İbn Adî'nin "la be's" lafzını, hem ta'dîl hem de cerh ettiği râviler hakkında kullandığını te'yit etmeliyiz. Ancak şu kadarı

¹⁰⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:531.

¹⁰⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:219, 370.

¹⁰⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:116, 2:140, 314.

¹⁰⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:56.

¹⁰⁶⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:140, 314, 4:56.

¹⁰⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7:291.

¹⁰⁶² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:68, 140, 314, 4:56.

¹⁰⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:56.

¹⁰⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:219, 370.

¹⁰⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:248.

¹⁰⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:140, 316, 6:519, 8:126.

var ki söz konusu lafzın kullanımı, genel olarak cerhin ve ta'dîlin alt derecelerine mutabık gözükmemektedir. Şu durumda İbn Adî'nin açık bir şekilde tevsikine işarette bulunmadığı râviler hakkında bu lafzın kullanımı, rivâyetlerin i'tibar için alınabileceğine işaret etmektedir.¹⁰⁶⁷

İbn Adî'nin bir kısım râvileri cerh bir kısmını da ta'dîl ederken kullandığı ortak lafızlardan bir başkası da "يكتب حديثه" ifadesidir. Pratikte onun bu ifadesi bazı râvilerin rivâyetleriyle ihticâc edilebileceğine¹⁰⁶⁸ bazılarının da hadislerinin i'tibar için alınabileceğine işaret etmektedir.¹⁰⁶⁹ Şu durumda hakkında bu ifadenin kullanıldığı râvi, asgarî düzeyde sadakatinden şüphe duyulmayan ancak aktardığı rivâyetlerde de yeteri derecede zabt sıfatına haiz olmayan kimsedir. Muhtemelen bunun bir sonucu olarak da ilgili râvi; mutabaatı bulunmayan, başka kimselerin rivâyetlerine muhalefet eden ya da vehim, gaflet eseri çeşitli problemlere sahip olan rivâyetler aktarmaktadır. Şimdi bu örnekler üzerinden İbn Adî'nin söz konusu lafzı kullanma amacına bakmak istiyoruz.

Eş'as b. Abdulmelik el-Hümrânî (ö. 142/759), İbn Adî'nin, hadislerinin yazılıp ihticâc edilebileceğini net bir şekilde dile getirdiği bir isimdir. Ona göre bunun sebebi doğru sözlü biri olması ve hadislerinde problem bulunmamasıdır.¹⁰⁷⁰ Onun Eş'as'ı eserine alma gerekçesine baktığımızda İbn'ül-Kattân'ın; Eş'as mı sevimli yoksa Amr mı sorusuna, Eş'as'ı sebt bir kimse şeklinde nitelemekle birlikte Amr'ı işaret etmesiyle,¹⁰⁷¹ Abâdânî muhaddislerin Eş'as'tan hadis dinlemek istememelerine dair İbn Maîn tarafından aktarılan haberin etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷² İbn Adî'ninse bu itirazlara "Hadislerinin genelindeki istikamete" dikkat çekmesi göz önüne alındığında, onun rivâyetlerini araştırarak cevap verdiği görülmektedir.

¹⁰⁶⁷ Mustafa b. İsmâil, İbn Adî'nin bu lafzıyla hadisleriyle tek başına ihticâc olunmayan râvilerin değerlendirildiğini ifade etmektedir. Mustafa b. İsmâil, *Şifâu'l-alil*, 288.

¹⁰⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:488, 2:39.

¹⁰⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:313, 2:119, 486, 527.

¹⁰⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:39-40.

¹⁰⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:35.

¹⁰⁷² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:38.

3. IV/X. Asrın Cerh-Ta‘dîl Terminolojisine Katkısı

Her ilim gibi ricâl tenkit ilmi de zaman içerisinde kendine özgü kavramlarını oluşturmuştur. Buna ilaveten ilgili disiplinlerdeki metodik ve içerik açısından farklı gelişmelerin ortaya çıkması, yeni kavramların üretilmesini de sağlamıştır.

III/IX. asırda temel hadis kaynaklarının oluşumu, sonraki yüzyıllarda kaleme alınan eserler için referans kaynaklar olmalarını sağlamıştır. Başka bir ifadeyle sonraki yüzyıllarda oluşturulan eserler, genellikle III/IX. asırda kaleme alınan kitaplar üzerine yapılan muhtelif çalışmalardır. Ancak işaret ettiğimiz bu dönüşümün yalnızca hadis metinlerini içeren eserlerle sınırlı kalmadığı, ceh-ta‘dîl eserlerinde de görüldüğü anlaşılmaktadır. İçerik açısından baktığımızda İbn Hibbân ve İbn Adî’nin eserlerinde de kendilerinden önceki iki yüzyılda yaşamış münekkitlere ait değerlendirmelerin olabildiğince fazla yer aldığı görülmektedir. Bu noktada zihinlere şöyle bir soru gelmektedir: IV/X. asırda kaleme alınan bu eserler cerh-ta‘dîl terminolojisine ne tür katkılar yapmıştır? Bize göre IV/X. asrın cerh-ta‘dîl terminolojisine katkısı temelde iki şekildedir. Birincisi: Daha çok ilk dönemlerde kullanıldığına şahit olduğumuz bazı gündelik dile ait olan değerlendirme lafızlarının, eserlerinde zikredilmeleriyle birlikte kavramsal bir değerlendirme lafzı olarak telakki edilmemesidir. İkincisi: Yeni tenkit terimlerinin vaz edilmesidir. Şimdi IV/X. asrın cerh-ta‘dîl terminolojisine katkısına başlıklar halinde daha yakından bakmak istiyoruz.

3.1. Kavramsal Bir Dil Kullanılmasına İtina Edilmesi

Cerh-ta‘dîl ilminin gelişim seyri dikkate alındığında ilk dönemlerde yer alan münekkitlere ait değerlendirmeler arasında teşbih barındıran ifadelerin bulunduğu görülmektedir. Kullanılan bu ifadelerin genellikle râvinin cerh gerekçesini açıklamaktan uzak; ancak onun cerh-ta‘dîl ilmi açısından hükmünğ ortaya koyucu nitelikte olduğu görülmektedir. Hem cerh-ta‘dîl ilminin gelişim seyri hem de bu ifadeleri kullanan kimselerin cerh-ta‘dîl ilminde otorite ve kurucu kimseler olarak kabul edilmesi söz konusu ifadelerin kullanımını daha anlaşılır hale getirmektedir. Bununla birlikte kronolojik ilerlemeyle birlikte yine dönemin bir gereği olarak cerh-ta‘dîl lafızlarında daha teknik ve gerekçe bildiren ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.

Tespitlerimize göre râvi tenkidinde gündelik dile mutabık düşen ifadeler arasında şunlar yer almaktadır:

Bir metelik ondan daha hayırlı.	فلس خير منه ¹⁰⁷³
Adamın zina yapması Ebân b. Yezîd er -Rakkâşî'den nakilde bulunmasından hayırlıdır.	لأن يعمل الرجل يزني خير له من أن يروي عن أبان ويزيد الرقاشي ¹⁰⁷⁴
Zina yapmam Yezîd er-Rakkâşî'den hadis nakletmemden hayırlıdır.	لأن أزني أحب إلي من أن أحدث عن يزيد الرقاشي ¹⁰⁷⁵
Hadislerin ne güzel! Fakat direkleri yok.	ما أحسن حديثك, ولكن ليس له أركان ¹⁰⁷⁶
Yetmiş defa zina yapmam Ebân b. Ebî Ayyâş'tan nakilde bulunmamdan daha sevimlidir.	لأن أزني سبعين مرة أحب إلي من أن أحدث عن أبان بن أبي عياش ¹⁰⁷⁷
Ebân b. Ebî Ayyâş'tan nakilde bulunulacağına merkebin bevlini içeyim.	لأن أشرب من بول حمار حتى أروى أحب الي من حديث أبان بن أبي عياش ¹⁰⁷⁸
Yaşından dolayı babasından doğru bir şekilde sema edemeyeceğine dair istidlalin ifadesi ¹⁰⁷⁹	أوه كان أبو عبدة بن سبع سنين وجعل يضرب جبهته ¹⁰⁸⁰
Bana ondan bahsetme, midem bulanıyor.	دعني لا أقيء ¹⁰⁸¹

¹⁰⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:507.

¹⁰⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:57.

¹⁰⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9:130.

¹⁰⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:263.

¹⁰⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:57.

¹⁰⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:57.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu 't-Tehzîb*, 5:76.

¹⁰⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:266.

¹⁰⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4:340.

Cennete girmekle Abdullah b. Muharrir'le karşılaşma arasında serbest bırakılıyordum önce onla karşılaşmayı sonraysa cennete girmeyi seçerdim. Fakat onu gördüğümde koyun dışkısı bana daha sevimli geldi.

Hırkasını sıvazladı, sonra hadisini reddetti ve gülmeye başladı.

O, hiçbir şey değil.

Hiçbir şeye benzemiyor.

Rabbinden af dile.

İki Fehd gitti. (İsmi geçen iki Fehd'in cerhini kast ediyor)

el-Hasan b. Umâreden mi nakletmişim yoksa Müslümanken bir zaniye ile zina mı yapmışım fark görmem.

Ondan nakilde bulunursam ateşe girmekten korkarım.

Ona beş para versen doksan hadis uydurur.

Sabredemediğim şeyler rivâyet ediyor.

لو خیرت بین أن أدخل الجنة، وأن ألقى
عبد الله بن محرر لاخترت لقاءه ثم أدخل الجنة
فلما رأيته كانت بعرة أحب الي منه¹⁰⁸²

كان يمسح على الخرقه فأنكره وجعل
يضحك¹⁰⁸³

ذاك شبه لا شيء¹⁰⁸⁴

كان يشبه لا شيء¹⁰⁸⁵

استغفر ربك¹⁰⁸⁶

ذهب الفهدان¹⁰⁸⁷

ما أبالي حدثت عن الحسن بن عماره
بحديث أو زنت زنية في الإسلام¹⁰⁸⁸

أخاف النار إن حدثت عنه¹⁰⁸⁹

لو أعطاه إنسان فلسا حدث به تسعين
حديث¹⁰⁹⁰

روى أشياء لم نصبر عنها¹⁰⁹¹

¹⁰⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:213.

¹⁰⁸³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:282.

¹⁰⁸⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:541.

¹⁰⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6:518.

¹⁰⁸⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:250.

¹⁰⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:390.

¹⁰⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:274.

¹⁰⁸⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:299.

¹⁰⁹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 2:449.

¹⁰⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:209.

Ebû Hanîfe umutsuz vakıa.

أبو حنيفة من الداء العضال¹⁰⁹²

İzarıma ve merkebime yemin
olsun, Ebân yalan söylüyor.

إزاري وحماري في المساكين أن أبان

يكذب¹⁰⁹³

Yukarıda zikrettiğimiz ifadelerden hüküm açısından neyin murat edildiğine dair herhangi bir problem bulunmadığı kanısındayız. Şimdi haklarında bu ifadelerin kullanıldığı bazı râvilerin İbn Hibbân ve İbn Adî tarafından nasıl değerlendirildiğini aktarmak isityoruz.

Şu‘be, Ebân b. Ebî Ayyâş’ı değerlendirirken, “Yetmiş defa zina etmek ondan nakilde bulunmaktan daha hayırlıdır, merkeb idrarı içmem bana Ebân’dan nakilde bulunulmasından daha hayırlıdır.”¹⁰⁹⁴ demektedir. İbn Hibbân ise Ebân’ın, Enes b. Mâlik’ten bin beş yüzden fazla hadis naklettiğini ancak bunların çoğunun aslının olmadığını dile getirmektedir.¹⁰⁹⁵ İbn Adî’nin ise onu değerlendirirken rivâyetlerinin genelinde mutabaat bulunmadığını ancak söz konusu durumun, yalancılıktan ziyade onun hadisleri karıştırması ve hata etmesinden kaynaklandığını dile getirdiği görülmektedir.¹⁰⁹⁶ Dikkat edilirse her iki müellif de Ebân’ı değerlendirirken gündelik dilden uzak bir şekilde elde ettiği bulgulara işaret eden teknik ifadeler kullanmıştır.

Abdullah b. Muharrir el-Cezerî isimli râvinin de İbnü’l-Mübârek tarafından “Koyun pisliği bana ondan daha sevimlidir.” ifadeleriyle değerlendirildiği görülmektedir.¹⁰⁹⁷ İbn Hibbân onu, “Allah (c.c.)’ın yalan söyleyip bilmeyen, haberleri kalb edip farkına varmayan hayırlı kullarından biri.” şeklinde ironi içeren ifadeyle birlikte değerlendirdiği görülmektedir.¹⁰⁹⁸ İbn Adî ise aynı isim hakkında rivâyetlerinin genelinin gayr-ı mahfûz olduğunu söylemektedir.¹⁰⁹⁹ Her iki müellifin bu râvi hakkındaki değerlendirmeleri de -her ne kadar İbn Hibbân ironik

¹⁰⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 8:237.

¹⁰⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:58.

¹⁰⁹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:90; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:57.

¹⁰⁹⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:89.

¹⁰⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:67.

¹⁰⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:516; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:213.

¹⁰⁹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1:516.

¹⁰⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:220.

bir ifade kullanmış olsa da- cerh-ta'dîl ilminin ruhuna uygun bir şekilde teknik ifadeler içerdiği görülmektedir.¹¹⁰⁰

Netice olarak hem İbn Hibbân hem de İbn Adî'nin kendilerinden önceki münekkitelere ait değerlendirmelerini topladığı; ancak o isimleri, bulguları çerçevesinde daha teknik ifadelerle değerlendirdikleri görülmektedir.

3.2. Yeni Tenkit Lafızlarının Türetilmesi

İbn Hibbân ve İbn Adî'nin râvileri değerlendirirken yaygın olan tenkit lafızları kullanmakla birlikte yeni lafızlar da türettikleri görülmektedir. Bu durum IV/X. asra gelindiğinde cerh-ta'dîl ilminin yeni kavramlara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Türetilen bu lafızların müfesser ve teknik bir boyuta sahip olduğunu söylemeliyiz.¹¹⁰¹ Bize göre bu durumun iki ana sebebi bulunmaktadır. Bunlardan biri cerh-ta'dîl ilminin ulaştığı seviye, bir diğeri de haklarında ihtilaf bulunan isimlerin tenkidinde doğal bir gereksinim sonucu ihtilafın giderilmesinde ikna edici açıklamalara ihtiyaç duyulmasıdır.

Daha önce de değindiğimiz üzere IV/X. asırda yaşayan münekkitler inceledikleri râvilerden birçoğu ile görüşmemişlerdir. Bu durumun kendilerinden önceki münekkitlerle karşılaştırıldığında sistematik bir şekilde ilgili râvilere ait hadislerin mutabaat ya da şahidini arama, muteber kaynaklarda bulunma, cerh-ta'dîl âlimlerine göre sika ya da sebt kimseler olarak nitelenen râvilerin rivâyetlerine benzeme açısından incelemeler yapılmasına sebep olduğu görülmektedir. Netice olarak elde ettikleri bulguları inceledikleri râvi hakkında dile getirmişler ve yoğun bir şekilde doğrudan râviyi niteleyen lafızlar kullanırken, mervî ile alakalı değerlendirmeler de ifade etmişlerdir. Onların kullandığı bu ifadelerin genellikle teknik bir görünüm arz ettiği; ancak nadiren olsa da teknik dışı

¹¹⁰⁰ Her ne kadar IV/X. asır rical tenkidinde gündelik dile ait ifadelerin terk edildiğini dile getirsek de İbn Hibbân ve İbn Adî'nin "تغير", "كان الغالب عليه المجون واللغو", "أخرجت له الأرض أفلاذ كببها", "كان الغالب عليه المجون واللغو", "تغير" lafızlarını kullandığını söylemeliyiz. Ancak bize göre bu lafızlar istisna düzeyinde olup, her iki münekkidin gündelik dile ait değerlendirme lafızlarını terk etmedeki tutumlarına herhangi bir hâlel getirmemektedir.

¹¹⁰¹ Mustafa Macit Karagözlü de bu vasfı, cerh-ta'dîl literatüründe yeni bir dönemin başlangıcını gösteren özellikler arasında saymaktadır. Mustafa Macit Karagözlü, "Duafâ Literatüründe Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Ukaylî (ö. 322/934) ve Kitâbü'd-Duafâ'sı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2013): 22.

lafızlara da yer verdikleri görülmektedir. Şimdi IV/X. asırda türetilen cerh-ta'dîl lafızlarını râvî ve mervî hakkında kullanılmayı esas alarak zikretmek istiyoruz.

İbn Hibbân'nın doğrudan râvileri değerlendirme amacıyla türettiği lafızlar¹¹⁰² şunlardır:

Hatası aşırı olan kimse	"فاحش الخطأ"
Hatası aşırı oldu	"فحش خطأه"
Anlayışı kıt olan kimse	"رديء الفهم"
Hadis uyduran kimse	"الواضع"
İhticâc'tan sâkıt olan kimse	"ساقط الاحتجاج"
Yalpası çok olan kimse	"كثير الزلل"
Rivayette doğru sözlü olan kimse	"صدوق الرواية"
Fıskı açığa vurup, haramlar işleyen, namuslu kadınlara iftira atan kimse	"ظاهر الفسق هتاكاً للحرم قذافاً"
Hatada aşırı giden kimse	"مفرط الخطأ"
Hadis naklinde telef olan kimse	"تالف في النقل ذاهب في الرواية"
Gafleti çok olan kimse	"كثير الغفلة"
Hadis tesviye ediyor	"يسوي الحديث"
Haberleri kalb ediyor	"يقلب الأخبار"
Yer, sanki en değerli hazinesini ona açtı	"أخرجت له الأرض أفلاذ كبيدها"
Haber kalb etmeyi çok sever	"ولع بقلب الأخبار"
Bu iş (rivâyet) onun yapacağı şey değil	"لم يكن من صناعته"
Vehmi fazla olan kimse	"واسع الوهم"

¹¹⁰² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:94, 95, 101, 112, 115, 119, 127, 143, 164, 194, 195, 219, 309, 340, 2:16, 88, 58-59, 98, 118, 204, 267, 278, 358.

Mutkin olmada hıfzı ve uyanıklığı az	"قلة تيقظه والحفظ في الإتقان"
Aşırı vehim	"أوهاما غليظة"
Kasıtlı (yapıyor)	"المتعمد"
Vehim çokluğu	"كثرة الوهم"
Müziği/eğlenceyi seven bir kişi	"صاحب قينات وسماع"
Son zaman öyle değişti, sanki demirle bağlandı (Düzgün rivâyet edemez oldu)	"تغير بأخرة حتى كبل بالحديد"
Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Adî'nin doğrudan râviler hakkında vaz ettiği değerlendirme lafızları ¹¹⁰³ şunlardan oluşmaktadır:	
Haberi makbul olan kimse	"مقبول الأخبار"
Hadisi düzgün olan kimse	"مستقيم الحديث"
Uyanık kimse	"متيقظ"
Aşırı Şîî/Râfîzîlikte aşırı olan kimse	"شيعي محترق/محترق في الرفض"
Hadis (rivâyetinde) orta seviyelerde olan kimse	"متوسط في الحديث"
Hâli karışık olan kimse	"مظلم الأمر"
Hadisi karanlık olan kimse	"مظلم الحديث"
Zayıflığı açık olan kimse	"بين الضعف"
Kişiliğinde boş/lâubâli işlerin hakim olduğu kimse	"كان الغالب عليه المجون واللهو"
Yalanını dökmeye ihtiyaç yok	"لا يستوجب تصريح كذبه"
Yalancılıktaki durumu aşıkâr olan kimse	"ظاهر الأمر في الكذب"

¹¹⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:322, 325, 334, 343, 540, 395, 2:101, 102, 169, 180, 503, 3:535, 4:278, 321, 464, 516, 526, 5:419, 515, 6:457, 7:521, 8:80, 251, 257, 468.

Hadisi itibar için alınır

"يعتبر حديثه"

Zayıflar arasında durumu açık

"بين الأمر في الضعفاء"

Yukarıda zikrettiğimiz değerlendirme lafızlarından bir kısmının izafet terkibine sahip bir sıfat ibaresi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ifadelerin râviden ayrılmayan bir hasleti anlatmak için kullanıldığı söylenebilir. Yani bir başka deyişle söz konusu sıfat terkipleri, ihtiva ettiği anlam açısından herhangi bir şüphe içermemektedir. Bununla birlikte az da olsa teşbih ya da gündelik dile ait "أخرجت له الأرض أفلاذ كببدها", "كان الغالب عليه المجون واللهو", "تغير بأخرة حتى كبل بالحديد" gibi lafızların kullanıldığı da görülmektedir. Her iki münekkîit tarafından mervî hakkında kullanılan rivâyetler ise tespitlerimize göre şunlardan¹¹⁰⁴ oluşmaktadır:

Müşkil şeyler (rivâyetler)	"أشياء معضلة"
Hadisi sebt kimselerin hadislerine benzemiyor	"حديثه لا يشبه حديث الأثبات"
Acaib/tuhaf şayler rivayet ediyor	"يروي الأوابد والطامات"
Hadisinde vehm baskın oldu	"غلب الوهم على حديثه"
Sâlih rivayetler var	"له أحاديثه صالحة"
Kaynağı belli olmayan beş-altı hadisi var	"له مقدار خمسة أو ستة أحاديث مخارجها مظلمة"
Problemlî münker hadisleri var	"له أحاديثه مظلمة منكورة"
Metni münker	"منكر المتن"
Uydurulmuş	"معمولة"
Hüşeym'in ondan rivâyet ettiği hadislerde nur yoktur	"ليس فيما روى عنه هشيم حديث له رونق وضوء"

Mervî ile alakalı zikrolunan tenkit lafızlarının da açık bir hükmü ihtiva ettiği görülmektedir. Çünkü zikrettiğimiz lafızlar, genellikle münekkîidin zihninde cerhi

¹¹⁰⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1:101, 114, 152, 219, 309; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1:283, 345, 476, 501, 2:387, 4:321, 4:172, 5:464, 7:472.

ya da ta'dîli gerektiren bir orana dair fikir yürütmemizi sağlayan imkan da tanımaktadır. Örneğin "غلب الوهم على حديثه" ifadesi râvinin rivâyetlerinin genelinde vehim bulunduğunu ifade ederken, "حديثه لا يشبه حديث الأثبات" ifadesi de mukayese sonucu ilgili kişinin sebt kimselere muhalefet ettiği başka bir deyişle aktardığı hadislerin sebt kimselerden aktarılan rivâyetlerle benzeşmediği görülmektedir.

İbn Hibbân ve İbn Adî, yaşadıkları dönem itibarıyla büyük bir ilmî mirasa sahip kimselerdir. Eserleri incelendiğinde de hem inceledikleri râvi sayısı hem de kendilerinden önceki münekkitlere atıf yoğunlukları bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında her iki ismin devraldıkları ilmî mirasla yetinmedikleri, onlara yeni ilavelerde bulundukları görülmektedir. Özellikle izafet terkibi şeklinde türetilen lafızların yoğunluğu, her iki ismin cerh-ta'dîl ilminin teorisinin oluşması ve yerleşmesindeki katkısının büyüklüğüne işaret olarak okunabilir.

4. Değerlendirme

İbn Hibbân ve İbn Adî'ye ait eserler büyük bir oranda cerh edilen râvilerden oluşmuştur. Dolayısıyla bu kısımdaki araştırmalardan elde ettiğimiz bulgular, kaçınılmaz olarak daha çok cerh lafızlarını kapsamaktadır.

İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserlerinde yer alan değerlendirme lafızlarının hem râvi hakkında hem de mervî hakkında dile getirildiğini görmekteyiz. Yani her iki münekkit herhangi bir isim hakkında hüküm verirken bazen doğrudan râviyi nitelemiş bazen de rivâyetleri hakkında bir görüş beyan ederek dolaylı bir dil kullanmıştır. Özellikle râvi ile ilgili dile getirilen değerlendirme lafızlarının büyük bir oranda müfesser olduğu görülmektedir. Ancak mervî ile ilgili değerlendirmelerde iki farklı durum ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda zikredebileceğimiz birinci durum uydurma olma, aslının bulunmaması gibi hükmün açık bir şekilde dile getirilmesidir. Karşılaştığımız ikinci durumsa mutabaatin bulunmaması ya da aktarılan rivâyetin gayrı mahfûz olması gibi kapalılık barındıran ifadelerdir. Aslında böylesi rivâyetlerin râvinin cerhine sebep olacağı noktasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Bizim burada işaret ettiğimiz durum daha çok râviyi bu gibi rivâyetlerde bulunmaya iten ana sebeplerin İbn Hibbân ya da İbn Adî tarafından zikredilmemesidir. Bu yönü ile baktığımız zaman tali derecede söz

konusu lafızların gayr-ı müfesser olduğunu söyleyebiliriz. Aslında bu tür lafızlar IV/X. asır cerh-ta‘dîl değerlendirmelerinde takip edilen metoda dair ipuçları da sunmaktadır.

İbn Hibbân ve İbn Adî’nin kullandığı değerlendirme lafızlarının hükmü ne derece yansıttığına daha genel olarak da bakmamız gerekmektedir. Bu konuda İbn Hibbân’ın râvileri zikretme amaçlarını çoğu zaman ihticâc, i‘tibar ve kadh (yerme) gibi kavramlarla ortaya koyduğu görülmektedir. Dolayısıyla onun kullandığı lafızların hükmü açık bir şekilde ortaya koyucu, izafet terkibi gibi sıfat tamlamalarını da çokça barındırdığı görülmektedir. Zikrettiğimiz bu iki durum onun değerlendirme lafızlarının daha anlaşılabilir, net ve teknik bir muhtevaya sahip olmasını sağlamaktadır. İbn Adî’nin kullandığı cerh-ta‘dîl lafızlarının anlaşılması için çoğu zaman bağlamına bakılması elzemdir. Böyle bir ihtiyaç onun, ricâl tenkidi gerçekleştirirken ulaştığı hükmü analitik ve detaylı bir üslupla ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum aslında IV/X. asrın, cerh-ta‘dîl lafızları üzerinden hem süregelen değerlendirme lafızlarının ve üslubunun korunduğu hem de yeni açılımların yaşandığı anlamına gelmektedir.

İbn Hibbân ve İbn Adî’nin eserlerinde yer alan değerlendirme lafızlarının, büyük oranda kendilerinden önceki münekkitlerden tevarüs edilen lafızlar olduğu görülmektedir. Zikrettiğimiz lafızların çeşitlilik arz etmesi sahip olunan mirasın etkili bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte özellikle cerh-ta‘dîl ilminin sistemleşmeye başladığı dönemde daha fazla görülen gündelik yaşama dair ifadelerin neredeyse terk edildiğini söylemeliyiz. Bunun yanı sıra daha önceki münekkitler tarafından kullanılmayan bir takım değerlendirme lafızlarının ilgili eserlerde yer aldığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle IV/X. asır münekkidi olan her iki isim, yeni değerlendirme lafızları türetmek suretiyle cerh-ta‘dîl terminolojisine önemli katkı sunmuşlardır. Bu durum aynı zamanda cerh-ta‘dîl ilminin IV/X. asırda durağan ve taklitçi olmadığını, sağlam bir geleneksel birikim üzerine kurulu olmakla birlikte gelişen bir kimliğe sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Ricâl tenkidini konu edinen ceh-ta'dîl ilminin temel amacı hadislerin sağlam bir şekilde sonraki nesillere aktarılmasıdır. Özellikle hicrî ilk asrın sonlarına doğru cerh-ta'dîl faaliyetlerinin başlamasının akabinde, temel hadis kaynaklarının telif edildiği III/IX. asrın sonlarına kadar ricâl bilgisine dair muazzam bir literatür oluşmuştur. IV/X. asra gelindiğinde ise, bu sahada kendisinden önceki dönemi de içeren çeşitli eserler kaleme alınmıştır.

Çalışmamızın konusu olan IV/X. asır cerh-ta'dîl geleneğinin ortaya konulması için özellikle mecrûh râvileri içeren *Kitâbu'l-mecrûhîn* ve *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* adlı eserler temel kaynak olarak belirlenmiştir. Her iki kitap, kendilerinden önce telif edilen eserlerle mukayese edildiğinde, geniş mukaddimeye sahip olmaları, mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmeleri toplaması, ihtiva ettikleri biyografi sayısının fazlalığı, yapılan değerlendirmelerde ilgili râvilerin aktardığı rivâyetlerin analiz edilmesi ve genellikle bu analizler çerçevesinde hüküm ortaya konulması açısından farklılık arz etmektedir.

Hicrî III/IX. asırda, temel hadis kaynaklarının oluşması ve senedlerin kayıt altına alınması, hadis rivâyeti bağlamında râvi sayısının azalmasına sebep olmuştur. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin değerlendirdikleri râvilerden pek azı ile likâlarının bulunması da bu durumu doğrulamaktadır. Dolayısıyla III/IX. asırdan sonra kaleme alınan cerh-ta'dîl kitapları daha çok kendilerinden önceki asırda yazılan muhtevayı içermektedir. Ancak bu durum IV/X. asra gelindiğinde mütekaddim münekkitlerin râviler hakkındaki ihtilaflarını gidermek üzere, yeni eserlerin telifine sebebiyet vermiştir. İbn Adî ve İbn Hibbân'ın yer yer bu bağlamda ifadeler kullanması, râviler hakkında mütekaddim münekkitlere ait birbirine muhalif değerlendirmeler zikretmeleri ve problem çözümünde kendi mesailerinin ön plana çıkması eserlerin telifine dair güdülen amaç hakkında fikir sunmaktadır.

IV/X. asırda telif edilen her iki kitap, mütekaddim münekkitlere ait ricâl değerlendirmelerini senedli bir şekilde eserlerine almıştır. Bu durum İbn Adî'nin neredeyse bütün nakillerinde geçerliiyken, İbn Hibbân söz konusu aktarımlarda senedlerden bir kısmını terk etmiştir. Dolayısıyla bu asırda sened kullanımının ricâl

değerlendirmelerinde dahi hala otoritesi bulunmakla birlikte yavaş yavaş terk edilmeye başlandığı görülmektedir.

Gerçekleştirilen sened analizlerinde cerh-ta'dîl ilmine ve eserlerin aktarım serüvenine dair çeşitli bulgular elde edilmiştir. Buna göre herhangi bir münekkidin değerlendirmelerinin medarı sayılabilecek şekilde rivâyetlerin bazı isimlerde toplandığı ve genellikle sonraki tabakalarda da aynı tarikin diğer talebelere karşı baskın olduğu görülmektedir. Bu tespit, münekkitlere ait değerlendirmelerin toplandığını ve sonraki nesillere toplu bir şekilde aktarıldığını göstermektedir. Aynı şekilde tabakalar arasında kullanılan tahammül ve edâ sîgaları da bilginin oluşması ve birkaç nesil içerisinde aktarım keyfiyetine dair ipuçları elde edilmesini sağlamaktadır. Buna göre münekkit ile kendisinden ilim alan nesil arası ilişkide daha çok şahsi gayretlerin, soru-cevap metodunun ve kurumsal kimlikten uzak bir şekilde bilgi edinme usulünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak özellikle IV/X. asra gelindiğinde hocadan talebelere bilginin sistematik bir şekilde ve ilim meclislerinde aktarıldığına dair izlenimler oluşmuştur.

IV/X. asırda yaşayan herhangi bir münekkidin ricâl tenkidi gerçekleştirebilmesinde, mütekaddim münekkitlerden aktarılan değerlendirmeler ve incelenmeye tabi olan râvilere ait rivâyetler en önemli unsurlardır. Dolayısıyla râviler hakkında hüküm verilirken genellikle bu iki unsur esas alınmıştır. Ancak IV/X. asır ricâl tenkidinde mütekaddim münekkitlere dair zikredilen değerlendirmelerin baskın olmadığı, hükme varılırken daha çok rivâyetler üzerine gerçekleştirilen incelemelerden elde edilen verilerin belirleyici olduğu görülmektedir. Özellikle İbn Adî, kullandığı değerlendirme lafızlarında bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte doğrudan mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmelerin esas alındığı örnek biyografilerin varlığı da işaret edilmesi gereken bir durumdur.

IV/X. asır ricâl tenkidinde râvinin cerh ya da ta'dîl edilmesinde; doğru sözlülüğü, rivâyetlerinde nekâret bulunup-bulunmaması, rivâyetin başka râviler tarafından da nakledilen rivâyetlerden olup-olmaması, bir benzerinin mevcut rivâyetler arasında yer alıp-almaması, münferiden aktarılma durumu ve hata içerip-içermemesi önemli hususlardır. Bununla birlikte şayet bu hususlardan biri ya da birkaçı herhangi bir râvide bulunursa, bu durumun toplam rivâyetleri içerisindeki

orani değerlendirmenin bir parçası olmaktadır. Ayrıca bid‘at ehline mensubiyyet, mutlak olarak cerh gerekçesi kabul edilmemiş, bid‘at konusunda propaganda yapmak veya aşırılık vasfı söz konusu olduğunda bir cerh gerekçesi olarak telakki edilmiştir. Hakkında fiska düşürücü günah işlediğine ya da murûeti bozucu davranışta bulunduğuna dair iddia bulunan kimselerin hakkında İbn Hibbân ve İbn Adî’nin farklı bir metodu esas aldıkları görülmektedir. Buna göre İbn Hibbân fıska, doğrudan cerh-tadil tenkidinde kullanmaktadır. İbn Adî’nin ise fiska ile nitelenmesi muhtemel kişileri rivâyetleri üzerinden değerlendirdiğı görülmektedir. Burada İbn Adî’nin râviler hakkındaki hükmünü rivâyetleri üzerinden vermeye gayret ettiğı, bununla birlikte fiska ile ilgili iddiaları da reddetme yolunu seçmediğı görülmektedir. Hatta bu konuda mütekaddim münekkitleri yer yer adres göstermesi de onlardan müstağni kalmadığına işaret etmektedir.

IV/X. asır cerh-ta‘dîl faaliyetlerinin, II/VIII. asırda yaşamış bazı münekkitlere ait değerlendirmelerle yapılan mukayesesi, hüküm açısından genellikle bir uyuşmanın var olduğunu, bununla birlikte belirli bir oranda farklılıkların da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, cerh-ta‘dîl uygulamalarında münekkitler arasında ortak bir birikimin bulunduğunu ancak zaman, zemin ve metodolojik farklılıklarla birlikte ana akımdan ayrı düşmeksizin farklı değerlendirmelerin de yapıldığını göstermektedir.

İbn Hibbân ve İbn Adî’nin ortak râviler üzerinden birbiriyle mukayesesi, tenkide konu olan râviler hakkında genel olarak bir mutabakatın bulunduğunu göstermektedir. Bu mutabakat, cerh-ta‘dîl ilminin hem teoride hem de pratikte belirli bir standarda sahip olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde tespit edilen farklı kanaatler de yine bu ilmin özgün hüküm verebilme imkanı sağladığının ve ictihad mekanizmasına sahip bir hüviyet taşıdığının göstergeleri arasındadır. İbn Hibbân ve İbn Adî mukayesesi mütekaddim münekkitlere ait değerlendirmeler karşısında kişisel tutum, tenkide konu olan râvinin rivâyetlerini incelemedeki başarı, geniş bakış açısı ve metodolojik olarak teşeddüt/tesâhül sıfatına sahip olmanın, ricâl tenkidinde farklı kanaatlerin ortaya konulmasına etki eden amiller arasında bulunduğunu göstermektedir.

Bu dönemde kullanılan cerh-ta‘dîl lafızlarının genellikle bir gerekçe üzerine bina edildiğı görülmektedir. Aslında bu durum, eserlerin yazılma gayelerinden biri

olan ihtilafların giderilmesinde zikredilmesi gereken bir husustur. Çünkü herhangi bir ihtilafların izalesinde varılan hükmün gerekçesi ortaya konulursa amacın gerçekleşmesine daha çok fayda sağlar. Râviler hakkında hüküm verilirken gerekçeli izahatların ya da gerekçe barındıran teknik ifadelerin kullanılması, mütekaddim münekkittler tarafından gerçekleştirilen gayr-ı müfesser cerhleri de vuzuha kavuşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında IV/X. asır cerh-ta'dîl faaliyetlerinin kendisinden önceki dönemin anlaşılmasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu araştırmamızda işaret etmemiz gereken bir başka tespit de, tenkit lafızlarının kullanımı ile alakalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla her iki münekkit, râvi değerlendirmelerinde sıklıkla birçok değerlendirme lafzını beraber kullanmaktadır. Bu sebeple herhangi bir cerh-ta'dîl lafzının tam olarak hangi amaçla kullanıldığını veya neye karşılık geldiğini anlamak için bağlamın dikkate alınması gerekmektedir.

Çalışmamızın sonunda, cerh-ta'dîl ilminin gidişatının daha iyi anlaşılması için şu önerilerde bulunulabilir: Birinci olarak cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin aktarımında kullanılan senedler analiz edilerek belirli isimlere ait eser inşası gerçekleştirilebilir. Böylelikle daha az şöhrete sahip bir kısım isimlerin muhtemel eserleri ortaya çıkarılacaktır. İkinci olarak IV/X. asırda eser kaleme alan münekkittlerin rihleleri temel alınarak dönemin ilim merkezleri tespit edilmelidir. Bu esnada öne çıkmış şehirlerin rivâyet geleneği, birbirleriyle ilişkisi gibi konular irdelenerek bu şehirlerdeki ilim merkezlerinin kurulma, gelişme, gerileme ve diğer karakteristik özellikleri gibi farklı açılardan değerlendirmesi yapılabilir.

KAYNAKLAR

Ahatlı, Erdiñ. “Yahyâ b. Maîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43:256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ahatlı, Erdiñ. “Yahyâ b. Maîn’in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (1996): 211-232.

Ahmed, Hewa İsmâil Ahmed. *İbn Hibban’ın el-Mecrûhîn’de “kalbu’l-esânid” diyerek cerh ettiği ravileri tenkid ve incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi, 2018.

Akgün, Hüseyin. “Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları”. *Din Bilimleri Araştırma Dergisi* 16/1 (2016): 267-279.

Akgün, Hüseyin. “Mütakaddimûn Âlimlerin Hadislerin Aslını Tespit İçin Kullandıkları İki Kavram: ‘Aslu’l-hadîs’ ve ‘Mahfûz’”. *Hikmet Yurdu* 7/14 (2014): 109-140.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah. *Kitâbü’l-muhteliîn*. nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib-Ali Abdülbâsıt Mezîd. 1. Bs. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1417/1996.

Alrahman, Bahaalddin Raouf A. *İbn Hibban ve Kitâbu’l-mecrûhîn adlı eserdeki yöntemi*. Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi, 2017.

Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.

Atabekî, Cemalüddin Ebi’l-Muhâsîn Yûsuf b. Tağriberdî. *en-Nücûm ez-zâhira fî mulûk Mısra ve’l-Kâhira*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. 1. Bs, 8 Cilt. Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1413/1992.

Avvâd, Bedr b. Nâsır b. Muhammed el-. *en-Nasb ve’n-nevâsıb*. Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1431.

Aydınlı, Abdullah. “Hadis İstılahları Sözlüğü”. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

A'zamî, Muhammed Mustafa. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*. çev. Muhammed Enes Topgül - Muhammet İkbâl Aslan. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017.

Bağdâdî, Abdülbâkî b. Kânî. *Mu'cemu's-sahâbe*. nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Selâm el-Misrâtî. 3 Cilt. Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, t.y.

Başaran, Selman. "İbn Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 296-298. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bahşel, Eslem b. Sehl er-Rezzâz el-Vâsitî. *Târîhu Vasıt*. 1. Bs. Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1986.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr. 3. Bs. Kahire: Dâru'l-Marife, t.y.

Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî. *Kitâbu't-târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. t.y.

Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî. *Kitâbu'd-dufâi's-sağîr*. nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986/1406.

Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. 1. Bs. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.

Cemâl, Muhammed Osman. *Abdullah b. Mübârek el-imâmü'l-kudve*. 4. Bs. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1998.

Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî. *Ahvâlü'r-ricâl*. nşr. Subhî el-Bedri es-Sâmerrâî. Müssetü'r-Risâle, t.y.

Cûzekânî, el-Hüseyn b. İbrâhîm b. el-Hüseyn b. Ca'fer. *el-Ebâtil ve'l-menâkir es-sihâh ve'l-meşâhir*. nşr. Abdulcabbâr Abdurrahman el-Firyevâî. 1. Bs. Hind: Matbatü's-Silefiyye, 1403/1983.

Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrâhîm Agâh. *İslâm Mezhepler Târîhi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.

Çelik, Yüksel. *İbn Hibban ve Hadis İlmindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1993.

Dârekutnî, Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dehum mimmen sahhat rivâyetuhû ani's-sikâ inde'l-Buhârî ve Müslim*. t.y.

Dârekutnî, Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir. 1. Bs. Riyad: Mektebetü'l Maârif, 1404–1984.

Dârekutnî, Ebu'l Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.

Dinçoğlu, Mehmet. “Hadis İlmindeki ‘Zabt’ Teriminin Anlamı ve İşlevselleştirilebilme İmkânı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (Nisan 2016): 2449-2562.

Ebü Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî. *Suâlâtü Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*. nşr. Ziyâd Mahmûd Mansûr. 1. Bs. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.

Ebü Gudde, Abdülfettâh. “Mes'eletü Halkı'l-Kur'an”. *Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyye*. t.y.

Ebü Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân, el-İsbehânî. *ed-Duafâ*. nşr. Fâruk Hammâde. Dâru's-Sekâfe, 1405/1984.

Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.

Ebü Suaylık, Muhammed Abdullah, *el-İmâm el-Hâfız Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî feylesûfu'l-cerh ve't-ta'dîl*, 1. Bs. (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1415/1995),

Erul, Bünyamin. “Sahâbe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999).

Esmerî, Hâlid b. Câbir b. Ali. *et-Ta'dîlu'd-dınniyyu inde İbn Adî li şuyûhihi*. Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1429.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 1. Bs. Kahire: Mektebetü'n-Nahdâ el-Mısriyye, 1369/1950.

Ganânim, İnâd Galib. “Karâinu'l-vad' inde İbn Adî fî kitabihî'l-Kâmil fi duafâi'r-ricâl”. *Jerash Üniversitesi* 45/4 (2018): 39-58.

Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *Mu‘cemu elfâzi’l-cerh ve’t-ta’dîl*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2007.

Gûtî, Muhammed b. Cemal. *el-İmâm İbnü’l-Mübârek ve menhecühû fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*. Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü’l-İslâmiyye, 2015.

Güler, Zekerîyya. “Yezîd b. Hârûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43:521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hakyemez, Cemil. “İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2003): 59-88.

Hameş, Adâb b. Mahmûd el-. *el-İmâm İbn Hibbân ve dirâsetü âsârihi’l-ilmiyye târîhun ve tahlîlun ve nakdun*. 1. Bs, 5 Cilt. 1428.

Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî. *Mu‘cemu’l-büldân*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1977/1397.

Hatemleh, Thamer. “İbn Adî ve ‘el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl’ adlı eserdeki cerh-ta’dîl metodu”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016): 279-300.

Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*. t.y.

Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu medîneti’s-selâm ve ahbâru muhaddisihâ zikru kuttâniha’l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*. nşr. Beşâr Avvâd Marûf. 1. Bs, 17 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1422/2001.

Hatîb, Muhammed Accâc. *es-Sünne kable’t-tedvîn*. 2. Bs. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1408.

Hatipoğlu, İbrahim. “Şu‘be b. Haccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39:224-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hüseyn, İmâd Ali Abdüssemi‘, *er-Ruvât es-sikât ellezîne zekerahum İbn Adî fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, 1. Bs., (el-Medînetü’l-Münevvera: Dâru’l-Me’sûr, 1435/2014)

Irâkî, Ebû Zür‘a Ahmed b. Abdurrahîm b. el-İrâkî. *Kitâbü’l-müdellesîn*. nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib & Nâfiz Hüseyin Hammâd. 1. Bs. Dâru’l-Vefâ, 1415/1995.

Itr, Nureddin. *Menhecü’n-nakd fî ulûmi’l-hadis*. 3. Bs. Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1981.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî dufâi'r-ricâl*. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed el-Muavvid & Abdülfettah Ebû Sünne. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *Esâmî men ravâ anhum Muhammed b. İsmâil el-Buhârî min meşâyihihî (fî câmi's-sahîh)*. nşr. Âmir Hasan Sabrî. 1. Bs. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414.

İbn Asâkîr, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdillâh b. eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimeşk*. nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*. 1. Bs, 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1952.

İbn Ebî Ya'la, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'la. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünne el-Muhammediyye, t.y.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. nşr. Rebi' b. Hâdi Umeyr. 2 Cilt. İhyâu Tûrâsi'l-İslâmî, 1984/1404.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. nşr. Abdullah b. Dayfullah. 1. Bs. Riyâd: Mektebü'l-Melik Fahd, 1422/2001.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tabakâtü'l-müde'llisîn*. nşr. Âsım b. Abdillâh Karyûtî. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1983/1403.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tağlîku't-ta'lik alâ sahihi'l-Buhârî*. nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ Kazekî. 1. Bs. Amman: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. nşr. Muhammed Avvâme. 3. Bs. Haleb: Dâru'r-Reşîd, 1411/1991.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 1. Bs. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, 1325/1907.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitabu'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*. nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. 2. Bs, 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Min Kelâmi'l-İmâm Ebî Abudllah b. Ahmed b. Hanbel fi ilel'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*. nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Riyad: Mektebetü'l Maârif, 1409/1988.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Mahmûd İbrahîm Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1412/1996.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbu's-sikât*. nşr. Muhammed b. Abdülmûîn Hân. 1. Bs, 10 Cilt. Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1319/1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. nşr. Hamdî Abdülmecid es-Silefî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Sumeyî, 1420/2000.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*. nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi'l-Emîr Alâeddîn Ali b. Balabân el-Fârisî*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Mısır: Müssetü'r-Risâle, t.y.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. İbrâhim ez-Zeybek. 20 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 1. Bs. Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, t.y.

İbn Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. *Min kelami Yahyâ b. Maîn*. nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, t.y.

İbn Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî fî tecrîhi 'r-ruvât ve ta 'dîlihîm*. nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimeşk, t.y.

İbn Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. *Târîhu Yahyâ b. Maîn*. nşr. Abdullah Ahmed Hasan. Dâru'l-Kalem, t.y.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. nşr. Ali Muhammed Ömer. 1. Bs, 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî. *Târîhi esmâi'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaskarî. 1. Bs. 1409/1989.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi's-sikât*. nşr. Subhî es-Samerrâi. es-Safâ: Dâru's-Selefiyye, 1984/1404.

İbn Yûnus, Ebû Saîd el-Mısrî Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'la es-Sadeî. *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*. nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000.

İbnü Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî. *Tâcu't-terâcîm*. nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. 1. Bs, 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kâlem, 1413/1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Kitabu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Abdullah el-Kâdî Ebu'l-Fidâ. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986.

İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. nşr. İhsân Abbâs. 3 Cilt. Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.

İbnü'l-İmâd, el-İmâm Şihâbuddin Ebi'l-Felâh Abdulhayy b. Muhammed el-Akerrî el-Hanbelî ed-Dimeşkî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. nşr. Abdulkâdir el-Arnâvut-Mahmûd el-Arnâvut. 1. Bs, 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988.

İbnü'l-Medînî, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah. *Suâlâtı Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe li'l-İmâm Ali b. el-Medînî*. nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, t.y.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfiyye*. nşr. Muhyiddîn Ali Necîb. 1. Bs, 2 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadis*. nşr. Nureddin İtr. Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadîs ve mine'd-duafâi ve zikri mezâhibihim ve ahlâbihim*. nşr. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.

İlhan, Avni. "Amr b. Ubeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3:93-94. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

İmdâdulHakk, İkrâmullah. *el-İmâm Ali b. el-Medînî ve menhecuhû fi nakdi'r-ricâl*. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, t.y.

Ka'bî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kabûlu'l-ahlâk ve ma'rifeti'r-ricâl*. nşr. Ebû Amr Hüseyin b. Ömer b. Abdürrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000–1421.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti â'lâmi mezhebi Mâlik*. nşr. Muhammed Sâlim Hâşim. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998.

Kandemir, Mehmet Yaşar. "İbnü'l-Kayserânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi*. 21:109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kandemir, Mehmet Yaşar. *Mevzu Hadisler (Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi)*. 4. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, t.y.

Karagözlü, Mustafa Macit. "Duafâ Literatüründe Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Ukaylî (ö. 322/934) ve Kitâbü'd-Duafâ'sı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2013).

Karagözlü, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*. 1. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukuk Târîhi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

Kaya, Ali. *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usulünde İhtilât*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.

Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî. *Ricâlu sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdullah el-Leysî. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *Hadis Literatürü*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan. *Bulûğu'l-emânî fî sîreti'l-imâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1998.

Koçkuzu, Ali Osman. "Kitâbu'l-İlel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26:108-109. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Koçyiğit, Talat. "Abdullah b. İdrîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1:110. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer el-Bağdâdî. *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyeti'l-mukârene et-tecrîd*. nşr. Ahmed Muhammed Serrâc & Ali Cuma Muhammed: "2004". 1. Bs. Kahire: Dâru's-Selâm, t.y.

Kuzudişli, Ali. "Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015): 43-60.

Küçük, Raşid. "Abdullah b. Mübârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1:122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Leknevî, Muhammed Abdülhayy. *er-Raf'u ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Selmân Abdulfettâh Ebû Ğudde. 8. Bs. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.

Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Ktâbu'l-cem' beyne ricâlis's-Sahîhayn*. t.y.

Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Zehîratu'l-huffâz el-muharrec ale'l-hurûf ve'l-elfâz*. Nşr. Abdurrahman b. Abdülcabbâr el-Firjevâî. 5 Cilt. Riyad & İlahâbâd: Dâru's-Selef & Dâru'd-Da've, 1416/1996.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemaleddîn Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. 2. Bs, 35 Cilt. Beyrut: Müssetü'r-Risâle, 1983/1403.

Muhammed, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî. *Kitabu'l-asl*. Nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 4 Cilt. Lahor: Dâru'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye, t.y.

Mustafa b. İsmâil, Ebu'l-Hasan. *Şifâu'l-alîl bi elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*. 1. Bs. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1991.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 1998.

Nasîra, Muhtâr. *Menhecu Ebî Ca'fer el-Ukaylî fî cerhi'r-ricâl min hilâl kitâbihî ed-Duafâi'l-kebîr*. 1. Bs. Tanta: Dâru'z-Ziyâ, 1339.

Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Hasan Abdülmün'im. Beyrût: Müssetü'r-Risâle, 1421/2001.

Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb. *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Bûrân ed-Dannâvî & Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Müssetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1405/1985.

Nûr, Züheyr Osman Ali. *İbn Adî ve menhecuhû fî kitâbi'l-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. 1. Bs. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1997.

Öz, Mustafa. "Ma'bed el-Cühenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi*. 27:281-282. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özbek, Muhammed Sadık. *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Özkan, Halit. "Tayâlisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özşenel, Mehmet. *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*. 2. Bs. İstanbul: Klasik, 2001.

Özşenel, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

Polat, Selahattin. "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1:81. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Polat, Selahattin. “İ’tibâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23:455. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallâd el-Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvi ve’l-vâî*. nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb. t.y.

Râzî, Ebû Zür’a. *ed-Duafâ li-Ebî Zür’a er-Râzî fi ecvibetihî ala es’ileti’l-Berzeî -Ebû Zür’a er-Râzî ve cühûdühû fi’s-sünneti’n-nebeviyye- ile birlikte*. nşr. Sa’dî b. Mehdî el-Hâşimî. Medine: İhyâu Tûrâsi’l-İslâmî, 1982/1402.

Safedî, Salahuddîn Halil b. Aybek. *Kitabü’l-vâfî bi’l-vefâyât*. nşr. Ahmed el-Arnâvut & Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Tûrâsi’l-Arabî, 1420/2000.

Sehâvî, Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu’l-muğîs bi şerhi Elfîyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*. nşr. Ali Hüseyin Ali. 1. Bs, 5 Cilt. Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003.

Sehmî, Ebu’l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim el-Cürcânî. *Târîhu Cürcân*. nşr. Muhammed Abdülmûîd Hân. 4. Bs, 1 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1407/1987.

Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 2. Bs, 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1400/1980.

Sezgin, Fuat. *Buhârî’nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.

Sezgin, Fuat. *Târîhu tûrâsi’l-arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad, 1411/1991.

Sibâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetüha fi’t-teşri’l-islâmî*. el-Mektebü’l-İslâmî, t.y.

Sıbt İbn’ül-Acemî, Ebû’l-Vefâ Burhaneddin İbrâhîm b. Muhammed. *et-Tebyîn li esmâi’l-müdellisîn*. nşr. Yahyâ Şefîk. 1. Bs. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1406/1986.

Sönmez, Mehmet Ali. “İbn Hibbân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sönmez, Mehmet Ali. “Ali b. Medîni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:411. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Sönmez, Mehmet Ali. *İbn Hibbân ve Cerh-Ta’dil Metodu*. Umran Yayınevi, t.y.

Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tedrîbur'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Dâru't-Taybe, t.y.

Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebûbekr. *Kitâbu esmâi'l-müdeîlisîn*. nşr. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr. 1. Bs. Beyrut, 1412/1992.

Sübkî, Ebû Nasr Taceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî. *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv & Muhammed Mahmûd et-Tanahî. 10 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

Süleymânî, Ebu'l-Hasan Mustafa b. İsmâîl. *İthâfu'n-nebîl bi-ecvibeti es'ileti'l-ulûmi'l-hadîs ve ilel ve'l-cerh ve ta'dîl*. nşr. Ebû İshâk ed-Dimyâtî. 2 Cilt. Acman: Mektebetü'l-Furkân, 1421/2000.

Tatlı, Bekir. “Fısk Kavramı ve Hadis Usulü Açısından Fısku'r-râvî”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 21-54.

Turhan, Halil İbrahim. *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. 1. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

Turhan, Halil İbrahim, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medinî Örneği*, 1. Bs. Rize: Sts Yayınları: 2019.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd. *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*. nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî. 1. Bs, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.

İsmâîl Hakkı, Ünal. *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Ehvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 505-507. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yücel, Ahmet. *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*. 2. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

Yücel, Ahmet. *Hadis Târîhi*. 4. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Divânu'd-duafâ ve'l-metrûkîn ve halkun mine'l-mechûlîn ve sikât fihim lînun*. nşr.

Hammâd b. Mahmûd el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadisiyye, 1387/1967.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Kâşif fi ma 'rifeti men lehû rivayetün fi 'l-Kütübi's-sitte*. nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb & Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kıbleti lis'Sekâfeti'l-İslâmiyye & Mevsûâtu Ulûmi'l-Kur'an, 1992/1413.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Muğnî fi 'd-duafâ*. nşr. Nureddin İtr. 2 Cilt. t.y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mûkaza fi ilmi mustalahi 'l-hadîs*. nşr. Abdülfettah Ebû Ğudde: "1412/1991". Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, t.y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Kitâbu tezkireti 'l-huffâz*. nşr. Zekerîyya Umeyrât. 1. Bs, 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*. nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî. 1. Bs. Medine, 1406/1986.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Menâkibu 'l-İmâm Ebû Hanîfe ve sâhibey Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan*. nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan Kevserî & Ebu'l-Vefâel-Efgânî. 3. Bs. Beyrut: Lecnet-ü İhyâi'l-Maârif en-Nu'mâniyye, 1408/1987.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânu 'l-i'tidâl fi nakdî'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût & vd. Beyrut: Müssetetü'r-Risâle, t.y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu 'l-İslâm ve vefayâtî 'l-meşâhiri ve 'l-a'lem*. nşr. Beşâr Avvâd Maruf. 1. Bs, 17 Cilt. Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zikru men yu'temedu kavluhû fi 'l-cerh ve 't-ta'dil (Erbeu rasâil fi ulûmi 'l-hadîs*

içerisinde). nşr. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1410/1990.

Zerkeşî, Bedruddîn. *Hz. Aişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*. çev. Bünyamin Erul. 2. Bs. Ankara: Kitabiyât, 2002.

EKLER

Ek-1: Şu'be-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü

	Tabaka I	Tabaka II	Tabaka III	Tabaka IV	C/S		Tahammül ve Edâ Sîgaları							Sayı
شعبة	عباد بن صهيب	أبو داود	معاذ بن شعبة	الحسن بن سفيان	1	89	شعبة	قال	قال	سمع ت	أخبرنا		ابن حبان	1
شعبة	حماد بن زيد	سليمان بن حرب	الحسين بن فرج	محمد بن عبدالرحمن	1	90	شعبة	قال	عن	عن	سمع ت	سمع ت	ابن حبان	2
شعبة	يزيد بن هارون	الحسن بن الربيع	محمد بن إسحاق الثقفي		1	97	شعبة	سمعت	سمع ت	سمع ت	أخبرنا		ابن حبان	3
شعبة		حمدون بن عبد الله الواسطي	أسلم بن سهل	عمرو بن محمد	1	101	شعبة	سمعت	حدثنا	حدثنا	أخبرنا		ابن حبان	4
شعبة		محمد بن حاتم الكوفي	محمد بن عبد الرحمن بن محمد الدغولي	قطن بن إبراهيم	1	101	شعبة	كتبت إلى	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	5
شعبة	المثنى بن معاذ	سعيد بن أبي الربيع	أبو يعلى	-	1	195-96	شعبة	قال	عن	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		6
شعبة	وكيعا	نعيم بن حماد	أحمد بن منصور	محمد بن المنذر	1	247	شعبة	قلت لشعبة	سمع ت	حدثنا	حدثنا	قال	ابن حبان	7
شعبة	-	-	-	-	1	250	شعبة	كان	ابن حبان					8
شعبة	حجاج بن محمد	محمد بن رجاء السخيتاني	العباس بن أحمد بن حسان السامي		1	274	شعبة	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		9
شعبة	أبا الوليد	محمد بن فزارة	مهران بن هارون		1	299	شعبة	قيل ل	سمع ت	سمع ت	حدثني	ابن حبان		10
شعبة	الوليد بن خالد	عقبة بن مكرم	أبو زرعة	محمد بن المنذر	1	347	شعبة	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثني	ابن حبان	11
شعبة	-	-	-	-	1	349	شعبة	استعدى عليه	ابن حبان					12
شعبة	أبو داد	نعيم بن حماد	أحمد بن إدريس الرازي	أحمد بن زهير	2	70	شعبة	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	13
شعبة	-	-	-	-	2	89	شعبة	كان	ابن حبان					14
شعبة	قراذ	محمد بن إسحاق الصغاني	أحمد بن يحيى بن زهير		2	220	شعبة	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		15
شعبة	معاذ بن معاذ	عفان	الحسن بن علي الحلواني	محمد بن أحمد بن أبي عون	2	221	شعبة	قال لي	حدثني	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	16
شعبة	قراذ	عباس بن محمد	محمد بن المنذر		2	220	شعبة	سمعت	حدثنا	سمع ت	حدثني	ابن حبان		17
شعبة	أبو قتيبة	أبو الوليد	جعفر بن أبان	محمد بن عبد الله بن عبد السلام	2	218	شعبة	قال لي	قال لي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	18
شعبة	أبا داود	أحمد بن سليمان	أحمد بن سعيد الدارمي	محمد بن إسحق الثقفي	2	251	شعبة	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	19
شعبة	أبا داود	عمرو بن علي	الهمداني		2	252	شعبة	سمعت	سمع ت	حدثنا	حدثني	ابن حبان		20
شعبة	-	-	-	-	2	448	شعبة	كان	ابن حبان					21
شعبة	-	-	-	-	2	449	شعبة	تركه	ابن حبان					22
شعبة	مسلم بن إبراهيم	عباس بن محمد	عبد الله بن الحسين		2	449	شعبة	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		23

**Ek-2: Yahyâ el-Kattân-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin
Dökümü**

	Tabaka I	Tabaka II	Tabaka III	Tabaka IV	C/S	Tahammül ve Edâ Sîğaları						Say 1
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		1 94	سمعت	سمعت	أخبرني	ابن حبان			1
يحيى	أحمد بن حنبل	أبو زرعة	محمد بن المنذر		1 102	قال	قال	حدثنا	أخبرني	ابن حبان		2
يحيى	مؤمل بن إسماعيل	دحيم	أبو زرعة	محمد بن سعيد القزاز	1 102	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان	3
يحيى	-				1 121	تركه	ابن حبان					4
يحيى	عمرو بن علي	عمر بن محمد الهمداني	-		1 142	قال	سمعت رجلا يقول ليحيى	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان		5
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		1 197	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			6
يحيى	-				1 198	تركه	ابن حبان					7
يحيى	-				1 210	تركه	ابن حبان					8
يحيى	-				1 211	تركه	ابن حبان					9
يحيى	-				1 222	تركه	ابن حبان					10
يحيى	-				1 257	قال	ابن حبان					11
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		1 269	لا كان يحدث	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			12
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		1 271	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			13
يحيى	-				1 325	تركه	ابن حبان					14
يحيى	بن المديني	بن أبي شيبة	محمد بن زياد الزبادي		1 332	سمعت	حدثنا	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان		15
يحيى	-				1 349	تركه	ابن حبان					16
يحيى	علي بن المديني	أبي شيبة	الزيادي		1 350	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		17
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		1 436	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			18
يحيى	-				1 450	قال	ابن حبان					19
يحيى	معاذ بن معاذ العنبري	عمرو بن علي	الهمداني		1 468	(seması var) قال	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		20
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		1 475	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			21
يحيى	علي بن المديني	بن أبي شيبة	محمد بن زياد الزيادي		1 505	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		22
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		2 13	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			23
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		2 35	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			24
يحيى	علي بن المديني	بن أبي شيبة	الزيادي		2 70	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		25
يحيى	علي بن المديني	بن أبي شيبة	الزيادي		2 76	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان		26
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		2 78	كان	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			27
يحيى	عمرو بن علي	الهمداني	-		2 98	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان			28

29	ابن حبان	حدثني	حدثنا	سمعت	سمعت	سمعت	156	2	محمد بن إسحاق الثفقي	محمد بن سليمان الباغندي	بن داود	علي بن المديني	يحيى
30	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	سمعت	164	2	-	-	عمر بن محمد	عمر بن علي	يحيى
31	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	186- 187	186- 187	2	-	-	الهمداني	عمر بن علي	يحيى
32	ابن حبان				تركه	220	2	-	-	-	يحيى		
33	ابن حبان				تركه	237	2	-	-	-	يحيى		
34	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	ذكرت ل	241	2	-	-	الهمداني	عمر بن علي	يحيى		
35	ابن حبان				قال	246	2	-	-	-	يحيى		
36	ابن حبان				كان لا يحدث	255	2	-	-	-	يحيى		
37	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	ذكرت ل	298	2	-	-	الهمداني	عمر بن علي	يحيى		
38	ابن حبان	حدثنا	سمعت	سمعت	343	2	-	-	الهمداني	عمر بن علي	يحيى		
39	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	يقول	369	2	-	-	الهمداني	عمر بن علي	يحيى		
40	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	حدثني	سألت	399	2	مكحول	عثمان بن خرزاذ	بكر بن خلف	يحيى		
41	ابن حبان				فواه	463	2	-	-	-	يحيى		
42	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	كان	474	2	-	-	الهمداني	عمر بن علي	يحيى		
43	ابن حبان	سمعت	سمعت	ترك	474	2	-	-	ابن خزيمة	ابو موسى	يحيى		

**Ek-3: Yahyâ b. Maîn-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin
Dökümü**

	Tabaka I	Tabaka II	C/S		Tahammül ve Edâ Sîgaları					Say 1
1	ابن معين	أحمد بن زهير	محمد بن صالح الحنبلي	1 90	ابن معين	عن	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان	1
2	ابن معين			1 91	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			2
3	ابن معين	الدارمي	محمد بن محمود	1 94	ابن معين	قلت ل	سمعت	سمعت	ابن حبان	3
4	ابن معين	عباس بن محمد	محمد بن المنذر	1 96	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	4
5	ابن معين	جعفر بن أبان	مكحول	1 98	ابن معين	قلت ل	سمعت	أخبرنا	ابن حبان	5
6	ابن معين	عباس بن الدوري	محمد بن المنذر	1 99	ابن معين	سمعت	سمعت	أخبرني	ابن حبان	6
7	ابن معين			1 99	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			7
8	ابن معين	عباس بن محمد	محمد بن المنذر	1 101	ابن معين	سمعت	سمعت	أخبرني	ابن حبان	8
9	ابن معين	عباس بن محمد	محمد بن سعيد القزاز	1 103	ابن معين	سمعت	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان	9
10	ابن معين	العباس	محمد بن المنذر	1 104	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	10
11	ابن معين			1 105	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			11
12	ابن معين	عباس بن محمد	محمد بن المنذر	1 112	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	12
13	ابن معين	الدارمي	محمد بن محمود	1 121	ابن معين	سألت	سمعت	سمعت	ابن حبان	13
14	ابن معين	أبو يعلى		1 121	ابن معين	سئل	أخبرنا	ابن حبان		14
15	ابن معين			1 127	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			15
16	ابن معين	جعفر بن أبان	مكحول	1 128	ابن معين	قلت ل	سمعت	أخبرنا	ابن حبان	16
17	ابن معين	جعفر بن أبان	مكحول	1 131	ابن معين	سألت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	17
18	ابن معين	مضر بن محمد الأسدي	إبراهيم بن عبد الواحد العنسي	1 131- 132	ابن معين	سألت	سمعت	أخبرنا	ابن حبان	18
19	ابن معين	بن أبي شيبة	محمد بن زياد الزياتي	1 132	ابن معين	سمعت	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان	19
20	ابن معين			1 133	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			20
21	ابن معين	أحمد بن زهير		1 136- 137	ابن معين	سئل	سمعت	سمعت	ابن حبان	21
22	ابن معين			1 137	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			22
23	ابن معين	عباس بن محمد	محمد بن المنذر	1 143	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	23
24	ابن معين			1 145	يحيى بن معين	ابن معين	ابن حبان			24
25	ابن معين	الدارمي	محمد بن محمود	1 151	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	25
26	ابن معين	عباس بن محمد	محمد بن المنذر بن سعيد	1 154	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	26
27	ابن معين	الدارمي	محمد بن محمود	1 183	ابن معين	قلت ل	سمعت	سمعت	ابن حبان	27
28	ابن معين	بن أبي شيبة	محمد بن زياد الزياتي	1 184	ابن معين	سألت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان	28
29	ابن معين	أحمد بن زهير	الحنبلي	1 186	ابن معين	عن	سمعت	أخبرنا	ابن حبان	29
30	ابن معين	الدارمي	يعقوب بن إسحاق	1 187	ابن معين	سألت	سمعت	سمعت	ابن حبان	30
31	ابن معين	عباس بن محمد الأسلمي	محمد بن المنذر	1 189	ابن معين	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان	31
32	ابن معين	أحمد بن زهير	الحنبلي	1 193	ابن معين	سألت	سمعت	سمعت	ابن حبان	32

33	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	195	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
34	ابن حبان	حدثنا	سمعت	عن	ابن معين	195	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
35	ابن حبان	أخبرنا	سألت	ابن معين	195	1	أبو يعلى	ابن معين		ابن معين
36	ابن حبان	حدثنا	سمعت	قلت ل	ابن معين	196	1	مكحول	جعفر بن أبان	ابن معين
37	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	201	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
38	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	202	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
39	ابن حبان	حدثنا	سمعت	ابن معين	203	1	أبو يعلى	ابن معين		ابن معين
40	ابن حبان		ابن معين	يحيى بن معين	204	1		ابن معين		ابن معين
41	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	205	1	يعقوب بن إسحاق	الدارمي	ابن معين
42	ابن حبان		ابن معين	يحيى بن معين	208	1		ابن معين		ابن معين
43	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	210	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
44	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	211	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
45	ابن حبان	حدثنا	سمعت	عن	ابن معين	220	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
46	ابن حبان	سمعت	سمعت	قال	ابن معين	220	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
47	ابن حبان	حدثنا	سمعت	سئل	ابن معين	223	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
48	ابن حبان		ابن معين	يحيى بن معين	224	1		ابن معين		ابن معين
49	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	225	1	محمد بن المنذر	عباس بن محمد	ابن معين
50	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	227	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
51	ابن حبان		ابن معين	يحيى بن معين	230	1		ابن معين		ابن معين
52	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	230	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
53	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	230	1	إبراهيم بن عبد الواحد القيسي	مضر بن محمد الأسدي	ابن معين
54	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	234	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
55	ابن حبان		ابن معين	يحيى بن معين	236	1		ابن معين		ابن معين
56	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن معين	238	1	محمد بن إسحاق الثقفي	حاتم بن الليث الجوهري	ابن معين
57	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	239	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
58	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	سمعت	ابن معين	245	1	إسحاق بن أحمد القطان	عباس بن محمد	ابن معين
59	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	252	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
60	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	257	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
61	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	257	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
62	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	258	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
63	ابن حبان	سمعت	سمعت	عن	ابن معين	259	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
64	ابن حبان		ابن معين	يحيى بن معين	260	1		ابن معين		ابن معين
65	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	260	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
66	ابن حبان	حدثنا	سمعت	سمعت	ابن معين	264	1	محمد بن إسحاق الثقفي	العباس بن محمد	ابن معين
67	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	265	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
68	ابن حبان	سمعت	سمعت	عن	ابن معين	266	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
69	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	267	1		أحمد بن زهير	ابن معين
70	ابن حبان	سمعت	سمعت	عن	ابن معين	268	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
71	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	269	1	محمد بن إسحاق الثقفي	العباس بن محمد	ابن معين

72	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	270	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
73	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	تركه	ابن معين	269	1		حاتم بن الليث	ابن معين
74	ابن حبان	حدثنا	سمعت	عن	ابن معين	274	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
75	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	ابن معين	يحيى بن معين	276	1	-		ابن معين
76	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	سمعت	ابن معين	277	1	محمد بن زياد الزياتي	بن شبة	ابن معين
77	ابن حبان	حدثنا	سمعت	سئل	ابن معين	287	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
78	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	ابن معين	يحيى بن معين	287	1	-		ابن معين
79	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	293	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
80	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	296	1	محمد بن المنذر	عباس بن محمد	ابن معين
81	ابن حبان	حدثنا	حدثنا	ابن معين	يحيى بن معين	301	1			ابن معين
82	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	302	1	محمد بن المنذر	العباس بن محمد	ابن معين
83	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	302	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
84	ابن حبان	أخبرنا	سمعت	قال	ابن معين	305	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
85	ابن حبان	أخبرنا	حدثنا	عن	ابن معين	306	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
86	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	307	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
87	ابن حبان	سمعت	سمعت	قلت ل	ابن معين	308	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
88	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	311	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
89	ابن حبان	حدثنا	سمعت	عن	ابن معين	319	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
90	ابن حبان	أخبرنا	سمعت	سئل	ابن معين	323	1	مكحول	جعفر بن أبان	ابن معين
91	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	325	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
92	ابن حبان	سمعت	سمعت	يقول ل	ابن معين	330	1	مكحول	جعفر بن أبان	ابن معين
93	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	331	1	محمد بن المنذر	عباس بن محمد	ابن معين
94	ابن حبان	أخبرنا	سمعت	عن	ابن معين	333	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
95	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	334	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
96	ابن حبان	حدثنا	سمعت	عن	ابن معين	336	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
97	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	337	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين
98	ابن حبان	سمعت	سمعت	سمعت	ابن معين	340	1	محمد بن المنذر	عباس بن محمد	ابن معين
99	ابن حبان	سمعت	سمعت	سئل	ابن معين	348	1	الحنبلي	أحمد بن زهير	ابن معين
100	ابن حبان	سمعت	سمعت	سألت	ابن معين	351	1	محمد بن محمود	الدارمي	ابن معين

**Ek-4: Ahmed b. Hanbel-İbn Hibbân İrtibatını Sağlayan Senedlerin
Dökümü**

	Tabaka I	Tabaka II	Tabaka III	C/S	Tahammül ve Edâ Sîgaları					Sayı
ابن حنبل	-	-	-	1	95	ابن حنبل	كان سيئ الرأي فيه	ابن حبان	1	
ابن حنبل	أبو زرعة	محمد بن المنذر	-	1	102	ابن حنبل	قال لي	حدثنا	أخبرنا	ابن حبان
ابن حنبل	علي بن سعيد	محمد بن محمود بن عدي	-	1	132	ابن حنبل	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	1	136	ابن حنبل	كان شديد الحمل عليه	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	1	141	ابن حنبل	ينهى عنه	ابن حبان		
ابن حنبل	أحمد بن الحسن الترمذي	بن خزيمة	-	1	229	ابن حنبل	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	محمد بن ارفع	بن فارس	-	1	247	ابن حنبل	قلت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	1	276	ابن حنبل	يكذب	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	1	294	ابن حنبل	كذبه	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	1	297	ابن حنبل	كذبه	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	1	299	ابن حنبل	كان لا يرضاه	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	1	300	ابن حنبل	ضعفه	ابن حبان		
ابن حنبل	أبو زرعة	محمد بن سعيد القزاز	-	1	302	ابن حنبل	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن حبان
ابن حنبل	علي بن جرير	محمد بن محمود بن عدي	-	1	337	ابن حنبل	سمعت	سمعت	حدثنا	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	1	354	ابن حنبل	يقول	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	1	356	ابن حنبل	يقول	ابن حبان		
ابن حنبل	علي بن سعيد	محمد بن محمود النسائي	-	1	357	ابن حنبل	سمعت	سمعت	حدثنا	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	1	375	ابن حنبل	تركه	ابن حبان		
ابن حنبل	أحمد بن زهير	الحنبلي	-	1	413	ابن حنبل	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	1	475	ابن حنبل	تركه	ابن حبان		
ابن حنبل	علي بن سهل النسائي	محمد بن محمود النسائي	-	1	505	ابن حنبل	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	زياد بن أيوب	محمد بن عيسى	عمر بن محمد	1	534	ابن حنبل	نهاني	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	علي بن سعيد	محمد بن محمود بن عدي	-	2	19	ابن حنبل	سمعت	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	علي بن سعيد	محمد بن محمود	-	2	22	ابن حنبل	سألت	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	محمد بن عيسى الطرسوسي	عمر بن محمد الهمداني	-	2	23	ابن حنبل	عن	حدثنا	حدثنا	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	2	25	ابن حنبل	تركه	ابن حبان		
ابن حنبل	-	-	-	2	27	ابن حنبل	تركه	ابن حبان		
ابن حنبل	حاتم بن الليث	محمد بن إسحاق الثقفي	-	2	36 nakil	ابن حنبل	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن حبان

ابن حنبل	-	2	41	ابن حنبل	كذبه	ابن حبان	29		
ابن حنبل	-	2	61	ابن حنبل	تركته	ابن حبان	30		
ابن حنبل	-	2	75	ابن حنبل	تركه	ابن حبان	31		
ابن حنبل	-	2	89	ابن حنبل	كان سيئ الرأي	ابن حبان	32		
ابن حنبل	علي بن سعيد بن جرير	محمد بن محمود بن عدي	-	2	101	ابن حنبل	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	-	-	-	2	123	ابن حنبل	تركه	ابن حبان	34
ابن حنبل	-	-	-	2	126	ابن حنبل	تركه	ابن حبان	35
ابن حنبل	-	-	-	2	163	ابن حنبل	يرميه بالكذب	ابن حبان	36
ابن حنبل	أبا داود السجستاني	إسحاق بن إبراهيم	-	2	168	ابن حنبل	سمعت	سمعت	ابن حبان
ابن حنبل	جعفر بن أبان	مكحول	-	2	215	ابن حنبل	سمعت	سمعت	حدثنا
ابن حنبل	-	-	-	2	215	ابن حنبل	يرميه بالكذب	ابن حبان	39
ابن حنبل	جعفر بن أبان الحافظ	مكحول	-	2	238	ابن حنبل	سألت	حدثنا	حدثنا
ابن حنبل	-	-	-	2	251	ابن حنبل	تركه	ابن حبان	41
ابن حنبل	المهني بن يحيى	محمد بن إبراهيم الفارسي	-	2	252	ابن حنبل	سألت	سمعت	حدثنا
ابن حنبل	أبو زرعة	محمد بن المنذر	-	2	257	ابن حنبل	أخبرني	حدثنا	حدثني
ابن حنبل	أحمد بن زهير	عبد الصمد بن الفضل	محمد بن يحيى السجستاني	2	263	ابن حنبل	سألت	سمعت	سمعت
ابن حنبل	-	-	-	2	288	ابن حنبل	يقول	ابن حبان	45
ابن حنبل	-	-	-	2	300	ابن حنبل	يكذبه	ابن حبان	46
ابن حنبل	-	-	-	2	303	ابن حنبل	يكذبه	ابن حبان	47
ابن حنبل	صالح بن أحمد بن حنبل	إبراهيم بن عبد الواحد البغدادي	-	2	321	ابن حنبل	كنت عند أبي يوما	قال	سمعت
ابن حنبل	-	-	-	2	338	ابن حنبل	تركه	ابن حبان	49
ابن حنبل	-	-	-	2	341	ابن حنبل	تركه	ابن حبان	50
ابن حنبل	أحمد بن منصور	محمد بن إسحاق بن خزيمة بن خزيمة	-	2	344	ابن حنبل	يحكي عن	سمعت	سمعت
ابن حنبل	-	-	-	2	371	ابن حنبل	يكذبه	ابن حبان	52
ابن حنبل	زياد بن أيوب	محمد بن جابر المروزي	الحسن بن إسحاق بن إبراهيم الخولاني	2	411	ابن حنبل	سألت	سمعت	حدثنا
ابن حنبل	علي بن سعيد النسائي	محمود بن عدي النسائي	-	2	452	ابن حنبل	سئل	سمعت	حدثنا
ابن حنبل	-	-	-	2	453	ابن حنبل	سيئ الرأي فيه	ابن حبان	55
ابن حنبل	-	-	-	2	463	ابن حنبل	وهاه	ابن حبان	56
ابن حنبل	-	-	-	2	501	ابن حنبل	يكذبه	ابن حبان	57

Ek-5: Şu‘be-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin Dökümü

	Tabaka I	Tabaka II		Tabaka III		C/S		Tahammül ve Edâ Sîğaları					Sayı
ابن عدي	عبدالله بن عباس الطيالسي	محمد بن عمرو بن العباس		أبو داود الطيالسي	شعبة	2	332	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	1
ابن عدي	عبدالله بن عباس	محمد بن عمرو بن العباس		أبو داود الطيالسي	شعبة	2	332	أخبرنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	2
ابن عدي	عبدان الأحوازي	ابن مصنفى		بقية	شعبة	2	262	قال ل	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	3
ابن عدي	عبدالله بن محمد البغوي	محمود بن غيلان		أبو داود	شعبة	2	333	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	4
ابن عدي	عبدالله بن محمض بن مسلم	الصاغاني		يحيى بن أبي بكير	شعبة	2	333	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	5
ابن عدي	عبدالله بن محمد بن مسلم	الصاغاني		السكن بن نافع	شعبة	3	43	حدثني	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	6
ابن عدي	عبدالله بن محمد بن عبدالعزيز	محمد بن علي	أبو عبدالحمن بن عائشة	محمد بن سواء	شعبة	3	39	حدثني	حدث	سمع ت	حدثنا	حدثنا	7
ابن عدي	عبدالله بن محمد	ابن عيينة		النضر	شعبة	3	94	عن	قال	قيل	حدثني	-	8
ابن عدي	عبد الله بن محمد بن عبد العزيز	عبدان المروزي		أبي	شعبة	3	93	عن	أخبرني	أنا	حدثني	-	9
ابن عدي	عبدالمملك	عباس	يحيى	أبو عبيدة الحديد	شعبة	3	66	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	10
ابن عدي	عثمان بن أبي أحمد بن الحسين الشيبه	ابن مكرم	أبو هاشم الرفاعي	عبدالله بن إدريس	شعبة	2	57	قلت ل	حدثنا	حدثنا	حدثني	حدثنا	11
ابن عدي	أحمد بن محمد بن شبيب	أحمد بن أسد أبو جعفر		شعيب بن حرب	شعبة	2	57	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	12
ابن عدي	أحمد بن محمد بن شبيب	أحمد بن أسد		شعيب بن حرب	شعبة	6	146	سمعت	سمع ت	حدثنا	حدثنا	-	13
ابن عدي	أحمد بن علي المدائني	محمد بن عمرو بن نافع	نعيم	وكيع	شعبة	6	525	سمعت	سمع ت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	14
ابن عدي	أحمد بن جعفر	روح الكرابيسي	علي بن المديني	معاذ بن معاذ	شعبة	2	505	قلت ل	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	15
ابن عدي	أحمد بن الحسين	عمرو بن علي		ابو داود	شعبة	8	380	سمعت	سمع ت	حدثنا	حدثنا	-	16
ابن عدي	أحمد بن الحسين الصوفي	أحمد بن إبراهيم الدورقي		ابو داود	شعبة	8	380	قال ل	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	17
ابن عدي	أحمد بن محمد بن عمرو	ثمان بن سعيد	الحلواني	يزيد بن هارون	شعبة	7	261	سمعت	سمع ت	سمع ت	حدثنا	حدثنا	18
ابن عدي	أحمد بن محمد بن شبيب	أحمد بن أسد		شعيب بن حرب	شعبة	8	416	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	-	19
ابن عدي	أحمد بن يحيى بن زهير	أحمد بن سعد الزهير	محمض بن داود الحرائي	عيسى بن نونس	شعبة	7	288	قال ل	سمع ت	حدثنا	حدثنا	في كتاب بخطي	20
ابن عدي	أحمد		عقمد بن جعفر		شعبة	6	306	كان	قال	-	-	-	21
ابن عدي	علي بن العباس		محمد بن عبدالله المخرمي	ابو داود	شعبة	8	94	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	22
ابن عدي	عبدالعزیز بن سلام	الحسن بن سفيان	علي بن عبدالله المديني	يحيى	شعبة	9	32	قال	سألت	حدثني	سمعت	في كتاب بخطي	23
ابن عدي	علس بن أحمد المصري		أحمد بن سعد بن أبي مريم	نعيم	شعبة	2	334	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	24
ابن عدي	علي بن أحمد بن سليمان و الحسين بن الضحاك		أحمد بن سعد بن أبي مريم	نعيم بن حماد	شعبة	4	210	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	25
ابن عدي	علي بن الحسين بن هارون		إسحاق بن سيار		شعبة	3	4	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا		26
ابن عدي	البخاري		أحمد بن سعيد		شعبة	3	93	عن	سمع ت	قال	قال	-	27

[illegible]

54	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ي	حدثنا	رأيت	351	4	شعبة	عبدالله بن إدريس	عمرو الناقذ	عبدالله بن أحمد	ابن حماد	ابن عدي
55	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	قال	146	6	شعبة	يحيى	علي	صالح	ابن حماد	ابن عدي	
56	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	قلت	266	6	شعبة	سلم بن قتيبة	علي	صالح	ابن حماد	ابن عدي	
57	-	سمعت	سمع	عن	335	6	شعبة	عبدالصمد	أحمد بن زيد بن جدعان	البخاري	ابن حماد	ابن عدي		
58	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	سألت	23	8	شعبة	حجاج	أحمد بن إبراهيم الدورقي	عبدالله بن أحمد	ابن حماد	ابن عدي	
59	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	سألت	41	8	شعبة	يحيى	علي	صالح	ابن حماد	ابن عدي	
60	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	سألت	158	8	شعبة	يحيى بن سعيد	علي	صالح	ابن حماد	ابن عدي	
61	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	قال	32	9	شعبة	يحيى	علي	صالح	ابن حماد	ابن عدي	
62	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	سمعت	333	2	شعبة	ابن علي	إبراهيم بن مهدي	محمد بن عامر	ابن قتيبة	ابن عدي	
63	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	389	7	شعبة	ابو داود	أبو حفص الصيرفي			ابن مكرم	ابن عدي
64	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	سألت	507	2	شعبة	يحيى بن سعيد	مسدد	أحمد بن عيسى	ابن صاعد	ابن عدي	
65	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	سألت	509	2	شعبة	يحيى بن سعيد	مسدد	أحمد بن عيسى	ابن صاعد	ابن عدي	
66	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	261	7	شعبة	يحيى بن كثير	محمد بن يزيد الأسفاطي			ابن صاعد	ابن عدي
67	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	قلت	126	5	شعبة	عبدالله بن إدريس	هشام	يعقوب بن شيبة	ابن عراد	ابن عدي	
68	حدثنا	حدثنا	حدثنا	عن	334	6	شعبة	معاذ	مثنى بن معاذ	أحمد بن إسحاق الوزان	ابن دريج	ابن عدي		
69	حدثنا	حدثنا	حدثنا	شعبة	159	7	شعبة	معاذ	مثنى بن معاذ	أحمد بن إسحاق الوزان	ابن دريج	ابن عدي		
70	-	-	-	قال	سمعت	453	8	شعبة	عمران	ابن عدي				
71	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	146	6	شعبة	معلي بن خالد	يحيى بن آدم	أحمد بن حنبل	إسحاق بن إبراهيم الأثرم	ابن عدي		
72	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	43	2	شعبة	عفان	حنبل	أبو بكر الأسم	إسحاق بن إبراهيم	ابن عدي		
73	حدثنا	حدثنا	حدثنا	كتب	الي	389	1	شعبة	أبي	عبيدالله بن معاذ	محمد بن أحمد بن حماد	ابن عدي		
74	كتب الي	حدثنا	حدثنا	كتب	الي	389	1	شعبة	أبي	عبيدالله بن معاذ بن معاذ			ابن عدي	
75	-	كتب الي	أخبرني	قال	57	2	شعبة	يزيد بن هارون	الحسن بن شعيب	محمد بن أيوب			ابن عدي	
76	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع	قيل	332	2	شعبة	وكيع	نعيم بن حماد	الرمادي	محمد بن خلف بن المرزبان	ابن عدي	
77	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قلت	389	1	شعبة	أمية بن خالد	حنبل	أحمد بن حنبل	محمد بن أحمد بن حماد	ابن عدي		
78	-	حدثنا	قال	قال	58	2	شعبة	عباد بن عباد المهلب	حنبل	أحمد بن حنبل	محمد بن أحمد بن حماد	ابن عدي		
79	حدثنا	حدثنا	سمع	كان	78	6	شعبة	يحيى	المديني	صالح	محمد بن أحمد بن حماد	ابن عدي		
80	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال لي	285	7	شعبة	سويد	أبو التقي	أحمد بن إسحاق بن صالح	محمد بن جعفر	ابن عدي		

81	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمع ت	سمعت	332	2	شعبة	أبو داود	مؤمل بن إهاب	محمد بن جعفر الإمام	ابن عدي
82	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قلت ل	95	3	شعبة	وهب بن جرير	أبو الربيع الزهراني	محمد بن جعفر المطيري	ابن عدي
83	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ذكر ل	340	4	شعبة	محمد بن شعيب	أحمد بن إسحاق بن صالح	محم بن جعفر المطيري	ابن عدي
84	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	94	3	شعبة	أبو داود الطيالسي	محمد بن عبدالله المخرمي	محمد بن جعفر الشعيري	ابن عدي
85	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	7	3	شعبة	ابن المبارك	نعيم بن حماد	محمد بن جعفر بن يزيد	ابن عدي
86	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال لي	285	7	شعبة	سويد بن عبدالعزيز	هشام بن عمار	محمد بن خلف	ابن عدي
87	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	452	8	شعبة	شعبة	أبو محسن الأعمى	منصور بن مهاجر	مصعب بن عبدالله بن مصعب
88	-	كتب الي	حدثنا	سمع ت	سمعت	389	7	شعبة	أبو داود	عمرو بن علي	محمد بن الحسن	ابن عدي
89	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	أنا	209	4	شعبة	أمية بن خالد	عمر بن الخطاب بن سعيد بن بشير وخالد بن النضر	محمد بن الحسن بن محمد بن زياد	ابن عدي
90	-	كتب الي	حدثنا	سمع ت	سمعت	110	2	شعبة	يحيى	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري	ابن عدي
91	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قلنا ل	130	2	شعبة	حجاج	عبدالرحمن بن خالد	محمد بن أحمد بن التفاح	ابن عدي
92	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	148	9	شعبة	مسلم بن إبراهيم	محمد بن إسمايل الصائغ	محمد بن الرومي النيسابوري	ابن عدي
93	حدثنا	حدثنا	حدثنا	عن	قلت ل	5	3	شعبة	بقية	حيوة بن شريح	موس بن العباس	ابن عدي
94	حدثنا	حدثنا	حدثنا	عن	سألت	413	4	شعبة	بقية	حيوة و موسى بن أيوب	موس بن العباس	ابن عدي
95	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	334	6	شعبة	معاذ	عبدالله بن معاذ	سعيد بن محمد البكراوي و أبو يعلى الموصلي	ابن عدي
96	-	-	-	قال	59	7	شعبة	-	-	-	-	ابن عدي
97	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	عن	209	4	شعبة	ابن إدريس	أبو كريب	يعقوب بن إبراهيم	ابن عدي
98	-	حدثنا	حدثنا	سمع ت	سمعت	42	3	شعبة	عفان	أيوب بن إسحاق	يونس بن العباس	ابن عدي
99	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال لي	413	4	شعبة	بقية	حيوة	أبو زرعة الرازي	يوسف الحجاج	ابن عدي
100	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	159	7	شعبة	أبو داود	زيد بن أخزم	يوسف بن يعقوب النيسابوري	ابن عدي
101	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قلت ل	525	6	شعبة	أمية بن خالد	محمد بن أبي صفوان الثقفي	الساجي	ابن عدي
102	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سألت	7	7	شعبة	علي بن حفص المدائني	المحمري	أحمد بن محمد	الساجي	ابن عدي
103	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال لي	158	7	شعبة	سلم بن قتيبة	أبو الوليد	ابن المثنى	الساجي	ابن عدي
104	-	حدثنا	حدثنا	سمعت	159	7	شعبة	أبو داود	محمد بن عمر بن علي	الساجي	الساجي	ابن عدي
105	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	234	7	شعبة	قبيصة بن لأبي عقبة	محمد بن خلف التيمي	الساجي	ابن عدي
106	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	276	7	شعبة	محمد بن جعفر	بندار	الساجي	ابن عدي
107	-	حدثنا	ذكر	حدثنا	قلت	421	7	شعبة	أبو داود	حوثرة بن محمد	الساجي	ابن عدي
108	سمعت	سمعت	حدثنا	سمع ت	سمعت	164	9	شعبة	النضر بن شميل	عبدالعزیز بن أبي رزمة	عبدالله بن أبي أسامة الكلبي	ابن عدي

109	حدثنا	حدثني	حدثنا	حدثنا	قلت ل	57	2	شعبة	عبدالله بن إدريس	محمد بن العلاء	بعض أصحابنا	زكريا الساجي	ابن عدي
110	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	حدثنا	5	3	شعبة	أبو داود	عباس العنبري	الساجي	ابن عدي	ابن عدي
111	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	كان يقع في الحسن	99	3	شعبة	محمد بن جعفر	إسماعيل بن حفص الأيلي	الساجي	ابن عدي	ابن عدي
112	أخبرنا	حدثني	حدثنا	حدثنا	سألت	59	5	شعبة	علي بن حفص المداثيني	خلف المحرمي	احمد بن محمد	الساجي	ابن عدي
113	-	حدثنا	حدثنا	حدثنا	قال	280	5	شعبة	أبو الوليد	بندار	الساجي	ابن عدي	ابن عدي
114	-	حدثنا	حدثنا	سمع ت	سمعت	334	6	شعبة	ابو الوليد	أيوب بن سليمان بن سافري	زكريا بن يحيى بن حيويه و زكريا بن جعفر	ابن عدي	ابن عدي
115	-	قال	لشعبة	قلت	448	1	شعبة	عبدالرحمن بن مهدي	ابن عدي				ابن عدي
116	-	حدثنا	حدثني	حدثني	قال	96	3	شعبة	أبي	عصام بن رواد	ابن حماد	ابن عدي	ابن عدي

**Ek-6: Yahyâ el-Kattân-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin
Dökümü**

	Tabaka IV	Tabaka III	Tabaka II	Tabaka I	C/S		Tahammül ve Edâ Sîgaları				Sayı
ابن عدي	سمعت	حدثنا	عن	قيل ل	1	448	ابن حماد	صالح بن أحمد	علي	ابن القطان	1
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	1	448	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	2
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	1	454	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	3
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سألت	1	541	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	4
ابن عدي	حدثنا		حدثنا	قال	2	35	أحمد بن علي بن المثنى		إبراهيم بن الحجاج السامي	ابن القطان	5
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	2	38	عبد الملك بن محمد	أبو الأحوص العكبري	أبو بكر بن أبي الأسود	ابن القطان	6
ابن عدي	حدثنا		حدثنا	سمعت	2	37	حالد بن النضر القرشي		عمر بن علي	ابن القطان	7
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	2	40	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	8
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	سمعت	سمعت	2	71	محمد بن جعفر بن يزيد المطيري	محمم بن يونس	علي بن عبدالله	ابن القطان	9
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سمعت	2	73	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	10
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	عن	يستضعف	2	128	ابن حماد	العباس	يحيى	ابن القطان	11
ابن عدي	حدثنا		حدثنا	سمعت	2	128	ابن حماد	العباس	يحيى	ابن القطان	12
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سمعت	2	129	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	13
ابن عدي	أخبرنا		حدثنا	لا يعبأ	2	129	أحمد بن الحسين الصوفي		ابن عمار الموصلي	ابن القطان	14
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثني	قال	2	129	عبد الله بن محمد بن عبد العزيز	صالح	علي	ابن القطان	15
ابن عدي	أخبرنا	حدثنا	قال	قلت ل	2	136	زكريا الساجي	ابن المثنى	أبو الوليد	ابن القطان	16
ابن عدي	كتب الي		حدثنا	سمعت	2	136	محمد بن الحسين البري		عمرو بن علي	ابن القطان	17
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	2	155	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	18
ابن عدي	حدثنا		حدثنا	قلت ل	2	158	ابن العراد	يعقوب	علي بن المديني	ابن القطان	19
ابن عدي	حدثنا		حدثنا	قيل ل	2	202	ابن حماد	العباس	يحيى	ابن القطان	20
ابن عدي	حدثنا	قال	قال	عن	2	219	ابن حماد	البخاري	علي	ابن القطان	21
ابن عدي	سمعت		قال	قال	2	235	ابن حماد		البخاري	ابن القطان	22
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سمعت	2	256	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	23
ابن عدي	كتب		حدثنا	سمعت	2	306	محمد بن الحسين البري		عمرو بن علي	ابن القطان	24
ابن عدي	سمعت		سمعت	يقول	2	331	الساجي		بندار	ابن القطان	25
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سئل	2	356	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	26
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	قال	2	359	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	27
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سمعت	2	361	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	28
ابن عدي	أخبرنا	حدثني	حدثنا	سمعت	2	521	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	29
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سمعت	3	37	ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	30
ابن عدي	حدثنا	حدثني	سمعت	قال	3	38	ابن حماد	عبد الله بن أحمد	أبي أو يحيى	ابن القطان	31
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	قال	3	40	عبد الله بن محمد بن عبد العزيز	صالح	علي	ابن القطان	32
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	قال	3	40	عبد الله بن محمد بن عبد العزيز	صالح	علي	ابن القطان	33
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	سمعت	قال	3	66	ابن أبي عصمة	أحمد بن حميد	أحمد بن حنبل	ابن القطان	34

35	ابن القطان	أحمد	الأثرم	إسحاق		66	3	حدثني	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
36	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		340	3	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
37	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		381	3	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
38	ابن القطان	البخاري	الجندي			381	3	قال	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
39	ابن القطان	البخاري	ابن حماد			440	3	قال	قال	سمعت	ابن عدي	
40	ابن القطان	يحيى	العباس	ابن حماد		520	3	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
41	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		521	3	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
42	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		523	3	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
43	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		523	3	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
44	ابن القطان	محمد بن عبد الله	أحمد بن الحسين			37	4	لا يرضى	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
45	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		43	4	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
46	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		120	4	قال لي	حدثني	حدثني	حدثنا	ابن عدي
47	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		140	4	قلت ل	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
48	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		422	4	سمعت	حدثنا	سمعت	حدثنا	ابن عدي
49	ابن القطان	أبي	عبد الله	ابن حماد		422	4	كان لا يستمره	سألت	حدثني	حدثني	ابن عدي
50	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		442	4	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
51	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		509	4	سألت	حدثني	حدثني	حدثنا	ابن عدي
52	ابن القطان	علي بن المديني	عبيد الله بن فضالة	الحسن بن سفيان		510	4	سألت	سمعت	حدثني	حدثنا	ابن عدي
53	ابن القطان	البخاري	الجندي			510	4	قال	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
54	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		528	4	سألت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
55	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		536	4	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
56	ابن القطان	عبيد الله بن سعيد	البخاري	الجندي		536	4	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
57	ابن القطان	البخاري	ابن حماد			536	4	قال	سمعت	ابن عدي		
58	ابن القطان	عبد الجبار بن محم	أحمد بن سليمان			10	5	قلت ل	سمعت	حدثنا	ابن عدي	
59	ابن القطان	محمد بن يحيى بن سعيد	أبو بكر الأين	قاسم المطرز	عمر بن محمد الوكيل	10	5	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
60	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		11	5	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
61	ابن القطان	علي بن عبد الله	محمد بن يونس	محمد بن جعفر بن يزيد		11	5	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
62	ابن القطان	محمد بن عبد الله	أحمد بن الحسين			12	5	لا يعأ	حدثنا	حدثنا	ابن عدي	
63	ابن القطان	محمد بن عبد الله	أحمد بن الحسين			40	5	لا يعأ	حدثنا	حدثنا	ابن عدي	
64	ابن القطان	عمر بن علي	محمد بن الحسن			40	5	كله وجهه	حدثنا	كتب	ابن عدي	
65	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		40	5	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
66	ابن القطان	علي	صالح	البغوي		45	5	قال	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
67	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري			64	5	سمعت	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
68	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		64	5	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
69	ابن القطان	معاذ بن معاذ	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري		99	5	قال	سمعت	حدثنا	كتب الي	ابن عدي
70	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن إبراهيم/خالد بن النضر/الحسن بن علي			126/127	5	يقول	سمعت	حدثنا		ابن عدي

71	ابن القطان	عفان بن مسلم	عبد الله بن محمد	أحمد بن محمد بن إبراهيم		127	5	قال لنا	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
72	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		179	5	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
73	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		183	5	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
74	ابن القطان	عبيد الله بن سعيد	البخاري	الجندي		269	5	حدثنا	حدثني	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
75	ابن القطان	البخاري	ابن حماد			269	5	قال	قال	سمعت		ابن عدي
76	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري			282	5	سمعت	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
77	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		284	5	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
78	ابن القطان	عبد الله بن سلمة	عمر بن شبة	علي بن أحمد بن مروان		326	5	يقول	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
79	ابن القطان	يحيى	عباس	ابن أبي بكر و ابن حماد		326	5	يقول	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
80	ابن القطان	عمرو بن علي	البخاري	الجندي		327	5	سمعت	حدثني	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
81	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		458	5	ضعفه	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
82	ابن القطان	علي بن عبدالله	أبو بكر أو محمد بن يحيى	عبد العزيز بن سلام	الحسن بن سفيان	458	5	سألت	حدثني	سمعت	حدثني	ابن عدي
83	ابن القطان	إسحاق بن راهويه	ابن قهزاد	أحمد بن عمر بن بسطام		458	5	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
84	ابن القطان	علي بن المديني	يعقوب	ابن العراد		489	5	عن	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
85	ابن القطان	إسحاق بن حكيم	محمد بن يزيد	علي بن إسحاق		502	5	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
86	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		502	5	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
87	ابن القطان	علي بن المديني	عبد القدوس بن محمد	أبو عيسى الترمذي	حسين بن يوسف	503	5	سألت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
88	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		528	5	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
89	ابن القطان	البخاري	الجندي			536	5	لا يرضى	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
90	ابن القطان	معاذ بن معاذ	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري		550	5	يقول	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
91	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		10	6	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
92	ابن القطان	علي بن عبد الله	يعقوب	ابن العراد		51-2	6	لم يكن يرضى	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
93	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		52	6	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
94	ابن القطان	أبي	عبد الله	ابن حماد		52	6	لا يستمن	سئل	حدثني	حدثنا	ابن عدي
95	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		86	6	سألت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
96	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		146	6	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
97	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		146	6	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
98	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		166	6	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
99	ابن القطان	عبيد الله بن عمر	أحمد بن زهير	أحمد بن محمد بن سعيد		185	6	قال	حدثنا	أخبرني	حدثنا	ابن عدي
100	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		202	VI	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
101	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		210	6	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
102	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		211-2	6	قرات علي	قال	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
103	ابن القطان	صالح	ابن صاعد			265	6	سمعت	حدثني	حدثنا		ابن عدي
104	ابن القطان	إبراهيم بن أبي داود	محمد بن يحيى بن آدم/الحسين بن عياض			285	6	سألت	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
105	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسن			286	6	لا يرضاه	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
106	ابن القطان	يحيى	معاوية	ابن حماد		287	6	يضعفه	عن	حدثنا	حدثنا	ابن عدي

107	ابن القطان	محمج بن عبد الله بن عمار	أحمد بن أبي يحيى	ابن أبي عصمة		308	6	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
108	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسن			335	6	يتقي الحديث	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
109	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		377	6	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
110	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		388	6	قال	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
111	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		409	6	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
112	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسن			433	6	لا يرضاه	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
113	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		478	6	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
114	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		518	6	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
115	ابن القطان	أبو قدامة	جعفر الفريابي	الساجي		525	6	سمعت	حدثنا	حدثنا	أخبرنا	ابن عدي
116	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		546	6	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
117	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		546	6	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
118	ابن القطان	يحيى	العباس	ابن حماد		3	7	يضعف	عن	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
119	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		3	7	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
120	ابن القطان	أبو النعمان	سليمان بن حرب	إبراهيم بن أبي داود	أحمد بن علي المنذني	72	7	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
121	ابن القطان	إبن عرعة	محمد بن علي	إسحاق بن إبراهيم		104	7	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
122	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		140	7	عن	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
123	ابن القطان	عمرو بن علي	ابن مكرم			142	7	كله وجهه	سمعت	حدثنا		ابن عدي
124	ابن القطان	شعبة	أبو داود رسته		الحسن بن عثمان	159	7	يزعم	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
125	ابن القطان	أبي	أبن المثنى بن معاذ	أحمد بن إسحاق	ابن ذريح	159	7	غمزه	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
126	ابن القطان	يحيى بن الغيلان	محمد بن أحمد بن الجنيد	موسى بن العباس		255	7	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
127	ابن القطان	سليمان بن داود	عبد الملك بن محمد	محمد بن جعفر/ابن حماد		255	7	قال لي	حدثني	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
128	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		256	7	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
129	ابن القطان	عباس	ابن أبي بكر			287	7	سمعت	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
130	ابن القطان	أسحاق بن حكيم	مجمد بن يزيد المستمل	علي بن إسحاق بن رداء		341	7	قال	حدثنا	أخبرنا	حدثنا	ابن عدي
131	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		389	7	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
132	ابن القطان	عبدالله بن أحمد	أحمد بن علي بن بحر			418	7	حدثنا	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
133	ابن القطان	محمد بن عبد الله بن عمار	أحمد بن الحسين الصوفي			436	7	لا يعبأ	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
134	ابن القطان	إسحاق بن حكيم	محمد بن يزيد	علي بن إسحاق بن رداء		455	7	قال	حدثنا	أخبرنا	حدثنا	ابن عدي
135	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		456	7	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
136	ابن القطان	معاذ بن معاذ	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري		457	7	ذكرت ل	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
137	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		457	7	سألت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
138	ابن القطان	ابي	عبد الله بن أحمد	ابن حماد		458	7	يضعفه	عن	حدثني	حدثنا	ابن عدي
139	ابن القطان	محمد بن عبد الله بن عمار	أحمد بن الحسين الصوفي			23	8	لا يرضى	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
140	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسن			24	8	سمعت	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
141	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		44	8	قلت ل	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
142	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		50	8	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي

143	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		51	8	سألت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
144	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		60	8	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
145	ابن القطان	ابي	عبد الله بن أحمد	ابن حماد		134	8	سألت	عن	حدثني	حدثنا	ابن عدي
146	ابن القطان	ابن معين	الليث بن عتبة	أحمد بن علي		145	8	قال	قال	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
147	ابن القطان	ابن معين	عباس	ابن حماد		145	8	لا يرضى	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
148	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		145	8	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
149	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		158	8	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
150	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		168	8	قلت ل	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
151	ابن القطان	عمرو بن علي	ابن مكرم			168	8	سمعت	حدثنا	أخبرنا		ابن عدي
152	ابن القطان	أسحاق بن حكيم	علي بن إسحاق			168	8	قال	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
153	ابن القطان	ابن المثنى	الساجي			169	8	سألت	حدثنا	أخبرنا		ابن عدي
154	ابن القطان	ابن المثنى	الساجي			169	8	سألت	حدثنا	أخبرنا		ابن عدي
155	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		172	8	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
156	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		197	8	سألت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
157	ابن القطان	علي بن عبدالله	أبو بكر أو محمد بن يحيى	عبد العزيز بن سلام	الحسن بن سفيان	197	8	سألت	حدثني	سمعت	حدثني	أخبرني ابن عدي
158	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		228	8	سألت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
159	ابن القطان	عبيد الله بن سعيد	البخاري	الجندي		229	8	سمعت	حدثني	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
160	ابن القطان	عمرو بن علي	البخاري	الجندي		229	8	سمعت	قال	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
161	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		237	8	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
162	ابن القطان	ابن معين	أحمد بن منصور	ابن حماد		240	8	سمعت	سمعت	حدثنا	سمعت	ابن عدي
163	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		246	8	ذكرت ل	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
164	ابن القطان	البخاري	الجندي			261	8	قال	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
165	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		326	8	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
166	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		373	8	قال	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
167	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		377	8	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
168	ابن القطان	ابي	عبد الله بن أحمد	ابن حماد		378	8	ضعفه	عن	حدثني	حدثنا	ابن عدي
169	ابن القطان	عمرو بن علي	محمد بن الحسين البري			413	8	سئل	حدثنا	كتب الي		ابن عدي
170	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		413	8	قرأت على	عن	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
171	ابن القطان	ابن أبي الأسود	البخاري	الجندي		428	8	عن	حدثني	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
172	ابن القطان	محمد بن عبيد الله	أحمد بن الحسين			442	8	لا يعبأ	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
173	ابن القطان	عمار	أحمد بن الحسين			442	8	سمعت	حدثنا	حدثنا		ابن عدي
174	ابن القطان	ابي	عبد الله بن أحمد	ابن حماد		442	8	لا يستمرأ	عن	حدثني	حدثنا	ابن عدي
175	ابن القطان	علي بن عبدالله	محمد بن يونس	محمد بن جعفر		443	8	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
176	ابن القطان	الحارث بن سريح	يعقوب بن شيبه	ابن العراد		453	8	سمعت	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
177	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		516	8	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
178	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		525	8	سمعت	حدثنا	حدثني	حدثنا	ابن عدي
179	ابن القطان	علي	صالح	ابن حماد		s. 5	9	سمعت	حدثني	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
180	ابن القطان	إسحاق بن راهويه	ابن قهزاد	أحمد بن محمد بن عمر		32	9	سمعت	سمعت	حدثنا	حدثنا	ابن عدي
181	ابن القطان	إسحاق بن حكيم	محمد بن يزيد	علي بن إسحاق		50	9	قال	حدثنا	حدثنا	حدثنا	ابن عدي

ابن عدي	حدثنا		حدثنا	يضعف	9	50		الجنيدى		البخاري	ابن القطان	182
ابن عدي	حدثنا	حدثني	حدثنا	سمعت	9	171		ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	183
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سمعت	9	171		عبد الملك بن محمد	ابو الأحوص	أبو بكر بن أبي الأسود	ابن القطان	184
ابن عدي	حدثنا	حدثنا	حدثنا	سألت	9	176		ابن حماد	صالح	علي	ابن القطان	185

**Ek-7: Yahyâ b. Maîn-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin
Dökümü**

	Tabaka I	Tabaka II	Tabaka III	C/S		Tahammül ve Edâ Sîgaları				Sayı
ابن معین	عثمان بن سعيد الدارمي	محمد بن علي بن إسماعيل السكري		1	269	قلت	حدثنا	حدثنا		1
ابن معین	عباس بن محمد	عبد الرحمن بن أبي بكر الرازي، ومحمد بن أحمد بن حماد، وعبد الله بن محمد		1	282	سمعت	حدثنا	حدثنا		2
ابن معین	معاوية بن صالح	أبا عبد الرحمن النسائي أحمد بن شعيب	محمد بن سعد السعدي	1	295-96	سألت	سمعت	سمعت	سمعت	3
ابن معین		عليم الرازي		1	317	قال	قال لنا			4
ابن معین		أحمد بن محمد بن الحسن الشرقي		1	317	قال	حدثنا			5
ابن معین	عباس بن محمد	عبد الله بن أبي سفيان الموصلي، ومحمد بن أحمد بن حماد		1	341	سمعت	حدثنا	حدثنا		6
ابن معین	معاوية بن صالح	أحمد بن محمد بن حماد		1	341	عن	حدثنا	سمعت		7
ابن معین	عبد الله بن أحمد الدورقي	أحمد بن علي بن بحر		1	344	سمعت	حدثنا	حدثنا		8
ابن معین	أحمد بن أبي يحيى	عبد الوهاب بن أبي عصمة		1	344	سمعت	حدثنا	حدثنا		9
ابن معین	أحمد بن أبي يحيى	عبد الوهاب بن أبي عصمة		1	346	سمعت	حدثنا	حدثنا		10
ابن معین	عثمان بن سعيد	محمد بن علي بن إسماعيل		1	346	سألت	حدثنا	حدثنا		11
ابن معین	معاوية بن صالح	محمد بن أحمد بن حماد		1	347	عن	حدثنا	حدثنا		12
ابن معین	عباس	عبد الله بن أبي سفيان، وعبد الرحمن بن أبي بكر، ومحمد بن أحمد بن حماد		1	347	سمعت	حدثنا	حدثنا		13
ابن معین	أحمد بن أبي يحيى	عبد الوهاب بن عصام بن الحكم		1	348	سمعت	حدثنا	حدثنا		14
ابن معین	أحمد بن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	349	قال	سمعت	قال	حدثنا	15
ابن معین	محمد بن إسحاق الصغاني	عبد الله بن أبي سفيان		1	350	سألت	سمعت	حدثنا		16
ابن معین	عباس بن محمد	عبد الله بن أبي سفيان		1	350	سمعت	حدثنا	حدثنا		17
ابن معین	عباس بن محمد	ابن حماد		1	350	سألت	حدثنا	أخبرنا		18
ابن معین	ابي	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	350	قال	سمعت	قال	حدثنا	19
ابن معین	عبد الله بن شعيب	يعقوب بن شيبه	أحمد بن محمد بن موسى بن العراد	1	350	قرأ علي	حدثني	حدثنا	حدثنا	20
ابن معین	عثمان بن سعيد	محمد بن علي بن إسماعيل		1	352	قلت	حدثنا	حدثنا		21
ابن معین	حاتم بن الليث	عبد الله بن أبي سفيان		1	353	سمعت	حدثنا	حدثنا		22
ابن معین	عبد الله بن أحمد الدورقي	أحمد بن علي بن بحر		1	353	حدثنا	حدثنا	حدثنا		23
ابن معین	عباس	محمد بن أحمد بن حماد، وعبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد		1	367-68	سمعت	حدثنا	حدثنا		24
ابن معین	عباس	عبد الله بن أبي سفيان، وعبد الرحمن بن أبي بكر الرازي		1	368	سمعت	حدثنا	حدثنا		25
ابن معین	معاوية بن صالح	محمد بن أحمد بن حماد		1	368	عن	حدثنا	سمعت		26

27	حدثنا	حدثنا	سمعت	368	1	علي بن أحمد بن سليمان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
28	حدثنا	حدثنا	سمعت	368	1	أحمد بن علي المدائني	الليث بن عتبة	ابن معين
29	حدثنا	حدثني	سمعت	374	1	عبد الله بن أبي سفيان	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن معين
30	حدثنا	حدثنا	سمعت	374	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	عباس	ابن معين
31	حدثنا	حدثنا	سمعت	375	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، ومحمد بن أحمد بن حماد	عباس	ابن معين
32	حدثنا	حدثنا	سمعت	375	1	علي بن أحمد بن سليمان علان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
33	حدثنا	حدثنا	عن	377	1	محمد بن أحمد بن حماد	معاوية بن صالح	ابن معين
34	حدثنا	حدثنا	سمعت	378	1	محمد بن أحمد بن حماد	العباس بن محمد	ابن معين
35	حدثنا	حدثنا	سألت	380	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان بن سعيد	ابن معين
36	حدثنا	حدثنا	سمعت	380	1	عبد الله بن أبي سفيان، وعبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	العباس بن محمد	ابن معين
37	حدثنا	حدثنا	سمعت	383-4	1	عبد الله بن أبي سفيان، وعبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	العباس بن محمد	ابن معين
38	حدثنا	حدثنا	قال	384	1	عبد الله بن أبي سفيان	حاتم بن الليث	ابن معين
39	حدثنا	حدثنا	سمعت	384	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	عباس	ابن معين
40	حدثنا	حدثنا	سمعت	384	1	أحمد بن علي بن بحر بن عليل المطيري	عبد الله بن أحمد الدورقي	ابن معين
41	حدثنا	حدثنا	سمعت	384	1	عبد الله بن أبي سفيان الموصلي، وعبد الرحمن بن أبي بكر، ومحمد بن أحمد بن حماد	عباس بن محمد	ابن معين
42	حدثنا	حدثنا	سألت	390	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان بن سعيد	ابن معين
43	حدثنا	حدثنا	عن	390	1	محمد بن أحمد بن حماد	معاوية بن صالح	ابن معين
44	حدثنا	حدثنا	سمعت	392	1	علي بن أحمد بن سليمان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
45	حدثنا	حدثنا	سمعت	392	1	علي بن أحمد بن سليمان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
46	حدثنا	حدثنا	سمعت	393	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، ومحمد بن أحمد بن حماد	عثمان بن سعيد	ابن معين
47	حدثنا	حدثني	سألت	393	1	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن معين
48	حدثنا	حدثنا	سمعت	394	1	علي بن أحمد بن سليمان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
49	حدثنا	حدثنا	سمعت	394-5	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	عباس	ابن معين
50	حدثنا	حدثنا	سألت	401	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان بن سعيد	ابن معين
51	حدثنا	حدثنا	قيل	401	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	عباس	ابن معين
52	حدثنا	حدثنا	سمعت	401	1	علي بن أحمد بن سليمان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
53	حدثنا	حدثنا	عن	404	1	محمد بن أحمد بن حماد	معاوية بن صالح	ابن معين
54	حدثنا	حدثنا	قلت	417	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان بن سعيد	ابن معين

55	حدثنا	سمعت	سمعت	418	1	عبد الله بن أبي سفيان	عباس بن محمد	ابن معين
56	حدثنا	حدثنا	سمعت	430	1	عبد الرحمن بن أبي بكر الرازي	عباس بن محمد	ابن معين
57	حدثنا	حدثنا	كان يحمل عليه	433	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان بن سعيد الدارمي	ابن معين
58	حدثنا	سمعت	سألت	439	1	عبد الملك بن محمد	محمد بن داود	ابن معين
59	حدثنا	حدثنا	سمعت	446	1	أحمد بن علي بن بحر	عبد الله بن أحمد الدورقي	ابن معين
60	حدثنا	حدثنا	قال	447	1	أحمد بن علي بن بحر	عبد الله بن أحمد الدورقي	ابن معين
61	حدثنا	حدثنا	سمعت	446	1	عبد الرحمن بن أبي بكر	عباس	ابن معين
62	حدثنا	سمعت	سألت	447	1	ابن حماد	عباس	ابن معين
63	قال	سمعت	قال	447	1	عبد الله	أبي	ابن معين
64	حدثني	حدثنا	سألنا	447	1	محمد بن أحمد بن حماد	عبد الله بن أحمد	ابن معين
65	ذكر	حدثنا	سمعت	447	1	عبد الرحمن بن أبي بكر	عباس	ابن معين
66	حدثنا	حدثنا	سمعت	448	1	صالح	علي	ابن معين
67	حدثنا	حدثنا	سمعت	449	1	عبد الرحمن بن أبي بكر الرازي، ومحمد بن أحمد بن حماد	عباس	ابن معين
68	حدثنا	حدثنا	سمعت	451	1	عبد الرحمن بن أبي بكر الرازي، ومحمد بن أحمد بن حماد	عباس	ابن معين
69	حدثنا	حدثنا	سمعت	452	1	علي بن أحمد بن سليمان	أحمد بن سعد بن أبي مريم	ابن معين
70	حدثنا	حدثنا	سمعت	452	1	محمد بن أحمد بن حماد	معاوية بن صالح	ابن معين
71	حدثنا	حدثنا	سمعت	452	1	عبد الرحمن بن أبي بكر الرازي، ومحمد بن أحمد بن حماد، وعبد الملك بن محم	عباس	ابن معين
72	حدثنا	حدثنا	سمعت	452	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	عباس	ابن معين
73	سمعت	سألت	455	1	أبا يعلى أحمد بن علي بن المثنى			ابن معين
74	حدثنا	حدثنا	سمعت	455	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، وعبد الملك بن محمد	عباس	ابن معين
75	حدثنا	حدثنا	سمعت	455	1	ابن حماد	عباس	ابن معين
76	حدثنا	حدثنا	سألت	455	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان	ابن معين
77	حدثنا	حدثنا	عن	463	1	عبد الرحمن بن أبي بكر	عباس	ابن معين
78	أخبرنا	عن	عن	464	1	عبد الرحمن بن أبي بكر	عباس	ابن معين
79	حدثنا	حدثنا	سمعت	465	1	علان	ابن أبي مريم	ابن معين
80	حدثنا	حدثنا	سألت	465	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان	ابن معين
81	حدثنا	حدثنا	عن	465	1	عبد الله بن أبي سفيان، وابن حماد	عباس	ابن معين
82	حدثنا	حدثنا	سمعت	466-7	1	عبد الرحمن بن أبي بكر، ومحمد بن أحمد بن حماد، وعبد الملك بن محم	عباس بن محمد	ابن معين
83	حدثنا	حدثنا	عن	468	1	ابن حماد	معاوية بن صالح	ابن معين
84	حدثنا	حدثنا	عن	468	1	ابن حماد	معاوية بن صالح	ابن معين
85	حدثنا	حدثنا	سمعت	468	1	ابن أبي بكر	عباس	ابن معين
86	حدثنا	حدثنا	قلت ل	468	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان	ابن معين
87	حدثنا	حدثنا	سمعت	468	1	ابن أبي عصمة	أحمد بن أبي يحيى	ابن معين
88	حدثنا	حدثنا	قلت ل	472	1	محمد بن علي بن إسماعيل	عثمان	ابن معين

ابن معين	عباس	عبدالله بن محمد بن عبدالعزيز		1	473	عن	عن	حدثنا	89
ابن معين	عبدالله بن أحمد	ابن حماد		1	473	سألت	حدثني	حدثنا	90
ابن معين	أحمد بن زهير	عبدالله بن محمد بن عبدالعزيز		1	473	سئل	حدثني	حدثنا	91
ابن معين				1	473	قيل ليحيى			92
ابن معين	عباس	البغوي		1	473	عن	حدثنا	حدثنا	93
ابن معين	عباس	عبد الرحمن بن أبي بكر		1	474	عن	عن	ذكر	94
ابن معين	عباس	عبد الرحمن بن أبي بكر		1	501	سمعت	عن	ذكر	95
ابن معين	أبا داود السجستاني	محمد بن نوح		1	502	سمعت	سمعت	سمعت	96
ابن معين	أبا داود السجستاني	محمد بن نوح		1	503	سمعت	سمعت	سمعت	97
ابن معين	عباس	ابن أبي بكر		1	506	عن	عن	ذكر	98
ابن معين	عباس	أحمد بن محمد بن حماد		1	511	سمعت	حدثنا	حدثنا	99
ابن معين	الليث بن عبيدة	أحمد بن علي بن زياد		1	517	سمعت	حدثنا	حدثنا	100

**Ek-8: Ahmed b. Hanbel-İbn Adî İrtibatını Sağlayan Senedlerin
Dökümü**

	Tabaka I	Tabaka II	C/S		Tahammül ve Edâ sıgaları			Sayı
ابن حنبل	أحمد بن حميد	عبد الوهاب بن عصام بن الحكم	1	273	سألت	حدثنا	حدثنا	1
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد	محمد بن أحمد بن حماد	1	282	سمعت	حدثني	حدثنا	2
ابن حنبل	عثمان بن سعيد الدارمي	محمد بن علي بن إسماعيل المروزي	1	286	كان يحسن القول	حدثنا	حدثنا	3
ابن حنبل	أبو زرعة الدمشقي	أحمد بن عاصم الأقرع	1	296	سألني أحمد	سمعت	سمعت	4
ابن حنبل	أبو بكر الزنجويه	عبد الله بن محمد بن عبد العزيز	1	297	قال	سمعت	سمعت	5
ابن حنبل	ابن عدي		1	331	بلغنا			6
ابن حنبل	محمد بن إسحاق الصغاني	عبد الله بن أبي سفيان	1	349	سألت	سمعت	أنبأنا	7
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	350	عن	حدثنا	حدثنا	8
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	354	سمعت	قال	حدثنا	9
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	355	قال	قال	قال	10
ابن حنبل	أبو طالب أحمد بن حميد	عبد الوهاب بن أبي عصمة العكبري	1	355	سمعت	حدثنا	حدثنا	11
ابن حنبل	أبو طالب أحمد بن حميد	عبد الوهاب بن أبي عصمة العكبري	1	354	سألت	حدثنا	حدثنا	12
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	عبد الله بن أبي سفيان و ابن حماد	1	355	سمعت	حدثنا	حدثنا	13
ابن حنبل	أبو طالب أحمد بن حميد	عبد الوهاب بن أبي عصمة العكبري	1	380	سألت	حدثنا	حدثنا	14
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	محمد بن أحمد بن حماد	1	389	حدثنا	حدثنا	حدثنا	15
ابن حنبل	أحمد بن حميد أبو طالب	عبد الوهاب بن أبي عصمة	1	390	قال	حدثنا	حدثنا	16
ابن حنبل	سليمان بن الأشعث	عبد الله بن أبي سفيان	1	399	سمعت	حدثنا	حدثنا	17
ابن حنبل	منصور بن محمد بن قتيبة وراق أبي ثور		1	401	سمعت	سمعت		18
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	إبراهيم بن محمد بن عيسى	1	430	سألت	سمعت	سمعت	19
ابن حنبل	عثمان بن سعيد	محمد بن علي بن إسماعيل	1	433	كان يحسن القول	حدثنا	حدثنا	20
ابن حنبل	أبو يعلى الموصلي		1	433	سمعت	سمعت		21
ابن حنبل	أحمد بن حميد أبو طالب	عبد الوهاب بن أبي عصمة	1	449	سمعت	حدثنا	حدثنا	22
ابن حنبل	أبو طالب أحمد بن حميد	عبد الوهاب بن أبي عصمة العكبري	1	452	سألت	حدثنا	حدثنا	23
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	456	سمعت	حدثني	حدثنا	24
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	465	سألت	حدثني	حدثنا	25
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	468	سألت	حدثني	حدثنا	26
ابن حنبل	أحمد بن أبي يحيى	عبد الوهاب بن أبي عصمة	1	472	سمعت	حدثنا	حدثنا	27
ابن حنبل	أحمد بن حميد أبو طالب	عبد الوهاب بن أبي عصمة	1	472	سمعت	حدثنا	حدثنا	28
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	502	سألت	حدثني	حدثنا	29
ابن حنبل	البخاري	الجندي	1	502	ترك	حدثنا	حدثنا	30
ابن حنبل	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حماد	1	517	عن	حدثني	سمعت	31
ابن حنبل	عبد العزيز بن سلام 100 أحمد بن ثابت	الحسن بن سفيان	1	517	سئل	حدثني	حدثنا	32
ابن حنبل	الفضل بن زياد	عبد الوهاب بن أبي عصمة العكبري	1	520	حدثنا	حدثنا	حدثنا	33
ابن حنبل	أبو بكر الأثرم	إسحاق بن إبراهيم بن يونس	1	520	حدثنا	حدثنا	حدثنا	34
ابن حنبل	أحمد بن أبي يحيى	ابن أبي عصمة	1	526	سمعت	حدثنا	حدثنا	35
ابن حنبل	إبراهيم بن يعقوب هو السعدي	الحسن بن سفيان	1	530	سمعت	حدثنا	حدثنا	36
ابن حنبل	أبو طالب محمد بن حميد	ابن أبي عصمة	1	560	سألت	حدثنا	حدثنا	37

38	حدثنا	حدثني	سمعت	536	1	محمد بن أحمد بن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
39	حدثنا	حدثنا	سمعت	541	1	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
40	حدثنا	حدثنا	سألت	15	2	ابن أبي عصمة	الفضل بن زياد	ابن حنبل
41	حدثنا	حدثني	سألت	15	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
42	حدثنا	حدثني	قلت لأبي	17	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
43	حدثنا	حدثنا	سمعت	23	2	ابن أبي عصمة	أحمد بن أبي يحيى	ابن حنبل
44	حدثنا	حدثنا	حدثنا	36	2	إسحاق بن إبراهيم بن يونس	أبو بكر الأثرم	ابن حنبل
45	حدثنا	حدثنا	حدثنا	38	2	إسحاق بن إبراهيم بن يونس	أبو بكر الأثرم	ابن حنبل
46	حدثنا	حدثنا	حدثنا	40	2	إسحاق بن إبراهيم بن يونس	أبو بكر الأثرم	ابن حنبل
47	حدثنا	حدثنا	سمعت	40	2	ابن أبي عصمة	الفضل بن زياد	ابن حنبل
48	حدثنا	حدثني	عن	40	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
49	حدثنا	حدثني	عن	48	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
50	حدثنا	حدثنا	سمعت	59	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
51	حدثنا	حدثنا	سمعت	58	2	محمد بن أحمد بن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
52	حدثنا	حدثني	قال	59	2	محمد بن أحمد بن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
53	حدثنا	قال	سمعت	58	2	محمد بن أحمد بن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
54	حدثنا	حدثني	عن	73	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
55	حدثنا	حدثنا	حدثني	76	2	محمد بن أحمد بن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
56	حدثنا	حدثنا	سمعت	76	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
57	سمعت	سمعت	سألت	76	2	ابن سعيد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
58	حدثنا	حدثنا	سألت	79	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
59	حدثنا	حدثنا	سمعت	79	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
60	حدثنا	حدثنا	سألت	83	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
61	حدثنا	حدثني	حدثني	113	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
62	حدثنا	حدثني	سمعت	113	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
63	حدثنا	حدثنا	سمعت	129	2	ابن أبي عصمة	الفضل بن زياد	ابن حنبل
64	سمعت	سمعت	سمعت	132	2	زكريا بن جعفر	محمد بن الوليد بن أبان	ابن حنبل
65	حدثنا	حدثنا	سألت	159	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
66	أخبرنا	حدثنا	عن	164	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
67	حدثنا	حدثنا	سمعت	174	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
68	حدثنا	قال	سألت	178	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
69	حدثنا	حدثنا	سألت	201	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
70	حدثنا	حدثني	سألت	202	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
71	ذكر	عن	عن	202	2	عبد الملك	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
72	حدثنا	حدثنا	سألنا	257	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
73	حدثنا	حدثنا	حدثنا	257	2	إسحاق بن إبراهيم بن يونس	أبو بكر الأثرم	ابن حنبل
74	حدثنا	حدثنا	حدثنا	257	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
75	حدثنا	حدثنا	سألت	261	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن أبي يحيى البغدادي	ابن حنبل
76	حدثنا	وحدثني	سئل	207	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
77	حدثنا	حدثني	عن	255	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
78	قال		سمعت	284	2	السعدي		
79	حدثنا	حدثني	حدثني	291	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
80	حدثنا	حدثنا	سألت	292	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل

81	حدثنا	حدثنا	قال	306	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
82	حدثنا	حدثنا	سألت	306	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
83	سمعت	قال	سألت	320	2	ابن حماد	السعدي	ابن حنبل
84	حدثنا	حدثنا	سمعت	372	2	ابن أبي عصمة	أحمد بن أبي يحيى	ابن حنبل
85	حدثنا	حدثنا	سمعت	380	2	ابن أبي عصمة	الفضل بن زياد	ابن حنبل
86	حدثنا	حدثنا	سمعت	380	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
87	حدثنا	حدثنا	سألت	391	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
88	حدثنا	حدثنا	سمعت	430	2	عمر بن بكار القافلاني	أبو بكر بن زنجويه	ابن حنبل
89	حدثنا	حدثنا	سألت	439	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
90	حدثنا	حدثنا	سألت	455	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
91	حدثنا	حدثنا	سألت	458	2	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
92	حدثنا	حدثنا	سألت	484	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
93	حدثنا	حدثنا	سألت	521	2	عبد الوهاب بن أبي عصمة	أحمد بن حميد أبو طالب	ابن حنبل
94	حدثنا	حدثني	سألت	529	2	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
95	حدثنا	حدثنا	سألت	73	3	ابن أبي عصمة	الفضل بن زياد	ابن حنبل
96	حدثنا	حدثني	سمعت	37	3	ابن حماد	عبد الله بن أحمد بن حنبل	ابن حنبل
97	حدثنا	حدثنا	سألت	37	3	ابن أبي عصمة	الفضل بن زياد	ابن حنبل
98	حدثنا	حدثنا	سمعت	43	3	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
99	حدثنا	حدثنا	سمعت	43	3	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل
100	حدثنا	حدثنا	سمعت	44	3	ابن أبي عصمة	أبو طالب أحمد بن حميد	ابن حنبل

Ek-9: İbn Hibbân-İbn Adî'nin Mukayyesinde Kullanılan Raviler

Sayı	İbn Hibbân	C/S	Râvi Adı	C/S	İbn Adî
1	سمع عن أنس بن مالك أحاديث، وجالس الحسن، فكان يسمع كلامه، ويحفظه، فإذا حدث رُبَّمَا جعل كلام الحسن الذي سمعه من قوله عن أنس، عن النبي وهو لا يعلم، ولعله روى عن أنس أكثر من ألف وخمسمائة حديث ما لكبير شيء منها أصل يرجع إليه	1:89	Ebân b. Ebi Ayyâş	2:67	وعامة ما يرويه لا يتابع عليه، وهو بين الأمر في الضعف، وقد حدث عنه الثوري ومعمّر وابن جريج وإسرائيل وحمام بن سلمة وغيرهم، وأرجو أنه ممن لا يعتمد الكذب، إلا أنه يشبه عليه ويغلط، وعامة ما أتى من جهة الرواة لا من جهته؛ لأن أبان روى عنه قوم مجهولون، / وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق كما قال شعبة.
2	زعم يحيى بن معين أنه ضعيف، وهذا شيء لا يتهيأ لي الحكم به، لأنه لا راوي له عنه، إلا ابنه يزيد، ويزيد ليس بشيء في الحديث، فلا أدري التخليط في خبره منه أو من أبيه؟ على أنه لا يجوز الاحتجاج بخبره على الأحوال كلها، لأنه لا راوي له غير ابنه.	1:91	Ebân b. Abdullah er-Rakkaşî	2:69	لا يحدث عنه غير ابنه يزيد بالشيء اليسير، ومقدار ما يرويه ليس بمحفوظ، على أن له مقدار خمسة أو ستة أحاديث فخارجها مظلمة
3	روى عن عمرو بن دينار، وأبي الزبير، ومحمد بن عباد بن جعفر مناكير كثيرة، وأوهاما غليظة حتى يسبق إلى القلب أنه المتعمد لها، وكان أحمد بن حنبل رحمه الله سيء الرأي فيه	1:95	İbrâhim b. Yezîd el-Hûzî	1:374	وهو في عداد من يكتب حديثه وإن كان قد نسب إلى الضعف.
4	روى عنه الثوري وشعبة، كثير الخطأ تستحب مجانبته ما انفرد من الروايات، ولا يعجبني الاحتجاج بما وافق الأثبات، لكثرة ما يأتي من المقلوبات	1:97	İbrâhim b. Muhâcir b. Câbir el-Becelî	1:351	لإبراهيم أحاديث صالحة يحمل بعضها بعضا، ويشبه بعضها بعضا، وهو عندي أصلح من إبراهيم الهجري، وحديثه يكتب في الضعفاء.
5	يروى عن عاصم الأحول المناكير التي لا يجوز الاحتجاج بما يرويها على قلة شهرته بالعدالة وكتابة الحديث	1:98	İbrâhim b. Baytâr	1:422	ليس بالمعروف، وأحاديثه عن كل من روى عنه ليست بمستقيمة، وعامة أحاديثه غير محفوظة
6	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل	1:99	İbrâhim b. İsmâil b. Mucemmal el-Ensârî	1:379	وهو قريب من إبراهيم بن الفضل، ومع ضعفه يكتب حديثه.
7	يروى عن جعفر بن محمد، وهشام بن عروة مناكير، وأوايد تسبق إلى القلب أنه	1:100	İbrâhim b. Ebî Hayye	1:389	وضعف إبراهيم [بين] على أحاديثه ورواياته، وأحاديثه عن هشام بن عروة كلها مناكير.
8	كان إذا حدث عن الحكم جاء بأشياء معضلة، وكان مما كثر وهمه، وفحش خطؤه، حتى خرج عن حد الاحتجاج به	1:101	İbrâhim b. Osman el-Absî	1:392	ولأبي شعبة أحاديث غير صالحة عن الحكم وغيره، وهو ضعيف، وهو وإن كان نسب إلى الضعف فإنه خير من ابن أبي حية
9	كان فاحش الخطأ، يروي عن المقبري، روى عنه إسرائيل	1:101	İbrâhim b. El-Fadl el-Mahzûmî	1:377	ومع ضعفه يكتب حديثه، وعندى أنه لا يجوز الاحتجاج بحديثه. وإبراهيم الخوزي أصلح منه.
10	منكر الحديث جدا، لا يعجبني الاحتجاج بخبره إذا انفرد	1:105	İbrâhim b. Muhâcir b. Mismâr	1:353	مجهول لا يعرف
11	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل	1:106	İbrâhim b. İsmâil b. Ebi Habîbe el-Eşhelî	1:383	لم أجد له [أوحش] من هذه الأحاديث، وهو صالح في باب الرواية كما حكى ابن معين، ويكتب حديثه مع ضعفه
12	ليس ممن يحتج بخبره إذا انفرد	1:107	İbrâhim b. Ömer b. Ebân	1:428	وأحاديثه متقاربة
13	كان من العباد الخشن، روى عنه الثوري، وحدث عنه الكوفيون، كان أبو عبيد يطلق عليه الكذب، وهو من النوع الذي ذكرت أنه غلب عليه التقشف والعبادة، وغفل عن تعاهد حفظ الحديث حتى صار كأنه يكذب	1:109	İbrâhim b. Hirâse eş-Şeybânî	1:397	ولإبراهيم بن هراسة حديث صالح يرويه، وبخاصة عن الثوري، ويعرف عن الثوري بأحاديث صالحة، وروى عن غيره ما لا يتابع عليه، وقد ضعفه الناس، والضعف على رواياته بين
14	تفرد بأشياء لا تعرف حتى خرج من حد الاحتجاج به على قلة تيقظه في الحفظ والإتقان	1:112	İbrâhim b. Muhammed b. Abdülazîz ez-Zührî	1:406	ليس بكثير الحديث، وعامة ما يرويه مناكير كما قال البخاري، ولا يشبه حديثه حديث أهل الصدق.
15	كان يخطئ، لا يعجبني الاحتجاج بخبره إذا انفرد	1:112	İbrâhim b. El-Hakem b. Ebân el-Adenî	1:394	وبلاؤه مما ذكروه أنه كان يوصل المراسيل عن أبيه، وعامة ما يرويه لا يتابع عليه

16	دجال من الدجاجة، وكان رقاصا بالبصرة يدعى إلى الأعراس، فيرقص فيها، فلما كبر جعل يروي عن أنس، ويضع عليه	1:113	İbrâhim b. Hudbe	1:343	وهذه الأحاديث مع غيرها مما رواه كلها بواطيل، وهو متروك الحديث، بين الأمر في الضعف جدا
17	كان يدور بالشام، ويحدث عن الثقات بالأشياء الموضوعات، وعن الضعفاء والمجاهيل بالأشياء المناكير، لا يجوز ذكره في الكتب إلا على سبيل القدح فيه	1:117	İbrâhim b. El-Berâ	1:411	ضعيف جدا، حدث عن شعبة وحمام بن سلمة وحمام بن زيد وغيرهم من الثقات بالبواطيل، وأحاديثه كلها منكير موضوعة، ومن اعتبر حديثه علم أنه ضعيف جدا، وهو متروك الحديث
18	يروي عن عبد الرزاق المقلوبات الكثيرة التي لا يجوز الاحتجاج لمن يرويها لكثرة	1:117	İbrâhim b. Abdullah b. Hemmâm b. Ehî Abdürrezzâk	1:441	ساق له ابن عدي أحاديث، ثم قال: وهذه الأحاديث منكير مع سائر ما يروي
19	ضعيف	1:121	İsmâil b. Müslim el-Mekkî	1:462	وأحاديثه غير محفوظة عن أهل الحجاز والبصرة والكوفة، إلا أنه ممن يكتب حديثه
20	أن سيئ الحفظ، رديء الفهم، يقلب ما يروي	1:127	İsmâil b. Abdulmelik b. Ebî es-Süfeyrâ	1:451	وإسماعيل له أخبار يرويها، وحدث عنه [الثوري وجماعة من] الأئمة، وهو ممن يكتب حديثه.
21	والكوفيون كان فاحش الخطأ	1:128	İsmâil b. İbrâhim b. Muhâcir el-Becelî	1:466	في حديثه بعض النكرة، وأبوه خير منه
22	يروي عن سعيد بن أبي عروبة ما لا يتابع عليه من الروايات، ويقلب الأخبار التي رواها الأثبات، لا يجوز الاحتجاج به بحال	1:129	İsmâil b. Abbâd el-Müzenî	1:508	له عن سعيد بن أبي عروبة مما ينفرده به عنه، وليس بذلك المعروف
23	وكان رافضيا يشتم أصحاب محمد ك تركه ابن مهدي، وحمل عليه أبو الوليد الطيالسي حملا شديدا وهو مع ذلك منكر الحديث	1:130	İsmâil b. Ebî İshâk el-Absî	1:471	ولأبي إسرائيل أحاديث عن عطية وغيره، وعامة ما يرويها يخالف الثقات، وهو في جملة من يكتب حديثه
24	كان رجلا صالحا، إلا أنه قلب الأخبار حتى صار الغالب على حديثه المناكير التي تسبق إلى القلب أنه كان كالمتمم لها	1:131	İsmâil b. Râfi Ebû Râfi	1:454	وأحاديثه كلها مما فيه [نظر]، إلا أنه يكتب حديثه في جملة الضعفاء
25	كثير الخطأ، فاحش الوهم	1:133	İsmâil b. Ya'la es-Sekafî	1:516	هو في جملة الضعفاء [وهو ممن] يكتب حديثه
26	كان ممن يروي الموضوعات عن الثقات، وما لا أصل عن الأثبات لا يحل الرواية عنه، ولا الاحتجاج به بحال	1:133-134	İsmâil b. Yahyâ b. Ubeydullah et-Teymî	1:501	عامة ما يرويها من الحديث بواطيل عن الثقات والضعفاء
27	أما يحيى بن سعيد، فإنه قال: الأرض أخرجت له أفلاذ كبدها، في حديثه من المناكير، والمقلوبات التي يعرفها من ليس الحديث صناعته مات وقد نيف على تسعين سنة.	1:135	İsmâil b. Kays b. Sa'd el-Ensârî	1:491	وعامة ما يرويها منكر
28	وكان يضع الحديث على الثقات، وهو صاحب حديث السابع من ولد العباس، بلبس الخضر، كان أحمد بن حنبل رحمه الله شديد الحمل عليه	1:136	İsmâil b. Ebân el-Ganevî	1:503	لإسماعيل من الروايات عن هشام وغيره، وعامتها مما لا يتابع عليه إما إسنادا وإما متنا
29	شيخ دجال، لا يحل ذكره في الحديث، إلا على سبيل القدح فيه	1:138	İsmâil b. Ziyâd		منكر الحديث، وعامة ما يرويها لا يتابعه أحد إما إسنادا وإما متن
30	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل، وكان أحمد بن حنبل ينهي عن حديثه	1:141	İshâk b. Abdullah b. Ebî Ferve el-Medenî	1:535	لا يتابعه أحد على أسانيده ولا على متونه، وهو بين الأمر في الضعفاء / على أن الليث بن سعد قد روى عنه نسخة طويلة
31	منكر الحديث، فلا أدري التخليط في حديثه منه أو من ابنه، على أنه ليس له راو صدوق غير ابنه، وابنه أيضا ليس بشيء في الحديث، فمن هاهنا اشتبه أمره، ووجب تركه	1:143	İshâk b. El-Hâris el-Kûfî	1:545	هو عبد الرحمن أبو شيبه، يحدث عن النعمان بن سعد عن علي عن النبي - صلى الله عليه وسلم - بأحاديث لا يتابع عليها، وهو أشهر من أبيه إسحاق وأكثر رواية
32	كان رديء الحفظ، سيء الفهم، يخطئ ولا يعلم، ويروي ولا يفهم	1:143	İshâk b. Yahyâ b. Talhâ b. Ubeydullah el-Kuraşî	1:542	هو خير من إسحاق بن أبي فروة وإسحاق بن نجيع بكثير
33	دجال من الدجاجة، كان يضع الحديث على رسول الله صراحا	1:144	İshâk b. Necîh el-Malatî	1:540	إسحاق بين الأمر في الضعفاء، وهو ممن يضع الحديث
34	كان يسرق الحديث، وكان يحيى بن معين يرميه بالكذب	1:145	İshâk b. İdrîs el-Esvârî	1:544	رواياته أقرب إلى الضعفاء

35	كَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ عَلَى الثَّقَاتِ، وَيَأْتِي بِمَا لَا أَصْلَ لَهُ عَنْ الْأَثْبَاتِ، مِثْلَ مَالِكٍ وَغَيْرِهِ، رَوَى عَنْهُ الْبَغْدَادِيُّونَ، وَأَهْلُ خِرَاسَانَ، لَا يَحِلُّ كِتَابُ حَدِيثِهِ إِلَّا عَلَى جِهَةِ التَّعَجُّبِ فَقَطَّ	1:146	İshâk b. Bîşr el-Kâhîlî	1:558	هو في عداد من يضع الحديث
36	يُنْفَرِدُ عَنِ الثَّقَاتِ مَا لَيْسَ مِنْ حَدِيثِ الْأَثْبَاتِ، وَيَأْتِي عَنِ الْأُثْمَةِ الْمَرْضِيِّينَ مَا هُوَ مِنْ حَدِيثِ الضَّعَفَاءِ وَالْكَذَّابِينَ، لَا يَحِلُّ الْإِجْتِاجُ بِهِ وَلَا الرَّوَايَةُ عَنْهُ، إِلَّا عَلَى سَبِيلِ الْإِعْتِبَارِ	1:148	İshâk b. Ebi Yahyâ el-Ka'bi	1:550	حدث عن جماعة من الثقات بمناكير، ولم أر له من الحديث إلا مقدار عشرة أحاديث أو أقل، ومقدار ما رأيته مناكير
37	مَنْكَرُ الْحَدِيثِ جَدًّا، يَأْتِي عَنِ الثَّقَاتِ الْأَشْيَاءَ الْمَوْضُوعَاتِ، لَا يَحِلُّ كِتَابَةُ حَدِيثِهِ إِلَّا عَلَى جِهَةِ التَّعَجُّبِ	1:148	İshâk b. İbrâhîm et-Taberî	1:558	منكر الحديث
38	يَضَعُ الْحَدِيثَ صِرَاحًا، لَا يَحِلُّ ذِكْرُهُ فِي الْكِتَابِ، إِلَّا عَلَى سَبِيلِ الْقَدَحِ فِيهِ	1:150	İshâk b. Vehb et-Tuhurmasî	1:560	روى عن ابن وهب أحاديث مناكير، وما أظنه رآه
39	يُرْوَى عَنِ الثَّقَاتِ الْأَوَابِدِ وَالطَّامَاتِ، لَا يَحِلُّ الْإِجْتِاجُ بِهِ بِحَالٍ	1:152	Ahmed b. Semûre Ebû Semûre	1:277	ليس بالمعروف، وله أحاديث مناكير
40	مَا لَمْ يَحْدِثْ بِهِ قَطَّ، لَا تَحِلُّ الرَّوَايَةُ عَنْهُ، إِلَّا عَلَى سَبِيلِ الْإِجْتِاجِ بِهِ	1:152	Ahmed b. İbrâhîm b. Mûsâ	1:294	روى عن مالك وغيره مناكير
41	دَجَالٌ مِنَ الدَّجَائِلِ كَذَابٌ، يُرْوَى عَنْ ابْنِ عُيَيْنَةَ، وَوَكَيْعٍ، وَأَبِي ضَمْرَةَ، وَغَيْرِهِمْ مِنْ ثِقَاتِ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ، وَيَضَعُ عَلَيْهِمْ مَا لَمْ يَحْدِثُوا، وَقَدْ رَوَى عَنْ هَؤُلَاءِ الْأُثْمَةُ أَلُوفٌ حَدِيثٍ مَا حَدَّثُوا بِشَيْءٍ مِنْهَا، كَانَ يَضَعُهَا عَلَيْهِمْ، لَا يَحِلُّ ذِكْرُهُ فِي الْكِتَابِ، إِلَّا عَلَى سَبِيلِ الْجَرَحِ فِيهِ، وَلَوْ أَنَّ أَحْدَاثَ أَصْحَابِ الرَّأْيِ بَهْدِهِ النَّاحِيَةَ خَفِيَ عَلَيْهِمْ شَأْنُهُ، لَمْ أَذْكُرْهُ فِي هَذَا الْكِتَابِ لِشَهْرَتِهِ عِنْدَ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ قَاطِبَةً بِالْوَضْعِ عَلَى الثَّقَاتِ مَا لَمْ يَحْدِثُوا	1:154	Ahmed b. Abdullah b. Hâlid b. Mûsâ	1:291	حدث عن جرير، والفضل، وغيرهما بأحاديث وضعها عليهم، وكان يضع الحديث لابن كرام على ما يريد، وكان ابن كرام يضعها في كتبه عنه ويسميه أحمد بن عبد الله الشيباني
42	كَانَ يَدْخُلُ عَلَى عَبْدِ الرَّزَاقِ الْحَدِيثَ، فَكُلُّ مَا وَقَعَ فِي حَدِيثِ عَبْدِ الرَّزَاقِ مِنَ الْمَنَائِكِرِ الَّتِي لَمْ يَتَابِعْ عَلَيْهَا كَانَ بَلِيَّتُهُ فِيهَا ابْنُ أُخْتِهِ هَذَا	1:154	Ahmed b. Abdullah b. Uht Abdürrezzâk	1:208	عامة أحاديثه مناكير لا يرويها غيره، ولا أعرف له من الحديث إلا دون عشرة
43	يُرْوَى عَنْ ثَوْرِ بْنِ يَزِيدِ الْأَوَابِدِ الَّتِي لَا يَجُوزُ الْإِجْتِاجُ بِمَنْ يُرْوَى مِثْلُهَا	1:155	Ahmed b. Ma'den el-Abdî	1:284	وليس بمعروف
44	يُرْوَى عَنْ عَبْدِ الرَّزَاقِ، وَعَمْرُ بْنُ يُوسُفَ، وَغَيْرُهُمَا أَشْيَاءَ مَقْلُوبَةً لَا يَجُوزُ الْإِجْتِاجُ بِخَبَرِهِ إِذَا انْفَرَدَ	1:155	Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. El-Yemâmî	1:293	حدث بأحاديث مناكير عن الثقات، وحدث بنسخ عن الثقات بعجائب
45	يَأْتِي عَنِ الثَّقَاتِ بِمَا لَيْسَ مِنْ حَدِيثِ الْأَثْبَاتِ، وَيَسْرِقُ أَحَادِيثَ الثَّقَاتِ وَيَلْزِقُهَا بِأَقْوَامِ أَثْبَاتٍ، لَا يَحِلُّ الْإِجْتِاجُ بِهِ	1:157	Ahmed b. Abdullah b. Meysere el-Harrânî	1:289	حدث عن الثقات بالمناكير، ويحدث عمن لا يعرف، ويسرق حديث الناس
46	كَانَ بِمَصْرَ يَضَعُ الْحَدِيثَ عَلَى الثَّقَاتِ، لَا يَحِلُّ ذِكْرُهُ فِي الْكِتَابِ إِلَّا عَلَى سَبِيلِ الْقَدَحِ فِيهِ	1:158-159	Ahmed b. El-Hasan b. El-Kâsîm	1:324	حدث عن أبي عاصم بأحاديث مناكير عن ابن عون (عن) الثوري وشعبة، وهو ضعيف بين الأمر في الضعفاء
47	يُرْوَى عَنِ الْمَجَاهِيلِ الْأَشْيَاءَ الْمَنَائِكِرَ، وَعَنِ الْمَشَاهِيرِ الْأَشْيَاءَ الْمَقْلُوبَةَ، لَا يَجُوزُ عِنْدِي الْإِجْتِاجُ بِمَا انْفَرَدَ بِهِ مِنَ الْأَخْبَارِ	1:160	Ahmed b. İsa el-Haşşâb et-Tinnîsî	1:315	ذكر عنه غير حديث لا يحدث به غيره عن عمرو بن سلمة وغيره، وقال - بعد ما ذكر له حديثا - : وهذا باطل بهذا الإسناد، مع أحاديث أخر يرويها عن عمرو بواطى
48	يَأْتِي عَنِ الثَّقَاتِ مَا لَيْسَ مِنْ حَدِيثِ الْأَثْبَاتِ، حَتَّى يَشْهَدَ مِنَ الْحَدِيثِ صَنَاعَتَهُ أَنَّهَا مَعْلُومَةٌ	1:161	Ahmed b. İsmâil es-Sehmî	1:287	حدث عن مالك بالموطأ، وحدث عنه وعن غيره بالبواطيل
49	كَذَابٌ دَجَالٌ مِنَ الدَّجَائِلِ يَضَعُ الْحَدِيثَ عَنِ الثَّقَاتِ وَضَعًا كَتَبَ عَنْهُ أَصْحَابُنَا كَانُوا قَدْ مَاتُوا قَبْلَ دُخُولِ الْأَيْلَةِ لَا يَجُوزُ الْإِجْتِاجُ بِهِ بِحَالٍ	1:164	Ahmed b. El-Hasan b. Ebân el-Mudarrî	1:325	هو ضعيف بين الأمر في الضعفاء
50	يُرْوَى عَنْ جَدِّهِ حَرْمَلَةَ بْنِ يَحْيَى الْمَقْلُوبَاتِ، لَا يَجُوزُ الْإِجْتِاجُ بِهِ وَلَا الرَّوَايَةُ عَنْهُ إِلَّا عَلَى سَبِيلِ الْإِعْتِبَارِ	1:166-167	Ahmed b. Tâhir b. Harmelee b. Yahyâ el-Mîsri	1:323	ضعيف جدا، يكذب في حديث رسول الله - صلى الله عليه وسلم - إذا روى، ويكذب في حديث الناس إذا حدث عنهم
51	عَرَفَ بِالْهَشِيمِيِّ، يُرْوَى عَنْ عَبْدِ الرَّزَاقِ، وَالثَّقَاتِ الْأَوَابِدِ وَالطَّامَاتِ	1:167	Ahmed b. Abdullah b. Yezîd el-Müeddîb	1:316	يضع الحديث

52	كَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ عَلَيْهِمْ، كَانَ فِي أَيَّامِنَا بَغْدَادَ بَاقٍ، فَرَاوَدَنِي أَصْحَابُنَا عَلَى أَنْ أَذْهَبَ إِلَيْهِ، فَأَخَذْتُ جُزْءًا لَأَسْمَعَ مِنْهُ بَعْضَهَا، فَرَأَيْتُهُ فَقُلِمْتُ أَنَّهُ يَضَعُ الْحَدِيثَ فَلَمْ أَذْهَبَ إِلَيْهِ، وَرَأَيْتُهُ يَرْوِي عَنْ أَبِي عَبْدِ وَإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي أُوَيْسٍ، وَعَنْ مُسَدَّدٍ، وَمَا أَحْسَنَهُ رَأَاهُمْ	1:168	Ahmed b. Muhammed b. Es-Salt	1:328	[رأيت] يحدث عن ثابت الزاهد، وعبد الصمد بن النعمان، وغيرهما من قدماء الشيوخ؛ قوما قد ماتوا قبل أن يولد بدهر، وما رأيت في الكذابين أقل حياء منه، وكان ينزل عند (أصحاب الكتب) يحمل من عندهم رزما فيحدث بما فيها (وياسم من كتب الكتاب ولا يبالي ذلك الرجل متى مات
53	كَانَ فِي أَيَّامِنَا بَاقِيَا، أَرَدْتُ السَّمَاعَ مِنْهُ لِلَاخْتِبَارِ، فَأَخَذْتُ بَعْضَ الْأَجْزَاءِ مِنْ بَعْضٍ مِنْ كَانٍ مَعَنَا بِجَرَجَانَ لَأَسْمَعَ مِنْهُ بَعْضَ مَا فِيهِ، فَرَأَيْتُهُ فَقُلِمْتُ أَنَّهُ كَذَّابٌ يَضَعُ الْحَدِيثَ، فَلَمْ أَشْتَغِلْ بِهِ، وَلَكِنِّي ذَكَرْتُهُ لِيَعْرِفَ اسْمَهُ لِئَلَّا يَحْتَجَّ بِهِ مُخَالِفٌ أَوْ مُوَافِقٌ فِي شَيْءٍ يَرْوِيهِ	1:168- 169	Ahmed b. Muhammed b. Harb el-Mulhamî	1:330	يتعمد الكذب، ويلقن فيتلقن
54	ذَهَبْتُ إِلَيْهِ بِالْبَصْرَةِ فِي بَنِي مَنَافٍ، فَرَأَيْتُهُ يَقْلِبُ الْأَخْبَارَ وَيَهْمُ فِي الْأَثَارِ الْوَهْمَ الْفَاحِشَ، وَالْقَلْبَ الْوُخْشَ، لَا يَحِلُّ الِاحْتِجَاجُ بِهِ بِحَالٍ، سَأَلْتُهُ أَنْ يَمْلِيَ عَلَيَّ فَاْمْلَى عَلَيَّ أَحَادِيثَ أَكْثَرَهَا مَقْلُوبَةٌ مِنْ ذَلِكَ	1:169	Ahmed b. El- Abbās b. Īsa el- Hāšimî	1:336	كُتِبَتْ عَنْهُ بِالْبَصْرَةِ، حَدَّثَ عَنْ يَحْيَى بْنِ حَبِيبٍ بْنِ عَرَبِي بِأَحَادِيثَ بِإِسْنَادٍ وَاحِدٍ، مُنْكَرَةٌ بِذَلِكَ الْإِسْنَادِ
55	كَانَ مِمَّنْ يَضَعُ الْمَتُونَ لِلْأَثَارِ، وَيَقْلِبُ الْأَسَانِيدَ لِلْأَخْبَارِ، حَتَّى غَلَبَ قَلْبُهُ أَخْبَارَ الثَّقَاتِ، وَرَوَاتِهِ عَنِ الْأَثْبَاتِ بِالطَّامَاتِ عَلَى مُسْتَقِيمِ حَدِيثِهِ فَاسْتَحَقَّ التَّرْكَ، وَلَعَلَّهُ قَدْ أَقْلَبَ عَلَى الثَّقَاتِ أَكْثَرَ مِنْ عَشْرَةِ آلَافِ حَدِيثٍ، كَتَبْتُ أَنَا مِنْهَا أَكْثَرَ مِنْ ثَلَاثَةِ آلَافِ حَدِيثٍ مِمَّا لَمْ أَشْكُ أَنَّهُ قَلْبُهَا، كَانَ عَلَى عَهْدِي بِهِ قَدِيمًا وَغَيْرَهُ، وَهُوَ لَا يَفْعَلُ إِلَّا قَلْبَ الْأَخْبَارِ عَنِ الثَّقَاتِ وَالطَّعَنَ عَلَى أَحَادِيثِ الْأَثْبَاتِ، ثُمَّ آخِرَ عَمْرِهِ جَعَلَ يَدْعِي شَيْخًا لَمْ يَرَهُمْ وَرَوَى عَنْهُمْ، وَذَلِكَ أَنِّي سَأَلْتُهُ قُلْتُ: يَا أَبَا بَشَرٍ، أَقْدَمَ مِنْ كَتَبْتَ عَنْهُ بِمَرُورٍ؟ قَالَ: أَحْمَدُ بْنُ يَسَارٍ، ثُمَّ لَمَّا امْتَحَنَ بِتِلْكَ الْمُحَنَّةِ وَحَمَلَ إِلَى بَخَارَى حَدَّثَ يَوْمًا فِي دَارِ أَبِي الطَّيِّبِ الْمُصْعَبِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ خَشْرَمٍ، فَاتَّصَلَ بِي ذَلِكَ، فَأَنْكَرْتُ عَلَيْهِ، فَكَتَبَ إِلَيَّ يَعْتَذِرُ إِلَيَّ، وَقَالَ: قَرَأْتُ عَلَيْكَ فِي وَقْتِ شَغْلِي تِلْكَ الْأَحَادِيثَ، ثُمَّ خَرَجَ إِلَيَّ سَجِسْتَانًا، فَرَوَاهَا عَنْ عَلِيِّ بْنِ خَشْرَمٍ، وَالْفَرِيَانَانِي، وَأَقْرَانَهُمَا، وَأَنَا أَذْكَرُ مِنْ تِلْكَ الْأَحَادِيثِ الَّتِي كَانَ يَقْلِبُهَا عَلَى الثَّقَاتِ أَحَادِيثَ يَسْتَدِلُّ بِهَا عَلَى مَا رَوَاهَا	1:171	Ahmed b. Muhammed b. Bīṣr b. Fudāle	1:340	روى أحاديث بواطيل، وهو بين الأمر في الضعف
56	كَانَ مِمَّنْ يَتَعَاطَى حِفْظَ الْحَدِيثِ، وَيَجْزِي مَعَ أَهْلِ الصَّنَاعَةِ فِيهِ، وَلَا يَكَادُ يَذْكُرُ لَهُ بَابٌ إِلَّا وَأَغْرَبَ فِيهِ عَنِ الثَّقَاتِ، وَيَأْتِي فِيهِ عَنِ الْأَثْبَاتِ بِمَا لَا يَتَابِعُ عَلَيْهِ	1:180	Ahmed b. Muhammed b. el-Ezher es- Sicistānî	1:333	حدث بمناكير
57	منكر الحديث جدا، يروي المناكير عن المشاهير، كأنه مِمَّا عَمِلَتْ يَدَاهُ	1:182	Eyyûb b. Hût	2:10	روى عنه أسد بن موسى عن قتادة عن أنس أحاديث مناكير، وهو عندي كما ذكره الفلاس أنه كثير الغلط والوهم، وليس من أهل الكذب
58	منكر الحديث، يروي عن الحسن وغيره المناكير، ولا أعلم له راويا غير أخيه، فلا أدري التخليط في حديثه منه أَوْ مِنْ أَخِيهِ	1:185	Eyyûb b. Zekvân	2:21	عامة ما يروي لا يتابع عليه
59	يروي المناكير عن المشاهير، ويدعي شيوخا لم يره، ويزعم أنه سمع منهم، روى عن مكحول نسخة موضوعة ولم يره، وحدث عنه علي بن حجر	1:185- 186	Eyyûb b. Mudrik el-Hanefî	2:6	أيوب [فيما يروي] عن مكحول وغيره يبين على رواياته أنه ضعيف، وروى عن مكحول مناكير
60	كان يروي المناكير عن المشاهير حتى يسبق إلى القلب أنه كان يتعمد لها، لا يجوز الاحتجاج بروايته.	1:186	Eyyûb b. Vâkid el-Kûffî	2:18	عامة ما يروي لا يتابع عليه
61	كان يخطئ كثيرا ويهم شديدا، حتى فحش الخطأ منه	1:187	Eyyûb b. Utbe el-Yemamî	2:14	أحاديثه في بعضها الإنكار، وهو مع ضعفه يكتب حديثه
62	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل	1:188	Eyyûb b. Seyyar ez-Zühri	2:5	ليست أحاديثه بالمنكرة جدا، إلا أن الضعف بين على رواياته

63	يروى عن الأئمة الثقات الأحاديث الموضوعات وبخاصة عن هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، كَأَنَّهُ وَلِعَ بقلب الأخبار عَلَيْهِ	1:194	Eṣ'as b. Saïd es-Semmân	2:52	في أحاديثه ما ليس بمحفوظ، وهو مع ضعفه يكتب حديثه
64	يخالف الثقات في الأخبار، ويروي المنكر في الآثار، حَتَّى خَرَجَ عَنْ حَدِّ الاحتجاج بِهِ	1:195	Eṣ'as b. Berrâz el-Hecimî	2:48	عامة ما يرويه غير محفوظ، والضعف بين على رواياته
65	تغير بآخرة حَتَّى كَبَلَ بالحديد، لَا يَجُوزُ الاحتجاج بخبره إِلَّا بَعْدَ التخليص وعلم الوقت الَّذِي حدث فِيهِ، والسبب الَّذِي يُوْدِي إِلَى هَذَا العلم معدوم فِيهِ	1:195	Esbağ Mevlâ Amr b. Hureys	2:104	ليس هو بالمعروف، والذي له اليسير من الحديث
66	هو مِمَّنْ فتن بحب عَلِيٍّ، أتى بالاطمات في الروايات فاستحق من أجلها الترك	1:196	Esbağ b. Nübâte el-Hanzalî	2:102, 103	عامة ما يرويه عن علي لا يتابعه أحد عليه، وهو بين الضعف، وله أخبار وروايات، وإذا حدث عنه ثقة فهو عندي لا بأس بروايته، وإنما أتى الإنكار من جهة من روى عنه لعله يكون ضعيفا
67	كَانَ يَكْتُبُ المصاحف بواسطة، مَاتَ سِتَّةَ تسع وخمسين ومائة، يخطئ كثيرا، لَا يَجُوزُ الاحتجاج بخبره إِذَا انفرد	1:196-197	Esbağ b. Zeyd el-Varrâk	2:105	ساق له ابن عدي أحاديث وقال: غير محفوظة، يرويها عنه يزيد بن هارون، وَلَا أعلم روى عنه غير يزيد
68	يُرْوِي المناكير عن المشاهير، وَكَانَ يَنْقُصُ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ، تركه يَحْبِي القطان وغيره	1:198	el-Ahvas b. Hâkim b. Umeyr eṣ-Şamî	2:119	هو ممن يكتب حديثه، وقد حدث عنه من الثقات مثل ابن عينة وعيسى بن يونس ومروان الفزاري وغيرهم، وليس فيما يرويه شيء منكر، إِلَّا أَنَّهُ يَأْتِي بِأسانيد لَا يتابع عليها
69	كَانَ قَلِيلَ الْحَدِيثِ إِلَّا أَنَّهُ رَوَى عَلَى قَلْتِهِ عن الثقات مَا لَمْ يَتابع عَلَيْهِ من المناكير، فكأنه كَانَ يخطئ وَهُوَ لَا يعلم، حَتَّى صار مِمَّنْ لَا يحتج بِهِ إِذَا انفرد	1:201	el-Ezrak b. Gâlib	2:124	لأزور من رواية يحيى بن سليم عنه أحاديث معدودة يسيرة غير محفوظة، وأرجو أَنَّهُ لَا بأس به
70	يقلب الأخبار، وأكثر رواته الضعفاء، يجب التنكب عن أخباره	1:203	Ebyen b. Süfyan el-Makdisî	2:75	مقدار ما يرويه غير محفوظ، وما يرويه عن منكر الحديث جدا
71	يُرْوِي عن شريك، والليث بن سعد، وغيره من الثقات المناكير، ويسرق الْحَدِيثَ ويحدث به	1:204	Eṣîd b. Zeyd el-Cemmâl	2:87	أسيد هذا يتبين على رواياته ضعف، وعامة ما يرويه لا يتابع عليه
72	كَانَ يضع الْحَدِيثَ عَلَى الثقات	1:205	Asram b. Havṣeb el-Hemezanî el-Horasânî	2:101	وفي عداد الضعفاء الذين يسرقون الحديث
73	كَانَ مرجئا منكر الْحَدِيثِ، أخرج حديثه عَن أصحاب الرأي، لَا يَتابع عَلَى مَا روى	1:207	Asram b. Gıyâs	2:91-92	له أحاديث عن مقاتل مناكير كما قال البخاري والنسائي، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق، وليس له كبير حديث
74	/	1:210	Bâzam Ebû Sâlih	2:258	بأدام عامة ما يرويه تفاسير، وما أقل ما له من المسند، وهو يروي عن علي وابن عباس. وروى عنه ابن أبي خالد تفسيرا كثيرا (قدر جزء، و) في ذلك التفسير ما لا يتابعه عليه أحد، [ولا أعلم أحدا] من المتقدمين رضيه
75	منكر الْحَدِيثِ جدا، فلا أدري التخليط في حديثه من القاسم أَوْ منهما معا؟ لأن القاسم لَيْسَ بشيء في الْحَدِيثِ، وأكثر رواية بشر عن القاسم، فمن هنا وقع الاشتباه فِيهِ	1:213	Bişr b. Nümeyr el-Kuşayrî	2:158	عامة ما يرويه عن القاسم وعن غيره لا يتابع عليه، وهو ضعيف كما ذكره
76	يضع الْحَدِيثَ عَلَى الثقات، لَا يحل ذكره في الكتب إِلَّا عَلَى سبيل القدح فِيهِ	1:215	Bişr b. İbrâhim el-Ensârî	2:169	منكر الحديث عن الثقات والأئمة، وبشر هذا لا أدري كيف غفل من تكلم في الرجال عنه؟! فإني لم أجد فيه كلاما، وهو بين الضعف جدا، ورواياته التي يرويها عن يروي غير محفوظة، وهو عندي ممن يضع الحديث على الثقات، ومقدار ما ذكرته يبين ضعفه، وما ذكرته عن الأوزاعي وثور بن يزيد ومبارك بن فضالة وأبو حرة وغيرهم كل ذلك بواطل يضعها عليهم، وكذلك سائر أحاديثه التي لم أذكرها موضوعا عن كل من روى عنه
77	يروى عن الزبير بن عدي بنسخة موضوعة ما لكثير حديث منها أصل	1:217	Bişr b. El-Huseyn el-Hilâlî	2:163	عامة حديثه ليس بالمحفوظ، قال: وبشر: ضعيف
78	يخطئ كثيرا حَتَّى خَرَجَ عَنْ حَدِّ الاحتجاج بِهِ إِذَا انفرد	1:219	Beşîr b. Meymûn Ebû Sayfî	2:179	عامة ما يرويه غير محفوظ، روى عن مجاهد وعكرمة وعطاء وغيرهم أحاديث لا يتابعه أحد عليها، وهو ضعيف
79	غلب الوهم عَلَى حَدِيثِهِ حَتَّى بطل	1:219	Beşîr b. Zâzân	2:180	أحاديثه ليس عليها نور {وهو ضعيف غير ثقة، ويحدث عن ضعفاء، وهو بين الضعف، وأحاديثه عامتها عن الضعفاء

80	كأن ممن فحش خطؤه، وكثر وهمه حتى استحق الترك	1:220	Bahr b. Kenîz es-Sekkâ	2:135	كل رواياته مضطربة، ويخالف الناس في أسانيدھا ومتونها، والضعف على حديثه بين
81	يروى عن البصريين، والكوفيين أشياء موضوعة يسبق إلى القلب أنه المعتمد لها	1:223	Bekr b. Huneys	2:191	هو ممن يكتب حديثه، ويحدث بأحاديث مناكير عن قوم لا بأس بهم، وهو في نفسه رجل صالح، إلا أن الصالحين يشبه عليهم الحديث، وربما حدثوا بالتوهم، وحديثه في جملة الضعفاء، وليس ممن يحتج بحديثه
82	كان أبو عبيدة رجلاً صالحاً، وهو من الجنس الذي ذكرت ممن غلب عليه التفشيف حتى غفل عن تعاهد الحديث، فصار الغالب على حديثه المعضلات	1:224	Bekr b. El-Esved en-Nâci	2:195	أبو عبيدة هذا معروف بمواعظ الحسن، وهو قليل المسند، مقدار ما يرويه من المسند لا يتابع عليه، وما أرى في حديثه من المنكر ما يستحق به الكذب
83	كان يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل	1:225	Bekr b. Abdullah es-San'ânî	2:193	لبكر من الروايات ما لا يتابعه الثقات عليه، كلها غير محفوظة ما ذكرته وما لم أذكره
84	يروى عن ابن عون العمري أشياء مقلوبة لا يتابع عليها، لا يعجبني الاحتجاج بخبره إذا انفرد	1:226	Bekkâr b. Abdullah b. Muhammed es-Sîrînî	2:223	كل روايته لا يتابع عليها
85	ليس هذا بالبراء بن يزيد الهمداني الذي روى عنه وكيع، ذلك ثقة وهذا ضعيف، وكان هذا كثير الاختلاط بمن لا يليق به كثير الوهم فيما يرويه	1:227	el-Berâ b. Yezîd el-Ganevî	2:227	له أحاديث عن أبي نضرة غير محفوظة، ولا أعلم يروي عن غير أبي نضرة، وهو قليل الرواية عنه
86	يأتي عن الثقات بأشياء موضوعة كأنه المعتمد لها	1:227	Beziğ b. Hassân el-Hassâf	2:242	له أحاديث عن هشام بن عروة عن أبيه عن عائشة مناكير، كلها لا يتابعه عليها أحد، وهو قليل الحديث
87	إنما روى بزيع هذا أحرفاً يسيرة إلا أن فيها مناكير لا تشبه حديث الأثبات، فوجب مجانبته في الروايات	1:229	Beziğ Mevla Yahyâ b. Abdurrahman	2:241	لا يعرف في الرواة إلا في روايته عن الضحاک بن مزاحم بحروف في القرآن، وإنما أنكروا عليه ما يحكي عن الضحاک في التفسير، فإنه يعرف عن الضحاک بتفسير لا يأتي به غيره، ولا أعرف له شيئاً من المسند
88	يسرق الحديث، لا يجوز الاحتجاج به بحال	1:232	Bühlûl b. Ubeyd	2:250	ليس بذلك، وحديثه عن أبي إسحاق السبيعي أنكر منه عن غيره، وإنما ذكرته لأبين أن أحاديثه ليست ما يتابعه الثقات عليها، ولم أر لمن تكلم في الرجال فيه كلاماً، وأحاديثه ممن روى عنه فيها نظر
89	كان يسرق الحديث، وربما قلبه، وإذا أدخل عليه حديث حدث به، لا يجوز الاحتجاج به إذا انفرد	1:233	Bereke b. Muhammed el-Halebî	2:226	سائر أحاديث بركة مناكير باطلة كلها، لا يرويه غيره، وله من الأحاديث البواطيل عن الثقات غير ما ذكرته، وهو ضعيف كما قال عبدان
90	كان ممن كثر وهمه، وفحش خطئه، حتى بعد عن الاحتجاج به	1:234	Temâm b. Beziğ	2:279	تمام هذا ليس بالمعروف، ولا يحدث عنه من البصريين غير محمد بن أبي بكر المقدمي، وهو قليل الحديث
91	منكر الحديث جداً، يروي أشياء موضوعة عن الثقات، كأنه المعتمد لها	1:234-235	Temâm b. Nüceyh el-Malaî	2:281	عامة ما يرويه لا يتابعه الثقات عليه
92	وكان رافضياً يشتم أصحاب محمد وروى في فضائل أهل البيت عجائب، وقد حمل عليه يحيى بن معين حملاً شديداً وأمر بتركه	1:235-236	Telid b. Süleymân el-Hârisî	2:287	يبين على رواياته أنه ضعيف
93	كان يقلب الأسانيد حتى يجيء في رواياته أشياء، كأنها موضوعة	1:237	Süveyr b. Ebî Fâhite el-Ezdî	2:319	قد نسب إلى الرفض، وضعفه جماعة، وأثر الضعف بين على رواياته. قال: وهو إلى الضعف أقرب منه إلى غيره، وثور بن يزيد أثبت من ثوير هذا
94	كثير الوهم في الأخبار، حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد مع غلوم في تشعيه	1:238	Sâbit b. Ebî Safiyye es-Semalî	2:295	ضعفه بين على رواياته، وهو إلى الضعف أقرب
95	لا يتابع على حديثه، كان يخطئ حتى خرج عن جملة من يحتج بهم إذا انفردوا	1:238	Sâbit b. Zühayr	2:298	كل أحاديثه تخالف الثقات في أسانيدھا ومتونها
96	قليل الحديث، كثير الوهم فيما يرويه، لا يحتج بخبره إذا لم يتابعه غيره عليه	1:239	Sâbit b. Kays Ebû'l-Gusn	2:293	هو يروي أيضاً عن عروة بن الزبير وعن غيره، وهو ممن يكتب حديثه
97	كان يخطئ كثيراً، لا يجوز الاحتجاج بخبره إذا انفرد	1:239	Sâbit b. Mûsâ el-Âbid eş-Şeybânî	2:304	روى عن شريك حديثين منكرين بإسناد واحد، لا يعرف الحديثان إلا به، فأحدهما سرقه منه جماعة من الضعفاء

98	كَانَ غَالِيَا فِي التَّشْيَعِ، لَا يَحْتَجُّ بِأَخْبَارِهِ الَّتِي يَتَفَرَّدُ بِهَا عَنْ عَلِيٍّ بِالْكَذِبِ	1:240	Sa'lebe b. Yezîd el-Hammânî	2:323	لم أر له حديثاً منكراً في مقدار ما يرويهِ، وأما سماعه من عليٍّ ففيه نظر كما قال البخاري
99	كَانَ فِي لِسَانِهِ فَضْلٌ، وَكَانَ عَلِيٌّ بْنُ الْمَدِينِيِّ يَرْمِيهِ بِالْكَذِبِ	1:240	Sümâme b. Ubeyde el-Abdî	2:321	بعض ما يرويهِ لا يتابعه الثقات عليه، وأنكر ما (رويت) له ما ذكرته
100	كَانَ سَبِيئًا مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سُبَا، وَكَانَ يَقُولُ: إِنْ عَلِيًّا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَرْجِعُ إِلَى الدُّنْيَا.	1:245	Câbir b. Yezîd el-Cu'fî	2:336	لجابر حديث صالح، وقد روى عنه الثوري الكبير، وشعبة أقل رواية عنه من الثوري، وحدث عنه زهير وشريك وستان والحسن بن صالح وابن عيينة وأهل الكوفة وغيرهم وقد احتمله الناس ورووا عنه، وعامة ما قدفوه به أنه كان يؤمن بالرجعة، وقد حدث عنه الثوري مقدار خمسين حديثاً، ولم يتخلف أحد من الرواية عنه، ولم أر له أحاديث جاوزت المقدار في الإنكار، وهو مع هذا كله إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق
101	كَانَ جَعْفَرُ صَاحِبَ غَزْوٍ وَعِبَادَةٍ وَفَضْلٌ، يَرْوِي عَنْ الْقَاسِمِ مَوْلَى مُعَاوِيَةَ وَغَيْرِهِ أَشْيَاءَ كَانَتْهَا مَوْضُوعَةً، وَكَانَ مِمَّنْ غَلَبَ عَلَيْهِ التَّقَشُّفُ حَتَّى صَارَ وَهْمُهُ شَبِيهَا بِالْوَضْعِ	1:250	Ca'fer b. Ez-Zübeyr	2:366	لجعفر هذا أحاديث وعامتها مما لا يتابع عليه، والضعف على حديثه بين
102	كَانَ يَخْطِئُ فِي الشَّيْءِ بَعْدَ الشَّيْءِ، وَلَمْ يَكْثُرْ خَطْؤُهُ حَتَّى يَصِيرَ مِنَ الْمَجْرُوحِينَ فِي الْحَقِيقَةِ، وَلَكِنَّهُ مِمَّنْ لَا يَحْتَجُّ بِهِ إِذَا انفرد، وَهُوَ مِنَ الثَّقَاتِ يَقْرَبُ، وَهُوَ مِمَّنْ أَسْتَخِيرُ اللَّهَ فِيهِ	1:251	Ca'fer b. El-Hâris Ebû'l-Eşheb	2:369	روى عنه يزيد بن هارون وإسماعيل بن عياش أحاديث صالحة. وأحاديثه أحاديث حسان، وأرجو أنه لا بأس به، وهو ممن يكتب حديثه، ولم أجد في أحاديثه حديثاً منكراً
103	هَذَا فَعِنْدَهُ مَنَاكِيرُ كَثِيرَةٌ لَا تَشْبَهُ حَدِيثَ الْأَثْبَاتِ.	1:251	Ca'fer b. Meysera el-Eşcaî	2:379	له عن ابن عمر أحاديث، وعن أبيه عن أبي هريرة أحاديث، وجملتها ليست بالكثيرة، وهو منكر الحديث كما قاله البخاري
104	كَانَ يَدُورُ بِالشَّامِ، يَرْوِي عَنْ الثَّقَاتِ مَا لَمْ يَحْدُثُوا بِهِ.	1:252	Ca'fer b. Nasr el-Anberî	2:394, 396	حدث عن الثقات بالبواطيل، وليس بالمعروف، وذكر أنه من ولد سلمان الفارسي. قال: ولجعفر غير ما ذكرت موضوعاً على الثقات
105	يَرْوِي عَنْ الضَّحَّاكِ أَشْيَاءَ مَقْلُوبَةً	1:257	Cüveybir b. Saîd	2:341	جوير [يروي] عن الضحاك التفسير وغيره من المسانيد، وقد روى عن أبي صالح وغيره، وروى عنه الثوري وجماعة من الكوفيين، والضعف على حديثه وروايته بين
106	كَانَ مِمَّنْ غَلَبَ عَلَيْهِ التَّقَشُّفُ حَتَّى أَغْضَى عَنْ تَعَهُدِ الْحَدِيثِ، فَأَخَذَ بِهِمْ إِذَا رَوَى، وَيَخْطِئُ إِذَا حَدَّثَ حَتَّى خَرَجَ عَنْ حَدِّ الْعَدَالَةِ	1:257-258	Cisr b. Ferkad eş-Kassâb	2:425	أحاديثه عامتها غير محفوظة
107	كَانَ رَافِضِيًّا يَضَعُ الْحَدِيثَ	1:258	Cümeý' b. Umeyr et-Teymî	2:419	عامة ما يرويهِ لا يتابعه غيره عليه، على أنه قد روى عنه جماعة
108	كَانَ يَخْطِئُ كَثِيرًا، لَمْ يَخْرُجْ عَنْ حَدِّ الْعَدَالَةِ، وَلَمْ يَسْلُكْ سَنَنَ الثَّقَاتِ حَتَّى يَبْعُدَ عَنِ الْقَدَحِ، فَهُوَ مِمَّنْ لَا يَحْتَجُّ بِهِ إِذَا انفرد	1:258	Cümeý' b. Sevb el-Himsî		روايته وحديثه يكتب، على أنه ضعيف
109	كَانَ أَبُو الْعَطُوفِ رَجُلٌ سَوَاءٌ، يَشْرَبُ الْخَمْرَ وَيَكْذِبُ فِي الْحَدِيثِ	1:259	el-Cerrâh b. Minhâl el-Cezerî	2:408	ليس هو بكثير الحديث، والضعف على رواياته بين
110	كَانَ مِمَّنْ فَحَشَ خَطْؤُهُ	1:260	Cerîr b. Eyyûb el-Becelî	2:343	ليس بذلك، وأخوه يحيى بن أيوب ثقة، ولجبرير أحاديث عن جده أبي زرعة بن عمرو بن جرير، ويروي عن غيره. ولم أر من حديثه إلا ما يحتمل، وليس له حديث منكراً قد جاوز الحد
111	يروي عن الثقات ما لا أصل له	1:261	el-Cârud b. Yezîd el-Âmiri	2:433	هذه الأحاديث التي ذكرتها مع غيرها مما لم أذكره عن الجارود عن كل من روى عن الجارود من ثقات الناس وضعفائهم، فالبلية فيه من الجارود لا ممن يروي عنه، والجارود بين الأمر في الضعفاء
112	كَانَ غَالِيَا فِي التَّشْيَعِ، وَاهِيَا فِي الْحَدِيثِ	1:264	el-Hâris b. Abdullah el-Hemedânî	2:451	الحارث أكثر رواياته عن علي، وروى عن ابن مسعود القليل، وعامة ما يرويهِ عنهما غير محفوظ
113	كَانَ مِنَ الصَّالِحِينَ الَّذِينَ غَلَبَ عَلَيْهِمُ الْوَهْمُ حَتَّى فَحَشَ خَطْؤُهُ، وَخَرَجَ عَنْ حَدِّ الْإِحْتِجَاجِ بِهِ	1:265	el-Hâris b. Nebhân el-Cermî	2:461	للحارث هذا أحاديث حسان، وهو ممن يكتب حديثه
114	كَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ عَلَى الثَّقَاتِ.	1:268	el-Hâris b. Îmrân el-Ce'ferî	2:467	له غير حديث لا يتابعه عليه الثقات، والضعف بين علي رواياته

115	كَانَ الْحَجَّاجُ مَدْلَسًا عَمَّن رَأَاهُ وَعَمَّن لَمْ يَرَهُ، وَكَانَ يَقُولُ: إِذَا حَدَّثْتَنِي أَنْتَ بِشَيْءٍ عَنْ شَيْخٍ، لَمْ أَبَالِ أَنْ أُرْوِيَهُ عَنْ ذَلِكَ الشَّيْخِ، وَكَانَ يَرَوِي عَنْ أَقْوَامٍ لَمْ يَرِهِمْ.	1:270	el-Haccâc b. Ertât en-Nehâf	2:527	الحجاج بن أرتاة إنما عاب الناس عليه تدليسه عن الزهري وعن غيره، وربما أخطأ في بعض الروايات، فأما أن يعتمد الكذب فلا، وهو ممن يكتب حديثه
116	كَانَ بَلِيَّةُ الْحَسَنِ بْنِ عَمَّارَةَ أَنَّهُ كَانَ يَدْلِسُ عَنِ الثَّقَاتِ مَا وَضَعَ عَلَيْهِمُ الضَّعْفَاءُ، كَانَ يَسْمَعُ مِنْ مُوسَى بْنِ مَطِيرٍ، وَأَبِي الْعَطُوفِ، وَأَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ، وَأَضْرَابِهِمْ، ثُمَّ يَسْقُطُ أَسْمَاءَهُمْ، وَيُرْوِيهَا عَنْ مَشَايِخِهِمُ الثَّقَاتِ، فَلَمَّا رَأَى شُعْبَةَ تِلْكَ الْأَحَادِيثِ الْمَوْضُوعَةِ الَّتِي يُرْوِيهَا عَنْ أَقْوَامٍ ثَقَاتٍ أَنْكَرَهَا عَلَيْهِ وَأَطْلَقَ عَلَيْهِ الْجَرَحَ، وَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُمْ هَؤُلَاءِ الْكَذَّابِينَ، فَكَانَ الْحَسَنُ بْنُ عَمَّارَةَ هُوَ الْجَانِي عَلَى نَفْسِهِ بِتَدْلِيسِهِمْ عَنْ هَؤُلَاءِ، وَإِسْقَاطِهِمْ مِنَ الْأَخْبَارِ حَتَّى التَزَقَّ الْمَوْضُوعَاتُ بِهِ، وَأَرْجُو أَنَّ اللَّهَ G يَرْفَعُ لَشُعْبَةَ فِي الْجَنَّةِ دَرَجَاتٍ لَا يَبْلُغُهَا غَيْرُهُ إِلَّا مِنْ عَمَلٍ عَمِلَهُ بِذَبِّهِ الْكَذْبِ عَمَّنْ أَخْبَرَ اللَّهُ	1:274	el-Hasan b. Ūmāre b. Mudrab b. Becile	3:115	الحسن بن عمار ما أقرب قصته مما ذكره الفلاس: أنه كثير الوهم والخطأ، وقد روى عنه الأئمة سفيان الثوري وابن عيينة وابن إسحاق وجريز، وقد حدث عنه حماد بن زيد والأعمش روى عن أبي معاوية عنه كما ذكرته، وشعبة مع إنكاره عليه أحاديث الحكم قد روى عنه كما ذكرته، وقد قمت باعتذار بعض ما أملت أن قوما شاركوا الحسن بن عمارَةَ في بعض هذه الروايات، وقد قيل كما رويته وذكرته أن الحسن صاحب مال، وأن الحكم تحول إلى منزله فاستفاد منه وخصه بما لم يخص به غيره، على أن بعض رواياته عن الحكم وغيره غير محفوظات، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق
117	يحدث الموضوعات عن الأثبات، ويخالف الثقات في الروايات حتى يسبق إلى القلب أنه كان يعتمد لها	1:276	el-Hasan b. Dīnār et-Temīmī	3:131	للحسن بن دينار أصناف كثيرة. وقال عبدان: كان عند شيبان عن الحسن بن دينار خمسة وعشرون ألفاً - يعني أصنافه - وله حديث كثير، وقد حدث عنه الكبار محمد بن إسحاق وشيبان بن عبد الرحمن وزهير بن معاوية والحسن بن صالح وسفيان الثوري، وقد أجمع من تكلم في الرجال على ضعفه، على أنني لم أر له حديثاً قد جاوز الحد في الإنكار، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق.
118	يروي المناكير عن المشاهير، فلا يحتج به إلا بما يوافق الثقات، وقد روى أيضاً عن الأعرج نفسه	1:280	el-Hasan b. Ali el-Hāsimī	3:164	حديثه قليل، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق
119	يروي المناكير عن المشاهير، فلا يحتج به إلا بما يوافق الثقات	1:285	el-Hasan b. Yahyā el-Haṣenī	3:170	هو ممن يحتمل رواياته
120	كان من خيار عباد الله من المتقشفة الخشن، ولكنه ممن غفل عن صناعة الحديث وحفظه، فإذا حدث وهم فيما يروي وقلب الأسانيج وهو لا يعلم	1:287	el-Hasan b. Ebī Ca'fer el-Cufri	3:143	للحسن بن أبي جعفر أحاديث صالحة، وهو يروي الغرائب وخاصة عن محمد بن جحادة، وله عنه نسخة يرويها المنذر بن الوليد عن أبيه عنه، ويروي هذه النسخة عن الحسن أبو جابر محمد بن عبد الملك، وله عن غير ابن جحادة عن ليث وعن أيوب وعلي بن زيد وأبي الزبير وغيرهم أحاديث مستقيمة صالحة، وهو عندي ممن لا يعتمد الكذب، وهو صدوق كما قال عمرو بن علي الفلاس، ولعل هذه الأحاديث التي أنكرت عليه توهمها توهمها أو شبه عليه فغلط
121	يروي عن حميد الطويل، وعوف الأعرابي الأشياء الموضوعية، وعن غيرهما من الثقات الأحاديث المقلوبة، لا يجوز الاحتجاج به، ولا الرواية عنه بحال، وهذا شيخ ليس يعرفه إلا الباحث عن هذا الشأن	1:288	el-Hasan b. Muhammed el-Belhī	3:165	ليس بمعروف، منكر الحديث عن الثقات
122	يروي عن جرير بن عبد الحميد، والكوفيين المقلوبات، ويأتي عن الأثبات بالمقلوبات	1:289	el-Hasan b. El-Huseyn	3:181	روى أحاديث مناكير، ولا يشبه حديثه حديث الثقات
123	يروي عن مالك وغيره من الثقات، ويضع عليهم، لا تحل كتابة حديثه ولا الرواية عنه بحال، وهذا شيخ لا يكاد يعرفه إلا أصحاب الحديث لخفائه، ولكني ذكرته، لئلا يغتر بروايته من كتب حديثه، ولم يسر أخباره	1:291	el-Hasan b. Ali el-Ezdi	3:191, 193	روى عن عبد الرزاق أحاديث لا يتابعه أحد عليها في فضائل علي رضي الله عنه وغيره. ولم أر له أكثر من خمسة أحاديث، وما رواه يحتمل، وكم مجهود من يريد أن يكذب في خمسة أحاديث
124	يروي عن شيوخ لم يرههم ويضع على من رآهم الحديث	1:292	el-Hasan b. Ali b. Zekeriyā el-Adevī		ويحدث عن لم يرههم، [وعامة ما حدث به - إلا القليل - موضوعات، وكنا نتهمه، بل نتيقن أنه هو الذي وضعها
125	كان رجلاً صالحاً، أقلب عليه نسخة أبيه عن جدخ فحدث بها ولم يعلم	1:296	Huseyn b. Abdullah b. Zumayra	3:231	هو ضعيف منكر الحديث، وضعفه بين علي حديثه

126	كَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ عَلَى هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، وَغَيْرِهِ مِنَ الثَّقَاتِ وَضَعًا، لَا تَحُلُ كِتَابَةُ حَدِيثِهِ إِلَّا عَلَى جِهَةِ التَّعَجُّبِ، كَذَبَهُ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ	1:297	Huseyn b. Alvân	3:233	للحسين أحاديث كثيرة، وعامتها موضوعة، وهو في عداد من يضع الحديث
127	منكر الحديث، يروي عن الأعمش وغيره أشياء لا يتابع عليها، كأنه كان يقلبها، وربما رفع المراسيل، وأسند الموقوفات، ولا يجوز الاحتجاج بخبره	1:298	Hüseyn b. El-Hasan b. Atyye el-Avfi	3:238	للحسين أحاديث عن أبيه والأعمش وغيرهما أشياء لا يتابع عليه
128	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل، لا يحتج به فيما يرويه منفردا	1:301	Hâkim b. Nâfi er-Rakkî	2:527	هو ممن يكتب حديثه
129	كان كنيته أبو عبد الله، ممن يروي الموضوعات عن الأثبات، وكان ابن المبارك شديد الحمل عليه	1:302	el-Hakem b. Abdullah b. Sa'd el-Eylî	2:483	ما أملت للحكم عن القاسم بن محمد والزهري وغيرهم كلها من الروايات مما لا يتابعه الثقات عليها، وضعفه بين على حديثه
130	ينفرد عن الثقات بما لا يتابع عليه حتى أكثر منه	1:302	el-Hakem b. Abdulmelik	2:500	للحكم عن قتادة أحاديث منها ما يتابعه الثقات / عليها، ومنها ما لا يتابعونه عليه
131	ممن ينفرد عن الثقات بالأحاديث الموضوعات، لا يشغل بروايته.	1:303	el-Hakem b. Sinân el-Kirani	2:488	وفيما يرويه ما لا يتابع عليه
132	ممن فحش خطؤه، وكثر وهمه حتى صار منكر الحديث لا يحتج به.	1:303	el-Hakem b. Saïd el-Enevî	2:488-489	عامة أحاديثه غير محفوظة
133	كان من رؤساء المرجئة ممن يبغض السنن ومنتحليها.	1:304	el-Hakem b. Abdullah el-Belhî	2:503	أبو مطيع بين الضعف في أحاديثه وعامة ما يرويه لا يتابع عليه
134	كان يشتم أصحاب محمد يروي عن الثقات الأشياء الموضوعات	1:304	el-Hakem b. Zahîr el-Fezâri	2:495	عامة أحاديثه غير محفوظة
135	يقلب الأخبار ويرويه على غير جهتها	1:306	Hammâd b. Şuayb et-Teymî el-Himmânî	3:18	لحماد غير ما ذكرت من الأحاديث يرويها عن الثقات، وأكثرها مما لا يتابع عليه، وهو ممن يكتب حديثه مع ضعفه
136	يضع الحديث وضعا على الثقات، روى عنه ابن كاسب، لا تحل كتابة حديثه إلا على جهة التعجب	1:307	Hammâd b. Amr en-Nusaybî	3:10	عامة حديثه مما لا يتابعه أحد من الثقات عليه
137	اختلط عليه صحائفه حتى لم يكن يحسن أن يميز شيئا منها فاستحق الترك.	1:308	Hammâd b. el-C'ad	3:22	حسن الحديث وهو مع ضعفه يكتب حديثه
138	كثير الخطأ، لا يجوز الاحتجاج بخبره إذا انفرد.	1:309	Hammâd b. Vâkid es-Saffâr	3:28	وعامة ما يرويه لا يتابعه الثقات عليه
139	يقلب الأخبار على الثقات، ويجيء عن الأثبات بالطامات، لا يجوز الاحتجاج به، ولا الرواية عنه، إلا على سبيل الاعتبار	1:309-310	Hammâd b. Kîrât	3:31	عامة ما يرويه فيه نظر
140	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل، وكان يأخذ كتب الناس فينسخها، ويرويها من غير سماع	1:311	Hafs b. Süleymân el-Esedî	3:276	عامة حديثه عن روى عنهم غير محفوظ
141	يأتي بأشياء كأنها موضوعة، لا يجوز الاحتجاج به بحال.	1:312	Hafs b. Ömer b. Ebî el-Attâf	3:278	حديثه قليل وكما ذكره البخاري منكر الحديث
142	كان ممن يقلب الأسانيد قلبا، لا يجوز الاحتجاج به إذا انفرد، روى عنه محمد بن المصنف، وأبو داود السنجي.	1:314	Hafs b. Ömer el-Ademî	3:283	عامة / حديثه غير محفوظ، وأخاف أن يكون ضعيفا كما قال النسائي
143	يقلب الأخبار، ويلزق بالأسانيد الصحيحة المتون الواهية، ويعمد إلى خبر يعرف من طريق واحد، يأتي به من طريق آخر لا يعرف.	1:314	Hafs b. Ömer el-Eylî	3:283	حدث عن عمر بن قيس الملائي عن عطاء عن ابن عباس أحاديث بواطيل، وهو مجهول، ولا أعلم أحدا روى عنه غير علي بن حرب
144	يخطئ كثيرا حتى فحش الخطأ في حديثه	1:318	Harb b. Meymûn el-Basrî	3:335	ليس له كبير حديث، ويشبه أن يكون من العباد المجتهدين من أهل البصرة، والصالحين في حديثهم بعض ما فيه، إلا أنه ليس بمتروك الحديث
145	يخطئ كثيرا حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد، وقد قيل: إنه حرب بن أبي العالية الذي روى عنه القواريري.	1:318-319	Harb b. Süreyc el-Minkarî	3:337	ليس هو بكثير الحديث، وكان حديثه غرائب وإفرادات، وأرجو أنه لا بأس به
146	كان يورق بالمدينة على الشيوخ، ويروي عن الثقات الموضوعات، كان يدخل عليهم ما ليس من أحاديثهم، فكل من سمعه بعرضه فسماعه ليس بشيء، فإنه كان إذا	1:323	Habîb b. Ebî Habîb	3:329	يضع الحديث، عامة حديث حبيب موضوع المتن مقلوب الإسناد، ولا يحتشم في وضع الحديث على الثقات، وأمره بين في الكذابين

				قرأ أخذ الجزء بيده، وَلَمْ يعطهم النسخ، ثُمَّ يقرأ البعض، ويترك البعض، وَيَقُول: قَدْ قرأت كلُّهُ، ثُمَّ يعطيهم فينسخونها، فسماع ابن بكير، وقتيبة، عن مالك كَانَ يعرض حبيب.	
147	اختلط بأخرة حتَّى كَانَ لَا يدري مَا يحدث، فاختلط حديثه القديم بحديثه الأخير	1:325	Hanzala b. Ubeydullah es-Sedûsî	3:342	إنما أنكر من / أنكر رواياته لأنه كان قد اختلط في آخر عمره فوقع الإنكار في حديثه بعد اختلاطه
148	كَانَ غالبا في التشيع واهيا في الحديث	1:329	Habbe el-Uranî	3:355	روى أحاديث كثيرة، وقلما رأيت في حديثه منكرا قد جاوز الحد إذا روى عنه ثقة، وقد أجمعوا على ضعفه، إلا أنه مع ذلك يكتب حديثه
149	منكر الحديث جدا، يأتى عن الثقات بما لا يشبه حديث الأثبات لا يجوز الاحتجاج به إذا انفرد لما ظهر من خطئه في روايته على ظهور الصلاح منه	1:330	Hassân b. Siyâh el-Basrî	3:248, 253	حدث عن ثابت وعاصم بن بهدلة والحسن بن ذكوان وغيرهم ما لا يتابعوه عليه، والضعف بين على رواياته وحديثه
150	كان غالبا في التشيع منكر الحديث فيما يرويه يقلب لأسانيد ويرفع المراسيل	332:1	Harâm b. Osman	3:385	لحرام بن عثمان أحاديث صالحة تشاكل ما قد ذكرته وعامة حديثه مناكير
151	منكر الحديث جدا، يروي عن عبد الله بن الحارث، عن ابن مسعود بنسخة كأنها موضوعة، لا يحتج بخبره إذا انفرد، وليس هذا بصاحب الزهري، ذاك حميد بن قيس الأعرج.	319-:1 320	Humeyd b. Atâ el-A'rec	1:76	وهذه الأحاديث ليست بمستقيم ولا يتابع عليه
152	ينفرد عن الثقات بالأشياء الموضوعات كأنه كان المتعمد لها لا تحل الرواية عنه	333:1	Hamza b. Ebî Hamza el-Cu'fî	3:266	لحمزة أحاديث صالحة وكل ما يرويه أو عامته مناكير موضوعة والبلاء منه ليس ممن يروي عنه، ولا ممن يروي هو عنهم
153	يروي نسخة فيها عجائب، لا يحل الاحتجاج به إذا انفرد لمخالفته الأثبات في الروايات مع عدم تقدم عدالته	232:1	el-Buhturî b. Ubeyd et-Tâncî	2:238	عامتها مناكير
154	كَانَ مِمَّن يخطئ فيكثر	1:94	İbrâhim b. Müslim el-Hecerî	1:348	حدث عنه شعبة والثوري وغيرهما، وأحاديثه عامتها مستقيمة المتن، وإنما أنكروا عليه كثرة روايته عن أبي الأحوص عن عبد الله، وهو عندي ممن يكتب حديثه
155	كَانَ الشافعي يروي عنه، كَانَ إبراهيم يرى القدر، ويذهب إلى كلام جهم، ويكذب مع ذلك في الحديث	1:102	İbrâhim b. Muhammed el-Eslemî	1:367	وهذا الذي قاله هو كما قال، وقد نظرت أنا أيضا في حديثه الكثير فلم أجد فيه منكر إلا شيوخ يحتملون، وقد حدث عنه ابن جريج والثوري، وعباد من منصور ومندل ويحيى بن أيوب المصري، وغيرهم من الكبار.
156	فاحش الخطأ كثير الوهم	1:193	Eş'as b. Sevvâr	2:45	وفي بعض ما ذكرت يخالفونه، وفي الجملة يكتب حديثه، وأشعث بن عبد الملك خير منه، وأشعث هذا روى عنه أبو إسحاق السبيعي وشعبة وشريك، ولم أجد له فيما يرويه متنا منكر، إنما في الأحاديث يغلط في الأسانيد
157	كَانَ لَا يدري مَا يَقُول، يجعل أبا سفيان أبا الزبير، ويقلب الأسامي	1:197	el-Eclah b. Abdullah b. Hucce el-Kindî	2:140	له أحاديث صالحة، يروي عنه الكوفيون وغيرهم، ولم أجد له شيئا منكرًا مجاوزا الحد لا إسنادا ولا متنا، وهو أرجو أنه لا بأس به إلا أنه يعد في شعبة الكوفة، وهو عندي مستقيم الحديث، صدوق
158	كَانَ يسوي الحديث على مذاهبهم، وإنما ذكرته لأن أصحاب الحديث قد رَوَوْا عَنْهُ على جهة التعجب، الشيء بعد الشيء	1:203-204	Esed b. Amr el-Becelî	2:83, 84	ولأسد أحاديث كثيرة عن مطرف ويزيد وغيرهما من الكوفيين، ولم أَر في حديثه شيئا منكرًا، وأرجو أن حديثه مستقيم، وأسد في أصحاب الرأي ما برواياته وأحاديثه بأس، وليس فيهم بعد أبي يوسف أكثر حديثا منه
159	اختلط بأخرة حتَّى كَانَ لَا يدري مَا يحدث، فاختلط حديثه الأخير بحديثه القديم وَلَمْ يتميز	1:221-222	Bahr b. Merrâr b. Abdurrahman	2:236	لا أعرف له حديثا منكرًا، ولم أر أحدا ضعفه إلا يحيى القطان
160	كَانَ يخطئ كثيرا، فأما أحمد بن حنبل، وإسحاق بن إبراهيم رحمهما الله، فهما يحتجان به، ويرويان عنه، وتركه جماعة من أئمتنا، ولولا حديث: " إنا أخذوه وشرط إبله عزمة من عزمات ربنا " لأدخلناه في الثقات، وَهُوَ مِمَّن أستخير الله فيه	1:222	Behz b. Hâkim b. Muâviye el-Kuşayrî	2:254	بهز قد روى عنه ثقات الناس، وقد روى عنه الزهري، ومعمر، وإسماعيل بن علية، ومروان بن معاوية، وجماعة من الثقات، وأرجو أنه لا بأس فيه وفي رواياته، ولم أر أحدا يتخلف في الرواية عنه من الثقات، ولم أر له حديثا منكرًا، وأرجو أنه إذا حدث عنه ثقة فلا بأس بحديثه

161	كان يقلب الأسانيد، ويرفع المراسيل	1:260	el-Cerrāh b. Melīh b. Adī er-Ruāsī	2:410	لجراح بن مليح سوى ما ذكرت عن الزبيدي وعن غيره، وقول ابن معين " لا أعرفه " كان يحيى إذا لم يكن له علم ومعرفة بأخباره وروايته يقول: " لا أعرفه ". والجراح بن مليح مشهور في أهل الشام، وهو لا بأس به وبروياته، وله أحاديث صالحة جياذ ونسخ يرويها عن الزبيدي عن الزهري وغيره، ونسخة لإبراهيم ابن ذي حمية وأرطاة بن المنذر مقدار عشرين حديثا
162	يروي عن ابن عيينة المقلوبات تجب مجانبته حديثه على الأحوال	1:291	el-Hasan b. Zurayk et-Tahavī	3:101	هذا من حديث الزهري عن أنس غريب، و (من رواية) " ابن عيينة عن الزهري " لا أعلم رواه غير الحسن هذا، ولم أر له أنكر من هذا، ولا أدري وهم فيه أو أخطأ أو تعمده، وسائر أحاديثه مستقيمة
163	يروي عن هشام بن حسان، والثقات الأشياء الموضوعات، لا يحل الاحتجاج به	1:316	Hafs b. Ömer Kādī Haleb	3:291	أورد له ابن عدي أحاديث [بعضها رفعه وكان موقوفا] ثم قال: ولم أجد له أنكر مما ذكرته
164	منكر الحديث جدا وقد كان عشي امرأة نصرانية، وقد قيل: إنه تنصر، وتزوج بها، فأما اختلافه إلى البيعة من أجلها فصحيح	1:323	Habīb b. Ebi'l-Eşres	3:314	فأما أحاديثه فقد سيرتها فلم أر بها بأسا، وأما رداء دينه كما حكى عن يحيى القطان وكما قال الفلاس عن الأفتس فهم أعلم بما يذكرونه، والذي قالوا يحتمل، وأما في باب الرواية فلم أر في رواياته بأسا
165	كان يلحن علي بن أبي طالب رضوان الله عليه بالعادة سبعين مرة، وبالعشي سبعين مرة، فقيل له في ذلك، فقال: هو القاطع رءوس آبائي وأجدادي بالقوس، وكان داعية إلى مذهبه، وكان علي بن عياش يحكي رجوعه عنه، وليس ذلك بمحفوظ عنه	1:331	Harīz b. Osman er-Ruhabī	3:394	من الأثبات في الشاميين
166	كان كثير الوهم في الأخبار ينفرد عن علي عليه السلام بأشياء لا تشبه حديث الثقات حتى صار ممن لا يحتج به	333:1	Haneş b. el-Mutemir es-San'anī	3:370	هو معروف في أصحاب علي مشهور به وما أظن أنه يروي عن غير علي وأنه لا بأس به لأن من يروي عنه إنما هو سماك بن حرب والحكم ان عتبية وليس بهما بأس.
167	وكان ممن فحش خطؤه، وانفرد بالماكير	1:94	Ebân b. Abdullah el-Becelī	2:68	أبان هذا عزيز الحديث، عزيز الروايات، ولم أجد له حديثا منكر المتن فأذكره، وأرجو أنه لا بأس به
168	ينفرد بالماكير عن المشاهير	1:151	Ahmed b. Beşir	1:273	له أحاديث صالحة، وهو في القوم الذين يكتب حديثهم
169	منكر الحديث على قلته روى عن ثابت البناني ما لا يشبه حديثه لا يجوز الاحتجاج به بحال	1:335	Hâtim b. Meymûn	3:371	لحاتم غير هذه الأحاديث عن ثابت وعن غيره وفي حديثه بعض ما فيه ومقدار ما يرويه في فضائل الأعمال
170	يخطئ حتى خرج عن حد الاحتجاج به، لكثرة وهمه	1:184	Eyyûb b. Câbir el-Yemâmi	2:17	سائر أحاديث أيوب صالحة مقاربة يحمل بعضها بعضا، وهو ممن يكتب حديثه
171	منكر الحديث، يروي عن الثقات ما ليس من حديثهم، حتى خرج عن حد الاحتجاج به لكثرة خطئه	1:197	el-Ağleb b. Temîm b. en-Nu'man es-Sa'dî	2:122	له أحاديث غير محفوظة، إلا أنه من جملة من يكتب حديثه، ولم أجد له أنكر من هذه الأحاديث التي أملتيتها
172	قليل الحديث، منكر الرواية في قلته، لم يتابع الثقات فيما رواه	1:201	el-Ezher b. Sinân el-Kuraşî	2:142	أحاديثه صالحة، ليست بالمنكرة جدا، وأرجو أنه لا بأس به
173	كان يهم في الأخبار، ويخطئ في الآثار، حتى كان يرفع الموقوف، ويوصل المقطوع، ويسند المرسل	1:202	Üsâme b. Zeyd b. Eslem	2:82	بنو زيد على أن القول فيهم أنهم ضعفاء أنهم يكتب حديثهم ولكل واحد منهم من الأخبار غير ما ذكرت، ويقرب بعضهم من بعض في باب الروايات. ولم أجد لأسامة حديثا منكرا جدا لا إسنادا ولا متنا، وأرجو أنه صالح
174	يأتي بالطامات فيهما، يروي عن يحيى بن أبي كثير أشياء موضوعة يعرفها من لم يكن الحديث صناعته، كأنه كان المتعمد لها	1:214	Bişr b. Rafi en-Necrânî	2:167	هو مقارب الحديث، لا بأس بأخباره، ولم أجد له حديثا منكرا، وعند البخاري أن بشر بن رافع هذا أبو الأسباط الحارثي، وعند ابن معين أن أبا الأسباط شيخ كوفي، وعند النسائي أن بشر بن رافع غير أبي الأسباط، وما قاله البخاري فيحتمل، وما قاله يحيى والنسائي يحتمل أيضا، والله أعلم أنهما واحد أو اثنان، وبشر وأبو الأسباط وإن كانا اثنين فلهما أحاديث، وإن كان حديث بشر أنكر من أحاديث أبي الأسباط

175	كَانَ يَخْطِي حَتَّى خَرَجَ عَنْ حَدِّ الْإِحْتِجَاجِ بِهِ إِذَا انْفَرَدَ، وَلَمْ يَكُنْ يَعْلَمُ الْحَدِيثَ وَلَا صِنَاعَتَهُ	1:214	Bışr b. Ümâre		لم أَر في أحاديثه حديثاً منكراً، وعندى حديثه إلى الاستقامة أقرب
176	يُرَوِّي عَنْ عَمِّهِ مُوسَى بْنِ عُبَيْدَةَ بِأَشْيَاءَ مَنَافِرٍ لَا يَتَابَعُ عَلَيْهَا، فَلَا أُدْرِي التَّخْلِيصَ فِي حَدِيثِهِ مِنْهُ أَوْ مِنْ عَمِّهِ أَوْ مِنْهُمَا مَعًا؟ لِأَنَّ مُوسَى لَيْسَ فِي الْحَدِيثِ بِشَيْءٍ، وَأَكْثَرُ رَوَايَةِ بَكَارَ عَنْهُ، فَمَنْ هُنَا احْتَرَزْنَا عَنْهُ، لِثَلَا يَطْلُقَ عَلَى مُسْلِمٍ شَيْئاً بَغِيرَ عِلْمٍ فَيَكُونُ خَصْمَنَا فِي الْقِيَامَةِ، نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ ذَلِكَ	1:226	Bekkâr b. Abdullah b. Ubeyde er-Rabezî	2:220	لم أَر له رواية إلا عن موسى بن عبيدة عمه، وموسى أضعف منه، وموسى قد تقبل بأخيه يروي عنه أبداً أحاديث، وأخوه عبد الله بن عبيدة عن جابر، ويقال: إن عبد الله لم يلق جابراً، فإذا كانت صورة بكار ما وصفت فالأحاديث التي ذكرها عن عمه البلاء فيها من غيره، فبكار هذا لا يكون به بأس؛ لأنني لم أجد له شيئاً أنكر مما ذكرت، وهو إنما يروي عن عمه موسى، والبلاء من عمه لا منه
177	لَقَدْ دَخَلْتُ حَمَصَ، وَأَكْثَرَ هَمِي شَأْنٍ بَقِيَّةٍ، فَتَتَبَعْتُ حَدِيثَهُ، وَكَتَبْتُ النِّسْخَ عَلَى الْوَجْهِ، وَتَتَبَعْتُ مَا لَمْ أَجِدْ بَعْلُو مِنْ رَوَايَةِ الْقَدَمَاءِ عَنْهُ، فَرَأَيْتُهُ ثِقَةً مَأْمُونًا، وَلَكِنَّهُ كَانَ مَدْلَسًا، سَمِعَ مِنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍ، وَشُعْبَةَ، وَمَالِكٍ أَحَادِيثَ بِسِيرَةٍ مُسْتَقِيمَةٍ، ثُمَّ سَمِعَ، عَنْ أَقْوَامٍ كَذَابِينَ ضَعْفَاءَ مَتْرُوكِينَ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍ، وَشُعْبَةَ، وَمَالِكٍ مِثْلَ الْمَجَاشِعِ بْنِ عَمْرٍ، وَالسَّرِيِّ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ، وَعَمْرٍو بْنِ مُوسَى الْمُشَيْمِيِّ، وَأَشْبَاهَهُمْ، وَأَقْوَامٌ لَا يَعْرِفُونَ إِلَّا بِالْكُنَى، فَارَوَى عَنْ أُولَئِكَ الثَّقَاتِ الَّذِينَ رَأَاهُمْ بِالتَّدْلِيلِ مَا سَمِعَ مِنْ هَؤُلَاءِ الضَّعْفَاءِ، وَكَانَ يَقُولُ: قَالَ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍ، عَنْ نَافِعٍ، وَقَالَ: مَالِكٍ، عَنْ [ج 1 : ص 201] نَافِعٍ كَذَا، فَحَمَلُوا عَنْ بَقِيَّةٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، وَبَقِيَّةٍ عَنْ مَالِكٍ، وَأَسْقَطُوا الْوَاهِي بَيْنَهُمَا، فَالْتَزَقَ الْمَوْضُوعُ بِبَقِيَّةٍ وَتَخَلَّصَ الْوَاضِعُ مِنَ الْوَسْطِ، وَإِنَّمَا امْتَحَنَ بَقِيَّةٌ بِتَلَامِيذِ لَهُ كَانُوا يَسْقُطُونَ الضَّعْفَاءَ مِنْ حَدِيثِهِ، وَيَسُوُونَهُ فَالْتَزَقَ ذَلِكَ كُلُّهُ بِهِ	1:230	Bakrîyye b. el-Velîd el-Himsî	2:276	لبقية حديث صالح، وفي بعض رواياته يخالف الثقات، وإذا روى عن أهل الشام فهو ثبت، وإذا روى عن غيرهم خلط، [وإذا روى عن المجاهولين فالعمدة عليهم والبلاء منهم لا منه، وإذا روى عن غير الشاميين فربما وهم، وربما كان البلاء من الرواي عنه] وبقية صاحب حديث، ومن علامة صاحب الحديث أنه يروي عن الكبار والصغار، ويروي عنه الكبار من الناس، وهذه صورة بقية
178	كثير الرواية عن الضعفاء، وإذا روى عن الثقات تفرد عنهم بأشياء في القلب منها	1:252	Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer	2:377	جعفر له أحاديث يرويها عن أهل الكوفة، وهو يروي شيئاً من الفضائل، وهو في جملة متشعبة الكوفة، وهو صالح في رواية الكوفيين
179	كَانَ يَقْلِبُ الْأَسَانِيدَ وَيُفَرِّعُ الْمَرَاسِيلَ، أَفْسَدَهُ يَحْيَى الْحَمَّانِيُّ حَتَّى بَطَلَ الْإِحْتِجَاجُ بِأَحَادِيثِهِ الْمُسْتَقِيمَةِ، لَمَّا شَابَهَا مِنَ الْأَشْيَاءِ الْمُسْتَفِيزَةِ عَنْهُ الَّتِي لَا أَصُولَ لَهَا، فَخَرَجَ بِهَا عَنْ حَدِّ التَّعْدِيلِ إِلَى الْجَرَحِ	1:262	Cübâre b. Muğallis el-Hammânî	2:446	لجبارة أحاديث يرويها عن قوم ثقات، وفي بعض حديثه ما لا يتابعه أحد عليه، وعندى أنه لا بأس به
180	كَانَ الْحُكْمُ مِمَّنْ لَا يَدْرِي مَا يَحْدُثُ فَرِيحاً وَهُمْ فِي الْخَبَرِ، يَجِيءُ كَأَنَّهُ مَوْضُوعٌ، فَاسْتَحَقَّ التَّرْكَ	1:301	el-Hakem b. Atrîyye el-Uneyşî	2:486	هو عندى ممن لا بأس به، يكتب حديثه
181	يُرَوِّي عَنْ النَّاسِ، رَوَى عَنْهُ الْكُوفِيُّونَ وَالْبَغْدَادِيُّونَ، فَاحْشَ الْخَطَأَ فِيمَا يُرَوِّي، يَجِبُ التَّوَقُّفُ فِي أَمْرِهِ.	1:319	Hibbân b. Ali el-Anzî	3:353	لحبان أحاديث صالحة، وعامة حديثه إفادات وغرائب، وهو ممن يحتمل حديثه ويكتب
182	كَانَ مِمَّنْ كَثُرَ وَهْمُهُ، وَفَحَشَ خَطْؤُهُ	1:331	Hârîse b. Muhammed b. Ebi'r-Ricâl	2:473	بعض ما يرويهِ منكراً لا يتابع عليه
183	منكر الحديث كثير الوهم على قلة روايته	1:336	Hüdeyc b. Muâviye	3:359	لحديث أحاديث غير ما ذكرته عن مشايخه وعامة أحاديثه ينفرد به عن يروي عنه وأرجو أنه لا بأس به لأنني لم أَر له حديثاً منكراً قد جاوز الحد
184	يدلس عنه أخباراً لا أصل لها، كأنه وقف على العلة فيها، وكان منكر الحديث جداً	1:106	İbrâhim b. Atrîyye el-Vasîtî	1:398	هو قليل الحديث، وكان هشيم يدلس عنه، وإنما اشتهر هشيم لتدليسه عنه
185	ينفرد بمنكير، ويرويها عن المشاهير	1:120	İsmâil b. Selmân el-Ezrak et-Temîmî	1:449	/
186	يسرق الحديث ويسويه	1:137	İsmâil b. Dâvûd b. Mihrâk	1:523	لا يوجد له من الرواية إلا اليسير
187	كثير الوهم، فاحش الخطأ	1:142	İshâk b. Es-Sabah	1:552	لا أعرفه إلا في هذه القصة، وما أظن له حديثاً مسنداً

188	كَانَ يَخْطِئُ، لَا يَجُوزُ الْاِحْتِجَاجُ بِخَبْرِهِ إِذَا انفرد	1:144	İshâk b. İbrâhimb. Nistas	1:544	ليس له كبير رواية
189	كَانَ قَلِيلَ الْحَدِيثِ، وَلَكِنَّهُ خَالَفَ النَّاسَ فِي كُلِّ مَا رَوَى، فَلَا أُدْرِي أَكَانَ يَتَعَمَّدُ، أَوْ يَقْلِبُ، وَهُوَ لَا يَعْلَمُ	1:183	Eyyûb b. Muhammed el-İclî	2:19	لا أعرف له كبير شيء
190	كَانَ يَنْتَحِلُ مَذْهَبَ الرَّأْيِ، رَوَى عَنْهُ عَمَارُ بْنُ الْحَسَنِ الهمداني	1:218	Beşşâr b. Kîrât Ebû Nuaym	2:186	روى أحاديث غير محفوظة، وله أحاديث مناكير عمن يحدث عنه، وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق، وبشار بن الحكم خير منه
191	/	1:248-249	Celed b. Eyyûb	2:438	قد روى أحاديث لا / يتابع عليها
192	يُرْوَى عَنْ ابْنِ عُمَرَ وَلَمْ يَرَهُ	1:256	Cemil b. Zeyd et-Tât	2:428	/
193	كَانَ شَيْخًا صَالِحًا مِمَّنْ كَثُرَ وَهْمُهُ، حَتَّى خَرَجَ عَنْ جُمْلَةٍ مِنْ يَحْتَجُّ بِهِمْ إِذَا انفردوا	1:267	el-Hâris b. Ubeyd ebû Kudâme el-Eyâdî	2:457	/
194	/	1:211	Bişr b. Harb en-Nedebî	2:160	لا أعرف في رواياته حديثا منكرا، وهو عندي لا بأس به
195	كَانَ قَلِيلَ الْحَدِيثِ، وَلَكِنَّهُ يَتَفَرَّدُ بِالْمَنَاكِيرِ عَنِ الْمَشَاهِيرِ فِي قَلَّةِ رَوَايَتِهِ.	1:268	el-Hâris b. Vacih er-Râsibî	2:463	/
196	كَانَ غَالِيًا فِي الشَّيْعِ، كَثِيرُ الْوَهْمِ فِيمَا يُرْوَى، كَانَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ لَا يَرْضَاهُ	1:299	Hâkim b. Cübeyr el-Esedî	2:506	/
197	رَبِمَا رَوَى عَنْ مَكْحُولٍ وَلَمْ يَرَهُ، فِي أَحَادِيثِهِ مَنَاكِيرُ كَثِيرَةٌ، كَأَنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَحَادِيثِ الثَّقَاتِ	1:300	Hâkim b. Hazzâm	2:515	هو ممن يكتب حديثه
198	يُرْوَى عَنِ الْعِرَاقِيِّينَ وَالشَّامِيِّينَ الْمَنَاكِيرُ الْكَثِيرَةُ الَّتِي يَسْبِقُ إِلَى الْقَلْبِ أَنَّهَا الْمَعْتَمَدُ لَهَا لَا يَحْتَجُّ بِخَبْرِهِ، رَوَى عَنْهُ سَلِيمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ وَغَيْرُهُ	1:305-306	el-Hakem b. Ya'la b. Atâ el-Muhâribî	2:497	/
199	منكر الحديث جدا عن المشاهير	1:318	Hureys b. Ebî Hureys	2:477	/
200	منكر الحديث جدا، لَا يَجُوزُ الْاِحْتِجَاجُ بِخَبْرِهِ إِذَا انفرد.	1:320	Humeyd b. Vehb el-Kuraşî	3:81, 82	/

**Ek-10: Hem Kitâbu'l-mecrûhîn Hem De Kitabu's-sikât'da Yer Alan
Râviler**

Sayı	Kitâbu'l-mecrûhîn	C/S	Râvi Adı	C/S	Kitabu's-sikât
1	كَانَ يَدُورُ بِالشَّامِ، وَيُحَدِّثُ عَنِ الثَّقَاتِ بِالأَشْيَاءِ الموضوعات، وعن الضعفاء والمجاهيل بالأشياء المناكير، لا يَجُوزُ ذَكَرُهُ فِي الكُتُبِ إِلَّا عَلَى سَبِيلِ القَدَحِ فِيهِ	1:11 7	İbrâhim b. El-Berâ	4:6	براهيم بن البراء بن عازب الأنصاري أخو الربيع بن البراء كوفي يروي عن أبيه روى عنه سلمة بن كهيل
2	ينفرد بمناكير، ويرويها عن المشاهير	1:12 0	İsmâil b. Selmân el-Ezrak et- Temîmî	4:19	إسماعيل بن سلمان بن أبي المغيرة الأزرق يروى عن أنس بن مالك روى عنه وكيع وعبيد الله بن موسى والتبوكي يخطئ
3	كَانَ مِمَّنْ يَرْوِي الموضوعات عن الثقات، وَمَا لَا أصل عن الأثبات لا يحل الرواية عنه، ولا الاحتجاج به بحال	1:13 3- 134	İsmâil b. Yahyâ b. Ubeydullah et-Teymî	6:45	إسحاق بن يحيى بن طلحة بن عبيد الله كنيته أبو محمد أمه خنساء بنت زياد بن الأبرد بن معاذ بن عدي يروي عن عيسى بن طلحة والمسيب بن رافع روى عنه بن المبارك وأهل العراق مات في ولاية المهدي يخطئ ويهم قد أدخلنا إسحاق بن يحيى هذا في الضعفاء لما كان فيه من الإيهام ثم سبرت أخباره فإذا الاجتهاد أدى إلى أن يترك ما لم يتابع عليه ويحتج بما وافق الثقات بعد أن استخرنا الله تعالى فيه
4	ينفرد عن الثقات مَا لَيْسَ مِنْ حَدِيثِ الأَثْبَاتِ، ويأتي عن الأئمة المرضيين مَا هُوَ مِنْ حَدِيثِ الضعفاء والكذابين، لا يحل الاحتجاج به ولا الرواية عنه، إلا عَلَى سَبِيلِ الاعتبار	1:14 8	İshâk b. Ebi Yahyâ el-Ka'bi	8:109	إسحاق بن أبي يحيى الكعبي يروي عن سفيان الثوري روى عنه علي بن سعيد بن شداد
5	قليل الْحَدِيثِ، كثير الوهم فيما يرويه، لا يحتج بخبيره إِذَا لَمْ يَتَابِعْهُ غَيْرُهُ عَلَيْهِ	1:23 9	Sâbit b. Kays Ebû'l-Gusn	4:90	ثابت بن قيس المدني كنيته أبو الغصن مولى لبنى غفار يروي عن أنس بن مالك روى عنه عبد الرحمن بن مهدي
6	كَانَ غَالِيَا فِي التشيع، لا يحتج بأخباره التي ينفرد بها عن علي	1:24 0	Sa'lebe b. Yezîd el-Hammânî	4:98	ثعلبة بن يزيد الكوفي يروي عن علي روى عنه حبيب بن أبي ثابت
7	كَانَ يَخْطِئُ فِي الشَّيْءِ بَعْدَ الشَّيْءِ، وَلَمْ يَكْثُرْ خَطْؤُهُ حَتَّى يَصِيرَ مِنَ المَجْرُوحِينَ فِي الحَقِيقَةِ، ولكنه مِمَّنْ لَا يَحْتَجُّ بِهِ إِذَا انفرد، وَهُوَ مِنَ الثَّقَاتِ يقرب، وَهُوَ مِمَّنْ أَسْتَخِيرُ اللهَ فِيهِ	1:25 1	Ca'fer b. El-Hâris Ebû'l-Eşheb	6:139	جعفر بن الحارث أبو الأشهب الواسطي يروي عن الأعمش والكوفيين روى عنه محمد بن يزيد الواسطي ثقة وليس هذا بأبي الأشهب العطاردى ذلك بصري وهذا من أهل واسط وجميعا ثقتان
8	كثير الرواية عن الضعفاء، وإذا روى عن الثقات تفرد عنهم بأشياء في القلب منها	1:25 2	Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer	8:159	جعفر الأحمر من أهل الكوفة يروي عن العلاء بن المسيب عن إبراهيم قال اتقوا الفاجر من العلماء والأحمق من المتقربين فإنهما فتنة كل مفتون روى عنه أبو غسان مالك بن إسماعيل النهدي
9	كَانَ رَافِضِيَا يَضَعُ الْحَدِيثَ	1:25 8	Cümeý' b. Umeyr et-Teymî	4:115	جميع بن عمير الحنفي الكوفي أحد بني تيم الله بن ثعلبة يروي عن بن عمر وعائشة روى عنه صدقة بن يسار والعلاء بن صالح
10	كَانَ غَالِيَا فِي التشيع، واهبا في الْحَدِيثِ	1:26 4	el-Hâris b. Abdullah el- Hemedânî	8:183	الحارث بن عبد الله أبو الحسن الهمداني الذي يقال له خازن يروي عن هشيم وأبي معشر ثنا عنه الحسن بن سفيان مستقيم الحديث
11	يَرْوِي عَنْ حميد الطويل، وعوف الأعرابي الأشياء الموضوعية، وعن غيرهما من الثقات الأحاديث المقلوبة، لا يَجُوزُ الاحتجاج به، ولا الرواية عنه بحال، وَهَذَا شَيْخٌ لَيْسَ يَعْرِفُهُ إِلَّا الباحث عن هَذَا الشَّانِ	1:28 8	el-Hasan b. Muhammed el- Belhî	8:168	الحسن بن محمد الليثي أبو محمد البلخي كان على قضاء مرو يروي عن مقاتل بن حيان والناس روى عنه أهل مرو الحكايات وكان بن المبارك يميل إليه وكان في أيامه على القضاء بها

12	يقلب الأخبار على الشقات، ويحيى عن الأثبات بالطامات، لا يجوز الاحتجاج به، ولا الرواية عنه، إلا على سبيل الاعتبار	1:30 9- 310	Hammâd b. Kîrât	8:206	حماد بن قيراط أخو بشار بن قيراط من أهل نيسابور يروي عن الثوري ومسعر روى عنه أهل خراسان يخطئ حدثني مهدي بن هارون بالري حدثنا إدريس بن علي الرازي ثنا حماد بن قيراط ثنا مسعر بن كدام لابنه يا بني إن كنت تطلب العلم لنفسك فقد كسبت وإن كنت تطلبه للناس فأنت في جهد جهيد
13	منكر الحديث جدا عن المشاهر	1:31 8	Hureys b. Ebî Hureys	4:176	حريث بن أبي حريث يروي عن بن عمر روى عنه يونس بن ميسرة
14	يخطئ كثيرا حتى فحش الخطأ في حديثه	1:31 8	Harb b. Meymûn el-Basrî	8:217	حرب بن ميمون أبو عبد الرحمن الذي يقال له صاحب الغمية بصري يروي عن أيوب وكان متعبدا روى عنه البصريون يخطئ وليس هذا بحرب بن ميمون أبي الخطاب ذاك واه
15	يروي عن الناس، روى عنه الكوفيون والبغداديون، فاحش الخطأ فيما يروي، يجب التوقف في أمره.	1:31 9	Hibbân b. Ali el-Anzî	6:240	حبان بن علي العنزي من أهل الكوفة أخو مندل بن علي يروي عن الأعمش والكوفيين روى عنه أبو شيبة
16	اختلط بآخرة حتى كان لا يدري ما يحدث، فاختلط حديثه القديم بحديثه الأخير	1:32 5	Hanzala b. Ubeydullah es-Sedûsî	4:167	حنظلة بن عبيد الله السدوسي يروي عن أنس بن مالك أن النبي صلى الله عليه وسلم أمر بلالا أن يثني الأذان ويفرد الإقامة رواه أبو غانم يونس بن نافع عن منيع عن حنظلة
17	كان غالبا في التشيع واهيا في الحديث	1:32 9	Habbe el-Uranî	4:182	حبة بن جوين العربي أبو قدامة كوفي روى عن علي وابن مسعود روى عنه سلمة بن كهيل حبة بن جوين ضعيف

ÖZ GEÇMİŞ		
Adı, Soyadı	İsmail KURT	
Doğum Yeri ve Yılı	Hassa/1983	
Medeni Durumu	Evli	
Bildiği Diller ve Düzeyi	Yabancı İngilizce 84/B Arapça 76,25/C	
Öğrenim Durumu	Başlama Yılı - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lisans	2000-2004	Sakaraya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2006-2009	Sakaraya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis
Doktora	2014-2020	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri
Çalıştığı Kurum (/lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	
1. Diyanet İşleri Başkanlığı	2004-2014	
2. Artvin Çoruh Üniversitesi	2014-	
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	-	
Katıldığı Proje ve Toplantılar	-	
Yayınlar	-	
Aldığı Ödüller	-	
İletişim (e-posta)	ismailhasavi@gmail.com	